

૭૮૬

ધબને અહેસાન

ભાગ પહેલો

ધીરીયા અને પેલેસ્તાઇનમાં યુરોપિયન રાજ્યોના કાવાદાવા
ઉપરાંત વસ્તી કરમતી, જીઝ, નુસેરી, મવારીન
મિગેરે કામોની ધાર્મિક મન્યતા અને રિવાજો
ઉપર અજવાળા નાખતી નસિક વાર્તા.

લેખક અને પ્રકાશક :

પાનુભાઈ અમીજી વહેરા.

અમરેલી (કાશ્મીર)

પ્રત ૧૫૦૦

ઇ. સ. ૧૯૩૮ એપ્રિલ. ૨. અગ્વલ હી સ. ૧૩૪૯.

કિં. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૫૫૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ-૧

વિષય ૧ : ૨

૭૮૬ ઇબને અહેસાન

ભાગ પહેલો

સીરીયા અને પેલેસ્તાઇનમાં યુરોપીયન રાજ્યોના કાવાદાવા
ઉપરાંત ત્યાં વસતી કરતી, દરક, તુસેરી, મુસારીન,
વિગેરે કામેગીની ધાર્મિક માન્યતા અને રિવાજો.
ઉપર અજવાળું નાખતી ઇતિહાસિક વાર્તા.

લેખક અને પ્રકાશક :

ખાનભાઈ અમીજી વહેરા.

અમરેલી (કાઠિયાવાડ).

પ્રત ૧૦૦૦.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ ઓગસ્ટ.

૨. અવસ થી. સ. ૧૩૪૬.

ક્રિ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ સાથે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૫૫૬

આ પુસ્તક 'સૌરાષ્ટ્રભિત્ર' અઠવાડિક પેપરના તંત્રી
મુદ્રક અને પ્રકાશક હસનઅલી બા. તલાબવાળાએ
પોતાના સૌરાષ્ટ્રભિત્ર મુદ્રણાલયમાં રાણપુર મધ્યે છાપ્યું.

સાંકળીયું

અ

અકલ—ઉકલ ૬૩, ૧૨૫, ૧૭૫-૭૬.

અકલ, અગલ—૨૧, ૬૩, ૧૦૪-૬, ૧૭૪-૭૭, ૧૮૧, ફલક મોહીતની
તપસીલ ૧૭૮

અકલ સાની—૨૧, ૬૩, ૧૦૫-૬, ૧૭૫-૭

અકલ કુલ, અકલ કુલી, ૧૫, ૨૧, ૬૧, ૬૩, ૯૮-૯૯, ૧૦૫-૬, ૧૨૫-
૨૭, ૧૨૯, ૧૪૪, ૧૪૯-૫૧, ૧૬૯-૨૨૮

અકલ જુઝગી—૯૯

અગલખી સુલતાનો—૨૨૧

અગીઝ બીલાહ ફાતેમી ઇમામ—૨૦૭-૮, ૨૧૩,

અનકીમાનદર શીલસુફ ૧૨૩-૨૪

અનકીમીન શીલસુફ ૧૨૩-૨૪

અનાસીર-અરકાન—૨૨૩, ૨૨૮

અપોલો દેવ—૧૨૨,

અફલાક—જુઓ ફલક

અફલાતુન—૧૨૩-૨૯

અફલાતુનીઆ જદીદ—૧૨૩-૨૪, પાના ૧૪૧ ન્યો પ્લેટોનીઝમ.

અબદાન કરમતી બાબ—૧૧, ૧૬, ૧૮, ૨૧, ૪૬, ૧૯૦, ૧૯૮

અબદુલ્લા અલ રઝા ફાતેમી ઇમામ—૧૨-૧૩

અબદુલ્લાહ બીન મેમુન અલ કદા—૧૫

અબદુલ્લાહ બીન એહમદ કરમતી બાબ—૧૬

અબદુલ્લાહ અલ મહેદી ફાતેમી ઇમામ—૧૯, ૨૦૭, ૨૧૨

અબુલ ખત્તાબ અસદી અલ કાહીલી—૧૨-૧૪

અબુ દવાનીક અબાસી ખલીફ—જુઓ જાફર બીન મનસુર

અબુ શાકીર મેમુન અલ મખઝુમી—૧૪-૧૫

અબુ સઈદ હસન બીન બહેરામ અલ જનબી—૧૬, ૧૮-૧૯

અબુ તાહેર સુલેમાન કરમતી—૧૮-૨૦

અબુ સઈદ ફીરકા—૧૯

અબુ અબદુલ્લાહ સાહેબુલ ખઝર—૨૦

અથુ અલી સેન—અવીસેની—૧૪૮, ૨૨૪

અથુ રશીદ સંઘદ બીન મહમદ—૨૧૬ તેનું તત્વજ્ઞાન ૨૧૬-૧૮

અથુ હુઝેફા વાસીલ બીન અતા—૨૦૫, ૨૧૬, ૨૨૦

અબાસી સુલતાનો—૧૨, ૨૧૧-૧૨, ૨૧૫, ૨૨૦

અમર ખલાહી—૧૨૫-૨૬, ૧૪૪

અયુબી સુલતાનો—૨૦૯

અરસતુ—એરીસટોટલ—૧૨૩, ૧૨૬-૩૦

અરશ—૧૫૦

અરકાન—અનાસીર—૨૨૩, ૨૨૮

અલ મખઝુમી—બુઓ અથુ શાફીર મેમુન

અલ અહસા—અહરેનની દાવત—૧૮-૨૦, ૨૧

અલ ઇકદાનીઆ—૧૯, ૧૧૬-૧૭, ૧૩૬

અલ મત્તા, અલ ખલા—૨૧, ૬૩, ૧૬૯

અલ મોહેદ અયામુવાહીદ સુલતાનો—૨૨૨

અલ હજર અહરેનનું પાયતખ્ત—૧૮

અલ અઝહર યુનીવરસીટીનો ઇતીહાસ—૨૦૮-૯

અલ્લાહ, તેની સીક્રત, ઓળખાણ—૬૦-૧, ૬૩, ૬૮, ૧૨૫, ૧૨૮,

૧૪૯-૫૦, ૧૬૯, ૧૭૨-૭૩, ૨૨૦,

૨૨૭-૨૩૨

અલ્લાહના અવતાર—૧૬૩

અલી બીન ઇમામ મહમદ બીન ઇસમાઇલ—૧૩

અલી બીન અબી તાલીબ વીશે માન્યતા—૧૬૩-૬૪, ૨૦૬, ૨૨૦

અવતાર—૧૦૬-૭, ૧૪૯

અસાસ—૧૬૩

અસહાયુલ અદલ વત તોહીદ—બુઓ મુતઝ્ઝીત ફીરફા

અહરીમન—૧૫૨

આતમા—૧૦૭-૮

આદમ નબીની દાવત—૧૧૧, આદમ નબી ૧૪૫

આદમ ફુલ્લી ૯૮-૯૯, ૧૮૦-૧ આદમ રૂહાની ૧૦૫, ૧૨૦, ૧૭૬

આદમ બુઝઝી—૯૯, આદમ અગ્વલ ૧૮૦

આલમ રૂહાની—બુઓ રૂહાની આલમ

આરક્ષીક ખંધરકુદ—૧૨૩-૨૪

આમીર ફાતેમી હમામ—૧૧૫-૧૬, ૨૦૯, ૨૨૨

આશીર મુદ્દખીર—૨૧, ૧૦૫-૬, ૧૧૮, ૧૭૬-૮૦, ૧૮૨-૮૪

ઈ

ઇકદાનીઆની મદળી—જુઓ અલ ઇકદાનીઆ

ઇકશીદી મુલ્તતાનો—૨૧૧-૧૨

ઇદરીસી મુલ્તતાનો ૨૦૪, સક્તનત ૨૧૫, ૨૧૯-૨૧

ઇખવાનુરસક્ષા—૧૫, ૬૩-૪, ૧૧૭, ૧૩૭, ૧૫૨

ઇખને હેકલ—૨૦

ઇખને તુમારત—૨૨૧-૨૨

ઇખને તુફલ—૨૨૨-૨૭

ઇખને રૂશ્દ—૨૨૨

ઇખને સીના—જુઓ અબુ અલી સેના

ઇખને બાજગ—૨૨૪

ઇખરાહીમ નખીની દાવત—૧૩૭ નખી ૧૪૫, ૧૫૩

ઇનસાનની ઉત્પત્તી—૧૧૮-૨૧, ૧૭૬-૮૦, ૨૨૮

ઇનખઆસ—જુઓ મુનખઇસ

ઇનકાગોરસ ૧૨૩-૨૫

ઇમામ અસગર અને અકબર—૨૦૩-૪

ઇમામ અને નખીની ખસલ્તો—૧૧૬-૧૭, ૧૫૨-૫૪, ૧૬૦

ઇમામ—૨૦-૨૨, ૩૮-૪૦, ૪૮, ૫૮, ૬૨-૬૩, ૬૬-૬૮, ૮૬, ૯૭,

૧૦૦-૧, ૧૦૭, ૧૩૬-૧૩૯, ૧૪૪, ૧૪૯, ૧૫૩-૪, ૧૬૧,

૧૮૨-૩, ૧૯૧-૩, ૨૦૪.

ઇમામની પેદાયશ ૧૬૦, માન્યતા ૧૫૩-૫૪, ૧૬૦

ઇરાદો—ઇલાહી અમરનો ઇરાદો-૧૨૬-૨૭, ૧૨૯

ઇસમાયલી શીરકા—૨, ૪૩-૪, ૬૪, ૬૭, ૮૮, ૯૮, ૧૪૧-૩, ૧૪૭-૯,

૧૬૦, ૨૧૨, ૨૨૮

ઇસમાઇલ ઇમામ—૧૨-૧૩, ૨૦૭,

ઇસમ—૧૫, ૧૬૪, ૧૭૪

ઇસમાઇલી શીરકાની શીલસુશી—૯૮-૧૦૧, દરસ ૧૬૮

ઇસલામી યુનીવરસીટીઓ—૧૨૧, ૨૦૮-૯

ધસલામની પડતીના કારણો—૩૧

ધસરાઈલી કાઉન્સિલ ૧૩૮

ધથર—૧૦૮

ધશના અશરીઓ—૨૧૫

ઉ

ઉલકાનો રીવાજ—૧૨

ઉલ્લ—જુઓ અકલ

એ

એક્યતામાંથી અનેકતા—૧૨૬

એતામ—પાચ એતામ—૧૪-૫, ૬૨, ૧૫૧

એનીચા શીરકો—૧૪

એમપીદોકલસ—૧૨૩-૨૪

એહમદ અલ કયાલ અલ ખાસીબી—૧૫

એહમદ ખીન હુસેન અલ અલવઝી—૧૫

એહદ અને મીશાક—૪૨-૪૯ જુઓ ખેઅત

ઓ

ઓરમઝદ—૧૫૨

ઓસમાન દીગના—૧૧૦

ક

કઝા કદર—૧૬૯

કર્મ અને કર્મન શરીર—૧૦૮

કરમતી ફીરકો—૨, ૭, ૧૦, ૧૬, ૪૨-૩, ૪૮, ૫૭, ૬૩-૪, ૬૬-૭૧,
૭૯, ૮૮, ૧૩૩, ૧૩૫-૬, ૧૪૧-૨, ૧૪૭, ૧૪૯,
૧૫૧, ૧૭૦, ૧૮૮-૯, ૨૦૭-૮, ૨૧૨-૧૫

કરમતી દાવતની શરૂઆત—૧૨-૧૬, કાવાદાવા ૮૫-૬, ૯૨-૪, ૧૮૯,
૨૩૭-૮, ફીલસુફી ૯૯-૧૦૨, દીમશકમાં
૧૧૬, ૧૧૪-૧૫, ૧૧૮-૧૯ ઇમામ સખાઈ
માન્યતા ૧૫૩-૫૪

કલમ—૧૦૪-૫, ૧૬૯ ૧૭૩

કલમાતુલ્લાહ—૧૦૫, ૧૪૫, ૧૭૫-૭૬

કલેમા—૨૧, ૬૧, ૯૮, ૧૫૦

કલામ—૧૨૭, ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૬૩

કાયમ અ. સ. ૩૮, ૧૮૩, ૧૮૫

કાએદ જોહર—૨૦૮

કાએમ ફાતેમી ઇમામ—૨૧૨

કાળ—૬૪, ૧૨૫-૨૭, ૧૬૯, ૧૭૩ અરબીમાં ઝમાન કહે છે.

કુરરા નાર, હવા, પાણી, માટી—૧૭૧, ૧૭૮

કુરરા નસીમ, ઝમહરીર—૧૭૯

કરો શહેર—૧૦૯-૧૦, ૨૦૨, ૨૧૦-૧૧

કેળવણી ઉપર જાપતો ૧૭૧

ખ

ખતનાખીઆ શીરકો—૧૩, ૧૫,

ખસમા એતામ—જુઓ એતામ

ખસક—૬૧-૨, ૧૫૦-૧

ખાસ—હુજત લેલી-૧૫-૬, ૨૦-૧. ૩૬-૪૦, ૧૦૭

ખાલી: ખીન વસીદ ૯૦—૧, ૧૧૧

ખીઆસ—મુકામર ૨૧

ખીસતી મત—૧૨૮, ૧૫૦

ખુમુસ—ખુમુસની આવક ૧૧-૧૨, ૧૯

ખોજાઓ—નીઝ રીએ-૧૦૬, ૧૪૩

ખોજાઓની ધાર્મિક જુખી માન્યતા ૧૪૪—૪૭

ગ

ગઝાલી મુન્ની ઇમામ—૪૮, ૧૪૮, ૧૫૪

ગતી—હરકત-૧૨૯-૩૦

ગાયન—ક'ગા-૩૭

ગ્રીક માન્યતા ૧૨૦—૧૩૧. હનમાનની ઉત્પત્તિ ૧૨૦, ગ્રીક વિશ્વવાનો

૧૨૨-૨૮

ગુરુ પુજન—૭૦

ગુલાતીઆ શીરકો ૧૪

ગુલામોને આઝાદ કરવાનો કાયદો ૩૨

ગુનેહમારોની મોત પછીની સ્થિતિ ૧૬૨

ઘ

ઘેતન્ય--જુઓ હરકત

જ

જાન પથનો મત—૧૦૭-૮, ૨૨૮

જાધ—દાષ-૨૧

જામ અને મરણના ફેરા ૩૮

જામરેલ ગામ—૬-૧૧, ૩૪,-૫, ૭૭-૮, ૮૨, ૧૦૮, ૧૮૬

જાહ-નમ—૬૮, ૧૦૦, ૧૪૬

જાહમ ખીન સફવાન—૬૩

જાહમીઆ શીરકો—૬૩

જાનની મોત પછીની હાલત ૩૮, ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૮૧, ૧૮૩-૪

જાફર અસ સાદેક હમામ—૧૨ ૧૫, ૨૧૫-૧૬-૨૨૦

જાફર ખીન મનસુર અઘાસી ખલીફ—૧૨. ૨૧૫

જામરામલ—૩૮, ૧૪૪

જામરાની આલમ . ૫

જામરાની આલમ ૫, ૬૮, ૧૨૬, ૧૪૪, ૧૭૮

જામરાની મરતબા—૨૦ જુઓ દાષ, માજુન, મુકાસર, મુખીન

જામમ કુલ્લી—૧૦૫, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૭૭

જામમની મોત પછીની સ્થિતિ—૧૫૬, ૧૬૧-૬૨, ૧૮૨, ૧૮૪

જાવ—૧૦૮

જાહર ફરદ—પરમાયું-એટમ-૨૧૬-૧૬

જાહર અસ મકત્તામી સાજાર—૨૦૮

ઝ

ઝકાતીલ ફી ૧૨—જુઓ શીતરો

ઝરથોરાની માન્યતા ૧૨૦—૨૧, ૨૩૧

ઝિકરાવે અલ દિનદાની ૧૬

ઝેદી શીરકો ૨૦૨—૩, ૨૧૦

ઝેદી હમામો—૨૦૭, ૨૧૦

ઝેનોગ્રીક શીલમુદ્ ૧૨૩

ઝેનોફોનસ શીલમુદ્—૧૨૩

ત

તકીઅત—૧૪, ૫૫, ૫૮, ૬૮, -૬, ૮૮, ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૩

તદમોર— શહે, ૨

તદલીસ—દાષ અલાગ-૧૮, ૨૦, -૧, ૩૬-૪૮, ૧૦૭

તનઝીલ અને તાવીલ-૧૨, ૫૧, ૫૬, ૧૨૩
 તફરરસ—મુમીન મુસતજીબ ૨૦-૧, ૩૬, ૧૦૭
 તગજુસ—૪, ૨૭-૮, ૫૭.૬૫, ૭૨, ૮૩, ૯૦, ૧૧૦, ૧૫૮,-૯ ૧૬૫
 તલાક મુઅદ્દકની શરત-૧૪, ૪૯
 તશકીક—મુકાસર ૧૧, ૨૦-૧, ૩૬, ૧૦૭, ૧૦૯
 તાહદ—૧૪૬, ૨૨૩
 તાનીસ—મુમીન આઝીગ ૨૦-૧, ૩૬, ૧૦૭
 તાઝીસ મલની ઝીક ફીલસુફ—૧૨૩-૧૨૪
 તાઝીમી ફીરકો-૪૯, ૧૧૯, ૧૭૨-૮૩
 તાઝીક—માઝુન ૨૦-૧, ૩૬, ૧૦૭
 તાવીલ—૧૩-૪, ૪૬, ૫૬, ૧૨૩, ૧૪૪-૪૬, ૧૬૮, ૨૨૩
 તાઝીસ—કુજત નેહાર-૧૫, ૨૦-૧, ૩૬-૪૦, ૧૦૭, ૨૩૬
 તુરકી સજતતના ધલાકાઓ અને અમત્તારો ૨૮-૯
 તુરકી સજતતની પડતોના કારણો-૫૦-૫૨
 તુઝુન સુલતાનો—૨૧૧
 તૈયમ મામ—૧૧૫-૧૬

૬

દખીસતાન ફીતાબ-૧૩
 દરઝ લોકો—૨, ૧૩, ૨૦-૧, ૨૯, ૩૨-૩, ૬૮-૯, ૭૬-૮૦, ૧૧૩,
 ૧૧૫, ૧૩૨-૩, ૧૪૭-૫૨ ૨૧૫
 દરઝ લોકોની તવારીખ અને માન્યતા—૫૨-૬, ૫૮
 દરઝ ફીલસુફી ૫૮-૬૨ વસતી ૧૫૪
 દાઘ ખત્રાગ—૧૩, ૧૮, ૨૧, ૪૦, ૮૯, ૯૭, ૧૦૨, ૧૧૫-૧૬, ૧૩૭-
 ૩૮, ૧૪૨, ૧૮૦
 દાઘ મદસુર—૧૨, ૧, ૩૬-૪૦, ૮૯, ૯૭, ૧૦૨, ૧૩૭-૮, ૧૪૨,
 ૧૮૦-૮૧
 દાઘ મુતશક—૧૦૨, ૧૪૨-૪૩, ૧૬૯-૨૦૦
 દાઘ—૨૦-૨૨, ૩૬, ૫૭, ૬૨, ૬૬-૮, ૭૬, ૯૫-૭, ૨૦૦, ૧૩૯,
 ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૬
 દાઘઓએ અજાવેલી સ્વતંત્ર દાવત—૨૨, ૧૩૫
 દારૂશ હીજર—૧૧, ૧૬, ૧૮, -૧૯, ૨૨, ૫૫, ૧૧૪, ૧૩૩, ૧૪૨-૪૩,
 ૧૪૭, ૧૫૨
 દારૂશ હીકમત—૧૯

દાહિદ નખી—૧૧૧

દીમશક શહેર—૫૪, ૬૬, ૭૫, ૯૦, ૧૧૦-૧૪, ૧૩૧-૩૨, ૧૪૭, ૧૫૨

દેર અલ કમર દરઝ લોકોનું મથક ૩૨-૩, ૫૭, ૬૫, ૭૧, ૧૧૫, ૧૪૭

દેશકીનું મંદીર—૧૨૨

દોર અને કોર—૧૬૨, ૧૮૧, ૧૮૩

ન

નડેસ—નફસ ૧૨૫, ૧૩૦

નફસ—૧૭, ૧૨૫,

નફસ કુલ્લી ૧૫, ૨૧, ૬૧, ૬૩, ૮૬, -૯, ૧૦૫-૬, ૧૨૮-૨૯, ૧૪૪,
૧૫૦-૧, ૧૭૫, ૨૨૮

નફસ જુઝઝી—૮૬, ૯૬—૧૦૧, ૧૫૬,—૬૨, ૨૨૮,

નફસ રીહી—૩૮, ૯૬—૧૦૧, ૧૫૬,—૬૨, ૧૮૨

નફસ નાતીક અને નફસ હયવાની—૬૩

નફસ નામીઆ—૧૫૬, ૧૮૨

નખીઓ—૬૩, ૧૪૪, ૧૫૨

નખી અને હમામની ખાસીઅત ૧૧૬—૧૭

નમ શબ્દનો અર્થ અને નસ કેવી રીતે થાય—૧૬૪—૬૬

નાતીક—૧૫, ૧૬૩—૬૪

નાદીમ મુસતગફીર—૧૦૫—૬, ૧૭૭

નામુત—૮, ૨૪, ૧૦૧, ૧૫૬—૬૧, ૧૭૬. ૧૮૨

નામુસ—૩૮, ના મુસ અકમર ૧૩૭

નાસીર ખુશરો—૧૬ ૧૪૭, ૧૬૭—૭૦, ૨૨૭-૨૮

નાસીરીઆ ફીરફા—૨૨૮

નીઝારી ફીરફા ૧૩, ૪૬—૬, ૮૮—૬, ૨૦૮, ૨૧૫

નીઝારીઓની ફીલસુફી ૧૦૬—૭, ૧૪૪—૪૭

નીસાપુરનો દરસ—૬૮

નુર કાઠીરા—૧૫, ૬૩, ૯૮-૯૯, ૧૫૧

નુર મુલામી—૧૫, ૬૩, ૯૮-૯૯

નુર અલવી—૬૦-૧, ૬૩

નુર શાશાની—૧૩, ૧૫, ૬૧, ૬૩-૯૮-૧૦૧, ૧૫૧, ૧૫૬-૬૦, ૧૭૪

નુસેરીઓ—૨, ૧૪, ૮૮-૮૯, ૧૬૩-૬૪, ૨૧૫

નુહ નખી—૧૪૫, દાવત ૧૧૧, ૧૩૭,

પરમેનીદસ ગ્રીક શીલસુદ્ધ—૧૨૩

પરબ્રહ્મ—૬૧, ૧૦૮, ૨૨૮-૨૯

પલોટીનસ શીલસુદ્ધ—૧૪૧ જુઓ અફલાતુનીઆ જહીદ

પામીરા શહેરના ખંદીએરો—૨, ૧૩૧-૩૨

પીસાગોરસ અથવા પીથાગોરસ—૧૨૨-૨૩, ૧૨૭, ૧૨૯, ૨૦૬

૬

ફતહ—માઝુન—૨૧

ફલક અને અફલાક—૧૦૧, ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૩૦, ૧૫૯-૬૦, ૧૬૯
૧૭૭-૭૯, ૨૨૮

ફરાબી મુસલીમ શીલસુદ્ધ—૧૪૮

ફરીશતાઓ—૧૪૪

ફરેન્ચ અને અંગરેજોના કાનાદાવા—૨૮-૨૯, ૫૧-૫૩, ૫૬-૫૮, ૬૯,
૧૧૦, ૧૫૪-૫૭

ફાતેમી દાવત—શીરકો—૧૯, ૪૬, ૬૭, ૮૮, ૧૪૧

ફાતેમીઓ અને ફાતેમી ઇમામો—૨, ૧૦, ૧૩, ૧૦, ૬૭, ૧૧૫-૧૬,
૧૩૬, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૬૮-૬૯, ૨૦૬-૮,
૨૧૨-૧૫

ફીતરો—ફીતરાની ઝકાત—૧૧, ૧૬, ૧૮, ૫૫, ૧૧૪, ૧૪૩

ફીલસુફ અને ફીલસુફો—૫૯-૬૦, ૧૨૨-૨૮, ૧૩૧-૩૩, ૧૪૦

ફીસાગોરસ—જુઓ પીસાગોરસ

ખ

ખલાગત સંખ્યા કીતાબ—૧૬, ૨૦, ૪૬, ૧૯૦, ૧૯૮

ખલાગત ખમસા—૧૬૪

ખહ્લા—૬૧ જુઓ પરબ્રહ્મ

ખહરૈનની દાવત—૨૮, ૧૧૭, ૧૩૬

ખાઇખલમા ઉત્પત્તીનુ વર્ણન—૧૧૯-૨૦

ખાતેની ફીરકો—૨, ૧૩, ૧૮, ૨૦, ૪૬-૯, ૭૯, ૧૪૨, ૧૫૧

ખાતેની લોકોની ફીલસુફી—૧૦૪-૬, ૧૧૮-૧૯, ૧૭૨-૭૮

ખાખ—૮, ૧૫, ૨૦-૨૨, ૩૮-૪૦, ૪૬, ૪૮, ૫૮, ૬૨-૩, ૮૯,
૯૭, ૧૦૦-૧, ૧૦૭, ૧૧૪, ૧૩૬-૩૯, ૧૫૧, ૧૬૦-૨,
૧૬૪, ૧૬૯

ખાખ આલીયા તુરકી—૨૮-૩૦, ૬૯, ૭૦, ૧૦૩

ખાખ અખદાન કરમતી—જુઓ અખદાન કરમતી

બાજુલ અબવાબ—૮, ૧૩, ૧૫, ૨૨, ૪૬, ૧૬૦, ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૯૮

બારદેવીઆ ફીરકો—૧૫

બીતલીમુસ—૨૦૬

બીદુ અરબો—૭૯, ૮૫, ૮૮

બુલગા—૧૧-૧૨, ૧૮

બુલપરસ્તોની મોત પછી હાલત—૧૬૨

બેઅલ અને મીશાક—૩૯, ૪૨ ૪૯, ૧૯૮-૯૯, જુઓ મીશાક

બેરત—૧-૨, ૨૭. ૬૫, ૮૩, ૧૩૨, ૧૫૮, ૧૭૨ ઇલાહી ૨૮-૩૦, ૮૭

બેરત રેલવે—૨૯, ૩૪, ૫૧, ૫૬, ૬૫ ૬૬, ૧૩૨

બેતુલમુકદ્દસ—૧

મ

મઆદ—૯૯—૧૦૦, ૧૪૬-૪૭, ૧૬૦-૬૨, ૧૮૧-૮૫,

મજુસીઓ અને તેઓની માન્યતા—૧૫૨, ૨૩૧

મનસુર ફાતેમી ઇમામ—૨૦, ૧૪૯, ૨૦૭, ૨૧૨

મખદ—અર્થ ૯૯ મખદ અને મઆદ—૯૭-૯૯. ૧૦૪, ૧૭૩-૭૮

મરતબાઓ ૨૦—૨૧, ૧૭૬-૭૬, ૩૯-૪૦, ૬૨, ૬૮-૬૯, ૧૦૧-૨,
૧૦૭, ૧૩૭-૩૯, ૧૪૨-૪૬, ૧૬૩-૪

મવારીઅન ખ્રીસ્તાઓ—૧, ૨૮-૯, ૩૨-૩, ૫૬-૫૪

મસતુરીન ઇમામો—૨, ૧૦-૧૩, ૨૧૨

મસર મુસતકમાર—૧૦૬, ૧૭૭-૭૮

મશાઇ ફીલસુફી—પેરીપેટીક ફીલસુફી-૧૨૩

મશીયત—મલાહી અમન-૧૨૫ જુઓ અમર ઇલાહી

મહમદ ખીન હસમાઇલ ફાતેમી ઇમામ—૧૨-૧૩

મહમદ અલ ફાની—૧૩

મહમદ બાકીર ફાતેમી ઇમામ—૧૫, ૨૨૦

મહમદ ખીન હુસેન દનદાન—૧૫

મહમદ ખીન હસમાઇલ દરાઝી—૫૬

મહમદ નફ્સ અઝ ઝંકીઆ—૨૨૦-૨૧

મહેઅર—૬૧

મહેદી ઇમામ—૨૦, ૨૦૭

મહેદી સુદાનનો—૧૧૦

માજુન—૨૦-૨૨, ૩૯-૪૦, ૪૪-૪૭, ૬૨, ૬૭-૮, ૯૭, ૧૦૦, ૧૦૨,
૧૩૭-૩૯, ૧૪૩-૪, ૧૪૬, ૧૮૧, ૧૯૯

માલીક બીન અનસ ઇમામ—૨૨૨

મીશાકનામુ અને મીશાક—૧૪, ૩૨, ૩૬-૪૦, ૪૨-૪૬, ૫૫, ૧૩૬,
૧૬૦-૬૨, ૧૬૭-૬૮

મીના ગામ—૧૦-૧૧, ૩૪ ૭૨, ૧૦૮, ૧૬૫

મુકાસર—૨૦—૨૨, ૩૬—૪૦, ૬૨, ૬૭—૮, ૬૭, ૧૦૦, ૧૦૨. ૧૦૬,
૧૩૭-૩૯, ૧૪૩—૪, ૧૮૧

મુતલક એટલે શું—૬૨, ૧૬૬—૨૦૦

મુતકલ્લીગીન—૨૧૬

મુતઝલીત ફીલમુફી—૨૧૬—૧૬

મુતઝલીત ફીરકા—૬૩, ૨૦૨—૬, ૨૧૬, ૨૨૦

મુદ્દ બમેરાત—૧૦૬, ૧૭૭

મુનબ્બસ—૨૧, મુનબ્બસેન ૧૦૫, ૧૭૪

મુનબ્બસ અબ્બસ—૦૫, ૧૭૪, ૧૮૩, ૧૮૫

મુનબ્બસ અબ્બસ ફલક બુરજની તમમીલ છે—૧૭૮

મુનબ્બસ સાની અથવા આખર--૧૦૫, ૧૭૫-૭૬

મુમીન તુસનજીમ—૨૦, ૩૬—૪૦, ૪૪, ૫૫, ૧૮૧

મુમીન આલીગ—૨૦, ૩૬—૪૦

મુવાહેદીન—૬૦, ૬૨, ૧૪૬, ૨૨૧-૨૨

મુસતનસીર ફાતેમી ઇમામ—૨૦, ૧૬૭, ૨૧૩-૧૪, ૨૨૭

મુસતઅલી ફાતેમી ઇમામ—૧૬૮

મુસલીમ કાલુ કહેવાય—૪૪-૪૫

મેતાવલી ફીરકા—૨, ૨૬

મેમુન અલ કબ્દા—જુઓ અબુ શાકીર મેમુન

મોઇઝ ફાતેમી ઇમામ—૬૪, ૧૪૬, ૨૦૭-૮, ૨૧૩, ૨૨૧

મોરાકકોના સુક્તાનો—૨૨૧

ય

યમનની ફાતેમી દાવત—જુઓ સુલેહી સલ્તનત

ર

રજનો રવાજ—૧૬૮

રબ, ખુદા—૬૧

રબત—દાઇ મહસુર—૧૨, ૨૦-૨૧, ૩૬-૪૦, ૧૦૭

રાશી ચક્ર—૧૦૭, ૧૭૮—૭૬

રાહુ અને કેતુ—૧૮૩-૮૪

રીધવાન—૧૪૬

રૂબીયત—૧૪

રૂહાની અંશ ધરાવનાર મરતબા—૨૦, ૬૨-૪, ૬૭-૬૮, ૧૩૬

રૂહાની હસ્તી અને સુરતો—૬૮, ૧૦૪-૬, ૧૭૩-૭૭

રૂહ—૧૨૯

રૂહાની મદીનુ—૧૩૭

રૂહાની આલમ—૫, ૧૦૪, ૧૪૪, ૧૭૪

૬

લખનાન—૧, ૨૯, ૫૩-૪, ૫૬-૭, ૭૮-૯, ૧૧૧

લ્યુપીકસ વિધવાન—૧૨૩

લાહુત—૮, ૧૪, ૩૮, ૬૭-૬૮, ૧૦૦-૧, ૧૦૪, ૧૬૦-૧, ૧૭૪

લાહુતી હેકલ—૧૪, ૧૬૦, ૧૮૨

લાગાસ—૧૨૫

લોહ—૧૦૫ ૧૭૫

૭

વક્ર મીલકતો—૬૮, ૭૧ ૧૭૧, ૧૮૯, ૧૯૬, ૧૯૮

વહયે—૧૧૭

વ્યાજ જાએઝ છે કે—૧૩૩-૩૪ ૧૯૩

વાસીલ ખીન અતા—જુઓ અબુ હુએફા

વિષયુ—૬૧

વેદાંત મત—૬૧, ૨૨૮-૩૧ જુઓ હિંદની માન્યતા

૮

સકલાખી—જુઓ કાએદ જોહર

સખર—સીજજીન—૧૭૮

સ્થાન—દેશ—મકાન—૬૪, ૧૨૬-૨૭, ૧૨૯, ૧૬૯, ૧૭૩

સદકાની જકાત—૫૫

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ—૬૮-૬૯, ૧૦૫-૬, ૧૧૮, ૧૨૪, ૧૭૭—૭૮

સ્પીનોઝાનો મત—૬૦

સલખ—માખ—૩, ૨૮—૧, ૩૯—૪૦, ૧૦૭

સલક—૬૧, ૬૨, ૧૫૦

સલમાન ફારસી—૧૪૫, ૧૬૪

સામેઈન લોકોની માન્યતા—૭૦

સામીત—૧૫

સીક-દરીઆ—અલેક્ઝાન્દરીઆ ૧૧૦, ૨૦૦-૧

સીજીન—૧૦૬ જીઓ સખર

સીકાતી મત—૨૨૦

સ્ત્રી કેળવણી—૩૬-૮, ૪૧

સીલો અને શીત—૫૫ જીઓ ફીતરો

સુએઝ કેનાલ—૧૧૦, ૧૩૪

સુકરાત શીલસુક—૧૨૩

સુદાન—૧૧૦

સુફી મત—૨૦૫

સુન્નત જમાતના ઇમામો—૧૫૩-૫૪

સુરતો કેમ પેદા થાય છે—૧૨૬-૨૯

સુરતો રહાની હસ્તી—૧૦૪, ૧૭૩-૭૪, ૧૭૭

સુરત—form ૬૪

સુલેહી યમનનની સક્તનત—૧૯, ૨૨, ૧૧૫, ૧૩૫

સુલેમાન નમી—૧૧૧

શ

શરીઅત િ રચના—૧૧૬

શાકે સુતહયયર—૧૦૬, ૧૭૭-૭૮

શીઆઓ અને સુન્નીઓ—૩૮

શીવ—૬૧

શેતાન—૧૨૮

શેરોફાઓ—૨૨૦-૨૧

હ

હકીકતન ખલમ—૧૩-૧૪, ૫૯, ૧૨૨, ૧૩૯

હઝી રતુલ કહસ—૧૮૩

હઅબુલ મતીન—૧૭, ૫૮

હમશ શહેર—૨, ૪, ૨૭, ૭૫-૭૭, ૮૩, ૮૮, ૯૦-૧, ૧૦૩, ૧૩૨

- હમદાન બીલ અલ અશશ—૧૫—૧૬, ૧૮, ૪૬, ૧૧૪, ૧૯૮
 હમઝા બીન અલો બીન મહમદ દરાઝી—૫૬, ૬૨, ૧૪૯, ૧૫૧
 હમાય શહેર—૨, ૬૬, ૭૨, ૮૭-૮૮
 હયુલા—૬૩-૪, ૯૮-૧૦૦, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૨૪-૨૯, ૧૫૦, ૧૭૭
 હયુલા ઉલા—૧૭૭
 હરકત—ગતી—ચતન્ય—૬૪, ૧૭૪, ૧૨૯-૩૦
 હરમેલ શહેર—૨૭-૮, ૩૪, ૬૬, ૭૨
 હરાન દેશ—૭, ૧૦
 હલખ—૨, ૬૬, ૭૫, ૭૭, ૮૩-૬
 હસ્તીની સરઆત કેમ થઈ—૧૦૪-૭, ૧૧૮, ૧૭૭-૭૮
 હસન અલ અશરી—૨૦૫, ૨૧૬, ૨૨૦
 હસન બીન એહમદ અલ આઅસમ—૨૧૩
 હાકેમ ફાતેમી હમામ—૫૬, ૬૦-૧, ૧૪૯-૫૧, ૨૦૮, ૨૧૩-૧૫
 હીજામ—૧૫
 હિન્દની માન્યતા—૧૨૦, ૨૨૯-૩૧ જુઓ વેદાત મત
 હિમર અથવા યહુદીઓની માન્યતા—૧૨૧
 હીરેકલીતસ ફીલસુફ—૧૨૩-૨૫
 હુજત—૨, ૮, ૧૫, ૩૮-૯, ૪૮-૯, ૫૬, ૫૮, ૬૨-૪, ૬૬-૮, ૮૫, ૮૯, ૯૭, ૧૦૭, ૧૧૫-૧૬, ૧૩૫-૬, ૧૩૯, ૧૪૨, ૧૪૪-૭, ૧૬૧-૬૩, ૧૬૭-૮, ૧૮૧, ૧૯૨-૩
 હુજતોની એવફાઈ—૨૧૩-૧૪
 હુજત લેક્ષી—૧૬, ૨૦-૨, ૪૦, ૬૮-૯, ૯૭, ૧૦૦-૨, ૧૩૬-૩૯, ૧૮૦
 હુજત નેહારી—૧૫, ૨૦-૨, ૪૦, ૬૮-૯, ૯૭, ૧૦૦-૨, ૧૩૬-૩૯, ૧૮૦, ૨૩૭
 હુફુદ દાનીઆ—હુફુદ આલીઆ—૬૮, ૬૯. ૧૦૧
 હુર અલ મલેકા—૧૧૫-૧૬, ૧૩૫
 હેકલ ગુરાની—૮, ૧૦૦, ૧૫૧, ૧૮૨-૯૩
 હોમર અને હીસીઅદ—૧૨૨

હિંદુ

હિંદુ કહેને એવો દાવો કરતું હોય કે તેની સંસ્કૃતી વધુ પ્રાચીન છે, પણ સિંધ અને પંજાબમાં જે પ્રાચીન દેહાએલા શહેરો શોધી કાઢવામાં આયા છે તે બતાવી આપે છે કે પ્રાચીન હિંદની સંસ્કૃતીનો આધાર પુરાણ અને દર્શના નદીના વચલા કાશમાં પ્રાચીન કાલદીઅન અને અકાદીઅન સંસ્કૃતી ફેલાયલી હતી તે સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો. કશ્મીર ભખાણુ અને દંતકથાને કારે મુકવામાં આવે તો ઇતીહાસીક મુદ્દાઓ ધરાક અને ઇજીપ્ત દેશમાંથી જેટલા જુના જમાનાના મઠી આવે છે તેટલા જુના બીજા દેશના ઇતીહાસના મલતા નથી. એ મુદ્દાઓ બતાવે છે કે આજથી સાત કે દશ હજાર વરસ કરતાંએ પહેલાં ઇજીપ્ત અને સીરીઆ સંસ્કૃતીમાં જેટલા આગલ વધેલાં હતાં તેટલો બીજો કોઇ પણ દેશ ભાગ્યેજ આગલ વધેલો હશે. સીરીઆ એટલે કે પ્રાચીન કાલદીઆની સંસ્કૃતી વધુ આગલના જમાનાની હતી કે ઇજીપ્તની તેનો નીરણ્ય હજી હવે કરવાનો છે.

માણસો અને જનવરો જન્મે છે અને મરણ પામે છે. દરરોજ અને દરેક પળે બનતો આ બનાવ આપણને નવાઇ ઉપજાવે નહી, પણ જેઓની વૃત્તિ વિચાર કરવાની છે, જેની ટેવ ચીંતક છે, તેને માટે એ બનાવો વિચારોના વમળમાં નાખે તેવા છે. જંગલીમાં જંગલી પ્રજા પણ એ ઉપર વિચાર કરતી રહી હતી, અને આ દર પળે બનતા સાધારણ જણાતા બનાવે જંગલી પ્રજાના વિચારોમાં વિકાશપણું આપ્યું.

સાધારણ જણાતા આ બનાવને લીધે પોતાની સાથેના બીજાઓ કરતાં વધુ વિચાર શક્તિ ધરાવનાર પોતાની સાથેના બીજાઓ. ઉપર કાણ મેળવી શક્યો હતો. તેણે પોતાની સાથેના બીજાઓને જન્મ અને મરણ બતાવી ચીંતામાં નાખ્યો, અને તે પછી તેનું મન સમાધાન કરવા પોતે કલપેલી કહાણી કે સમજાવી સંભળાવી, પોતે એ બેદો જાણે છે એવું બતાવી, કબજો મેળવ્યો. અંગ બળને લીધે પોતાની સાથેના બીજાઓ ઉપર કબજો મેળવનાર કરતાં કદપના શક્તિ ધરાવનાર માણસ વધુ બળવાન નીવડ્યો.

જંગલી સ્થિતિમાંથી માણસ જાતને આગળ વધારવા ઇશ્વરી પ્રેરણાવાળા પુરૂષો પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રગટ થતા રહ્યા હતા. ઇશ્વરી પ્રેરણાવાળા પુરૂષો અને સત્તા ચલાવી રહેલાઓ વચ્ચે અથડામણ થાય છે એ દેખીતું જ છે.

કાલદીઆ અને ઇજીપ્ત વચ્ચે અથડામણનું રજુક્ષેત્ર સીરીઆ, પેલેસ્ટાઇન છે. એ રજુક્ષેત્રમાં જે જે વિચારોના પ્રકાર ભેગા થતા તે પોતાની અસર મુકતા જતા હતા. પરીણામે આપણે એ દેશોના માનવોઓમાં પ્રાચીન કાળની અથડામણોના જમાનાથી તે હાલના જમાનાની અથડામણોની અસર ભેદ શકીએ છીએ. તેટલા માટે પેલેસ્ટાઇન અને તેની આસપાસ વસ્તી કોમોના વિચારોની વિચિત્રતા જાણવી રસ વગરની થઇ પડશે નહિ. વિચારો

શાની આ વિચિત્રતાઓનો અભ્યાસ કરવા તરફ લક્ષ દોડવાય એ આ પુસ્તકના હેતુઓમાંનો એક છે.

લાંબો કાળ નવીન નવીન વિચારો અને પ્રેરણાઓની અથડામણ રહેવા પછી તેને એકત્ર કરવાની કોશીશ કરનાર મહાન પુરૂષે પોતાને માત્ર બોધ આપનાર જાહેર કર્યો, અને તેને દેવી પુરૂષ કે અલ્લાહનો બેટો સમજાવવાની ભુલ કરવામાં ન આવે તેટલા માટે પોતાના બોધને “મસલામ” નામ આપ્યું. ગૌતમ બૌદ્ધનું શિક્ષણ બુદ્ધ ધર્મ કહેવાય છે, અને જીસસ ક્રીસ્ટનો બોધ ક્રીશ્ચિયન કે ખ્રીસ્તી નામથી જાણીતો છે; બુધ્ધિસ્ટ લોકો બુદ્ધની અને ક્રીશ્ચિયન લોકો ક્રીસ્ટની પુજા કરે છે. તેવી ભુલ થઈ ન પડે તે માટે મહમદ સ. અ. એ પોતાના શિક્ષણને માત્ર “મસલામ” નામ આપ્યું. જો કે નબી મહમદ સ. અ. ની કોશીસને લીધે મુસલમાનો તેમને દેવી પુરૂષ કે અલ્લાહનો બેટો, ભાઈ અથવા અવતાર માનતા નથી, પણ અનેક એવાં શીરકાઓ ઉત્પન્ન થયા છે કે જેઓએ મહમદ સ. અ. ના મુદ્દ શિક્ષણ સાથે પ્રાચીન માન્યતાઓની ભેળસેળ કરી ઘણી વીચીત્ર માન્યતાઓ ઉભી કરી છે. એવી કેટલીક માન્યતાઓનો અભ્યાસ કરવા શોક પેદા થાય એ આ પુસ્તક લખવાનો બીજો હેતુ છે.

મુસ્લીમ વિચારોને ગ્રીક અને બીજી ફીલસુફી સાથે કેટલો સંબંધ છે તે જાણવાનું થોડું ઘણું સાધન ગુજરાતી બોલતી પ્રજાને મલી શકે એ ત્રીજો હેતુ છે.

સ્વાર્થ સાધવા માટે ધર્મ ગુરૂઓ અને રાજદારીઓ કાવાદાવા કરવા માટે કેટલી હલકી પાયરીએ ઉતરી પડે છે એ બતાવવું એ આ પુસ્તકનો એકો અને મુખ્ય હેતુ છે. તુરકી સલ્તનતના આ ભાગોમાં વસતા મવારીન ખ્રીસ્તીઓને ઉશ્કેરી તેઓના રક્ષણને બહાને યુરોપી રાજ્યો પેલેસટાઈન, શીરીઆ વીગેરે ઠેકાણે જે કાવાદાવા ખલવા લાગ્યા હતા તેના નતીજે આપણે આજે જાણીએ છીએ. રાજદારી વાંધોના અભ્યાસીઓ માટે આ કાવાદાવા અને પગપેસારાનો ઇતીહાસ ઉપયોગી પાઠો શીખવનાર થઈ પડશે. કરમતી, નીઝારી, તુસેરી, બાતેની, દરૂઝ, મવારીન વીગેરે શીરકાઓની ધાર્મિક માન્યતા અને ફીલસુફી, કદ્દપના શક્તિ ધરાવનારા બાહોશ પુરૂષો પ્રજાની માનસિક શક્તિ ઉપર કાણુ મેળવી રાજ્યવિષયક સત્તાની વચ્ચે પોતાની સત્તા ઉત્પન્ન કરવા કેવી રમત રમ્યા હતા, તે બતાવવા ઉપયોગી પાઠો રજુ કરે છે. લુખ્ખા લાગતા આવા વિષયોના અભ્યાસમાં રસીકતા લાવવા તેને વાર્તાનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, પણ તેમ કરતાં તેમાં આશીલ કરેલા બનાવો અને હકીકત માત્ર કદ્દપીત નહીં પણ ખરેખર બનેલા બનાવોનું વર્ણન છે.

આ પુસ્તક, વાર્તાનો પહેલો ભાગ છે, પણ તે સંપૂર્ણ પ્રકરણ રજુ કરે છે.

લેખક.

પુસ્તક છાપવામા થએલી ભુલોની યાદી

આ પુસ્તક છાપતી વખત મુદ્ર જેવાનો પુરો બદાબસ્ત ન હોવાથી અનેક ઠેકાણે ભુલો નજરે પડે છે. આ યાદીમાં માત્ર એવી ભુલો અતાવવામાં આવી છે કે જેથી અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી થાય.

પાનાં લીટી ભુલ નીચે પ્રમાણે સુધારી વાંચવું

૭	૨૩	૫૬ શીદીએ	૫૬શીદીએ
૧૧	૨	ગાલિબ આનમ	ગાલિબખાનમ
૧૨	૩	બલગાની	બુલગાની
૧૫	૧૩	અબુ શાકિર મેમુન અહ કદદાહ	અબુ શાકિર મેમુન અહ કદા
૧૫	૧૭	મહમદ બિન હુસેન	મહમદ બિન હુસેન
૨૫	પ્રકરણ ૪ થું આ પાનાથી શરૂ થાય છે તેને બદલે પાના ૨૩ ની લીટી ૧૦ થી શરૂ થએલું સમજવું.		
૨૮	૨૭	મવારીત	મવારીન
૩૯	૧૯	મુમીન બાલીસને	મુમીન બાલીમને
૪૦	૨	તરબીઅસ કરવાનું	તરબીઅત કરવાનું
૪૭	૬	આપ લોકો	આમ લોકો
૫૯	૧૫	અરબોની મદદના	અરબોની અદદના હિસાબની
૬૦	૩	અરસતુલ	અરસતુ
૬૨	૩	હમઝા બિન અલી વીનમહમદ	હમઝા બિન અલી બીન મહમદ
૬૩	૨૨	નક્સ નાતિક, નક્સ હેવાની	નક્સ નાતિક, નક્સ હેવાની
૬૭	૮	ફિરાઓને	ફિરકાઓને
૭૦	૧૯	સાબેખલ લોકોની	સાબેખન લોકોની
૭૦	૨૦	હિંદને ફીલસુફીઓનું	હિંદની ફીલસુફીઓનું
૧૦૬	૪	નાદિમ મુસતકબીર	નાદિમ મુસતગફીર
૧૦૭	૫	તાહીસ	તાસીસ
૧૧૦	૮	કુપની બુવોશ પાશ્વા	કુપતી બુવોશ પાશ્વા
૧૧૫	૯ને ૧૦	કરમતી દાષ	કરમતી હુજત
૧૨૩	૮	ફીઆઓ	ફીયાઓ
૧૩૩	૧૪	સરદાલ	સરદાબ
૧૩૬	૨૩	જગાઅત	જમાઅત
૧૪૪	૨૦	શીખવવાની જરૂર	શીખવાની જરૂર
૧૪૬	૧૫	મોઝુન	માઝુન
૧૬૧	૧	ધમામની સરત	ધમામની સુરત
૧૬૭	૧૬	નાસેરીઆ ઇસમાઇલીયો	નાસેરીઆ ઇસમાઇલીઓ

૧૬૬	૧૪	તમને	તેમને
૧૬૯	૧૩	જોન	જાન
„	૧૪	લખાનજ કર	લખાણુ કરજે
„	૨૩	સિલસિલો ચાલુ છે	સિલસિલો ચાલુ છે.
૧૭૦	૧૦	behaves	behoves
૧૭૩	૪	તજરીદ	તજરીદ
„	૧૮	ઇખતેલાહ	ઇખતેલાહ
૧૮૩	૨૧	મઆદમી	મઆદની
૧૯૧	૮	મહમદ નેસાપુરી	મહમદ નેસાપુરી
૧૯૫	૨૮	ઇમામી ઝઝમાનને	ઇમામીઝ ઝમાનને
૧૯૭	૧૬	મીશાકના મામા	મીશાક નામામા
૨૦૨	૩	ઇમામ આરમિના	ઇમામ આમિરના
૨૦૫	૧૧	વાસીલ ખીન બના	વાસીલ ખીન અતા
„	૧૫	દરદ	દરસ
૨૧૧	૨૧	અલ કાહીશ	અલ કાહીરા
૨૧૨	૪	કરમતી ઉસુલ	કરમતી ઉસુલ
૨૧૫	૨૩	શરીફ હમદ	શરીફ હમુદ
„	૨૫	અલકામીર	અલ કામીલ
૨૧૮	૧	Schoolars	Scholars
„	૨૩	oppsites	opposites
૨૧૯	૨	inseparable	inseparably
૨૨૦	૧૧	અલાહને નશવીહ	અલાહને તશખીહ
૨૨૩	છેલ્લી	reoson	reason
૨૨૪	૧૪	Ai geazali	Al gazali
„	૧૬	soho lastics	scholastics
„	૨૩	farmentation	firmantation
„	૨૪	as	is
૨૨૬	૧૧	new certain	new creation
„	૨૯	them	then
૨૨૮	૧૧	જુઝમી જાહેર	જુઝમી જોહર
૨૨૯	૧૦મી	લીટીના છેવટથી મુખતાર કયાખી પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે.	
૨૩૬	૩૦	ઇમાનુઝમાનનો	ઇમામુઝ ઝમાનનો

સૂચીપત્ર

આ પુસ્તકમાં ચર્ચાયેલા જુદા જુદા વિષયોની પાનોત્રી માટે પુસ્તકને ઉપરે સંકીર્ણિત આપવામાં આવ્યું છે તે જુઓ. નીચે માત્ર પ્રકરણોની પાનોત્રી આપી છે.

પ્રકરણ ૧ હું, અલ હુસામ અને ઇબ્ને અહેસાન; લતીફ બેના બગીચા, અલ હુસામના કરમતી હુજત તરીકેના દાવા પાના ૧-૮

પ્રકરણ ૨ જું, મસતુરીન ઇમામો અને કરમતીઓ, ઇબ્ને અહેસાનની આશા, દાઘ અથુ રીઝામ, ઝકાતુલ ફીતર, ખુમુસ, કરમતી દાવતની તવારીખ, ફાતેમી ઇમામો સાથે કરમતીઓનો સંબંધ, મીશાકની શરતો, ખતાખીઆ, ગુલાતીઅઝ, નુસેરી અને બારદેશીઆ ફીરકા પાના ૯-૧૬

પ્રકરણ ૩ જું કરમતી અને દરૂઝ લોકોની માન્યતા, દાઘ અથુ રીઝામે કરેલા ખુલાસા, દારૂઝ હીજર, કરમતી હુજતો અને દાઘઓ, તેઓનો ફાતેમી ઇમામો અને અબાસી ખલીફાઓ સાથે સંબંધ, બલાગત સબા, ઇમામ, બાબ, હુજત, દાઘ, માઝુન અને મુકાસર વીશે ખુલાસો પાના ૧૭-૨૫

પ્રકરણ ૪ થું શેઠ અને શેઠાણી પાસે મદદની માગણી, ઇબ્ને અહેસાને અલ હુસામ અને તેની સ્ત્રી ફાતેમા ખાનમ પાસે અમીર બલીલની પોત્રી ગાલીબ ખાનમને શાદી માટે સમજવવા કરેલી માગણી. તોરીક પાશા પેલેસતાઇનમાં. પાના ૨૫-૨૮

પ્રકરણ ૫ મું સીરીઆમાં ફરેન્ય લોકોના કાવાદાવા, તુરકી સલ્તનતની પડતીના કારણ, ખ્રિસ્તી રાજ્યોની દબલગીરી, ઇબ્ને અહેસાને લીધેલી તોરીક પાશાની મુલાકાત, કરમતી આગેવાન ઇકશીદી વિરૂધ્ધ અલ હુસામની જીમખેશ પાના ૨૮-૩૩

પ્રકરણ ૬ હું ફાતેમા ખાનમ, સાહરા ખાનમ અને ગાલીબ ખાનમ વચ્ચે કરમતી મરતબા અને માન્યતા સંબંધી વાતચીત પાના ૩૪-૪૧

પ્રકરણ ૭ મું તોરીક પાશા અને ઇકશીદી વચ્ચે ભેત, અહેદ અને મીશાક સંબંધી વાતચીત, કુરઆન શરીફમાં ફરમાવેલા હુકમો, દાઘ, માઝુન મુકાસરની ફરજો, ઇસલામની આઝાદી અને મહોટાઇને તોડનારાઓ પાના ૪૨-૪૯

પ્રકરણ ૮ મું તુરકી સલ્તનત, મવારીન ખ્રિસ્તીઓ અને દરૂઝ મુસલમાનો, તુરકી સલ્તનતની જુલો, મવારીનોનો ઇતીહાસ,

તેમની મદદને બહાને યુરોપી રાજ્યોની દબલગીરી, દરૂઝ લોકોનો ઇતીહાસ, તેઓના વર્ગ અને રીવાજો પાના ૫૦-૫૬
 પ્રકરણ ૯ મું દરૂઝ શીરકાની ધાર્મિક ફલસફત, ખેડત રેલવેની તપાસને
 બહાને આવેલા માનશીઅર ફેકની કરમતી દાઇ નોમાન
 અલ ઝકી સાથે વાતચીત, તકીયત, તનઝીબ, તાવીબ,
 હકીકત, વેદાંત મત સાથે દરૂઝ માન્યતાની સરખામણી,
 નુર શાશાની, અકલ કુલ્લી, નફસ કુલ્લી, નુર કાહેરા,
 નુર ઝુલામી પાના ૫૭-૬૪

પ્રકરણ ૧૦ મું માનશીઅર ફેક અને મુશરરા તોરીક પાશાની હીલચાલ
 ઉપર નજર રાખતો જસુસ મુશરરા, કરમતી, હુજત,
 દાઇ, વિગેરે અલ હુસામ વિરૂધ કરમતીઓમા હીલચાલ
 પાના ૬૫-૭૨

પ્રકરણ ૧૧ મું ફેકની પિતાની જસમાની ઇચ્છાઓ. ગાલીબ ખાનમ,
 સાહરા ખાનમ અને ફાતેમા ખાનમ સાથે ઓંચીતી અલ
 હુસામ અને ઇબને અહેસાનની મુલાકાત. અલ હુસામનું
 ગાલીબને જોષ લોભાઇ જવું, અને દાઇ અબુ રીઝામની
 મદદથી મનાવી લેવું. દરૂઝ ગામડાઓ અને ધરો. પાના ૭૧-૮૨

પ્રકરણ ૧૨ મું પડદા પછવાડે શું થાય છે. હલખ શહેરનું વર્ણન. લતીફ
 ખેએ કરમતી હુજત અલ હુસામ અને તેના દાઇ અબુલ
 એદાદના કાવાદાવાની કરેલી વાત. શેખ તકીનું નાક
 કાપવાની કોશીસ, ખુની હુમલો કરનારાઓને બચાવવાની
 કોશીસ. મુશરરાએ શીઆઓને એકત્ર થવાની કરેલી
 સુચના. હમાયથી હમશ જવાનો માર્ગ. પાના ૮૩-૯૦

પ્રકરણ ૧૩ મું હુજત અને દાઇઓ વચ્ચે મશવેરત, હમશ શહેર, અલ
 હુસામ અને તેના દાઇ અબુ મોહરરીક વચ્ચે સલાહ,
 બનુ મોહસીનના કુટુંબને નાતબહાર કરવા ચલાવેલી
 બાજી, ઇકશીદી માટે તજવીજ, ગાલીબ ખાનમના
 નીકાહ પઠી આપવા અમીર મુખલીસને સમજવવા અબુ
 મોહરરીકને સોંપાયેલું કામ, હુજત, દાઇ, મામુન અને
 મુકાસરની સત્તા, હસ્તીની શરૂઆત કેમ થઇ, ઇમામનું
 ભાણૂત અને નાસુત. પાના ૯૧-૧૦૨

પ્રકરણ ૧૪ મું બાતેની લોકોની શીલસુરી, દાઢ અથુ રીઝામ અને ઇખને અહેસાન વચ્ચે શરૂઆતની હરતી સખધી વાતચીત, કરમતી મરતમાઓ, જમન લોકોની માન્યતા, ઇખને અહેસાનને મીસર મોકલવાની તજવીજ. પાના ૧૦૨-૧૧૦

પ્રકરણ ૧૫ મું ફાતેમી ઇમામો, બાતેની અને ગ્રીક શીલસુરી, દીમશક શહેરનું વર્ણન, કરમતી દારૂ હીજર, દરૂ અમીર અતરશ, મવારીન ખીશપ થોહન કરમતી હુજત અલ હુસામ, દારૂ નોમાન અને માનશીઅર ફોક વચ્ચે છુપી મુલાકાત, યમનની સુલેહી સલતનત, હુર અલ મલેકા. બહેરેનની દાવત અને અલ ઇકદાનીયા, ઇનસાનની પેદાશ કેમ થઈ તે સખધી પેરીસની લાયબ્રેરીનો લેખ, તે ઉપર નુકતેચીની અને જુદી જુદી માન્યતાઓની વાતો, ગ્રીક શીલસુરી અને તેઓના વીચારો, અફલાતુન અને અરસતુના મત. પાના ૧૧૦-૧૩૧

પ્રકરણ ૧૬ મું દિમશકમાં ફરેન્ય તૈયારીઓ. યમનની દાવત. ખોજ ઇસમાઇલીઓની માન્યતા. દિમશકથી દેશના જુદા જુદા ભાગમા જવાના માર્ગો ઉપર ફરેન્ય લોકોની દેખરેખ. જખલ દરૂ અને દરૂ લોકો. તુરકી સરકારની લોન લેવાની મુશ્કેલી. બ્યાજ જાયઝ છે કે નાજાયઝ. યમનની દાવત. હુર અલ મલેકા. ઇમામ, બાખ, હુજત, અલ ઇકદાનીયા, રૂહાની મદીનુ. વીગેરે સખધી માનશીઅર ફોક અને અલ હુસામ વચ્ચે વાતચીત. તેઓ વચ્ચે થએલી છુપી શરતો. નીઝારી ઇસમાઇલીઓની શીલસુરી પાના ૧૩૧-૧૪૭

પ્રકરણ ૧૭ મું દરૂ અમીર અતરશ. દરૂ લોકોની માન્યતા. હકિમ ખીલ્લાહ ખુદાના અવતાર કેવી રીતે. ખ્રીસ્તી ધર્મની માન્યતા. સાથે સરખામણી. મઝુસી ધર્મની માન્યતા ફરેન્ય અને અંગરેજોની રાજનીતી. પાના ૧૪૭-૧૫૭

પ્રકરણ ૧૮મું ઇનસાનનું નાસુત અને લાહુત. નુસેરીઓની માન્યતા ખેરત શહેર. મોત પછી નફસ જુઝઝી, નફસ રીહી, નફસ નામીઆ વીગેરેનું શું થાય છે. બાખ અને ઇમામની સુરતો કેમ બંધાય છે. દોરની ગણતરી. નુસેરીઓની માન્યતા વીગેરે સખધી અમીર મુખલીસ અને દાઢ અથુ મોકહરરીક વચ્ચે વાતચીત. પાના ૧૫૭-૧૬૪

પ્રકરણ ૧૯મું નાસીર ખુશરો. મળદ અને મળાદ. તરાણુસ ખંદર
 ઇબને અહેસાનની મીસર તરફ સફર. નાસીર ખુશરોની
 જીંદગી, તેના પુસ્તકો અને ફાતેમી ઇમામના કુબ્જત તરીકે
 તેના વીચારો. ઇકશીદી અને અલ હુસામ વચ્ચે મતફેરનું
 કારણ. વકફ મીલકતો અને તાલીમીખાતાઓ. ખાતેની
 લોકોની ફીલસફત પાના ૧૬૫-૧૮૫

પ્રકરણ ૨૦મું અલ હુસામે તેના દાઇઓની મદદથી ગાલીબ ખાનમને
 અને અમીર મુખલીસને સમજાવી કેવી રીતે શાદી કીધી.
 મીશાક બાબત ફરમાનો. અલ હુસામના શ્રીચિત્ર વીરક
 કામો, નસ જલ્દીનો અર્થ. નસ કેવી રીતે થવી જોઇએ.
 મુતઝલ્લીત અર્થ. પાના ૧૮૫-૨૦૦

પ્રકરણ ૨૧મું ઇબને અહેસાન મીસરમાં, સીકંદરીયા શહેર, ઝેદીઓની
 માન્યતા, મુતઝલ્લીત લોકો, અહેલુલ ઇત્તેઝાલ અથવા
 સાહેબુલ અદલ વત તોહીદનો ઇતીહાસ અને માન્યતા.
 ફાતેમી ઇમામો કરમતી માન્યતા ધરાવતા હતા કે અહે-
 લુલ ઇત્તેઝાલના ખીઆલના હતા. જામે અઝહર અથવા
 અઝહર યુનીવર્સીટી. પાના ૨૦૦-૨૧૦

પ્રકરણ ૨૨મું મીસરની સલ્તનત, કેરો શહેરની તવારીખ, કરમતીઓ
 અને ફાતેમી ઇમામો વચ્ચેના સમ્બંધની વધુ હકીકત.
 ફાતેમી ઇમામોની રાજનીતી. જોહર, ઝમાન, મકાન,
 હસ્તી, નીસ્તી વીઝેરે સખ્ધી મુતઝલ્લીત વોજવાન અબુ
 રશીદ નીસાપુરીના વીચારો પાના ૨૧૦-૨૧૬

પ્રકરણ ૨૩મું મુતઝલ્લીત અથવા સાહેબુલ અદલ વત તોહીદ સખ્ધી વધુ
 અખબાર ફાતેમી ઓલાદના રાજકરતાઓ, ઇઝીસીઓ
 મોરાકકોના શોરકાઓ, મોરાકકો અને અલજીઝીઆના
 રાજ્યો. ઇબને તુફેલ વીધવાન તેના કીતાબ હય ઇબને
 યકઝાનની સંક્ષેપ નોંધ. નાસીર ખુશરો વીશે વધુ અહેવાલ.
 હિંદના તત્વજ્ઞાન ઉપર નજર, કુરઆનના ફરમાનો.
 પાના ૨૧૬-૨૩૪

પ્રકરણ ૨૪મું ગાલીબ ખાનમ અલ હુસામ સાથે કેવી રીતે પરણી તે
 વીશે લતીફ બે અને ઇબને અહેસાન વચ્ચે વાતચીત.
 ઇબને અહેસાન ઉપર તેની થએલી અમર પાના ૨૩૪-૨૪૨

ઇબને અહેસાન.

પ્રકરણ ૧ લું

અલ હુસામ અને ઇબને અહેસાન.

એતુલ્લખુકદદસ અને તેની આમપાસનો દેશ પેલેસતાઇન (ફલેસતીન) કહેવાય છે. પેલેસતાઇનની ઉત્તરમાં એરતનો ઇલાકા છે કે જે તુરકી સલ્તનતના વખતમાં એરતની વિસ્તાર કહેવાતી હતી. એરત વિસ્તારતની ઉત્તરે લબનાન (Lebanon) નામથી ઓળખાતો દેશ છે કે જે તુરકી સલ્તનતના વખતમાં લબનાન તાલુકો (સંગક) ગણાતો હતો, અને એક જુદા મુશીરને હવાલે હતો. લબનાનની મશરિકમાં દિમશકની વિસ્તાર અને ઉત્તરે હલબની વિસ્તાર છે. આપણી વાર્તાનું મથક લબનાન સંગકનો પહાડી પ્રદેશ અને એરતની વિસ્તાર છે. આ વાર્તા તુરકી સલ્તનતને તાબે આ દેશો હતા તે જમાનાની છે. લબનાન અને એરતનો ઇલાકો પહાડી પ્રદેશોથી ભરપૂર, અને ઓલીવ અને તુતના ઝાડોના જંગલોથી છવાયેલો છે. અંગુર દ્રાક્ષના કુદરતી બગીચાઓ સાથે અંજુર પણ દગલે પગલે નજરે પડે છે. રસદાર મેવાઓની જાણે ત્યાં ખાણો છે, અને ઝાડોથી ઢંકાયેલા પહાડો અને રળીઆમણી ખીણોનો શુમાર નથી. તેમાં પણ લબનાનના પહાડો અને ખીણો ઇમારતી લાકડાંના જંગલોથી ભરપૂર અને તેને લીધે કદીમ જમાનાથી મશહૂર છે.

આ રળીઆમણી દેશોમાં એક જમાનામાં તારાઓને પુંજનારાઓ રહેતા હતા. પહાડી પ્રદેશના રહેવાસીઓ હાવાથી સ્વતંત્ર સ્વભાવના અને લડાયક જુસ્સાના હતા. હજી પણ તે ખાસીયતો મરજી પામી નથી, અને ઘણા પહાડી પ્રદેશોમાં નજરે પડે છે તેમ તેઓનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ હજી મંદિ માંહેની મારામારીઓ ઉત્પન્ન કરતો રહ્યો છે. કમીલાને નામે કે ધર્મને કારણે તેઓ મારામારી કરતા રહ્યા છે. જેનો લાલ પરદેશીઓએ લીધો છે, અને લે છે. તારાઓને પુંજનારાઓમાંથી તેઓ ખ્રીસ્તી થયા, પણ પોતાની પુરાણી માન્યતાઓ મુકી નહી. ઇસલામના ફેલાવા પછી મહોટો ભાગ મુસલમાન થયો, પણ ખ્રીસ્તી માન્યતાઓની ખાસીયતો છોડી નહી. હાલમાં એ દેશોમાં વસતા ખ્રીસ્તીઓનો મહોટો ભાગ મવારીન ફિરકાનો અને અને નહાનો ભાગ

મીઠું ચર્ચને માનનારો છે. મુસલમાનોમાં ઇસમાઇલી ફિરકાના કેટલાક વિભાગો હસ્તી ધરાવે છે; જેમકે દરૂઝ લડવઘયાઓથી ધણી પહાડો વસાએલા છે, નુસેરીઓ અને કરમતીઓ, ખાતેનીઓ અને ફાતેમીઓ તેમજ મેતાવલીને નામે ઝાળખાતા શિઆઓ પણ ત્યાં વસે છે. થોડા વરસ અગાઉ મુજ્જત જમાતની વસ્તી થોડી હતી, પણ વખતના વહેવા સાથે ઇસમાઇલીઓ અહેલે સુન્નત તરફ ફેરવાતા જાય છે. ધર્મને નામે તકરારો, અને મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તીઓ વચ્ચેની મારામારીઓનો લાભ લઇ યુરોપના ખ્રીસ્તી રાજ્યો આ દેશોમાં કાવાદાવા કરવા લાગ્યા, અને અણુદીઠ મત્તા જમાવતા જઈ અતે તુરકી સલ્તનતથી આ ભાગોને હમણાજ જુદા કરી નાખવામાં ફાવી ગયા છે.

એફતથી હુદાઇ તરફ જે રેલ્વે જાય છે તે રેલ્વેનું એક મુખ્ય સ્ટેશન હમસ શહેર છે. હમસ અને તેની ઉત્તરે આવેલું હુમાથ શહેર આગલા ફાતેમી ઇમામોમાના જેઓ મસતૂરીન કહેવાય છે તેઓની ચળવળના મુખ્ય મથકો હતાં. પહાડી જંગલોથી ભરપૂર આસપાસના પ્રદેશમાં તેઓના દાઇઓ છુપી રીતે કામ કરી રહ્યા હતા; અને મસતૂરીન ઇમામો શહેરોમાં વેપારીઓ તરીકે રહી એફત ખંદર રસ્તે પરદેશ સાથે વેપાર અને રાજદ્વારી વહેવાર ચલાવતા હતા. તેઓના વેપારી કાફલાઓ બસરા અને અગદાથી આગલા વખતમાં ખ્યાતીને પામેલા પામીરા અને તદમોરના રણને માર્ગે પુર્વથી પશ્ચીમ તરફ આવતા જતા હતાં, અને એ રણ રસ્તેના પ્રાચીન વેપારી માર્ગમાં આવેલી કારવાનસરા અને ખંદીએરોનો વેપાર તેમજ રાજકીય ચક્રવલ માટે ઉપયોગ કરતા હતા. એ છુપી ચક્રવલ ચાલતી હતી તે વખતે ધણીએક હુજતને નામે ઝાળખાતા ઇમામોના ધર્મ પ્રચારકોએ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા પણ ફેલાવી હતી, જેને લીધે જુદેજુદે મથકે ફાતેમી ઇમામના નામથી જે મત ફેલાવવામાં આવતો હતો તેનું જુદું જુદું રૂપ જોવામાં આવતું હતું. આ જુદા જુદા રૂપોનો કંઈક ખ્યાલ આ વાર્તામાં સમાએલો જણાશે.

અમલ હુસામ બિન મહમદ, કરમતીઓનો વડો ધર્મગુરુ, હમસ શહેરમાં નહર અલ્લ આસી ઉપર આવેલા એક ભગ્ન બાગમાં રહેતો હતો. વેપારી તરીકે તે એફત ખંદર મારફત ફરાન્સ સાથે મહોટો વેપાર પણ ચલાવતો હતો. તે ધણો દોષ્ઠતમંદ હતો, અને તેની માલ્લીકામાં લખનાન અને તેની ઉત્તરમાં કેટલાક જંગલો અને જંગીરો પણ હતાં. પહાડી પ્રદેશના અર્ધ

જંગલી લોકોનો એક ભાગ તેને તાબે હોવાથી સક્ષતનતના અમલદારો તેને રાજી રાખવા મંજૂરતા હતા, તેમ તેને ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે પણ બેઠી સંબંધ હતો. તે શાહી દર્માંમ સાથે રહેતો હતો. પોતાની ઇચ્છાઓ કે મતલબ પાર પાડવા માટે છુટે હાથે ખર્ચ કરતો, પણ ખીજી રીતે તે આપમતલબી, સ્વાર્થી અને પૈસાનો લાલચુ હતો. તે માનતો હતો કે તેના દલાપણ અને સમજ આગલ ખીજા બધા પાણી બરે છે. તેને તાબેના લોકો સાથે તેની વર્તણૂક એવી હતી કે જાણે બધા તેના ખરીદી લીધેલા ગુલામો અને તેનો પડતો બોલ ઉચકનારા ચાકરો હોય. કાવા-દાવામાં તે કુશળ હતો, અને તુરકી સક્ષતનત અને ફ્રાન્સ સાથે તે એવી રીતે વસ્તવા માગતો હતો કે દરેક પક્ષ તેને પોતાનો સમજે. તેના સ્વભાવ, અને તેને પોતાને માટે ધણોજ ઉંચો ખ્યાલ હોવાથી, તે હાથ નીચેના માણસોથી ધણી થોડી વાત કરતો હતો. તે માનતો હતો કે બધાઓએ તેનો પડતો બોલ ઉચકી લેવો જોઈએ, તે સમજ તેના માણસો પણ દરેક વાતમાં તેની સાથે હાએ હા કરે જતા હતા. તેણે ત્રણ સ્ત્રીઓ સાથે શાદી કરી હતી, જેમાંની બે જુની સ્ત્રીઓને હમચ શહેરમાં રાખી હતી, અને ત્રીજી, નવાને, નહેર અલ કમીર ઉપર આવેલી તેની જગીર જે હાલુત મહાલ નામથી ઓળખાતી હતી, ત્યાં રાખી હતી. તેની જગીરો ઉપર કામ કરવા માટે તેણે ગુલામો રાખેલા હતા, તે ઉપરાંત તેની નોકરીમાં કેટલાક અરબો સિરીઓ અને ખીજાઓ પણ હતા, કે જેઓ મહોટા ભાગે કરમતી ફિરકાના હતા.

ધબને અહેસાન બની કાદરી કમીસાનો એક જવાન હતો. તે મોતખર અને ઉંચા ખાનદાનનો, ચંચળ, માયાળુ અને બોલા સ્વભાવનો હતો. કેટલાક સંજોગોને લીધે તેનું કુટુંબ તંગીમાં આવી જવાને લીધે તે અલ હુસામની નોકરીમાં એવી ઉમેદથી જોડાયો હતો કે અલ હુસામ, જે તેના ધર્મ ફિરકાનો વડો હતો, તે, તેને અને તેના કુટુંબને તેઓની આગલી હાલત ઉપર લાવવામાં મદદ કરતા થઈ પડશે. થોડા વરસની નોકરી પછી તે અલ હુસામના સ્વભાવથી જાણીતો થયો, પણ ધર્મ માન્યતાઓની અસરને લીધે તેમજ ખીજા બધાં સારી નોકરી કે કમાધનું સાધન ન મળવાને કારણે તે ઉમેદમાં ને ઉમેદમાં અલ હુસામની નિમકહલાલીથી નોકરી કર્યો જતો હતો.

અલ હુસામ તેની કામ સાથે અને તેને તાબેના લોકો સાથે જે વર્તણૂક અભાવતો હતો તેને પરીણામે ધણીઓ તેની વિરૂધ્ધ થયા હતા, અને વિરૂધ્ધતાની અલબલ્લ ફેલાતી જતી હતી. એ વિરૂધ્ધતાનું મૂળ કારણ તપાસી તે દુર કરવાને

બહલે સ્વાર્થી અલ્લ હુસામ સખતાઇથી તે વિરોધ દખાવી દેવા કાશિષ કરતો હતો, તે સખત એ વિરોધતા જાહેર જણાતી બંધ પડી અંદરખાનેથી પ્રસરવા લાગી હતી. તુરકી સલ્તનતે ગુલામી વિરૂધ કાયદાઓ અમલમાં મુકેલા હોવાથી અલ્લ હુસામની વિરૂધ થએલા સરદારો, તાબેના લોકો અને ગુલામો તે કાયદાને લાલ મેળવવા ચાહતા હતા, પણ અલ્લ હુસામ લાલચુ અમલદારોની ખુશામદ કરી, તેઓને પદસાની મદદથી રાજ રાખી, પોતાનું કામ કાઢી લેતો હતો.

વસંત રૂતુ ખીલી રહી હતી. લખનાનના પહાડી પ્રદેશની સખ ઈંદીની મોસમમાં ઝાડો પાંદડાઓ ખોઇ સુકાએલા ફુલોઓ જેવા થઇ ગયા પછી નવા પાંદડાઓ અને પુલો આવેલાં હતાં. બધી તરફ રળીઆમણા દેખાવો નજરે પડતા હતા. પશુ અને પક્ષીઓમાં પણ જાણે નવો જીવ આવ્યો હતો. અને અનેક રંગબેરંગી પક્ષીઓ અહીં તહીં કુદાકુદ કરી રહ્યાં હતાં. હમશ શહેરની એક તરફ નહેર અલ્લ આસીની નજદીક એક વિશાળ અને સુંદર બાગ વચ્ચે મજબૂત પથરનું કિલ્લો જેવું મકાન હતું, જ્યાં અલ્લ હુસામ રહેતો હતો. તે મજબૂત બાંધણીના, ગઢ જેવા, મકાનના દરવાજા પાસે પહાડી ઘોડાઓ જોડેલી એક ગાડી ઉભી હતી. દરવાજા પાસે કેટલાક દરખાનો માલિકના બહાર આવવાની રાહ જોઇ ઉભા હતા. ધખને અહેસાન પણ ગાડીની નજદીક ઉભેલો હતો. તેના ખુબસુરત અને જવાન ચહેરા ઉપર ચિંકરની છાપ નજરે પડતી હતી, અને તે વિચારમાં પડેલો જણાતો હતો. થોડી વારમાં અલ્લ હુસામ બાહર આવ્યો, અને દમામ સાથે ગાડીમાં જઇ બેઠો. ધખને અહેસાને ગાડીમાં તેની સામે જગા લીધી, એટલે ગાડી સ્ટેશન તરફ રવાના થઇ. સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચતાં ધખને અહેસાન ગાડીમાંથી ઉતર્યો. ત્યાં ઉભેલા અલ્લ હુસામના ખીજ એક ચાકર સાથે મસજીદ તરફ. સ્ટેશન ઉપર ગયો, હમશ શહેરથી તરાબુલુસ (ત્રીપોલી) તરફ જતી રેલ્વેમાં એક ખાસ સેલનનો બદાયસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેની તપાસ લીધી, અને અલ્લ હુસામને બધી સગવડ કરી આપી ધખને અહેસાન ખીજ એક દખ્ખામાં જઇ બેઠો, સિગરેટ થઇ, અને રેલગાડી તરાબુલુસ તરફ રવાના થઇ.

ધખને અહેસાન દખ્ખામાં દાખલ થયો, અને એક તરફ જઇ બેઠો, ત્યારથી તે કંઇક ઉંડા વિચારોમાં પડી ગયો, એટલે તેની આસપાસ કાણ હતું તેનો પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો નહિ. ગાડી રવાના થવા પછી તેના કાન ઉપર હસવાનો આવાજ આવ્યો, એટલે તેણે સામે જોયું, અને પોતાના મિત્ર લતીફ બેને તેની સામેજ બેઠેલો જોયો.

લતીફ બે—કેમ બિરાદર, કંઈ જુદાજ પ્રદેશમાં સફર કરતા હોવ તેવા જણાઓ છો ! કેમ જીરમાની આલમમાં ગયા હતા કે રૂહાની આલમમાં ? મને ખાતરી છે કે જીસમાની આલમમાં તો નહોતાજ.

ધબને અહેસાન—માથકનો ખ્યાલ જે આલમમાં હોય શકે તે આલમને તમે ગમે તે નામ આપો.

લતીફ બે—અરે, પણ જંગલ શાની કરે છે. મેં તને કેટલી વખત કહ્યું કે અલ્લ હુસામ ફકત પોતાની ઝમાન હિસાવસે કે તમારું કામ યદ્દ ગયું સમજવું. તેણીનો કાકો કદી પણ અલ્લ હુસામને ના પાડવાનો નથી.

ધબને અહેસાન—હું પણ તેજ વિચારમાં છું. પણ તમે કહાં જાઓ છો બિરાદર ?

લતીફ બે—નહર અણુ અલી તરફના મારા ઓફીસના બાગમાં. ત્યાં કેટલાક દિવસ રહીશ. નહર અલ્લ કાદીમામાં પુર ઘણું આવ્યું છે, તે સંજય બાગનો કેટલોક ભાગ નુકસાન પહોંચે તેની હાલતમાં આવી ગયો છે, માટે કંઈ ઇલાજ લેવો જોઈએ. બની શકે તો થોડા દિવસ માટે તમે આવી જાઓ, બહુ ગમત પડશે.

ધબને અહેસાન—ખચિત. ખચિત. મને ત્યાંની પહાડીઓ વચ્ચે વહેતા ઝરાઓ અને ઓફીસથી લયતાં જંગલો વચ્ચે ફરવું બહુ ગમે છે. એકાંત પણ છે, એટલે તે મારી તખીઅતને બહુ માફક આવે છે. પણ—

લતીફ બે—પણ અને બહુ શું ! બિરાદર તું વિચારોમાં અને વિચારોમાં રહ્યા કરશે. જે પેલી તારી સાથે શાદી કરવા ના પાડે, અથવા તેનો કાકો ના પાડે તો ફકીર થઈને મારા એ બાગમાં જાડો વચ્ચે એકાંત જાદગી ભોગવજે. તે પણ તારી તખીઅતને માફક આવશે. હા ! હા ! હા !

ધબને અહેસાન—લતીફ, લતીફ, તને મળક સુજી છે. ખેર એ વાત જવા દે.

મિત્રો વચ્ચે થોડી અહીં તહીંની વાતો થઈ, તેટલામાં રેલ ગાડી નહર અલ્લ કખીર ઉપરના પુલ પાસે આવી લાગી, એટલે પુલ પસાર કરવા ધીમી પડી; અને ધબને અહેસાન, લતીફ તેમજ બીજા ઉતાડોઓ નદીમાં આવેલા પુરને લીધે જે મનોરંજક દેખાવ નજરે પડતો હતો તે જોવા લાગ્યા. પુલ પસાર કરવા પછી રેલગાડી એક નાના સ્ટેશન પાસે ઉબી રહી, એટલે ધબને અહેસાન ગાડીમાંથી ઉતરી અલ્લ હુસામ પાસે ગયો, સામાન ઉતારાવ્યો, અને

રોશન ઉપર આવેલા અક્ષ હુસામના ચાકરોને સ્વાધીન કર્યો. રોશન બાહેર અક્ષ હુસામ અને ઇખને અહેસાન માટે ઘોડાઓ તૈયાર રાખેલા હતા તે ઉપર તેઓ સવાર થયા, અને કક્ષાત અક્ષ હુસન તરફ જતા પહાડી રસ્તા માર્ગે અક્ષ હુસામની જગીર તરફ રવાના થયા. ઓલીવ અને અંગુર નેમજ બીજા મેવાઓના બગીચાઓ અને ગિચ જંગલો વચ્ચેના પહાડી રસ્તાની આસપાસના સુંદર દેખાવો જોતા અક્ષ હુસામ અને ઇખને અહેસાન સગભગ મગરિખના વખતે અક્ષ હુસામની જગીર, કે જે હાલસ મહાસ નામથી ઓળખાતી હતી, ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. એ જગીરના એક ભાગમાં એક નહાના બગીચા વચ્ચે એક સુંદર પથ્થુ મજબૂત પથ્થરનું મકાન બાંધેલું હતું, કે જેની શોભા શાહી મહેલને ટક્કર મારે તેવી હતી. એ મહેલ જેવા મકાનમાં અક્ષ હુસામ દાખલ થયો. ઇખને અહેસાન પોતાના શેઠને તે મકાનના દરવાજા પાસે મુકી ત્યાંથી દુર આવેલા બીજા એક નહાના બગીચામાં ગયો, કે જેની આસપાસ નોકરો અને ગુલામો માટે સંખ્યાબંધ ઘરો અને ચાલ બાંધવામાં આવેલી જણાતી હતી. રોશનથી જગીર તરફ આવતાં અક્ષ હુસામ અને ઇખને અહેસાન વચ્ચે કવચીતજ એક બે બોલ બોલાયા હતા. અક્ષ હુસામ કેાઇ પણ માણસ સાથે છુટથી વાત કરવાનું પસંદ કરતો ન હતો, તેમ કરવામાં તે પોતાની હક્કાઇ માનતો હતો, આજે તેણે ઇખને અહેસાનને વિચારમાં પડેલો નંદ ચુપકીદીજ અખત્યાર કરી હતી.

અક્ષ હુસામ મકાનમાં દાખલ થયો કે તેનો ખાનગી હુઝુરી આવી મળ્યો. હુઝુરીએ તેના માલિકને હસતે અહેરે આવકાર આપતાં સલામ કીધી, અને માલિકે તેના જવાબમાં મહોટાઇના દમામ સાથે, મહેરબાની કરતો હોય તેવી નજરે, તેની તરફ જોયું. તેઓ ખાનગી ઓરડાઓ તરફ આવ્યા.

“ફાતેમા ખાનમ, આપની રાહ જોઇ રહ્યાં છે. તેમની તબીબત એક બે દિવસ થયા બગડી ગયેલી છે, આપ ત્યાં પધારશો કે આપના ઓરડામાં” હુઝુરીએ પૂછ્યું.

“મારા ઓરડામાં જઇશ, પણ દાસી ક્યાં છે, તેણીને મારી પાસે મોકલજે.”

હુઝુરી તેના માલિકને આદાબ અરઝ કરી ત્યાંથી બીજી તરફ ગયો, અને અક્ષ હુસામ પોતાના ખાસ ઓરડામાં દાખલ થયો. તે દીવાન ઉપર જઇ બેઠો તેટલામાં હુઝુરી દાસીને લઇ દાખલ થયો, અને માલિકના કપડાં ઉતારવા લાગ્યો.

“દાસી ફાતેમા ખાનમને ખબર આપ કે મને અહીં આવી મહેલે.”

“જેવો આપ નામદારનો હુકમ. ખાનમની તખીઅત જરા નરમ છે. વાસતે આપ વહાંજ પધારો તો બહેતર.”

“ખાનમ તો ખિમાર રહેશે, તેણીને કહે કે મારો હુકમ છે, અહીં આવે.”

“જેવી હુઝુરની મરજી” એમ કહી દાસી ત્યાંથી ગઇ. હુઝુરી પણ પોતાનું કામ કરી બાહર ગયો. અને અલ્લ હુસામ અકેલો પડતાં મનમાં બગવા લાગ્યો.

“ખાનમ સહેજ ખીમાર છે, તેણી મારી પાસે ન આવી શકે, કેવો બેવકુફી બરેલો જવાબ, પણ આ ગુલામદીઓ એથી વધુ શું સમજી શકે. અને ખાનમ ! ખાનમ પણ કાણ ! તે પણ મારી ગુલામદી. તેણી પોતાને અમીર ફખરીની શાહઝાદી સમજે છે. પણ અમીર ફખરી પણ કાણ ? તે પણ મારી જ, ખિઝમત કરવા જનમેલો છે. પણ ધબને અહેસાન શું વિચારમાં પડેલો છે ? તેને પણ તેના કબીલાનો ધણો ફખર છે. બેવકુફ ! નોકરી કરે છે, અને ધરાણાની બૂ દિમાગમાંથી જતી નથી. હું તેની ઉપર કેટલું અહેસાન કરૂં છું તે મારી નોકરી કરે છે તે સમગ્ર કેટલી મહોટાઈ મેળાવે છે. જો તેને કહાડી મુકું તો કાંઈ તેને પૂછે પણ નહીં. તેને જો મલે છે તે કરકસર કરી ભેગું કરે છે, મૂજ છે, તે એવો વિચાર રાખે છે કે કંઈક ભેગૂ થાય તો નોકરી છોડી દે, અને સ્પર્શન જીંદગી ગુજરે. તેને મારામાં એતેફાદ મજબૂત છે. પણ તેને તંગ રાખવો એજ ઠીક. નહીં તો ચાલ્યો જશે. અક્કલતો નથી, હું ચાહું તેમ એને રમાડી શકું છું. ફાતેમાં પણ ધણો ફાંકો રાખે છે, તેણીને ખુબસૂરતીની મગફરી છે. પણ છેવો ખુબસૂરત, નાઝ અને આદામાં બીજીઓ તેણીને નહીં પહોંચે. પણ આખરકાર તે ઓરત તે ઓરત. મારી ગુલામી કરવી, અને માફ મન બહેલાવવું એ તેણીની ફરજ છે. ધબને અહેસાન, કબીલાની મગફરી, તેનો કબીલો હરાનમાં છે તો સતાવાન, પણ તેના મનમાં શું છે તે મારે જાણવું જોઈએ. ઇક શીદીએ ફરીથી મારા ગુલામોને બરગશાવવા કોશિસ શરૂ કરી છે, તેને જો કાયમ મકામ નીમશે તો તે વધું સતાવશે, માટે તોફાંક પાશાની મદદ લેવી. એ તોફાંક કેવો છે તે જાણવું જોઈએ, તેને દાવત આપી અહીં લુલાવવો તે માટે ધબને અહેસાનને તેની પાસે મોકલવો ઠીક પડશે, એવા કામમાં ધબને અહેસાન બાહોશ છે. અરે ! પણ મરી પાસે એ ઇકશીદી તે કાણ ! તેને તો મચ્છરની પેઠે આંગળીઓ વચ્ચે પીશી નાખીશ. પણ ! પણ ! ખેર એ બધું થઈ રહેશે, જરૂર ચાહેસો કર ! દોલતની જરૂર છે, બસ સોનાની મહોરો એજ બધું વીચ છે, એજ અલાહ છે, અને જ્યાં સુધી આ ફરમતી ફિરકો આગાં છે ત્યાં સુધી આપણને મરોરોને.

તોટો નથી. પણ એ ફિરકાને આખાદ રાખવા એ ઢાળાઓને જાહિલ રાખવાની જરૂર છે. મને તેઓ કેવો માને છે ! મારી કેટલી હદ સુધી તેઓ તાઅત કરે છે ! કોની મગફર કે મારો હુકમ ન ઉઠાવે ! જરા નાતબહારની કે સખધ અધની ધમકી આપી કે પેળમાને પણ ખરાખ કરી દેશે. એ અધૂં મવાલીઓના તુફલથી, દોક્ત તેઓને મારા ગુલામો બનાવી દે છે, અને આહ તે કરવા તેઓ તઇયાર છે, લોકો તે જાણે છે, દરેક ઠેકાણે મવાલીઓ મોજૂદ છે તે પણ તેઓ જાણે છે. પણ આ ઇકશીદી અને તેના જેવા બીજા હવે પેદા થવા લાગ્યા છે. એ યુરોપની અસર નહી નહીં, એ તાલીમની અસર છે. તે સખખ જાપ્તો પુરો રાખવો જોઇએ. પણ ઇકશીદી અને બીજાઓ મારા ગુલામોને લમાવે છે, અને મારી કામમાં બદનામી કરે છે. આ નુરાની હેકલને બદનામ કરવાની કોશિસ કરે છે હા ! હા ! નુરાની હેકલ ! પણ શા વારતે નહી ! શું આ નાસુત કંઇ કમ છે ? અને તેમાં જે લાહુત બિરાજે છે તે ? હા ! હા ? એતો દુનીઆ એમજ ચાલે. ઇમામના નામથી આ બધું ચાલે છે. અને ઇમામ ? પણ શું ? આ બેદ બાહેર જવો ન જોઇએ. મનમાં પણ તે ઉપર વિચાર કરવો હીક નથી ! આ પત્થરની દિવાલને પણ કાન છે. પણ કામને ઇકશીદીની કારરવાઇથી દુર તો રાખવીજ જોઇએ. દરેક બાખ અમીર અતરશ સાથે જે ખાનગી સમજૂતી કરી લીધી છે તે પંચ હીક છે. અમીર અતરશ એ બાખ ! હા ! બાખુલ અખવાખ ! શું એ દરજ લોકો સાથે કગાઇ રમી રહ્યો છે. ધર્મનું ધર્તિગ એમજ ચાલે ! અમીર અતરશ એ બાખુલ અખવાખ, અને હું ? હું કરમનીઓના હુજત ! પણ કહે છે કે નિઝારીઓના ઇમામની અંગરેઓમાં કેટલી લાગવગ છે ! સખખ એજ કે ઇરાન, હિંદ અને તુરકસ્તાનમાં પણ તેના મુરીદો છે, જે અંગરેઓના લાલમાં છે, પણ શું ! ક્રાન્સમા મારી થોડી વગ છે ! પણ આ અવાજ ! ચાલો ! હું ધાઈ છું કે ફાતેમાં ખાનમ આવે છે. ફાતેમાં ! ખુલસરત ફાતેમાં ! તેણી વધારે ખુલસરત છે કે લતીફા ? આને અહી રાખી છે તે હીકજ કાધું છે, અને લતીફા અને ખદીજ વચ્ચે જે લાગણી ઉત્પન કાધી છે તે પણ હીકજ થયું. એક બીજા ઉપર જસસી ! હું કેવો તેઓને બનાવી શકું છું, પણ ઓરત જાતથી એજ રીતે કામ લેવું જોઇએ. ઓરતોના કાવાદવાથી થણી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે પણ ઇખને અહેસાન શું વિચારમાં પડેલો છે ?

આવા વીચારોના તરંગમાં તે પડેલો હતો તેવામાં ખુલસરત ફાતેમાં ખાનમ નાઝ અને અદા સાથે ત્યાં દાખલ થઇ.

પ્રકરણ ૨ જી

મન્તુરીન ઇમામો અને કરમતીઓ,

અલ હુસામ-પોતાના ઓરડામાં ફતેમાં ખાનમની રાહ જોતો વિચારોના તરંગમાં ખેડો હતો તે વખત ઇબને અહેસાન નોકરો માટેની ચાલે બાંધવામાં આવી હતી તે તરફ આગલ વધ્યો, અને ત્યાં આવેલા એક નહાના બંગલામાં દાખલ થયો. આ મકાન ખાસ માણસો માટે બાંધવામાં આવેલું હતું, જ્યાં ઇબને અહેસાન જેવા પંકિતના માણસોને રહેવાની ગોઠવણ હતી. તેની આસપાસ બીજા નહાના બંગલાઓ કરમતી ફિરકાના તવંગર આસામીઓ કે કબીલાના સરદારોના ઉતારા માટે બાંધવામાં આવેલા હતા. ઇબને અહેસાન બંગલામાં દાખલ થયો કે તેને અંદરથી અય્યુ રિઝામ નામના કરમતી દાખલે આવકાર આપ્યો.

અય્યુ રિઝામ-કેમ ખિરાદર, તેમને આજે કંઈ મોડું થયું ?

ઇબને અહેસાન-ગાડી થોડી લેટ હતી. તેમ નહેર અલ કબીર લખ-ચએલી હોવાથી રસતામાં કેટલેક ઠેકાણે પાનીના ખાબોચીઆ હોવાથી ઘોડાઓ જલદી ચલાવી શકતા ન હોતા. પણ સહ્યદી તમો અહીં કેટલા દીવસથી છો તે તો જણાવો ?

અય્યુ રિઝામ-હું જબરેલથી બે દિવસ પહેલાં અહીં આવ્યો, અને હમસ આવવાનો હતો, પણ મને ખબર મલી કે અમીર અહીં પધારે છે તે વાસ્તે થોભી ગયો. અમીર ખલવતમાં ગયા હશે. ફતેમાં ખાનમ તરફ શોક કંઈ વધારે જણાય છે ?

ઇબને અહેસાન-તેણી ઘણી ખુશસરત અને ખાહોશ છે. તેણીનો બાપ અમીર ફખરી અમારા કબીલા સાથે ઘણી મહોબત રાખતો હતો, તે સમય ફતેમાં ખાનમ સગીર હતી ત્યારથી અમારા ઘરમાં આવતી જતી, એટલે હું તેણીને ઠીક પિછાણું છું. પણ તમો જબરેલથી આવે છો એટલે ત્યાંની ખબર તો આપો. અમીર જલ્દીલ કેમ છે ?

અય્યુ રિઝામ-અમીર હુસામ તેને હાથમાં રાખવા આજે છે, પણ મને એ અમર મુશકિલ જણાય છે. જો કે જાહેરમાં તે અપની તરફ છે, લેકિન તેના ખ્યાલાતો ફતેમીઓ તરફ છે. તેનું અરધું કુટુંબ તો બિલકુલ અપનાજ હાથમાં છે.

ધખને અહેસાન—સમયદી, હું તમોને કંઈ ખાનગી કહેવા અને તમારી સલાહ લેવા ચાહું છું, મને ખાતરી છે કે તમો મને સારી સલાહ આપશો.

અય્યુ રિઝામ—ખુશીથી કહો, તમારે માટે મને જે મહોળત છે તે તમો જાણો છોજ.

ધખને અહેસાન—અમીર જલીલના મહોટા બેટાની બેટી ગાલિયા ખાનમ વિષે તમે સાંભળ્યું હશે !

અય્યુ રિઝામ—તેણી શાબેલી અને બાહોશ બાનું છે. તેના બાપના મોત પછી તેણીની મા સાથે અલ મીનામાં રહે છે, પણ કોઈ કોઈ વખત જગરેલ પણ આવે છે.

ધખને અહેસાન—એ વરસ પહેલાં હું મારા કાકા સાથે મીના ગયો હતો તે વખત મેં તેણીને જોઈ હતી. અમારા બંગલાની બાજુમાંજ તેણીનું કુટુંબ પણ રહેતું હતું. સાંજની વખત તેણી દરીયા કિનારે ફરવા નીકળતી, તે વખત મેં તેણીને જોઈ હતી; અને અમારી વચ્ચે પહેલાન થઈ હતી. તેણીની માં અને મારી માં દુરના સગપણમાં છે તે તમોને ખબર હશે !

અય્યુ રિઝામ—મને તેની ખબર નથી, પણ તે બાહોશ, છુટ્ટા વિચારની પથ્રુ બહુ ભોલી છોકરી છે, અને તેણીની માં તો બિલકુલજ ભોલી છે.

ધખને અહેસાન—હાં ! તેણીની મા લાંબી સમજ ધરાવતી નથી, પણ ગાલિયા ખાનમ બાહોશ અને ભત્રી છોકરી છે. હું તેણીને મહોળત કરું છું, અને શાદી કરવા ચાહું છું. પણ તેણીનો દાદો અમીર જલીલ કબૂલ કરશે કે નહીં તે સવાલ છે. મારું ખાનદાન અમીર જલીલ કરતાં ઉતરતું નથી. હરાનમાં અમારો કબીલો એક વખત હુકુમત ધરાવતો હતો, લેકિન અમાનનો ચક્કર ફર્યા કરે છે, અને મને અહીં નોકરીમાં શામિલ થવું પડ્યું છે. હવે સવાલ એ છે કે અમીર જલીલને સમજાવી શકાય કે નહીં, જે સમજાવી શકાય નહીં તો બીજો છલાજ શું ?

અય્યુ રિઝામ—અમીર જલીલ એવા આદમી છે કે તે ના કહેશે તો પછી હા નહીં થાય. તે સાથ મેં કહ્યું તેમ તેના વિચારો અંદર ખાતેથી ફાટે-મીઓ તરફ છે, અને અપન કરમતીઓને ધિક્કારે છે. વાસ્તે મને ખોદ છે કે તમારી સાથ સંબંધ જોડવાનું પસંદ ન કરે. બીજો કોઈ વાંધો તેને હોય તેવું હું જાણતો નથી. તમો અહીં નોકરી કરતા નથી, લેકિન દાવતની ખીઝમત કરો છો. તેમોને વઝીફા મલતો નથી પણ

નજરાણું મલે છે. મારી સલાહ છે કે તમે ફાતેમા ખાનમ મારફત ગાલિબ આનમની માને હાથમાં લો. જો તેણી છોકરીને મનાવી લેશે તો તે બાલિગ હોવાથી પોતાની મુખતઆરીથી શાદી કરી શકે છે. ગાલિબની મા અને ફાતેમા ખાનમની મા વચ્ચે ઘણીજ મહોબત છે. જો તમે ફાતેમા ખાનમને મનાવી શકતા હોવ તો તેણી ગાલિબને અહીં મહેમાન તરીકે ખુશાવી શકશે, અને ગાલિબની માને પણ સાથે ખુશાવે, અને સમજાવે. તેઓ અવારનવાર અલ્લ મીનાથી જખરેલ આવ જ કરે છે. મીના જવા વાસતે આ રસ્તો પણ સવલ પડશે. આ રસ્તે જતાં રેલ્વે સ્ટેશન કંઈક દુર છે પણ તે ઘણું નથી. તેઓ હમણા જખરેલ આવવાના છે, જો કાગલ લખશે તો મને ખાતરી છે કે જરૂર મીનાથી આ રસ્તે થઈને જશે.

ઇબને અહેસાન—અહુજ મહેરબાની થઈ. મને મારા મિત્ર લતીફ ખેએ સલાહ આપી હતી કે અમીર અલ્લ હુસામની આ વાતમાં મદદ લેવી. લેકિન મને લાગે છે કે તમારી સલાહ બહેતર છે, અને ફાતેમા ખાનમ જરૂર મને મદદ કરશે.

અબુ રિઝામ—એક વખત ફાતેમા ખાનમ મારફત વાત ચલાવો. તે પછી નિકાલ વાસતે ગાલિબના કાકાજીને સમજાવી લેવા અમીરની મદદ માંગજો. અમીરની તમારી ઉપર મીઠી નજર છે, તમારી કીમતી સેવાની તે કદર કરે છે, અને તમને તશકીકના મરતબામાં જલદીથી ચઢાવનાર છે.

ઇબને અહેસાન—મને મરતબાની ખવાહેશ નથી, પણ પૈસાની મદદની જરૂર છે. મારા કુટુંબની બહેતરી માટે એક સારી રકમ મારી પાસે બેગી થઈ તો હું મારા વાલિદની જગીરોને પાછી તાજ કરી શકું. અને મારા કુટુંબને ફરીથી આગલી હાલત ઉપર લાવી શકું. સખયદી! શું ખુમુસની આવકમાં મારો વધારો હક નથી? મને બહુ થોડું આપવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે અમીર મારા વાસ્તે પોતાના હાથ તંગ કરે છે.

અબુ રિઝામ—આખ અબદાનના કિતાબમાં એક ખયાન છે. ઝકાતુલ ફિતર લેવામાં આવે છે તે દારૂલ હિજરના નિલાવ વાસ્તે છે. દારૂલ હિજરને સારી હાલતમાં રાખવા, અને ત્યાં જે કોઈ આવીને આમરો લે તેના ગુજરાન વાસ્તે એ રકમ ખરચ કરવામાં આવે છે. ખુમુસની આવક નગામાં ખરચ થઈ જાય છે. હાલનો જમાનો નાણુક છે, અને લોકોના દિલો

બહેલાં છે. તે સખ્ય લોકોને હાથમાં રાખવા જુલગાની રચના પણ સરસ થવી જોઈએ, કે જોથી લોકોમાં શોક પેદા થાય, અને દાવત મઝબુત રહે. હાલના વખતમાં ઉલ્લેખનો ઇનતેઝામ થઈ શકતો નથી, જુલગાની ખાણી-પીણીઓનો નિભાવ પણ મુશ્કેલ થઈ પડેલો છે.

ધબને અહેસાન—લેકિન ઝકાત અને ખીજ હુકુમોની પેદાશ કંઈ થોડી નથી. તે ઉપરાંત દાવતની જગીરોની પેદાશ લાખોની થાય છે. જે અમીર આપવા ચાહે તો આપી શકે છે. ખેર ! એ વાત જવા દો. તમે દાઇ મહુ-સુરના મરતખામાં છો. અને અપની દાવતની તવારીખ ઘણી સરસ જાણો છો, મને એ તવારીખથી તો વાંકે કરો ! અલ અસદી અલ કાહીલી અપની દાવતમાં શું દરજે રાખે છે ?

અયુ રિઝામ—દાઇ મહસુર યાને રખતના મરતખાના સાહેબ તરીકે મને કેટલીક વાત તમોને કહેવાની છુટ છે તે કહીશ. અપની આ સચ્ચી દાવતના હકીકી બાવા અયુલ ખતામ મહુમદ બિનઅખી ઝેનખ અલ અસદી અલ કાહીલી છે. જે કંઈ તનઝીલ ઇસલામ વાસતે જાહેર થયું તેની તાવીલ અને હકીકતના સમજવા વાસ્તે કિતાબ લખનારા પહેલા એ સાહેબ છે. તેની પહેલાં કોઇ હુજત, બાબ યા કોઇ પણ ઇમામે તાવીલ અને હકીકતના બયાનના કિતાબ લખ્યા નથી. તે વાસતે ઇલમે માઅરેફતના ગોચા તે પહેલા ઇમામ છે. ઇમામ જાફર અસ્સાદેકઝમે ઇમામ ઇસમાઇલ ઉપર નસ કીધી, અને ઇમામ ઇસમાઇલે ઇમામ મહુમદ ઉપર નસ કીધી. પણ ઇમામ ઇસમાઇલ પોતાના બાવા ઇમામ જાફરની હયાતીમાંજ વફાત થયા. ઇમામ ઇસમાઇલ હિ. સ. ૧૪૩માં અને ઇમામ જાફર હિ. સ. ૧૪૮માં વફાત થયા. બની ઉમમ્યાની ખિલાફત પુરી થઈ, અને બની અબ્બાસની ખિલાફત શરૂ થઈ હતી. અબ્બાસીઓનો બીજો ખલીફ અયુ જાફર મનસુર જે અયુ દવાનિક કહેવાય છે, તેની ખિલાફત હતી. અયુ દવાનિક પોતાની ખિલાફત મજબુત કરવા ઇમામ જાફર અસ્સાદેકના કેટલાક સાગિરદાને, સુન્નત જમાતના ઇમામ અયુ હનીફા, માલીકો ફિરકાના ઇમામ અયુ માલિક, તેમજ બની હસન, બની હુસેન, અને અલવી ખાનદાનના ઘણા સાહેબોને કેદમાં નાખ્યા. તે સખ્ય ઇમામ જાફર અસ્સાદેકના વફાત પછી ઇમામ મહુમદ દમાવંદ તરફના મુલકોમાં મખ્શી જઈ રહ્યા. તેમના પછી તેમના ફરઝંદ ઇમામ અબ્દુલહસાફ અલ રઝા પણ ત્યાંજ રહ્યા, અને અયુલ

ખત્તાબ અસદી અલ કાહીલી આપના બાબુલ અબવાબ હતા, તેમણે દાવતની લગામ હાથમાં લીધી.

૧ ઇબને અહિસાન—એક તવારીખમાં મેં જોયું છે કે ઇમામ ઇસમાઇલનું આખું કુટુંબ ધરાનમાં દમાવંદ અને ફરગાનના પહાડો વચ્ચેના મુલકમાં જન્મ રહ્યું હતું. ઇમામ મહમદ બિન ઇસમાઇલ ત્યાંથી ખુરાસાન, ખુરાસાનથી કંદાહર, અને કંદાહરથી હિંદ ગયા, અને હિંદમાં તેમની ઓલાદ અફઘાનિસ્તાનની સરહદ તરફ હજી પણ મોજુદ છે. અને મહમુદ અલ ફાની, કે જે મોબેદ શાહ કહેવાય છે તે, ત્યાંના દાઇ બકાગ હતા. એ દાઇ બકાગએ દખ્ખિ-સતાન નામની કિતાબ થોડા વરસ પહેલાં લખી છે. એવું પણ બખાન છે કે ઇમામ મહમદના ખીજા ફરજંદ અલી નિહાવંદના મુલકમાં એક મુલત રહ્યા. તે પછી તે સિરીયા આવ્યા, સિરીયાથી મગરિય તરફ ગયા, અને ત્યાં બાતેની દાવતના સાહેબ થયા.

અબુ રિઝામ—અપના કિતાબોમાં એ બખાન નથી. આપણે એતેકાદ એ છે કે, ઇમામ મહમદ અને તેમના ફરજંદ ઇમામ અબદુલ્લાહ અલ રઝા ધરાનના વચલા ભાગમાં પહાડી મુલકમાં રહ્યા, તેમના તરફથી બાબુલ અબવાબ અબુલ ખત્તાબ દાવત કરવા લાગ્યા, અને તાવીલ અને હકીકતના ઉલૂમ લોકોને શિખાવવા લાગ્યા. એ ઉલૂમ જાહેર કરવા વાસતે કિતાબ પણ લખ્યા. તે પહેલાં તાવીલ અને હકીકતના કોઇ કિતાબ લખાયા નથી. અપના મુખાલિકો દરજ, ફતેમી, નિઝારી વિગેરે ફિરકાના લોકો પણ અજ કિતાબોથી તાવીલ અને હકીકતના ઉલૂમ શિખા છે. પણ તેઓએ પોતાની હવાનસથી ઉપર સવાર થઇ કિયાસ કરીને, તેમાં ઘણા ફેરફાર કીધો છે. અબુલ ખત્તાબના વક્ત પછી એક ફિરકો એવો પેદા થયો કે જે અબુલ ખત્તાબ અલ અસદી અલ કાહિલીનેજ ઇમામ માને છે. તેઓ ખત્તાબીઓ કહેવાય છે. તેઓનો એતેકાદ છે કે ઇમામત બાપ પછી બેટામાંજ ઉતરે એવું ખાસ નથી, ઇમામી મરતબો દલમી અને રૂહાની તાકતોનો ઝખીરો છે, તે સખબ ઇમામ જે હુદદમાં એ ઝખીરાને જોય તે ઉપર સુરત અલ અમરને તફવીધ કરે, તે વખત તેને નુર સાસાની આવી મલે. તેઓ આવી બુલમાં પડા તેનો સખબ એ કે અબુલ ખત્તાબ અલ અસદીના તાવીલ અને હકીકતના ઉલૂમના સખબ મુતહયર થઇ ગયા હતા. એ એતેકાદ ગલત છે. અબુલ ખત્તાબએ કોઇ વખત ઇમામતનો દાવો કીધો નથી. તેનો બાબુલ અબવાબ છે, હકીકી ઇમામી સુરત છે, મુમિનીનના રખ છે, સાહેબુલ સલ્મ છે,

તે લાડુતી હેઠલ સંપૂર્ણ થયેલી છે. ખત્તાખીઆ ફિરકાએ એ સુરતને પહેછાનવામાં ભુલ કીધી છે.

ધ્રુવને અહેસાન—મિશાકનામામાં જે તલાક મુઅદ્દકની શરત સામિલ છે તેની શરૂઆત પણ તેમણેજ કીધી છે તે ખરું કે ?

અયુ રિઝામ—હાં, તે જમાનો ઘણો સખ્ત હતો. અખ્ખાસી ખલિફાઓ તરફથી જસૂસો તમામ મુલકોમાં ફરતા હતા, અને દાવતના હરએક સાહેબને પકડતા હતા. ખનું અલી, અલ્લી ખાનદાનમાંથી પણ ઘણા સાહેબો પકડાયા હતા, જેમાંના કેટલાક માર્યા ગયા, અને બીજા કેદ થયા. તે સમય અબુલ ખત્તામ અલ અસદીએ મિશાકની રસમ આહું કરી તેને સખ્ત બનાવી, અને તકિયતની સખ્તી લોકો ઉપર એવી નાખી કે કોઇ દાઇ કે માજુનનું નામ પણ જાહેર ન કરે. આ તકિયતની સખ્તીની વાત જાહેરમાં આવી તે વખત સુન્નત જમાતના ધમામ શાફેઇએ એવી ફતવા આપી કે જે ફિરકાઓ તકિયત રાખે છે તેઓને કસમ આપવા નહી, સમય કે તેઓ તકિયતના બંધનને લીધે ઇતસાફની અજાલતમાં જુડી ઝમાની આપે છે. આ તલાક મુઅદ્દકની શરતનું કારણ હતું.

ધ્રુવને અહેસાન—તમારી મહેરબાની થઇ. હવે અલ મખ્ખુમી અને તે પછીના સાહેબોનું બયાન સંભળાવો.

અયુ રિઝામ—અબુલ ખત્તામ અલ અસદી અલ કાહીલી હિ. સ. ૧૬૭માં વફાત થયા. તે બાદ અબુલ અવવાયના મરતબાના સાહીબ અયુ શાફિર મેમુન અલ કુદા અલ મખ્ખુમી છે. અબુલ ખત્તામની મિસલ અલ મખ્ખુમી પણ નાવીલ અને હકીકતના બયાનને ખુલાસાના સાથ સમજવનાર અને કિતાબો લખનાર નુરાની સુરત છે. રજુખીયતના સાહેબ, અને મુમિનીતના મોક્ષ છે. ખમસા એનામ (પંચ ઉત્પતિ કારણ) સમજવનાર છે. તે જમાનામાં શીઆ લોકોમાં એક ફિરકા એવા પેદા થયો હતો કે જે પંજતન યાને મહમદ, અલી, ફાતેમા, હસન અને હુસેનને પાંચ અલ્લાહના અવતાર માનવા લાગ્યા હતા. એ ફિરકો ગુલાતીઆ કહેવાય છે. તેઓએ નુસેરિઓ કરતાં પણ વધારે શિરક કીધું, નુસેરિઓ એનીઆ ફિરકાની મિસલ અલી ધ્રુવને અખી તાલિમ અ સ. ને અલ્લાહ માનવા લાગી ગયા, અને ગુલાતીઆઓ પંજતનને અલ્લાહ માનવા લાગ્યા. હકીકતની વાતો નહી સમજવાના સમય તેઓ ગફલતમાં આવી ગયા. તજસીમ અને તશખ્ખુ-શને ધલાહ માનનારા થયા, યાને જેને જસમ છે અને જેને શખસીયત છે

તેને રથ અને અલ્લાહ માનવા લાગ્યા. અસીના એન ને “માઅના” સમજ સામિતને ઇલાહિયત ઉપર લઇ ગયા, અને મહુમદના મીમ ને સમજ નહી. તે સમય નાતિકને ફક્ત સામિત વાસને હિજ્જત સમજ લીધા. અલી ઇબને, અમીતાલિયને ઇમામી સુરતને ઇલાહ ગણીને નખી મહુમદને તેના હિજ્જત અને હુજ્જ, અને સલ્માન ફારસીને ઇસલ એટલે બાબ ગણવા લાગ્યા. નખી મહુમદ ૨૦ અં એ કલામુદ્દલાને બયાન કીધા, અને અલ્લાહતઅલાની વહેદાનીયતને જાહેર કીધી. એવા નાતિક કેરી રીતે સામિત વાસને હિજ્જત હોઇ શકે? મતલબ એ કે ખઅસા એતામની માઅના સમજવનાર અલ મખખુમી છે. નુર શાશાની, નુર હાહીર, અફલ કુદ્દી, નફસ કુદ્દી નુર કુલામીના સમજવનાર છે. તે વખતમાં હુજ્જતના મરતબામાં યાને સાહેબુલ ખાલના રતબામાં એહુમદ અલ કયાલ અલ ખાસિમી હતા. અજ્જ તેમના મજબૂત છે. ઇબવાનુસ્સફાના રસાએલ તેમના મજબૂત છે. અબુ શાકિર મેમુન અલ કંદાહુ અલ મખખુમી કુરેશી ખાનદાનના અને ઇમામ મહુમદ ખાકિર અને જાફર અરસાદિકના રાવી પણ છે. તે હિ. સ. ૧૮૧ માં વફાત થયા. તે પછી તેના ફરજંદ અરજુમંદ અબુદુલ્લા બિન મેમુન અલ કંદાહુ બાબના મરતબાના સાહેબ છે. ઇમામી દાવતના તઇયારના કરનાર છે. એહુમદ બિન અલ હુસેન અલ અહુવઝી, કે જે મહુમદ બિન હુસેન દનદાન પણ કહેવાય છે, તેને તઇયાર કરી હુજ્જત નેહારી એટલે તાસીસના મરતબામાં પહોંચાવનાર છે. અને અલ અહવઝીની મારફત હુમદાન બિન અલ અશસને તઇયાર કરી આ દાવત નાજઆ ફેલાવનાર સુરતને હસનીમાં લાવનાર છે. તે વખત દાવતમાં ધણી ફાટફૂટ થઇ હતી. ખાતાબીઆ અને ખારેશીઆ ફિરકાઓ પેદા થયા હતા, અને શિરકનો બજાર ગરમ હતો. તે જમાનામાં આ દાવતને તરકકી ઉપર લાવનાર હુમદાન અલ અશસ છે.

ઇબને અહેસાન—અબુદુલાહ બિન મેમુન અલ કંદાહના બેટા એહુમદ એ ઇમામતનો દાવો કીધો હતો એવું મે સાંભળ્યું છે તે કેમ છે?

અબુ રિઝામ—એ વાત ખરી છે. અબુદુલાહ બિન મેમુન અલ કંદાહ અલ મખખુમી હિ. સ. ૨૬૧ માં વફાત થયા પછી તેના બેટા એહુમદ દાવો કીધો કે બાબુલ અબવાબ તરીકે તેના બાવા તેની ઉપર નસ કરી ગયા છે. પણ તે દાવો જુડો હતો. નસ મહુમદ બિન અલ હુસેન અલ અહવઝી ઉપર થઇ હતી, અને અહવઝી બાબના મરતબાના સાહીબ હતા,

તે પછી અહવઝીએ એ રૂતુયાને હુમદાન બિન અલ અશસ ઉપર તફવીદ કીધો. એહમદ બુઠા છે, અને હમદાન બિન અશસ હક ઉપર છે. ઇમામ તે વખત કહાં હતા તેની કોઈને ખબર ન હોતી. ફક્ત હમદાન અલ અશસ તે નુરાની સુરતની સતરની જગા જાનતા હતા. તેણે ઇમામી અમર મુજબ ફૂફાની નઝદીકમાં દારૂલ હિજર તૈયાર કીધો, અને તેના નિલાવ વાસતે ફિતરો લેવાની રસમ ચાલુ કરીધી. હમદાન અલ અશસ એવી કરામતના સાહેબ હતા કે તેમની કરામતોના સખબ લોકોએ તેમની દાવતના તાબેબિને કરામતિ નામ આપ્યું છે, અને તેજ સખબ અપન કરામાતી કે કરમતી કહેવાઈ છીએ. હમદાન બિન અલ અશસ હિ. સ. ૨૭૭માં વફાત થયા તે વખત બાબના રૂતુયા આલીયામાં તેમના સાળા અબ્દાનને તફવીદ કીધો. અબ્દાન સાહેબે કમાલ હતા. દાવતના મરાતિય ઝોળખવા વાસતે તેમણે બલાગત સખા નામનો કિતાબ અને બીજા કેટલાક કિતાબો તસનીફ કીધા છે. અબ્દાનનું હિ. સ. ૨૮૬ માં મોત આવ્યું તે વખત ઝિકરાવે અલ દિનદાની બાબના રૂતુયાના સાહેબ હતા. ઝિકરાવેના વખતમાં અબાસી ખલીફનો ઝુલમ ઘણો હતો, અને ખલીફનું લશ્કર દાવતને મિટાવે દેવા કોશિશ કરતું હતું. આ રહ્યાની દાવત તો ફુનીયાની પીઠ ઉપર સદા બાકી રહેવાની છે, એવું તેઓ જાનતા ન હતા. જહાદનો વખત આવ્યો તે વખત ઝિકરાવે બનુ ઉલેસના કબીલાની મદદ સાથે અબાસી દુશમનો સાથે લડાઈમાં શામિલ થયા, અને લડાઈમાં આપ શહીદ થયા. તે પછી તેમના ભાઈ અબુ અબ્દુલ્લાહ એહમદ કે જે સાહેબુલ ખાલ હતા, યાને હુજત લેલી હતા તે દાવતના માલિક અને મોલા થયા તે પછી અબાસી-ઓની દુશમનીના ભોગ થયા, કેદ થયા, અને બગદાદમાં આપને હિ. સ. ૨૯૧માં શહીદ કરવામાં આવ્યા તે પછી એક પછી એક હુજતો દાવતને સંભાલતા રહ્યા છે.

ધખને અહેસાન-હજી તમે એક વાત સમજાવી નથી. અબુ સઈદ હસન બિન બહેરામ અલ જનબી અપની દાવતમાં શું મરતબો રાખે છે ?

અબુ રિઝામ-આજે ઘણું મોડું થયું છે. એ તવારીખ હું તમોને આવતી કાલે જણાવીશ. ચાલો નાશતો પછી આવી લાગ્યો છે તેને ધનસાફ આપીએ.

તેઓ ત્યાંથી ઉઠ્યા અને બાબુના ઝોરડામાં નાશતો લેવા ગયા.

પ્રકરણ ૩ તું કરમતી અને દરૂઝ લોકોની માન્યતા

ધામને અહેસાન ઘણા વહેલે ઉઠનાર હવે. લખનાનના પહાડી અને ખુશ્તુમાં પ્રદેશની રાતની ઠંડક કમતી કરવા સુરજના કિરણો બહાર નિકલે તે પહેલાં તે બિછાના ઉપરથી નિચે ઉતર્યો. તેણે તે રાત ગાલિબ ખાન-મની. મધુરતાના ખ્યાલોમાં અને તેણી સાથે શાદી કરી સંતોષી અને સુખી જીવન ગુજરવાના હવાઇ કીધાઓ વચ્ચે અરધી ઉંઘ અને અરધી જાગ્રતી હાલતમાં ગુજરી હતી. આશા ! મિડી અને મધુરી આશા ? તું ઇનસાન માત્રનો જીવન આધાર છે. આશા ! તુંજ ઇનસાનની જીવનની શરૂઆતને તેના છેડા સાથે જોડનાર રસ્તો છે. તું ઉમેદની સાંકળ છે કે જેને પકડીને આ ખાડી ઇનસાન મુશ્કેલીના પહાડો ઉપર ચઢવાની કે આફતોની નદીઓ ઓળંગવાની ઉમેદ રાખે છે. તે સાંકળની એક એક કડી નવી નવી ઉમેદ અને આશાઓ પુરી થવાની જાણે ખાતરી આપતી હોય તેમ ઇનસાનને આગળ ! આગળ ! ચાલતા રહેવાની હોંસ બતાવે છે. પણ ! એ ખાડી ઇનસાન. એ આશાઓ અને ઉમેદોના વાદળો વચ્ચે ઘેરાયલા ઇનસાન ! તને થોડીજ ખબર છે કે તે વાદળોનો ઘેરાવો કેવું પરીણામ લાવશે ? તેના નતીજા એક આફતનાક તુફાન હશે અથવા મધુરો અને તાઝગી આપનાર વરસાદ હશે ? આશા ! ખચિત, તુંજ હબલુલ મતીન છે, કે જેનો એક છેડો આકાશ સાથે બંધાયેલો છે, અને બીજા છેડા સાથે માનવી વળગી રહી આ પૃથ્વી ઉપરના વાતાવરણ વચ્ચે હિચકાઓ ખાયા કરે છે. તુંજ દુઃખીઓના દિલની ઠંદક મોજલાઓને માટે કેક, અને સંતોષી માટે જીવનદારી છે.

તે મધુર મોહીની. તેને મલીજ ગઇ હોય તેમ તે હસતો હસતો આજ્ઞાઓ ભર્યો ઉઠ્યો, વડું કીધી, અને અજાણતઆલાની યાદ વાસતે નમાઝ અદા કીધી. પણ તેની જીભ નમાઝ અદા કરી રહી હતી. તે વખત તેનું મન તે મધુર મોહીનીના સંબંધમાં તરફ વળી રોક કરી રહ્યું હતું. તેનું જીસમ જ્યારે ઉઠેસ કરી રહ્યું હતું ત્યારે તેનું નફસ તેણીની મધુરતાના મદનો શુકર કરી રહ્યું હતું. તેને કાગ્યું કે તે હબ-લુલ મતીનનો છેડો આકાશ ઉપર નથી, પણ તે મધુરીના રૂપાળા હાથમાં છે, અને તેણી તેને માછલી સમજી પકડવા આડે છે. તેના બીજા છેડા સાથે

વળગી રહેલો પ્રસાદ તે હેંસથી ખાવા દોડ્યો પણ તેટલામાં બાળુના ઓરડા-માંથી અણુ રિઝામનો અવાજ આવ્યો.

અણુ રિઝામ-કેમ લાઇ, નમાઝથી ફારિગ થયા કે ? ફારિગ થયા હોવ તો અહીં આવી શકો છો, મેં નમાઝ ખતમ કરી છે.

ઇખને અહેસાન-આ આવ્યો. (એમ કહી તે બાળુના ઓરડામાં અણુ રિઝામ પાસે ગયો. તેના વિચારે હવે બીજી તરફ દોરવાયા તે કરમતી ફિરકા વિશે કંઈક વધુ બાણુવા માગતો હતો. છેલ્લો રાતે તેણે પુછેલો સવાલ ફરી પુછ્યો.)

અણુ રિઝામ-અણુ સફંદ હસન ખિન બેહરામ અલ જનબી કરમતી દાવતના સ્થંભ છે. હમદાન બિલ અલ અશસ હકની દાવતનો ખાવા છે, અને અલ જનબી ગયા તેના બેટા છે. અલ જનબી અનાજના વેપારી હતા. હમદાન અલ અશસના હુકમથી બહેરે ઉલૂમ અબ્દાદાનએ તેને તદ્યાર કીધા, અને દાઇ બલાગ યાને તદલીસના મરતબામાં ચઢાયા. શરૂઆતમાં ધરાનના દરીઆ કિનારાના મુલુકો તરફ દાવત કરવાનું તેને સોંપવામાં આવ્યું. તે પછી તેમને બહેરેનના ઇલાકાના વાલી બનાવ્યા. તેણે હિ. સ. ૨૮૧ માં બહેરેનના ઇલાકાનું પુરાનું પાયતખ્ત અલ હજર ફતેહ કીધું. ત્યાંના અબ્દલ કેસ કબીલાના રાખી લોકો દાવતમાં આવ્યા હતા. જેઓ ઘણા બહાદૂર લડ-વધ્યા હતા. તેઓની મદદથી હજર તાએ કરવા પછી અલ હસાનો કિલ્લો, કતીફ, વિગેરે તાએ કરી હકુમત કાયમ કરી. તે વખતથી અલ અહસા, જે બહેરેનનો ઇલાકો કહેવાય છે તે, હકની દાવત વાસતે એક મજબુત મથક થયું. ત્યાંનું દારૂલ હિજર એટલું મહોદું હતું કે હજરો મુમિન ત્યાં આસરો લેતા હતા. તેનું ખરય અલ અહસા, યમામા, અને ઓમનના ઇલાકામાં વસતા મુમિનો પાસેથી ફિતરો લેવામાં આવતો તેમથી ચાલતું હતું. બુલ-ગાની ઝિઆફતોના સખબ આસપાસના લોકો ઉપર અસર એટલી થાતી કે હજરો લોકો દાવતમાં આવતા હતા. દાવતની એવી તરફી જોઇને અપાસી ખલીફ મોતાદીદએ તેને તોડી પાડવા ઘણી વખત લશકર મોકલ્યું, પણ અલ જનબી અને તેમના બેટા અણુ તાહિર સુલેમાનની તક્વાર સામે કંઈ ચાલું નહીં. હિ. સ. ૩૦૧ માં બાતેની ફિરકાની દગલબાઝીના સખબ અલ જનબી ઝહેરથી શહીદ થયા, તે વખત તેમના મરતબામાં અણુ તાહિર સુલેમા-નને કાયમ કરી ગયા.

બંધને અહેસાન-અણુ સહદી ફિરકો એવો એતેકાદ રાખે છે કે અલ જનખી ઇમામ છે, અને તેમના પંછી અણુ તાહેર સુલેમાન નહિ પણ અલ જનખીના વડા ખેટા ઇમામતના હકદાર છે. તે કેમ ?

અણુ રિઝામ-તેઓનો દાવો જુડો છે. જેના આપે ઇમામતનો દાવો કીધો નથી તેના ખેટા ક્યાંથી ઇમામ થયા ? લેકિન અણુ તાહેર સુલેમાનની નીચત પાછલથી ફરી ગઇ. તેણે પેતાની હુકુમત રથાપવાની લાલચમાં આતેની ફિરકા સાથે અને મિસરના ફાતેમી ઇમામો સાથે સુલેહ રાખી, અને અજબ રીતથી કામ લેવા લાગો. અણુ સહદ અલ જનખીએ રિયાસત, સિયાસત, અને દાવતની હિફાઝત વાસતે સહયદોની એક કમીટી નીમી હતી. કમિટીને સુલેમાનએ અલ ઇકદાનીયાહુ નામ આપ્યું, અને ફાતેમી ઉસુલ મુજબ લોકોની રાએ સાથે હકુમત ચલાવવાના ઉસુલને અખત્યાર કીધો, તેઓ પાસે ખુમુસની આવકમાંથી એટલી દોલત જમાં થઇ હતી કે હજારો ગુલામો ખરીદ કરી ખેતી કરાવતા હતા. એ રીતે હજારોની આવક પેદા કરી લોકોને લશકરી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. તેઓ એવું જાહેર કરતા હતા કે ફાતેમી ઇમામોની મદદ વાસતે લશકર અને દાવત તદ્યાર કરવામાં આવે છે. હિ. સ. ૨૯૭ થી ફાતેમી ઇમામ અણુ મહમદ અમદુલ્લાહ અલ મહેદીની મગરિયમાં સલ્તનત શરૂ થઇ હતી. તેની તરફથી પણ કામ કરતા હતા. યમનના સુલેહીઓની મિસલ અણુ તાહેર સુલેમાને ફાતેમી ઇમામોની તરફેણ કરી અલ ઇકદાનીયા સહયદોની મદદ સાથે રિયાસત કાયમ કીધી, સુલેહીઓની મિસલ તેઓની ઓરતો પણ પડો રાખતી ન હોતી. તેઓએ દારૂ લિજરને દારૂ લિજરમાં બનાવ્યું. દારૂ લિજરમાં મરદો અને સ્ત્રીઓ ભેગા થતાં હતાં. અને ઇશ્મી ચર્ચા ચલાવતાં હતાં તેઓ મદદ પોશાક પહેનતાં હતાં, અને લશકરનું નિશાન પણ મદદ રાખ્યું હતું. તેઓના એતેકાદ કરમતી હતા. લોકોને ઉલુમ પઠાવવા વાસતે ધણી કોશિસ કરતા હતા. હજર કે જે પુરાનું પાયતખ હતું ત્યાં નવું શહેર વસાવ્યું, અને તેને મુમિનીઆ નામ આપ્યું. એ દાવત ધણા વરસો સુધી ચાલી. હાલના જમાનામાં તેઓ મકરમી, નિઝારી, ફાતેમી, વિગેરે ફિરકાઓમાં વહેંચાઇ ગયા છે, અને અપની દાવત સાથે તેઓને કંઇ તઅસ્લુક રહ્યો નથી.

બંધને અહેસાન-સફરનામાં નાસિર ખુશરોમાં નાસિર ખુશરો બહરેનની આ દાવતને ફાતેમી દાવત નામ આપે છે, અને તેના ઇનતેઝામ અને ઇનસાફના ધણા વખાણુ લખે છે, બીજી તવારીખો મુજબ અણુ તાહિર

સુલેમાને ઇરાકમાં બસવો ઉભો કીધો હતો, અને મક્કા ઉપર હિ. સ. ૩૧૭માં સ્થળાંતર કરી તા. ૮મી ઝીલહજના દીવસે હજર અસવદ કાબામાંથી ઉઘાડી લઇ ગયો. તે હજર અસવદ હિ. સ. ૩૪૦માં ફાતેમી ઇમામ મુન્સુર બિદ્લાહના હુકમથી પાછો આવ્યો.

અબુ રિઝામ—એ બનાવ બન્યો હતો, પણ મારા વિચાર મુજબ અબુ તાહરેર સુલેમાન અને અગારી ખલીફ મુકતદીર વચ્ચે જે લડાઇઓ ચાલતી હતી તેનું એ પરિણામ હતું. ઇબને હુકલ, જે ફાતેમી ઇમામના હુજત છે તે કહે છે કે, એ મામલામાં ફાતેમીઓનો હાથ હતો નહીં. એ અબુ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂર છે કે અબુ તાહરેર સુલેમાને હિ. સ. ૩૧૬માં અબુલ ફઝલ અલ ઝકરી અલ તમામીને મહેદી તરીકે બહાર કરી ઘોડા વખત માટે ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો એવું કહેવામાં આવે છે કે ફાતેમી ઇમામ મહેદીએ દાઇ અબુ અબ્દુલ્લાહ, સાહેબ અલ બઝર કે જણે સ્થગરિય જીતી આપ્યું હતું. તેને મારી નાંખાવ્યા, તે સમયે અબુ તાહરેર સુલેમાન ફાતેમી ઇમામથી વિરૂધ્ધ થયો હતો, પણ તે પછી ફરીથી સુલેહ થઇ હતી. બહરેનની આ દાવત પાછલથી ફાતેમી ઇમામને તાબે થઇ, અને હિ. સ. ૩૫૦ માં ફાતેમી ઇમામ મુસતનસિર બિદ્લાહને બગદાદ ઉપર સ્થળાંતર લઇ જવામાં મદદ કીધી હતી.

ઇબને અહેસાન—અલ અહસાની દાવતના સંબંધમાં ઘણી ઉલટી સુલટી ખબર મળે છે. શું તેઓને હાલમાં આપણી દાવત સાથે કંઈ સંબંધ નથી ?

અબુ રિઝામ—ઘણા જમાના થયા સંબંધ રહ્યો નથી. તેઓના એતેકાદ લાંબો વખત સુધી અપના એતેકાદ મુજબ રહ્યા હતા. હાલમાં તેઓમાં કેટલાક ફિકરાઓ થઇ ગયા છે, તેઓની પુરી ખબર મને નથી.

ઇબને અહેસાન—આપના બયાનથી કેટલીક વાતના ખુલાસા થઇ ગયા છે. હવે દરૂઝ લોકો પાંચ ઉંચા રહાની મરતબા એટલે કે ઇમામ, આમ, હુજત, હદ લેલી અને હદ નહારી અને ચાર હલકા જમાનાની મરતબા—યાને દાઇ માઝુન, મુકાસર અને મુમિન—એ મુજબ જુમલે ૬ મરતબા ગણે છે. અપની દાવતમાં ૧૦ મરતબા છે, એટલે કે તદ્દરૂસ, જાનીસ, તશકીક, તાલીક, રખત, તદલીસ, તાસીસ, ખાલ, સલખ, અને ઇમામત—એ મુજબ ૧૦ છે, તેની મને સમજ આપો.

અબુ રિઝામ—દરૂં ફિરકો અપની દાવતમાંથી ફરી ગએલાઓનો છે. તે સખખ તેઓની માન્યતા અપના પિઆલાતો અને એતેકાદ મુજબ છે. કેટલીક બાબતોમાં તેઓ લેલકી ગયા છે, બાતેનીઓ, અને ફાતેમી ફિરકાઓની મિસલ તેઓએ પણ કેટલીક વાતોમાં પોતાના કિયાસ મુજબ ફરફાર કરી નાખ્યો છે. જે મરતબાઓની તમે વાત કરો છો તે મરતબાઓનું અસલ જેતાં ૭ મરતબા છે. જેમાંના ૪ ઉંચા અને ૩ હલકા. એનું ખ્યાન બાબ અદનાને પોતાના કિતાબ બલાગત સખામાં ઘણી સરસ રીતે કહ્યું છે. જે ચાર ઉંચા મરતબા છે તે ખાસ છે, અને હલકા ત્રણ મરતબા ફક્ત આમ અમલદારોને લગતા છે. ચાર ઉંચા મરતબા ઇમામ, બાબ, હુજ્જ લેલ, અને હુજ્જ નહાર છે. ત્રણ આમ અમલદારોના મરતબામાં દાઇ, માઝુન અને મુકાસર છે, કે જેઓ રહાની તાકત ધરાવતા નથી, અને હલકી તફત પણ ઘણી થોડી રાખે છે. ઇમામને દરૂં લોકો અકલ કલ ગણે છે. બાતેની લોકો ઇમામને અકલ અવલ કહે છે. બાબને દરૂં લોકો નફસ કુલ્લી ગણે છે, જેને બાતેનીઓ મુનમઇસ અથવા અકલ સાની કહે છે. હુજ્જતને દરૂં લોકો કલેમાં ગણે છે, જેને બાતેની લોકો આશિર મુફખ્ખીર કહે છે જેને તમે હદ લેલ અને હદ નેહાર કહો છો તે દરૂં લોકોના પિઆલ મુજબ અલ મક્લા અને અલ ખલા છે, કે જે પોલાણ અને કાળ છે. દાઇને દરૂં લોકો જધ ગણે છે, સખખ કે તે દાવતમાં નવા આવનારને તઇયાર કરે છે. માઝુનને દરૂં લોકો ફતહ કહે છે, કેમકે માઝુન નવા આવનારના શકાને ખોલવા લાગે છે. મુકાસરને દરૂં લોકો પિઆલ કહે છે કેમકે તે નવા આવનારને દાવતમાં આહો પિઆલ આપે છે. આપણી દાવતમાં તફરૂસ જે કાઇને વટલાવવાનો હોય તેનું નામ પડે છે. તે પછી જ્યારે તે તઇયાર થાય તે વખત તેનું નામ તાનિસ પડે છે. તશકીક એ મુકાસર છે. તાલીક માઝુનને કહે છે. દાઇ મહાસરને રખત, અને દાઇ બલાગને તદલીસ કહે છે, હુજ્જ નહારને તાસીસ કહે છે, અને હુજ્જ લેલને ખાલ કહે છે. બાબને સલખ કહેવામાં આવે છે. ઇસમાઇલીઓમાં ઘણા ફિરકાઓ છે, પણ તે બધા ફિરકાઓમાં આ મરતબાઓ થોડા ફેરફાર સાથે હસતી ધરાવે છે. બધા ફિરકાઓમાં હુજ્જત અને તેની ઉપરના મરતબાના સાહેબો ઇમામી બેદો જાણનારાઓ અને ઇમામી હિલમના ખઝાનાઓ છે. હજ્જતની નીચેના મરતબા એટલે કે દાઇ, માઝુન મુકાસર વિગેરે મિયલા વર્ગના અમલદારો છે, કે જેઓને ઇમામી બેદોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી. તેઓ ફક્ત લોકોને વટલાવનારા મિશીનરીઓ છે, કે જેઓ

શરીરતના જાહેર ઇક્ષમ, તનઝીલનું તાવીલ, અને સહેજસાજ હકીકત મઝહબી ફેલસુફી જાણે છે. તેઓ ખરા બેદા જાણતા નથી. તેઓને એવા બેદામાં દાખલ કરવામાં આવતા નથી કે જે ફકત હુજત, બાબ અને ઇમામજ જાણે છે. ઇસમાઈલીઓના જે ફિરકાઓ છે તે બધા આ વાતને કબૂલ રાખે છે કે ઇમામ, બાબ અને હુજત એ ત્રણ એવા મરતબા છે કે જેનું હોવું આ દુનિયામાં જરૂર છે. તેની નીચેના અમલદારો એટલે કે દાઈઓ, માઝુન કે મુકાસરની હોવા કે ન હોવાની જરૂર નથી. કેટલાક ફિરકામાં એક બાબુલ અબવાબ અને બે બાબ હોય છે, અને તેના હાથ નીચે ૨ હુજજ લેલ અને ૧૨ હુજજ નહાર હોય છે. બાબ અને હુજજ લેલ ઇમામની સાથેજ અથવા ઇમામ સાથે મિલીને રહે છે, અને હુજજ નહાર જુદા જુદા જઝીરામાં દાવત વાસતે વડા અમલદાર તરીકે જાય છે. તે વાસતે દુનિયાને ૧૨ જઝાએરમાં વહેંચી નાંખી, દરેક જઝીરો એક એક હુજતને તાબે આપવામાં આવે છે. મતલબ એ કે ઇમામ એક, અને બાબુલ અબવાબ પણ એક; તે પછી હુજતની સંખ્યા પણ નક્કી છે, પણ એ હુજજતોના હાથ નીચે દાવત કરનારા દાઈઓ, માઝુન કે મુકાસરોની સંખ્યા નક્કી નથી હોતી. તેતો જેવી જરૂર તે પ્રમાણે ગમે તેટલા હોય. યમનની સુલેહી સલતતતના વખતમાં અને તે પછી યમનમાં સેંકડો દાઈઓ કાનેમી ઇમામોના જસૂસો અને દાવત ફેલાવનારાઓ તરીકે કામ કરતા હતા, તેજ રીતે અલ અહસાની દાવતનાં હાથ નીચે પણ સંખ્યાબંધ દાઈઓ લોકોમાં છુપી રીતે રહી વટલાવતા હતા. એવા દાઈઓમાના ઘણા એક પોતે દાવતના માલિક પણ બની બેઠા. કેટલાક પોતાને હુજત કહેવરાવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાને બાબ કહેવરાવા લાગ્યા. એવા નામો પોતાને માટે ધારણ કરીને લોકોના એક જથ્થાને પોતાના હાથમાં રાખી પોતાની રિયાસત ચાલુ કરવાની પણ કોશિસ કીધી. દરેક લોકોમાં પણ અજબ અકાદો ચાલે છે, તે સંખ્યાથી વધુ વાતચીત ઇનશાઅલ્લાહ કોઈ બીજી વખત કરીશ. હમણા વખત ઘણો થઇ ગયો છે, અને મને અમીરની મુલાકાત લઇ હમશના દારૂ હિજરનો હિસાબ તપાસવા જવું છે. મોહું થશે તો રેલગાડી ચુકી જઇશ.

અશુ રિઝામે નાશતો લાવવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતે મદ્રની તખયારી કરવામાં પડ્યા. બંધને અહેસાને તેને બેદાતી મદદ કીધી, અને તખયારી થઇ રહી કે તરત નાશતો લઇ તે બંને જણ એક બીજાને બેઠી છૂટા પડ્યા.

અમુ રિઝામ અલ હુસામની મુલાકાત માટે વચલા બંગલામાં ગયો, અને ત્યાંથી ફારિગ થતાં હમશ જવા માટે સ્ટેશન તરફ રવાના થયો.

અમુ રિઝામના ગયા પછી ઇબને અહેસાન ફરીથી પોતાની જાંઘીની આશા ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. મનમાં ને મનમાં તેણે ઘણી ગેજવણો કીધી અને રદ સમજી તોડી પાડી, અને નવા ઉપાયો યોજવા વિચાર ચલાવ્યો. અંતે વિચારો કરવાથી થાકી તેણે ફાતેમા ખાનમની મદદ મેલવવાનું નક્કી કર્યું, અને તેણી સાથે વાત કરવાનો અવકાશ મેલે ત્યાં સુધી હાનુલ મહાલમાં થોભી જવા કંઈ પણ બહાનું કહેવાનો દરાવ કર્યો. પણ તેવા બહાના કાઢવાની તેને જરૂર પડી નહી, અને કુદરતેજ તેને સંજોગ કરી આપ્યો.

ફાતેમા ખાનમ અને ઇબને અહેસાનના કબીલા વચ્ચે ઠીક મહોબત હતી, તે મહોબતના સમય ફાતેમા ખાનમના કેટલાક ખાનગી દામો ઇબને અહેસાન મારફત થતાં હતાં. જેથી તેઓ વચ્ચે મિત્રાચારી વધતી જતી હતી બીજે દિવસ અલ હુસામ શિકાર વાસતે ગયો તે વખત ઇબને અહેસાને તબીબત ઠીક ન હોવાનું બહાનું કાઢી સાથ ન આપ્યો. અલ હુસામના જવા પછી તેણે ફાતેમા ખાનમની મુલાકાત લીધી, અને તેણીને બંધી હકીકત સંભળાવી ગાલિબ ખાનમને મનાવવા આગ્રહ કર્યો.

ઇબને અહેસાન—ખાનમ, તમારા સિવાય બીજું કોઈ તેણીને સમજાવી શકશે નહીં. મારી જાંઘીની આશા ફક્ત તેણીજ છે. હું તેણીને ચાહું છું. અને મને ખાતરી છે કે તેણી પણ મને ચાહે છે. મિત્રામાં હું તેણીને ઘણી વખત મક્કતો હતો, પણ તેણીને રૂબરૂ પૂછવાની મને હિંમત થઈ નહીં. મને લાગ્યું કે તેણીના કાકા સાથે વાત કરે, અથવા કોઈની મારફત એ વાત ખોલું. પણ મારા કેટલાક મિત્રોની સલાહ લેતા મને એ બહેતર લાગે છે કે તમે તેણીને મારા માટે સમજાવો, તેણીનો કાકા અને દાદો શાયદ એ વાતમાં રાજી થાય નહીં તેઓ તવંગર આસામીઓ છે, અને હું ગરીબ છું, તે સમય તેઓ ગાલિબ ખાનમ માટે મારા કરતાં તવંગર આસામીને વધુ પસંદ કરે.

ફાતેમા ખાનમ—તમે મરદો મતજાગી છો. કોઈની સાથે શાદી કરી હોય તે વખત હજારો વચનો આપો છો, અને એટલી મહોબત અને જાનફેશાની બતાવો છો કે મારા જેવી ભોલીને તો એમજ લાગે કે હવે તમે અમને આપો દીવસ પુજતા રહેશો, અને બીજી તરફ કોઈ વખત ખિઆલ નહીં કરો, પણ એ તમારું ધરું પડું શાદી થઈ નથી તેટલીજ મુદત ચાલે છે,

જેવા નિકાહ કરી ફસાયા કે એક જુના લિયાસની મિસલ તમો અમોને એક કારે મુકી નવો લિયાસ બનાવવાના પ્યાલમાં રહો છો !

ધખને અહેસાન—અધા માણસો એક સરખાં હોતાં નથી.

ફતેમાં ખાનમ—જો એમ ન હોય તો એક કરતા વધુ સ્ત્રીઓ કરવામાં સારું શું ! આ મારો દાખલો જુઓ. અમીર અલ હુસામ સાથે શાદી થઇ તે પહેલાં અમીર અને મારા વાલિદ વચ્ચે કેવી અને કેટલી શરતો થઇ હતી. અમીરે મારી ઉપર કેટલી મહોબત બતાવી હતી, અને કેવાં વચનો આપ્યાં હતાં! એ બધી ગઇ ગુજરીમાં હવે હું જવા માગતી નથી, પણ મને તો ખાતરી થઇ છે કે તમો મરદો ઠગારાજ છો. તમારા મતલબને ખાતર લાંબી લાંબી વાતો કરવામાં અને મહોટી મહોટી ઉમેદો આપવામાં તમે કંઈ પણ બાકી રાખતા નથી. પણ જેટલી લાંબી વાતો તેટલોજ જલદી તેનો છેડો આવે છે, અને જેટલા વધુ વચનો તેટલા જલદી ખોટા પડવાનાજ.

ધખને અહેસાન—મને લાગે છે કે આ ઠપકા મને લાગું પડશે નહીં. જ્યાં મરદ અને ઐરો વચ્ચે પુરી મહોબત હોય ત્યાં વધુની જગા રહી શકે છે કે નહીં તેનો મને જો કે અનુભવ થયો નથી, પણ હું ધારું છું કે મારા દાખલામાં વધુ જગા રહેશે નહીં, તેમજ અમીર જલદીઓના ખરચા પુરાં કરવાનો સવાલ પણ મારા જેવા માટે એક મહોટું બંધન છે. તમારો ઠપકા હું ધારું છું કે બહાંઓને પણ લાગું પડે છે. તમો શા માટે એવા આસામી સાથે શાદી કરવા ખુશ થઇ જાઓ છો કે જેની પાસે બે ત્રણ હોય ?

ફતેમાં ખાનમ—આ ટીકા મારી પોતાની તરફ છે. ખેર ! તમો અમીરની વાતો પુરી જાણતા નથી. અમો અબળાઓ-બેટીઓ અમારા મા બાંધના કબજામાં કેટલે દરજે હોઇએ તેનો અનુભવ તમોને વખત કરાવશે. અમારું બોલપણુ પણ અમોને છેતરે છે. હવે એ વાત જવા દો. ભાઈ ! હું તમોને મદદ કરીશ. પણ ગાલિબ ખાનમને અહીં યુલાવવા કરતા ફક્ત તેણીની માને અહીં યુલાવવું હું બહેતર સમજૂ છું. હું આજેજ તેણીને તેડું મોકલું છું.

ધખને અહેસાન—તમોને બહેતર જણાય તેમ કરો, પણ મને લાગે છે કે ગાલિબને પોતાને પણ સાથે બોલાવશે તો બહેતર થાશે, તે ઘણી ચાલાક છે. અને કેટલાક દરજે છુટા વિચારની પણ છે, તેણીની મરજી વગર તેણીની માની મરજી ઉપયોગી થઇ પડશે નહીં.

ફાતેમા ખાનમ—ભાઈ, તમે હજી આ દુનયાના કારોબારથી પુરા વાકેફ નથી. મને લાગે છે કે ગાલિબ પોતે અહીં ન આવે તેજ બહેતર થઈ પડશે. અમીર અલ હુસામ અહીંથી ક્યારે જવાના છે તેની તેમને કંઈ ખબર છે કે ?

ઇબને અહેસાન—તોશીક પાશા તરાયુલુસ આવનાર છે ત્યાં તેની મુલાકાત લેવા માટે મને કહેવામાં આવ્યું છે. તે પછી અમીર અને તોફીક પાશા વચ્ચે મસલેહત થવાની છે, તે વખત અમીર તરાયુલુસ જાય અથવા હમસમાં પાશાને મુલાવે.

પ્રકરણ ૪ થું

શેઠાણી અને શેઠ પાસે મદદની માગણી

ફાતેમા ખાનમ—એ વાતની નકકી ખબર પડે તો હું ગાલિબ ખાનમને ક્યારે મુલાવવી તેનો વિચાર કરી શકું. પણ ! હું ધારું છું કે ફક્ત ગાલિબની મા સાહુરા ખાનમને મુલાવવી ઠીક થાશે.

ફાતેમા ખાનમ વિચારમાં પડી, અને ઇબને અહેસાન તેણીના અહેરા ઉપર વિચારોના વાદળો ફરેલાં જોઈ તેનું શું કારણ હશે તે પૂછવા જતો હતો, પણ એવો સવાલ પૂછવો યોગ્ય નથી એવું તેને લાગ્યું, એટલે વાત બદલવા તેણે કહ્યું.

ઇબને અહેસાન—હું ધારું છું કે આવતી કાલે હું તરાયુલુસ તોફીક પાશાની તપાસ કરવા અને મુલાકાત કરવા જઈશ. એ નકકી થાશે તો હું તમને ખબર આપીશ.

ફાતેમા ખાનમ—ઠીક, મને ખબર કરજો કે તોશીક પાશાની મુલાકાત માટે અમીર ક્યારે જશે, અને ત્યાં કેટલા દિવસ રોકાશે.

ફાતેમા ખાનમની મુલાકાત પછી—ઇબને અહેસાન પોતાના ઓરડા તરફ ગયો. ફાતેમા ખાનમે મરહોના ઠગારાપણા અને એક કરતાં વધુ શાદીઓના સંબંધમાં જે વિચારો જાહેર કર્યા હતા તે તેના મગજમાં ભમ્યા કરતા હતા. તેને લાગ્યું કે જ્યાં ખરેખરી મહોબત હોય ત્યાં વધુ શાદીઓની જરૂર રહેતી નથી. ઇસલામે વધુ શાદી કરવાની છૂટ આપી છે તે ઇનસાનને આડે માર્ગે જતો અટકાવવા માટે છે. પણ જે બંધન રાખ્યાં છે તે ઉપરથી જણાય છે કે એકજ શાદીને ઇસલામ વધુ પસંદ કરે છે. તે ગમે તેમ હોય, પણ તેને

લાગ્યું કે તેતો ફક્ત એક ગાલિય ખાનમ સાથેજ શાદી કરવાનો, ખીજી કોઇ સાથે નહી. તે મીઠી મધુરી મોહીની તેની સાથે શાદી કરે તો જાણે તેને દુનયાનું અરધું સુખ તો મળીજ ચૂક્યું. ફાતેમા ખાનમે આપેલાં વચન પ્રમાણે તેણી જરૂર ગાલિય અને તેની માને સમજાવશે. પણ ફાતેમા ખાનમ એક ખાખત આતુર જણાઇ. તેણી અમીર અલ્લ હુસામની ગેરહાજરીમાં તેઓએ છુલાવવા ચાહતી હતી તેનું શું કારણ ? તેણી એ વિશે ઘણા વિચારમાં જણાઇ હતી. શું તેણી એવું ચાહતી હતી કે અલ્લ હુસામ ગાલિયને કે તેણીની માને જોય નહી ? કદાચ ગાલિયની માને જોય નહી એવો વિચાર હશે. પણ શા માટે ! અમીરની ત્રણ તો છે, તે વધું કરે એવું લાગતું નથી. અને ગાલિય સાથે.....પણ તેવું તો બનેજ નહી. શ્યાણી અને બાહોશ ગાલિય તેને પસંદ કરેજ નહી, એ તો ફક્ત મનની શંકાઓ છે. અને અમીર અલ્લ હુસામને ખબર થાય કે છબને અહેસાન ગાલિય સાથે શાદી કરવા ચાહે છે તો તે કદી વચમાં આવેજ નહી, બલકે ગાલિયના કુટુંબને સમજાવવા બનતું કરે. તેના મિત્ર લાતીફખેની પણ સલાહ હતી કે અલ્લ હુસામને વાત કરી તેની મદદ માંગવી. શા માટે અલ્લ હુસામ પાસે હમણાથીજ વાત કરી ચોક્કસ કરી ન લેવું, કે જેથી પાછલથી કંઇ પણ વિધન નડે નહી ?

એવા વિચારોમાં ગોતા ખાતો છબને અહેસાન આસપાસના બાગમાં ફરવા લાગ્યો, વૃત્તના ઝાડો ઉપર નવા ફસલના પુલો લચી રહ્યાં હતાં, અને એલિવના ઝાડો પણ પુલોથી ઢંકાઈ જવાઇ ગયાં હતાં. એ પુલોની ખુશબો તેના મગજ ઉપર જે અસર ઉપજાવી રહી હતી તે તેને ફરીથી ગાલિયની મધુરતા યાદ અપાવતી હતી. તેને લાગ્યું કે વસંતની લીલા અને પુલોની મધુરતા કરતાં તે મોહીનીની મધુરતા ઘણી વધારે હતી, પણ ! પણ ! અલ્લાહતઆલા તેને જરૂર મદદ કરશે ! અને એ મોહીની મેળવી આપશે.

“ છબને અહેસાન ! ક્યાં ફરો છો ! તમારી તખીઅત હવે બહુતર છે કે ? ” અમીર અલ્લ હુસામનો અવાજ તેનાં કાને પડ્યો. અમીર શિકારથી પાછો ફર્યો હતો. તખીઅતનું બહાનું કહાડી તેને સાથ આપ્યો ન હતો તે છબને અહેસાનને યાદ આગ્યું.

છબને અહેસાન—હાં અમીર ! હમણાં ડીક છે. અને પુલોની ખુશબો અને ડંડી હવા મને ગમતી હોવાથી જરા અહીં ટહુલું છું.

અલ્લ હુસામ—ચાલો આપણે અંગૂરી બાગની મુલાકાત લઇએ. કેમ આ વરસ ફસલ કેવો થાશે ?

ધામને અહેસાન—મારા વિચાર મુજબ પાક ધણા સારા થાશે. અંગૂરના ફળગાઓથી વેલા લરપુર નજરે પડે છે. આ વરસે ફરાન્સ મોકલાવીશું કે ?

અલ હુસામ—અદામરત કરૂં છું. જે બરફના ઠંડા ઓરડામાં લઇ જવામાં ન આવે તો માલ ખરાબ થઇ જાય છે, અને નુકસાન થઇ પડે છે. ધામને અહેસાન હું તમોને કંઇ પુછવા માગું છું ! તમો કેટલાક દીવસ થયા ધણા વિચારમાં જણાઓ છો તેનું કારણ શું ?

ધામને અહેસાન—અમીર, હું પણ આપને કહેવા માગતો હતોજ. અમીર જલીલને તો આપ ઓળખો છો, તેના બેટાની બેટી ગાલિબ ખાનમ બાલિગ છે, પણ શાદી થઇ નથી. મારી ઇચ્છા છે કે તેણી સાથે શાદી કરૂં. અમીર જલીલ પોતે કદાચ એ મંજૂર કરે નહી, પણ છોકરી તેની મા સાથે જુદી રહે છે, અને બાલિગ છે, એટલે આહે તો મને પરણી શકે છે. તેમ તેના કાકાની મદદની.....

અલ હુસામ—હું અમીર જલીલને નારાજ કરી શકું નહી. તેને હાથથી જવા દેવો જોઇએ નહી.

ધામને અહેસાન—જો તેમજ હોય તો આપ અમીરને પણ સમજાવી શકો છો.

અલ હુસામ—હું તમારે માટે મારાથી બનતું કરીશ. આપણને તરાયુલુસ જવું પડશે તે વખત જોઇશ. તોફીક પાશા આવી ગયો છે. તમો ત્યાં જાઓ અને તેની મુલાકાત લઇ મને ખબર આપો. મને હરમિલના દારૂ લિજરની મુલાકાત માટે જવું છે, એટલે તરાયુલુસ જઇ એ કામ ખતમ કરી ત્યાંથીજ હરમેલ જઈ.

ધામને અહેસાન—રેલ રસતે પધારશે કે પગ રસતે ?

અલ હુસામ—રેલ રસતે તરાયુલુસથી હમસ આવવું પડે, અને ત્યાંથી બેઝતની ત્રેનમાં બેસવું. તે પછી પણ ૧૨ મેલ ધોડાની સવારી કરવી, અને નહેર અલ આસી ઓળંગવું. નહેરોમાં પૂર પણ ધણા આવ્યા છે. એટલે એ બધાને ખ્યાલ કરતાં તારાયુલુસથી સીધા ધોડાગાડીમાંજ જવું ઠીક થાશે. કેટલાક સરદારો સાથે છે એટલે ચિકાર કરતા જઇશું.

તેઓ વચ્ચે અંગૂરી બાગમાં પહોંચ્યા ત્યાં સુધી વધું વાત થઇ નહી. ધામને અહેસાન સનમાં વિચારવા લાગ્યો કે અલ હુસામ તરાયુલુસથી સરદારો સાથે

હરમિલ પગ રસતે શિકાર કરતા જશે, એટલે એ સફર અને હરમિલતું કામ વિગેરે મહી ૧૦ કે ૧૫ દીવસ નિકલી જશે. એ દરમિયાન ગાલિબ અને સાહરા ખાનમને બુલાવવું ઠીક થઇ પડશે. તેઓ અંગુરી બાગમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાંના રખેવાળ સાથે પુછપરછ કરીધી, અને ત્યાંથી બંગલા તરફ રવાના થયા. રસતે ચાલતા અલ હુસામે ઇબને અહેસાનને જલ્દી તઇયાર થઇ તરાબુલુસ જવા હુકમ કર્યો. ઇબને અહેસાન સ્ટેશન તરફ જવા તઇયાર થઇ અમીર પાસે છેલ્લા હુકમો મેળવવા ગયો. અમીરના ઓરડામાં જવા પહેલાં તેણે ફાતેમાં ખાનમની દાસી મારફત ફાતેમાં ખાનમને ખબર મોકલાવી કે અમીર અલ હુસામ તરાબુલુસથી હરમિલ જશે, અને એ સફર દરમિયાન ૧૦ થી ૧૫ દીવસો નિકલી જશે, માટે ગાલિબ અને તેની માને તે દરમિયાન બુલાવવું ઠીક પડશે. અલ હુસામની મુલાકાત લઇ તોફીક પાશા સાથે કેવી રીતે કામ લેવું તેના હુકમ મેલવી, ઇબને અહેસાન સ્ટેશન તરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૫ મું

સિરીયામાં ફરેન્ય લોકોના કાવાદાવા

તુરકી સલ્તનતને તોડી પાડવા કે નબલી પાડવા યુરોપના રાજ્યો ખ્રિસ્તીઓના બચાવને બહાને જે દબલગીરી તુરકી સલ્તનતના કારોબારમાં કરવા લાગ્યા હતા તે બળીતી વાત છે. સલ્તનતનો કારોબાર ચલાવવા તુરકી રાજ્યના જે મહોટા ભાગો કરવામાં આવ્યા હતા તે વિલાયતને નામે ઓળખાતા હતા. આપણે તેને ઇલાકાઓ કહીએ છીએ. વિલાયતના વિભાગ સંજક અથવા મુતસરરિશીક કહેવાતા હતા, મુતસરરિશીક કે સંજકના ભાગોને કઝા, અને કઝના ભાગોને “ નહી ” કહેતા હતા. લખનાન બેરતની વિલાયતને તાબે એક સંજક હતો, અને તરાબુલુસનો સંજક પણ બેરતની વિલાયતને તાબે હતો. ગઇ સદીની છેવટમાં ફરેન્ય અને અંગરેજોની ધમકીઓને તાબે થઇ લખનાનના સંજકને લગભગ સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યો હતો. એટલે કે તેનો મુશીર બેરત વિલાયતના વાલીને તાબે નહી, પણ નામનો તુરકી બાબ આલીયાને તાબે હતો. એ મુશીર ખ્રિસ્તીજ થઇ શકે તેવી ફરજ પાડવાને કારણે અને મદારીત, અરમીનીઅન અને ખીજ ખ્રિસ્તીઓના કાવાદાવાને પરીણામે, લખનાન અને સીરીયામાં ફરેન્ય લોકોની સત્તા અણુદીઠ વધતી જતી હતી. તુરકી સલ્તનત આ કાવાદાવાઓથી બળીતી હતી, પણ સંજોગને લીધે

તેને ચુપકીદી અપત્યાર કરવી પડી હતી. લખનાનના સંજકના મુશીરના હાથ નીચે ૭ કઝાના ૭ કાયમમકામોની નિમણુંક થતી, તેમાં પણ ફક્ત શુક્રનો કાયમમકામ મુસલમાન (ધણું કરી દરઝ) નિમાતો, બાકીના કઝાના કાયમમકામ ખિરીસ્તી નિમાતા હતા. એ સંજકની મજલિસ પણ ૩ દરઝ, ૧ તુરક, ૧ મેતાવલી, અને બાકીના ૭ ખિસ્તીઓ નિમાતા હતા. યુરોપના ખિસ્તી રાજ્યોની દખલગીરીનું આ પરિણામ ફરેન્ચોની સત્તાનો ત્યાં વધારો કરતો જતો હતો. ફરેન્ચોની સત્તા સીરીયામાં વધવાનું બીજું કારણ ખેરત રેલવે હતી, કે જે ફરેન્ચ લોકોના હાથમાં હતી. પણ તે કરતાં પણ વધારે ખરાબી મવારીન ખિસ્તીઓ કરતાં હતા. મવારીન ખિસ્તીઓ લખનાનની ભુની અને જંગલી પ્રજા છે, કે જે અરબી ખુતપરસ્ત અને અરબી ખિસ્તી છે. તેઓને ફરેન્ચ કેથોલીક ધર્મ ગુરૂઓ મુસલમાનો સામે હમેશાં ઉશકેરતા રહ્યા છે. એ ઉશકેરણીને પરીણામે ત્યારે પણ ખિસ્તીઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે મારામારી થતી ત્યારે યુરોપના રાજ્યો ખિસ્તીઓની તરફેણમાં ઉભા રહી તુરકી સક્ષતનતને અને મુસલમાનોને નુકસાન પહોંચાવતા રહ્યા હતા. એ કાવાદવાઓને પરીણામે હાલમાં આપણે એ દેશ ફરેન્ચ લોકોને તાબે થઈ ગયેલો. જોઈએ છીએ. આપણી વારતાના જમાનામાં તુરકી સક્ષતનત અનેક લડાઈઓ પછી કંઈક વિસામો લેવા ચાહતી હતી, પણ યુરોપીઅન રાજ્યો તેને વિસામો લેવા દેવા ચાહતાં ન હતાં, અને નવા ક્રિતુરો ઉભા કરવાની કોશિસમાં હતાં. તે સખખ તોફાનીક પાશાને ખેરતની વિજ્ઞાયતના વાલી તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. અલ હુસામે તુરકી સક્ષતનતને તેમજ ફરેન્ચ સક્ષતનતને ખેંચીને ઠગી પોતાનું કામ કંહાડવાની રીત અપત્યાર કીધી હતી. ફરેન્ચ લોકોની હિલચાલની ખાતમી તે તુરકી અમલદારને આપતો, અને તુરકી સક્ષતનતની હિલચાલની ખાતમી ફરેન્ચ લોકોને પહોંચાડતો હતો. તે એવું માનતો હતો કે બેઉ પક્ષ તેને પોતાની તરફેણમાં વફાદાર સમજે છે, પણ એ ખુદપસંદ અમીરને એટલો ખ્યાલ ન હતો કે અતી સ્થાણો તે દિવાનો.

ઇબને અહેસાન તરાણુસ પહોંચ્યો. તોફાનીક પાશાની મુલાકાત માટે પાશાને ખબર મોકલો હતી, એટલે પાશાએ તેને વખત આપ્યો તે મુજબ ઇબને અહેસાન પાશાને મક્કવા ગયો. પાશાએ તેને માન પુર્વક આવકાર આપી ખેસાડ્યો, અને અહીં તહીની ખબર પુછ્યા પછી ઇબને અહેસાને પોતાના મતલબની વાત શરૂ કીધી.

ઇખને અહેસાન—આપ નામદારને અમીર અલ્લ હુસામની સમજ મૂકી હશે.

તોફીક પાશા—હાં !

ઇખને અહેસાન—અમીરે પોતાના વાજખી હકની માગણી કરી છે. એ માગણીનો સ્વીકાર થાય તેવી આપને રૂબરૂ અરજ કરવા અમીરે મને મોકલ્યા છે. ઇક્શીદીને કદાત અલ્લ હુસનનો કાયમ મકામ નીમવામાં આવે તો અમીર અલ્લ હુસામને ઘણું નુકસાન થાય.

તોફીક પાશા—અમીરને તેથી શું નુકસાન થવાનું છે તે મને સમજ પડતી નથી. ઇક્શીદી તમારાજ ફિરકાનો છે, અને અમીરને પોતાના મોલા આવે છે. અમીરનાજ તાબેદીનમાંથી એકને કાયમ મકામ નીમવામાં આવે તો તે સાટે અમીરે બાબ આલીઆનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

ઇખને અહેસાન—કદાત હુસનના પરગણાના કાયમ મુકામ એ પરગણાના હાકિમ નિમાવું છે, અને કાયમમકાન ચાહે તે કરી શકે છે. તેના હાથ નીચે અનેક મુદીર રહેશે. ગામડાઓના શેખો અને તાલુકાઓના મુદીરો, કે જેઓને ઇનસાફનું કામ પણ સોંપવામાં આવ્યું છે, તેઓ પણ હાજરગ તેનેજ તાબે રહે છે.

તોફીક પાશા—ફટલીક રીતે તે ખરૂં છે, પણ તેથી તમને કેવી બિહક છે? શું એ કાયમ મકામના કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર સંજકનો મુશીર, અને સંજકના મુશીર ઉપર વિસ્ત્રાયતનો વાલી નથી? કોઈ પણ શખ્સ મુશીરને અને વાલીને અપીલ કરી શકે છે, ઇક્શીદી ઇનસારી માલુસ છે, તે માલુસ તમારા ફિરકાનો છે, અમીરને તેથી નારાજ થયાનું શું છે તે હું સમજી શકતો નથી? તમે જાણો છો કે બાબ આલીઆ હમેશા અમીર અલ્લ હુસામની અને તમારા ફિરકાની ઘણી ઇઝત કરે છે, અને અમીરને નારાજ કરવા ચાહતી નથી. પણ આ અરજની મક્કદ મને સમજ પડતી નથી.

ઇખને અહેસાન—ઇક્શીદી કરમતી ફિરકાથી દુર છે, અમારા ફિરકાના ફેકાને હિશકરે છે.

તોફીક પાશા—અમીર અલ્લ હુસામે તેની સાથનો સબંધ છુટા કર્યો છે,

ઇખને અહેસાન—જાહેર રીતે તેમ હજી કયું નથી, પણ.....

તોફીક પાશા—ઇખને અહેસાન ! તમે બની કાઢરી કબીલાના નખીરા છો. તમારૂં ખાનદાન કંઈ કમ નથી. તમારી લીયાફત અને ઉંચા દિલની

મને ખાતરી છે, તમારા જેવા બાહોશ માણસને હું એક સવાસ પુછું છું આ ફિરકા બધીની ટુંકી નજર અને પીરી મુરીદી શું ઇસલામ અને ઇસ્લામી સક્ષતતતનો નાશ કરી રહ્યાં નથી? તમારા આ સમયે બધાનાં મુખે ડાઘો ને એવાં સાંભળે છે તેઓ હસે છે. એ ઝગઝગાએનો અપમા દુઃખનો લાક્ષ લે છે, ખ્રિસ્તી રાખ્યોને માટે તે એક આશિર્વાદ છે. એ ઝગઝગાએ મુખે અને અમીર અલ હુસામેને કહો કે ઉદાર દિલ રાખે. બાબ આલીઆ અમીર ઉપર મહેરબાની કરતી રહી છે. અને અમીર પાસેથી પણ વફાદારી માંગે છે, અને એવું ચાહે કે આ ફિરકાબધીના ઝગઝગાએનો બાબ મુકી અમીર પોતાની નજરને ઉંચી રાખે. તેમ કરવાથીજ તેને લાભ થાશે, તેની કામને પણ લાભ થાશે, અને સક્ષતતતને પણ લાભ થાશે.

ઇબને અહેસાન—અમીર હમેશા મુક્તતાન અને બાબ આલીઆ તરફ વફાદારીથીજ વરતે છે. ફરેન્ચ લોકોના કાતલવાઓની તપાસ કરતા રહ્યાં, કીમતી બાતમીઓ મોકલી, બાબ આલિઆની જે ખિજમત બળતી છે તે આપથી છુપું રહ્યું નહીં હોય. ઇકશીદી ઉશકેરણી કરનાર ફ્રાન્સી મણુસ છે. તેઓને કઝાના અમલદાર નીમશેા તેા ઘણો ફસાદ પેદા થાશે.

તોર્રીકે પાશા—અમીર અલ હુસામે જે સેવા બળતી છે તેની બાબ આલીઆએ તેંધ રાખી છે, અમીરને નારાજ નહીં કરવા તેવો મારો પણ ધરતો છે. પણ મને લાગે છે કે તમે ઇકશીદીના સળંગમાં ભૂલ કરો છો અને તેને ગેરહતસાફ કરો છો. તેણે મુદીર તરીકે જે કંઈ કયું છે તે બાબ આલિઆના હુકમ મુજબ, અને સક્ષતતતના કાયદા મુજબ કયું છે. અમીર ગુલામોને ગુલામીમાં રાખી શકે નહીં. ગુલામી વિરુદ્ધ કાયદા અમલમાં મુકવે સખ્ત પગલા લેવાની બાબ આલીઆએ કોશિસ કરી છે. પણ કમ નસીબે ખ્રિસ્તી રાખ્યોની દબલગીરીના સળંગ નેછએ તેટલા પ્રમાણમાં દબાણ શક્ય નથી. મને ખબર મળી છે તે મુજબ અમીર અલ હુસામે પણ પોતાના ગુલામોને આઝાદગી આપી નથી. ઇકશીદી ઉપર તે માટે તાકીદના હુકમો, સક્ષતતત તરફથી મોકલવામાં આવતા રહ્યા છે, એટલે તે હુકમોની બળવણી માટે ઇકશીદીએ જે પણ કયું છે તે માટે અમીર તેને દબા આપી શકે નહીં.

ઇબને અહેસાન—અમીર અલ હુસામે કાદ એકને પણ પોતાની ગુલામીમાં બાંધી રાખ્યો નથી. બધા ગુલામો આઝાદ છે, અને જેને જવું હોય તેને છૂટ છે. ઇકશીદી આવી ખબર મોકલાવે છે તેજ જૂઠું છે. એ બતાવે છે કે એ માણસ ફ્રાન્સી છે. અમારી આખી કામ એ ફ્રાન્સીના ફ્રાન્સી નારાજ છે.

તેણે બાબ આલીઆને એવી ખબર આપી છે કે અમારી કામમાં જે મીશાકનો કાયદો છે તે એવું સાબેત કરે છે કે અમીરે પોતાના ગુલામોને આઝાદ કીધા નથી.

તોફીક પાશા—મીશાકના સવાલ સાથે આ સવાલને સંબંધ નથી, અને ઇક્શીદીએ કાંઈ પણ વક્ત મીશાકની બાબત છેડીજ નથી. અથવા તમે ધારો છો તેવી કાંઈ ફરીયાદ પણ તેણે કરી નથી. અમીર અલ હુસામની જગીરો ઉપર કામ કરનારા કેટલાક ગુલામોએ એવી અરજી કરી છે કે તેઓને ગુલામીમાંથી છુટા કરવામાં આવ્યા નથી, માટે છુટા કરવા એ અરજી તેઓએ અમીરની જગીરોની આસપાસ બીજી ખ્રીસ્તીઓ વીગેરેની જગીરો છે ત્યાં કામ કરનારાઓ સાથે મળી કીધી છે. આખા કાઝા તરફથી એકજ અરજી થઇ છે. તેમાં અમીરની જગીર ઉપર કામ કરનારા કેટલાકોએ પણ સહી કરી છે.

ઇબને અહેસાન—એ ફરીયાદ જૂઠી છે, અને એ જૂઠી ફરીયાદ ઉભી કરાવનાર ઇક્શીદી છે, રિવાજ તોર ઉપર અમીરના નોકરો અને તાબેદાર લોકો બ્યારે પણ અમીરને અરજ કરે છે ત્યારે ફક્ત માનને ખાતર “આપના ગુલામો” એવા અલફાઝ વાપરે છે, તે ઉપરથીજ ઇક્શીદીએ આ બધું તુફાન ઉભું કીધું છે. અમને ખબર મળી છે કે એ અલફાઝો સાથેના કેટલાક કાગળો તેના બોહતાનની સાબેતીમાં દાખલ કીધા છે, અને મીસાક નામાની નકલ પણ સામિલ કીધી છે.

તોફીક પાશા—ઇબને અહેસાન! હું ખાતરીથી કહું છું કે ઇક્શીદીએ એવું કંઈ પણ કયું નથી. અમીરે પોતાની અરજમાં આવી વાતો લખી છે તે પાયા વગરની છે. ઇક્શીદીએ મીશાકનામાની વાત કહાડીજ નથી, ન તેના ગુલામોએ મોકલાવેલી અરજમાં કંઈ હાથ છે. બલકે મીશાકનામાની નકલ તો ખુદ અમીર અલ હુસામેજ સરકારને મોકલાવી છે.

ઇબને અહેસાન—દેર અલ કમરની જગીરના સંબંધમાં પણ અમીરની અરજી આપને મલી હશે ?

તોફીક પાશા—એ જગીરના સંબંધમાં દરૂઝ લોકો કહે છે કે બની શેહાબે એ જગીર દરૂઝ લોકોના બેત દીનને વક્ફ કીધી છે. અમીર અલ હુસામ પણ તેની ઉપર દાવો કરે છે, અને મવારીન ખ્રીસ્તીઓનો દાવો છે કે બશીર અલ કાસિમ અલ શેહાબ, જે દરૂઝ ફિરકાને તજ મવારીન

ખ્રિસ્તીઓ સાથે જોડાયો તેણે એ મિલકત મવારીન ખ્રિસ્તી દેવલને માટે અર-
પણ કરી હતી. તે વખત દરેક અને મવારીન લોકો વચ્ચે જે મારામારી અને
ખુનરેઝી ચાલી તે સખખ એમર પાંશાએ એ જગીરનો ક્યજો બાબઆલીઓ
હસતકે રાખવા હુકમ આપ્યો હતો. દરેક મુકતેશીસ તરફથી કેટલાક દસતા-
વેજો બતાવવામાં આવ્યા હતા, જેથી એવું અનુમાન થાય છે કે એ જગીર
બશીર અલ કાસિમની પોતાની માલિકીની ન હોવાથી બશીર અલ કાસિમ
જગીર ખીજનને આપી શકે નહી. પણ મવારીન ખ્રિસ્તીઓ તરફથી કેટલાક
દસતાવેજ લાવવામાં આવ્યા છે જેમાં બશીર અલ કાસિમનો લખેલો દસતાવેજ
પણ છે. એ દસતાવેજમાં જણાવે છે કે બશીર અલ કાસિમને એ જગીર
બશીસ આપવાનો હક હતો. અમીર હુસામનો દાવો કે બશીર અલ કાસિમની
વાલિદ અમીર બશીર તમારી દાવતના હતા, અને એ મિલકત તેની પોતાની
હોવાથી તેણે એ મિલકત તમારી દાવતને વકફ કીધી છે. અમીર બશીર
માલટાથી કુસેતુતુનયા આવી રહ્યો તે વખતના તેના કેટલાક દસતાવેજ ઇ. સ.
૧૮૪૫ થી ૧૮૫૦ની સાલના બાબ આલીઆના દફતરમાં છે, તેની તપાસ
કરવા પછી આ વાતનો ફેસલો કરવામાં આવશે, ત્યાં સુધી એ જગીરનો
ક્યજો લખનાન સંજકના મુશીરના હાથમાં રહેશે.

ધ્રુવને અહિસાન—તેનો ફેસલો સંજકના મુશીર કરે નહી એવી અમારી
અરજ છે, સખખ કે તે મવારીન ખ્રિસ્તીઓની હમેશાં તરફદારી કરે છે. દર
અલ કમર આપ નામદાર પધારશો તો એ ખ્રિસ્તી મુશીરના કાવાદાવાઓની
આપને માહિતી થાશે.

તોફીક પાશા—હું તેની તપાસ કરવા ચાહું છું, અને તેમાં તમે અને
અમીર અલ હુસામ મને મદદ કરશો એવી આશા છે. આ એક દાખલો છે
કે જે ઉપરથી લોકોએ પોતાની આંખો ઉઘાડવાની છે, ખ્રિસ્તી રાજ્યો સાથે
અંદરખાનેથી સલી સલતનત સામે કાવાદાવા કરવાના પરીણામ તરીકે લખ-
નાનના મુશીર તરીકે ખ્રિસ્તીની નીમણુંક કરવી પડે છે.

તેઓ વચ્ચે કેટલીક વધુ વાત થવા પછી ધ્રુવને અહિસાને તોરીકપોશોની
રંગ લીધી, અને મુલાકાતના પરીણામની બબર અલ હુસામને આપવા તરા-
મુલુસથી તે રવાના થયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું

**ફાતેમા ખાનમ, સાહરા ખાનમ, ગાલિબ ખાનમ વચ્ચે
કરમતી મરતબાઓ સંબંધી વાતચીત**

તોફીક પાશાની મુલાકાત લઈ ઇબને અહેસાન હાલુલ મહાલ આવ્યો, અને અલ હુસામ પાસે બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તેણે વધુ જણાવ્યું કે તોફીક પાશા દેર અલ કમર થઈ સેદા રસતે દીમશક જવાનો છે, તે સખબ અલ હુસામ તેની મુલાકાત ક્યારે લઈ શકે તેની ખબર ૧૫ દીવસ પછી આપી શકે. આ ખબર મલવાથી અલ હુસામે મીના જઈ ત્યાંથી હરમેલ તરફ શિકાર વાસતે જવાનું નક્કી કર્યું, અને એ શિકાર પારટીમાં શામિલ થવાનું માનશીઅર ફાંકને ઇકન કહેવા ઇબને અહેસાનને ત્રણજુલુસ જવા હુકમ કરીધો. માનશીઅર ફાંકે જાહેર રીતે ખેડત રેલવેનો વહીવટ તપાસવા આવેલો ફરેન્ચ અમલદાર હતો. ઇબને અહેસાન અલ હુસામનો પેગામ માન. ફાંકને પહોંચારવા રવાના થયો, પણ તે અગાઉ ફાતેમા ખાનમની ખાનગી મુલાકાત લઈ ખબર પહોંચારતો ગયો કે, અલ હુસામ શિકાર વાસતે હરમેલ જશે અને લગભગ ૧૫ દીવસ કે વધુ હાલુલમહાલથી ગેરહાજર રહેશે, એટલે તે દરમિયાન ગાલિબ અને તેની માં સાહરા ખાનમને જુલાવવું ઠીક થઈ પડશે.

અલ હુસામે ફાતેમા ખાનમને તેની સફરની ખબર આપી, અને જણાવ્યું કે લગભગ તે ૧૫ દિવસ ગેરહાજર રહેશે. ફાતેમા ખાનમને એ ઉપરથી અલ હુસામની ગેરહાજરીની ખાતરી થઈ, એટલે અલ હુસામના રવાના થવા પછી તરતજ સાહરા ખાનમને કહેણ મોકલ્યું કે તેણી એકલી હોવાથી ને મિનાથી થોડા દિવસ માટે ત્યાં આવી જશે તો તેણીની મહેરબાની થશે વિગેરે. તે બહેનપણીઓ લાંબો વખત થયો મલ્યાં ન હતાં, એટલે એકબીજાને મલવા ઇચ્છતાં હતાં. સાહરા ખાનમ અલ મિનાથી જખરેલ જઈ રહેવાની તક્યારીમાં હતી, તેવા વખતમાં ફાતેમા ખાનમનો પેગામ તેણીને મલતાં તેણીએ ગાલિબને બતાવ્યો, અને ગાલિબની મરજી પુછી. જવાન ગાલિબને નવી નવી જગ્યાઓ જોવાનો કુદરતી જ શોક હતો, એટલે તેણીએ પણ ખુશી બતાવી.

ગાલિબ ખાનમ—માદર! આપણને જખરેલ તો જવું છે, એટલે ફાતેમા ખાનમ સાથે થોડા દીવસ ગુજરી એજ રસતે જઈશું. અલ હુસામનો એ બાગ ઘણો વખણાય છે તે જોવાને મલશે, તેમ ત્યાં ઘણા સરસ ઘોડાઓ પણ છે, અને મને સવારીનો બહુ શોખ છે, એટલે એ પણ મોજ મલશે.

સાહરા ખાનમ—બેટી હવે તું ઘોડાઓ કુદાવવા જવડી નથી, એ ખ્યાલો તું મૂકી દે. હવે તો તારૂં કોઇ ઠેકાણું.....

ગાલિખ ખાનમ—તમોને તો એ જ વાત સુજી છે. હું શાદી કરવા જ માંગતી નથી.

સાહરા ખાનમ—ગાલિખ, હું તારા વિચારો તપાસ કરતી રહી છું તને કોઇ મહોટા અમીર જાદા સાથે પરણવું છે.

ગાલિખ ખાનમ—માદર ! મહેરબાની કરી એ વાત જવા દીઓ. હું મારી મરજીની માલિક છું, અને હું કહું છું કે હું પરણવા માંગતીજ નથી. ચાલો હું ફાતેમાં ખાનમને તમારી વતી જવાખ લખી મોકલાવું છું કે આવતી કાલેજ અમો રવાના થઇ તમારી તરફ આવીએ છીએ, અને તમારી સાથે થોડા દીવસ ગુજરી ત્યાંથી જખરેલ જખશુ, માટે સફરની ગાડીનો બદોબસ્ત કરી રાખે. એ તરફ અકસર વખત સફરી ગાડીઓ મલતી નથી. હું તો ઘોડા ઉપર સફર કરી શકું, પણ તમને.....

સાહરા ખાનમ—ખુદાને ખાતર તું એવી વાતો કર નહિ. તારી આવી વાતોને લીધે તને નુકસાન પહોંચે છે.

ગાલિખ ખાનમે સાહરા ખાનમના વિચારો હસી કહાડ્યા, અને કાગલ લખવા બેઠી. ફાતેમાં ખાનમના પેગામનો જવાખ લખી સાહરા ખાનમને વાંચી સંભળાવ્યો, અને કાગલો લખવાની પોતાની બાહોશીની મગફરી ઉપર હસી. સાહરા ખાનમના અહેરા ઉપર પણ બેટીની બાહોશીની મગફરી પ્રકાશવા લાગી. કાગળ ફાતેમાં ખાનમને મોકલવામાં આવ્યો.

ફાતેમાં ખાનમને જવાખ મલતાં તેણીએ જખશુ કે સાહરા ખાનમ સાથે તેણીની રૂપવંતી બેટી ગાલિખ પણ આવે છે. ગાલિખ ત્યાં ન આવે, અને ગાલિખ જલ્દીથી ધબને અહેસાન સાથે શાદી કરી જાય એવા વિચારો તેણીના મનમાં કુદરતીજ પેદા થયા. “એ રૂપવંતી જવાન છોકરી અહીં ન આવે તો ધણું સારું. હું એવું ઇચ્છું છું. એ જવાન છોકરી તરફ મને કંઇક અણુગમો પેદા થાય છે. પણ તે શા માટે ? તેણી મારી સાહેલીની બેટી છે, તેણી મારી બેટી છે, પણ...પણ...મારા મનમાં એવા વિચારો કેમ પેદા થાય છે ? અલ હુસામ તેણીને જોય નહિ તેજ સારું. તેનું મન પિગલી જતાં વાર લાગશે નહિ. પણ ગાલિખ કદી પણ તેને પસંદ કરે નહિ. અલ હુસામ ત્યાં આવે તે પહેલાં તેઓને રવાના કરી દેવુંજ. પણ અલ હુસામ તો હજી પખવાડીઉં બાહેર રહેશે, એટલે

બીજાનું શું છે ? ” આજ તરંગ કાતેમાં ખાનખના મનમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. સ્ત્રી પોતાના પતિની નીતીરીતી બધી સરસ રીતે જાણી લે છે. જાતિ બાહ્ય-શાથી નહિ તો સ્ત્રીપ્રેમીની બુદ્ધિથી જાણવા લાગે છે. એ કુદરતી પ્રેરણાની આ અસર હતી.

સ્ત્રી જાતિ ! ઉપરથી શાંત દેખાતી તારી સુંદરતાના ઉડાણમાં શું છે ? સંસાર સાગરમાં સફર કરતા વહાણ ઉપર સવાર થયેલા મુસાફરને શાંત સમુદ્રના પાતાળમાં શું છે તે ખબર પડી શકે કે ! અને એ શાંત દેખાતા સમુદ્ર ઉપર જો મનોવિકારરૂપી તુફાન પ્રગટ થઇ ધડી પહેલાં શાંત જળાતાં સમુદ્રને ફુંગરાથી પણ ઉઘા અને લયભિત મોજાઓમાં ફેરવી નાખે તે વખત તે મુસાફરને કેવો નવાવી પણ શકે છે ?

સાહુરા ખાનમ અને ગાલિબ ખાનમ હાલુલ મહાલે આવી પહોંચ્યા. કાતેમાં ખાનમે તેઓને માન સહિત ઉતારો આપ્યો, અને એક દીવસ તો ગંધ શુબરીની વાતો કરવામાં અને બાગમાં અહીં તહીં ફરવામાંજ પુરો થયો. બીજો દિવસે કાતેમાં ખાનમે વાત છેડી.

કાતેમાં ખાનમ—બહેન, ગાલિબ હવે બધી મહોરી થઇ. તેણીનું કંઇ ટેકાણું થાય તો બહેતર.

સાહુરા ખાનમ—હું પણ એજ ફિકરમાં છું, પણ ગાલિબને કોઇ મમે છે ક્યાં ?

કાતેમાં ખાનમ—શું કહે છે ?

સાહુરા ખાનમ—કંઇજ નહિ. જેની વાત નિકલે તેને માટે ના કહે છે. મને તો સમજ પડતી નથી.

કાતેમાં ખાનમ—દોલતમદને ચાહે છે કે અમીરનદાને ?

સાહુરા ખાનમ—દોલતમદો માટે વાત ચાલી તે માટે પણ ના કહી, અને અમીરનદા માટે પણ ના કહી. એક વખત કહે છે કે આમ જોઇએ, અને બીજી વખત કહે છે કે તેમ જોઇએ. તમેજ તેણીને પૂછી જુઓ ! હું ધાંતું છું કે તેણીના પિતાએ લાજુવી તેજ બ્રહ્મ કરી. સ્ત્રીને તો લખતાં વાચતાં આવડ્યું એટલે બસ, એથી વધુ જોઇએ નહિ, બલકે હું તો એમ પણ કહીશ કે છોકરીઓને શિખવવુંજ નહિ.

કાતેમાં ખાનમ—હાલના જવાનીઆઓ અલણ આરતને પસંદ કરતા નથી. હવે આગલો જમાનો રહ્યો નથી. શિક્ષણ તો લેવુંજ જોઇએ.

સાહુરા ખાનમ—કુરઆન અને નમાઝ આવડ્યાં કે છોકરીઓને માટે બસ થયું. અપનું મજહૂબ પણ એમજ હુકમ કરે છે, અને મશાએખો પણ એવીજ લલામણ કરતા રહ્યા છે. પણ દેખાદેખીમાં લોકો માનતા નથી, અને ફરેન્ચ મિશિનની શાળાઓમાં મોકલાવે છે, તેનો આ નતીજો છે.

ફાતેમાં ખાનમ—મશાએખો અને હુદ્દો તેમ કહે છે ખરા, પણ બહેન હું કહું છું કે એ શાળાઓમાં શિક્ષણ લેવામાં ઘણો ફાયદો છે. એ શાળાઓમાં અરબી ભાષા અને ફરેન્ચ શીખવે છે, તે શીખવામાં ખોટું શું છે ?

સાહુરા ખાનમ—આપણા મુખાલિકો પણ એમજ કહે છે. તમારા મહોથી આવી વાત સાંભળી મને અજબોખી લાગે છે.

ફાતેમાં ખાનમ—મુખાલિકો કેટલીક વાતમાં સચ્ચાઈ ઉપર છે. હું તમોને જે કહું છું તે ઠીકજ કહું છું.

સાહુરા ખાનમ—ત્યારે શું મશાએખો અને હુદ્દો જે કહે છે તે મોલાનાના હુકમથી નહિ ? શું તેઓ પોતાના મનથીજ કહ્યા કરે છે ?

ફાતેમાં ખાનમ—તમો એ બેદ સમજને નહીં આમ લોકો માટે મોલાના તરફથી જે હુકમો બાહર પડે તે ખાસ લોકોને લાગુ પડે નહીં. જુઓ મોલાનાની પોતાની છોકરીઓને કેટલું શિખવવામાં આવે છે ! કેટલાને માટે ફરેન્ચ ગવરનેસ રાખવામાં આવી છે ? શું તમે જાણતા નથી !

સાહુરા ખાનમ—આપતો સરદારો, અને મરાતિખના સાહેબો છો અમારી સમજ અને અક્ષલ કેટલી ? આ હમો ગાંતિ આવી ! તેથીનેજ પુછો.

ગાલિય ખાનમ—શું પૂછવું છે ?

ફાતેમાં ખાનમ—એજ કે તમો ફરેન્ચ ગાયનો ક્યાં શીખ્યાં ?

ગાલિય ખાનમ—તમે ધર્મ ગુરૂઓ અને ગુરૂઆણીઓ ગાયનોની વિરૂધ્ધતા કરો છો તે હું જાણું છું. પણ ઇખવાનુરસદામાં ગાયનની કેટલી અને કેવી તારીફ છે ? શિઆઓ ગાયનને નાજયઝ માને છે, પણ આજે આખા ઇરાનની સ્ત્રીઓ ગાયન જાણે છે, એટલુંજ નહીં પણ શાદીના વખતે અને ખુશીના પ્રસંગે ગીતો ગાવાની તો ખાસ પારટીઓ અપાય છે. ગાયન મના કરવું એ ખારજીઓની રસમ છે. શીયાઓમાં ખાનદાની સ્ત્રીઓને તો ગાયન આવડવુંજ જોઈએ.

ફાતેમાં ખાનમ—મારી સ્થાણી ગાલિય હું ગાયન વિરૂધ્ધ નથી. હું તો સહેજે પુછું છું. આપણને સુન્ની કે શીયાઓ સાથે કંઈ સખાઈ નથી, ખરી

રીતે જોતાં આપણા એતેકાદ સુન્નત ફિરકાઓને વધારે મક્કતા છે. શિઆઓ તજસ્સુદ કે તજદ્દુદને માનતા નથી. શિઆઓના એતેકાદ મુજબ એક ઇનસાન ઇનસાની કામામાં એક વખત પેદા થયો કે તે પછી ફરીથી બીજી વખત ઇનસાન તરીકે પેદા થઇ શકતો નથી, જ્યારે આપણા એતેકાદ મુજબ દરેક ઇનસાન તેના મોત પછી, જન અને જીસમ જુદા પડવા પછી, એક મુદત બાદ તે જન ફરીથી નવા જીસમ સાથે તેના ઇલમ અને અમલના નતીજા પ્રમાણે ઉઘાડે હલકા રૂપમાં જન્મ લે છે. એ રીતે તે મરતબાઓ ચઢે છે, અને છેવટે ઇમામના લાહુત અને નાસુત બને છે.

સાહુરા ખાનમ—એ લાહુત અને નાસુત શું છે તે બરાબર સમજાવો. મને એમાં કંઈ સમજ પડતી નથી.

ફાતેમા ખાનમ—આપણા જનને તેના ઇલમના પ્રમાણમાં મોત પછી ઉઘાડે દરજા મક્કતા રહે છે. છેવટે કાયક થએલા જનો હુજતના જન તરીકે પેદા થાય છે. તે પછી બાબના જન તરીકે, અને તે પછી ઇમામના જન તરીકે પેદા થાય છે. તેજ રીતે ઇનસાનના મોત પછી તેના જીસમએ જે અમલ કીધું હોય તે પ્રમાણે તે જીસમનો થોડો કે વધારે ભાગ નક્સ રીહીયા બને છે, એ નક્સ રીહીયા જમાં થયા પછી એક મુદત બાદ તે ઇમામના જીસમ તરીકે પેદાયશ લે છે. એ રીતે ઇમામનું જીસમ નાસુત કહેવાય છે. અરબી ઝબાનમાં “ નાસ ” એટલે ઇનસાન, એટલે નાસુતીનો અર્થ ઇનસાની જીસમોના સાફ થએલા પાક થએલા જીસમો એવો અર્થ થાય છે. ઇમામનો જન તે લાહુતી કહેવાય છે, સખબ કે તે ઇનસાનના પાક થએલા જનો છે. જનોને કાદ શકલ હોતી નથી, તેથી તેને લાહુતી કહે છે એજ સખબ ઇમામને નામુસ પણ કહે છે, સખબ કે તે ઇલમ અને અમલના નતીજા તરીકેની પેદાયશ હોવાથી ઇલમ અને અમલના તે અરક છે.

ગાલિબ ખાનમ—તેજ કારણથી જીવરઇલને નામુસ અકબર કહેતા હશે ?

ફાતેમા ખાનમ—હા, કેમકે જીવરઇલ ઇમામોના બાવા છે. તે કાયમ અ. સ. છે.

સાહુરા ખાનમ—ત્યારે આપણા એતેકાદ મુજબ મુમિનના જનો પહેલા હુજતના ઝમનમાં ભેગા થાય છે. હુજત કરતાં નિચલા મરતબાના સાહેબ પાસે ભેગાં થતાં નથી ?

ફાતેમાં ખાનમ—નહી હુજતના નીચેના મરતખા ફક્ત લોકોને વટલાવવા વાસતે રાખેલા નિયત્તા વર્ગના કારોબારીઓ છે, કે જેઓને ઇમામી અને રૂહાની બેદોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી, મુમિન મુસતજીબ, મુમિન ખાલિફ, મુકાસર, માઝુન અને દાઇઓ એ બધા નિયત્તા વર્ગનાં અને લોકોને વટલાવનારાઓ છે, તેઓ દીનના ખરા બેદો જાણતા નથી. ફક્ત લોકોને વટલાવવા વાસતે જરૂર જોઇએ તેટલું તાવીફ અને હકીકત જાણે છે, પણ ખરા બેદોમાં તેઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા નથી. તેઓના જન સાધારણ જનો છે. મુમિન મુસતજીબ, મુમિન ખાલિફ, મુકાસર, માઝુન, અને દાઇઓ એ બધાના જનોમાંથી જે જનો સાફ થાય તે હુજત પાસે ભેગા થઇ હુજતના જન બને છે, સખખ કે હુજત એ પહેલા રૂહાની મરતખાના સાહેબ છે.

સાહુરા ખાનમ—તમે એ મરતખાના નામો લીધા તે નામો આપણે વાપરતા નથી. આપણે તો તફરૂસ, તાનીસ, તસકીક, તાલીક, રખત, તદલીસ તાસીસ, ખાલ, સલખ અને ઇમામત એ નામોથી મરાતિઓને ઓળખીએ છીએ.

ફાતેમાં ખાનમ—ખાતેની, ફાતેમી, નિઝારી વિગેરે ફિરકાઓએ જે ભેલ-સેલ કરી નાખી છે તે સખખ આપણે એ નામો વાપરીએ છીએ. પણ કાઇ પણ નામ વાપરવામાં આવે તેમાં કંઇ બાધા નથી. મુમિન મુસતજીબને તફરૂસ કહેવામાં આવે છે, સખખ કે તે એવી જમીનની મિસલ છે કે જેમાંથી ફસલની ઉમેદ છે. મુમિન ખાલિસને તાનીસ એ સખખ કહેવામાં આવે છે કે તે કેટલીક રીતે પાળેલા જનવરની મિસલ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. મુકાસરને તશકીક એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેને જે કંઇ શિખવવામાં આવે છે તે તેનામાં રહેલા ખોટા ખ્યાલો દુર કરવા માટે. તે ખોટા ખ્યાલો ખરા નથી તેવો તેને શક પેદા થાય, અને તે શક મજબુત થઇ તે ખોટા ખ્યાલોને છોડી દેવા લાગે; તે ઉપરાંત મુકાસરને ખિલકુલ જાહિલ માણસોના મનમાં, અથવા બીજા મઝહબના માણસોના મનમાં વિસત્તસા પેદા કરી તેઓને મુમિન મુસતજીબ બનાવવા માટે તૈયાર કરવાનું કામ સોંપાયેલું હોય છે. માઝુનને તાલીક એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેને તાવીફ શીખવા પહેલાં કસમ લેવા પડે છે, તેમજ માઝુન પોતે મુમિન મુસતજીબનો એવત લઇ તેને દીનમાં દાખલ કરનાર છે. તે પોતે મીશાક આપે છે, અને બીજાઓના બેત લે છે. તે સખખ તેને માઝુન મુતલક અથવા તાલીકના સાહેબ કહેવામાં આવે છે. દાઇઓ એ જાતના છે, એકને દાઇ મહાસુર

અને બીજાઓને દાઘ બલાગ કહે છે. દાઘ મહાસુર રખતના સાહેબ છે, સખબ કે તે મુમિન મુસતજબને પોતાની પાસે રાખીને તરખીઅસ કરવાનું કામ લઇ ઉઠે છે, કે જ્યેથી તે મુમિન બાલિગ બને. તે ઉપરાંત દાઘ મહાસુરને હકીકતના ઇલમમાં પહેલા કદમ મુકવા માટે મિશાકથી બાંધવામાં આવે છે; તે સખબ તેને રખત કહે છે. દાઘ બલાગને તદલીસ કહેવામાં આવે છે, સખબ કે તે મુમિન બાલિગને સાફ કરવાનું કામ લઇ ઉઠનાર છે. તે ઉપરાંત દાઘ બલાગને પોતાને પણ હકીકતના ઇલમમાં આગલ વધવા પહેલા સાફ થાવું પડે છે. તદલીસનો અર્થ સાફ કરવું. અથવા ચમક આપવી, પાલિસ કરવું, એવો થાય છે. હુજતો પણ બે જાતના છે, હુજત નાહાર અને હુજત લેલ. હુજત નહારને તાસીસ કહેવામાં આવે છે, સખબ કે તે ઉંચા દરજ્જાના પહેલા અમલદાર છે, કે જેને સિયાસતનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે, મુકાસરને મિશાક લઇ માઝુનના રૂતબામાં ચઢાવવાનું કામ પણ તેનેજ સોંપા-એલું છે. તેમ તે પોતે સખત મીશાક આપવા પછી ઇમામી બેદો જણવા માટે પહેલાં પગીઆ ઉપર ચઢેલા સાહેબ છે. જઝીરાઓમાં દાવત કરવાનો અખ-ત્યાર પણ તેનેજ છે. તેના હુકમ અને હાજરી વગર કંઈ થઇ શકે નહીં તેની ઉપરના મરતબાના સાહેબને હુજત લેલી અથવા ખાલ કહેવામાં આવે છે, સખબ તે મઝહબી બેદોના ઉંચા ખ્યાલોમાં દાખલ થએલા અને દાવત ઉપર નિગેહબાની રાખનારા સાહેબ છે. બાખના મરતબાના સાહેબને સલાખ કહેવામાં આવે છે, સખબ કે તે નિયલા રૂતબાઓથી જુદા થએલા રૂહાનો જુઝ છે. તે સાફ થએલા જનો કે જે ઇમામ તરફ પહોંચવાના છે તેને ભેગા કરનાર છે.

ગાલિખ ખાનમ—તમારી આ મઝહબી ચરચાઓ બુદ્યાઓની મજ-લિસ માટે રહેવા દો. અને ચાલો આપણે બાગમાં ટહેલવા જઈએ

સાહુરા ખાનમ—બેટી તને આવી વાતોનો કંટાળો આવ્યા કરે છે તે ઠીક નહીં, આ ઇલમ અપના જાનોને સાફ કરનાર અકસીરો છે, કે જે બીજે કોઇ ઠેકાણેથી તને મલી શકશે નહીં.

ગાલિખ ખાનમ—માદર તમે એ વાત જવા દો, તમારા એ મગઝની બીમારી પેદા કરનારા બેદો કે જેને તમે બિલકુલ મખરી સમજો છો તે યુરોપમાં બિલકુલ મશહૂર છે. મારી શાળામાં એક મીસ નેશ કરીને બાધ હતી. તે જરમન અને ફ્રેન્ચ બહુ સારી રીતે બણતી હતી.

તેણીએ મને આપણી દાવતના કીતાબોના જરમન અને ફરેન્ચ વિગેરે ભાષાઓમાં થએલા તરજુમાઓ ખતાવી આ તમારા બેદોની ધણી માહિતી આપી છે.

સાહરા ખાનમ—ફતેમાં ખાનમ ! જુઓ મારું કહેવું ખરું છે કે નહીં ! તમે આ છોકરીઓને ફરેન્ચ મિશનોની શાળાઓમાં મોકલીને ખરાબ કરો છો. એ ફરેન્ચ કાફરો આપણા ધર્મની બાબદમાં જાણે શું ? તેઓના મગઝમાં જે આવતું હશે તે બક્તા હશે !

ફતેમાં ખાનમ—બહેન તમે કહો છો તેમજ નથી. ગાલિબ જે કહે છે તે ખોટું નથી. પણ ચાલો, એ વાત મુકા, આપણે બાગમાં ફરવા જઈએ.

તેઓ બાગમાં ફરવા ગયાં. ફતેમાં ખાનમ ધર્મને અહેસાનની માગ-ણીની વાત કરવા ચાહતી હતી, પણ તેણીને અનુકુળ વખત મળ્યો નહીં. એક એ દિવસ એ રીતે વિચારમાંજ નિકલી ગયા. એક દિવસ તેઓ અંગુરી બાગ હોંટ બેઠા હતા તે વખત સંજોગ જોઇ ફતેમાં ખાનમે સાહરા ખાનમ પાસે ધર્મને અહેસાનની વાત છેડી, અને ગાલિબને સમજાવવા કહ્યું. કેટલીક વાતચીત પછી સાહરા ખાનમે પોતાની મરજી ખતાવી, અને ગાલિબને સમજાવવા વચન આપ્યું. ગાલિબ સાથે તેની માએ વાત કરી, પણ તેણીએ હિંમતવારો જવાબ આપ્યો, એટલે છેવટે ફતેમાં ખાનમે પોતેજ ગાલિબને સમજાવવાનું માથે લીધું.

તેઓ અંગલાની પાસેના બગીચામાં બેઠેલીઓ હતી. આસપાસ વસંત ઋતુના બહારમાં રંગ ભેરંગી ફુલો અને ખુશબોદાર છોડવાઓ વધારે કરી રહ્યાં હતાં. ગાલિબ આજે કંઈક વધુ ઉમંગી જણાતી હતી. તેણીએ પોતાની મનો-હરતા વધારવાના વિચારથી કે સ્ત્રી જાતીની પ્રેરણાને લીધે ખાસ લિખાસ પહેરેલો હતો. તેણીનો રૂપેરી ચહેરો વિજળી જેવા ચમકારા મારતા કાળા બાલોના તાજ અને ચુલાખી ગાલોની તાજગીને લીધે વધુ આકર્ષક જણાતો હતો. સાહરા ખાનમ દૂર ફુલો વીણતી હતી, અને ફતેમાં ખાનમ ગાલિબની બાજુમાં બેઠેલી હતી. તેણી ધર્મને અહેસાનના વાત છેડવા જતી હતી, તેટલામાં આમેથી ઘોડાઓના ટાપુના ઠપકારા સંભળાયા, અને કાણ આવે છે તેના વિચારમાં તેણીઓ હતી તેટલામાં અલ હુસામ અને ધર્મને અહેસાન સામે આવી ઉભા. અલ હુસામ તે મનમોહન જવાન સુંદરીને જોતો ઉભો રહ્યો. ધર્મને અહેસાન પોતાની માથુકાની ખુબસુરતી જોઇ આસપાસનાઓને પણ ખરીબર લુલી ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું

તોફીક પાશા અને ઇકશીદી વચ્ચે બેત, અહેદ અને મિશાક સંબંધી વાતચીત

ઇબને અહેસાન, તોફીક પાશાની મુલાકાત લઇ બાહર નિકળ્યો કે બીજી તરફથી પાશાએ ઇકશીદીને અંદર બુલાવ્યો. ઇકશીદીએ પાશાને આદ્ય બળવી બેઠક લીધી, અને કલાત અલ હુસાનના કાયમ મકામ તરીકે તેની નિમણૂંક કરવા અરજ કરી.

તોફીક પાશા—ઇકશીદી તમોએ સલતનતની સેવા જે વફાદારી અને નિમકહલાલીથી બળવી છે તેની બાબ આલીયાથી મને નોંધ મલી છે. પણ એ સેવાએ ફક્ત મુદીર તરીકેની છે, અને કાયમમકામની સત્તા અને જોખમદારી ધણી વધારે છે, તે તમો જાણો છે. સલતનતને હમણાંજ ખ્રિસ્તી રાજ્યો સાથની અનેક લડાઇઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. હજી પણ વાદલો સાફ થયા નથી. ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઇસલામી સલતનતને આબાદ અને કુવતદાર બેવા માંગતા નથી, તે પણ તમો જાણો છો. સલતનતનો એક એક અમલદાર, પછી તે મુદીર હોય, કાયમમકામ હોય કે તેથી ઉતરતા દરજ્જાનો હોય, તેની ઉપર સાવચેતીની નજર રાખવી એટલા માટે પડે છે કે યુરોપના રાજ્યોની સોનાની મહોરો નદીની મિસલ વહેતી રહી છે.

ઇકશીદી—નામદાર હું તે જાણું છું. મને જે મહોરોની લાલચ હોત તો હું સલતનતની નોકરીમાં જોડાવા વગર વધુ સહેલાઇથી મહોરો ભેગી કરી શકત. મારી બાપીકી જગીરો મારા માટે એટલી પેદાયશ કરી આપે છે કે મને વધુ આવકની જરૂર નથી રહેતી. ફક્ત સલતનતની સેવા બજાવવા માટેજ હું નોકરી કરું છું, અને એજ ખિઆલથી નોકરી કરતો રહીશ.

તોફીક પાશા—જે બીજી વાતનો ખિઆલ કરવાનો છે તે એ છે કે, કરમતી ફિરકાના અકીદા મુજબ જે મીશાક તમે આપ્યો છે તે મીશાકને લીધે તમે અમીર અલ હુસામ સાથે એવા બંધાએલા છો કે તમે સલતનત તરફ બેવફાઇ કરો, અથવા તમોએ આપેલા મિશાકને બેવફા થાઓ. યાદ રાખજો કે તુરકી સલતનત કોઇના પણ મઝહબી એતેકાદની વચ્ચે આવવા માંગતી નથી, લેકિન સલતનત તરફ વફાદાર રહેવાની માગણી કરવામાં આવે એ સલતનતની હસ્તી માટે બહુજ જરૂરી છે.

બંકશીદી—સહતનતની દરેક રખતની પહેલી ફરજ એ છે કે સહતનત તરફ વફાદાર રહેવું. રખત એ ફરજથી બંધાયેલી છે તો અમલદાર માટે સવાલ રહેતોજ નથી. હાલમાં આ દુનીયાની પીઠ ઉપર ફક્ત તુરકી સહતનત એકજ ઇસલામી સહતનત છે કે જે ખુદમુખત્યાર કહી શકાય. એ સહતનતને નુકસાન પહોંચશે તો પછી મુસલમાનોની હાલત ચહુદીઓ કરતાં પણ બદતર થઈ પડશે. સહતનત વાસતે મારી વફાદારીની તમોએ પુરેપુરી ખાતરી રાખવી. ખુદા ચાહશે તો એમાં મને કદી પણ પાછળ હટીને જોશો નહીં.

તોફીક પાશા—પણ તમે તમારા ફિરકના વડા ધર્મગુરૂ અલ હુસામ સાથે જે મિશાકથી બંધાયેલા છો તેને કેમ વફાદાર રહેશો ?

બંકશીદી—નામદાર ! મારા વિચાર આપ જણવા માગતાં હોય તો હું જણાવવા પુશી છું. આપ જણો છો કે હરએક મુસલિમ ફિરકામાં નવા દાખલ થનાર પાસેથી એમત લેવામાં આવે છે, તેજ મિસલ અમો પણ કાંઈ બીજા ફિરકાનો અથવા ચહુદી યાફે નસારો અમાગ ફિરકામાં દાખલ થવા ચાહતો હોય તો તેની પાસેથી એમત લઈએ છીએ. તે એત કલેમાં થહાદત પઠાવીને ઇસલામના ફરાએઝ જેવા કે નમાઝ, રોઝા વિગેરે માટે; અને મનાહી જેવી કે દાંડ નહીં પીવું, વિઆજ નહીં લેવું, વિગેરે માટેનું વચન છે. જે શખસ નવો મુસલમાન થવા ચાહતો હોય, અથવા અમારા ફિરકામાં આવવા ચાહતો હોય, તેની પાસેથી આવો એમત લેવામાં આવે છે. એ એમત ઇસલામના ફરઝીઆત હુકમો પાળવા માટેના વચન સિવાય બીજી કંઈ પણ નથી, અને એવું વચન ઇસલામના હરએક ફિરકાવાલા લે છે.

તોફીક પાશા—તમો એવો એતેકાદ રાખો છો કે જ્યાં સુધી એત આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી કલેમાગોહ શખસ પણ મુસલિમ નથી. બીજા મુસલિમ ફિરકાઓમાં એત આપવો ફરજીઆત જણવામાં આવતું નથી.

બંકશીદી—આપ ધારો છો તેવું ફરજીઆત નથી. અમારા ફિરકામાં જે નવો શખસ દાખલ થવા ચાહતો હોય તેની પાસેથી કુદરતીજ એવો એત માગવામાં આવે છે, પણ અમારા ફિરકાના બચ્ચાઓ બાલિગ થાય તે વખત એવો એત આપે યા ન આપે તે ફરજીઆત તથી. કરમતી અને બીજા ઇસ-માઇલી ફિરકામાં એતનું આપવું અને મસજીદમાં દાખલ થવું એ એકસાન જણવામાં આવે છે. અલ્લાહતઆલાએ કલામે શરીફમાં સુરા અનામમાં પર મી આયતમાં સાફ હુકમ કર્યો છે કે “ જે શખસ ફક્ત અલ્લાહતઆલાનેજ વાહેદ

અને લાશરીક માનીને તેની ઇબ્નાદત કરવા માટે મસજીદમાં દાખલ થાય તેને બાહર કાઢવું એ મહેટો ગેર ઇનસાફ છે. ” સુરા બકરમાં આયત ૧૧૪ માં સખત હુકમ છે કે “ જે શખસ મસજીદમાં ફક્ત અધ્ધાહનીજ તસબીહ કરવા માટે દાખલ થવા ચાહતો હોય તેને અટકાવવો અઝીમ ગુનાહ છે. ” આ આયતોનો બધા ઇસમાઇલી ફિરકાઓ અને મુસલિમો એવો અર્થ કરે છે કે જે કોઇ શખસ ફક્ત કલમે શહાદત પઢે તેને ઇસલામના કોઇ પણ ફિરકાના લાજ બોગવવાનો પુરે પુરો હક છે, પછી તેણે એત આપ્યો હોય કે ન હોય. જે કે એક નવા ચનાર મુસલમાન પાસેથી એત લેવું બહેતર ગણવામાં આવે છે, પણ તે ફરીજત થઇ પડતું નથી. અમારા ફિરકામાં કોઇ નવો આદમી દાખલ થાય ત્યારે તેની પાસેથી માઝુન મુતલક એત લે છે, અને એત આપનાર મુમિન મુસતંજીબ ગણાય છે, પણ આ રિવાજ ઇસલામી ઉસુલોને તોડી પાડતો નથી. એ એત ફક્ત એવું વચન છે કે, એત આપનાર શખસ ઇસલામની ફરીજતો જેવી કે નમાઝ વિગેરે, અને મનાઇઓ જેવી કે દારૂનું પીવું, વિઆજનું ખાવું વિગેરેને બરોબર પાલશે. જે વચન લેવામાં આવે છે તે ફક્ત ઇસલામી ઉસુલો પાલવા માટેનું હોવાથી તેવું વચન કોઇ પણ ફિરકાના શખસને પોતાના સુલતાન કે સલ્તનત તરફ વફાદાર રહેવાથી રોકી શકતું નથી, પછી તે સુલતાન શિઆ હોય યાકે સુન્ની.

તોફીક પાશા—એતો તમે સાધારણ એત અને અહેદની વાત કહી, જે જે તમામ ઇસલામીઓમાંજ નહી પણ બીજી કામોમાં પણ લેવામાં આવે છે, અને જેનું બયાન કલામે શરીફમાં અનેક જગ્યાએ છે. સુરા બકરમાં આયત ૮૩ અને ૮૪ માં તેનું વિગતવાર બયાન છે, જેમા અધ્ધાહતાલા પહેલાં બની ઇસરાઇલ પાસેથી લીધેલા મિશાકના સંબંધમાં ફરમાવે છે કે, બની ઇસરાઇલ પાસેથી એવું વચન લેવામાં આવ્યું હતું કે, તેઓ અધ્ધાહતઆલા સિવાય બીજા કોઇને પણ ઇલાહિયતમાં શામિલ કરશે નહી, મા બાપ તરફ અહેસાન કરતો રહેશે, અને નઝદીકના સગાઓ, યતીમો અને મસાકીનોને મદદ કરતો રહેશે. લોકો સાથે સારી ઝબાનથી વાત કરશે, અધ્ધાહતઆલાની ઇબ્નાદતને અને સંદર્શનો ઝકાતને લાઝિમ રહેશે, વિગેરે. તે પછી અધ્ધાહતઆલા નબીએ કરીમ પાસેથી લીધેલા મીશાકનું બયાન કરતાં કહે છે કે “ મેં તમારી પાસેથી વચન લીધું છે કે તમે ખૂનરેઝી ચલાવશો નહિ, તેમજ લોકોને કહાડી મૂકશો નહિ. ” આ આયતો ઉપરથી જોશો કે જે વચન કોમ પાસેથી લેવામાં આવ્યું છે તે આ છે કે, શરીઅતના જે ફરમાનો અધ્ધાહતઆલાએ પોતાના રહાની કિતાબોમાં

ફાર અને ખુલ્લા અલ્લાહીના બપાન કીધા છે તે ફરમાનોને લાજિમ રહેલું છે. ફરમાનો તરફ નજર કરવાથી તરત જાણાઇ આવશે કે એ ફરમાનો અજબ લાંબી, લોકોની લલાઇ માટેના, અને લોકોને વહેદાનિયત શિખવનારા છે. તે સિવાય સંસારી, રાજદારી કે એવી બીજી બાબતમાં કોઇ એવું બંધન નથી કે જે લોકોને ધર્મગુરુઓના ગુલામો બની રહેવાની ફરજ પાડે, અને ધર્મગુરુઓને લોકો ઉપર કોઇ પણ જાતની સત્તા બોગવવાનો હુકમ કરતા થઇ પડે. આખત ૮૪માં અલ્લાહતઆલા નખીએ કરીમ પાસેથી મિશાક લેવાનું બપાન કરે છે; તે નખીઓને માટે હુકમ છે કે નખીઓએ પોતાની જાતિ સત્તા ફેલાવવાની લાલચ કરવી નહિ. નખીએ કરીમ પાસેથી અલ્લાહતઆલાએ એવો મિશાક લીધો છે કે, એ હજરત મહમદ (સ. અ.) તમે પોતાની સત્તા ચલાવી ખૂનરેઝી ચલાવશો નહિ, અથવા કોઇ પણ શખસને બાહર કાઢી મૂકશો નહિ, એલોમાઓ તેને એવો અર્થ કરે છે કે જે કોઇ શખસ ફક્ત પોતાની જાણનાથી કલામે સલાહત પડે તે મુસલ્લીમ થઇ ચુકે, તેને ઇસલામમાંથી બાહર કાઢી મૂકવાની સત્તા નખી સાહેબને પણ નથી. કલામે શરીફમાં બીજી જે આવેલો છે તે પણ બુદ્ધ બુદ્ધ નખીઓ પાસેથી મિશાક લેવાનું બપાન છે. તે મિશાક એ છે કે નખીઓને જે મારફત અને રૂલાની તાકત અલ્લાહતઆલાએ બક્ષી છે તેના તેઓ જેરઉપયોગ અથવા પોતાના જાતી લાલ માટે ઉપયોગ કરે નહિ. જેમકે સુરત તા. હા. મા. ૧૧૫મી આયાતમાં આદમ નખી પાસેથી અહેદ લેવાનું બપાન છે. આદમ પાસેથી અહેદ લેવામાં આવ્યો હતો કે મના કરેલા ઝાંડનું ફેલ ખાવું નહિ, છતાં આદમ તે ભુલી ગયા. આદમ પાસેથી વચન લેવામાં આવ્યું હતું કે હુકુમત ચલાવવાનો ખ્યાલ ન કરવો, ફક્ત અલ્લાહતઆલાનો પેગમ પહોંચાડી દેવો; પણ આદમને હુકુમતની લાલચ થઇ. સુરા બકરની આખત ૬૩માં તૂર પહાડ પાસે ઇસરાઇલીઓ પાસેથી વચન લેવામાં આવ્યું તેનું બપાન છે; તે પણ એવુંજ છે. આખત ૧૨૪માં ઇબરાહીમ નખીના સબ્બમાં જે ફરમાન છે તે સાફ સાફ બતાવી આપે છે કે અલ્લાહતઆલા કોઇ પણ જેરઇનસારી શખસ કોમનો ઇમામ થાય તેવું ચાહતો નથી, પછી ગમે તો તે નખીની અલ્લાહ હોય. પણ મને ખબર મળી છે તે મુજબ તમારા ફિરકામાં એવો મિશાક પણ લેવામાં આવે છે કે જે તમોને તમારા ધર્મગુરુના ગુલામો બનાવે છે.

ઇકશીદી—મિશાક એ એટ કરતાં બુદ્ધિ જાતનું વચન છે. મિશાક બાઈબલમાં પાસેથી લેવામાં આવતો નથી, પણ તે ફક્ત માનુસ મુતલક પાસેથી

અને તેની ઉપરના અધિકારીઓ પાસેથી લેવામાં આવે છે. એ મિશાક એવું વચન છે કે તેઓને જે કંઈ સત્તા આપવામાં આવે તેનો તેઓ ગેરઉપયોગ કરશે નહીં, તેમજ તેઓને તાવીફ અને હકિકતના મસાએલ શિખવવામાં આવે તો તેવા મસાએલો જાણવાના જે મુસતહિક-લાયક શખસ-સમજદાર શખસ ન હોય તેઓને ખતાવવા નહીં. અંગ્રેજી પિલાફતની શરૂઆત પછી ઇસલામમાં અનેક ફિરકાઓ પેદા થયા અને તેઓ વચ્ચે મઝહબી તકરારો અને મારામારીઓ ચાલુ થઇ, તે વખત એ બહેતર સમજવામાં આવ્યું કે મઝહબી ખાસ એતેકદો આમ રીતે જાહેરમાં મુકવા નહીં. કે જેથી મઝહબી ખૂન રેઝીઓ અટકાવી શકાય. તેજ સમય તે વખતથી મિશાક લેવાની રીત ચાલુ કરવામાં આવી છે. એ મિશાક લેવાની શરૂઆત અમારા બાબુલ અખવાખ હુમદાન અલ અશસના વખતથી એટલે હિ. સ. ૨૭૦ ના શુમારથી થઇ છે. તેનું પહેલવહેલું બયાન બાબ અખદાનના કિતાબ બલામત સયામાં જોવામાં આવે છે. એ બાતેની, ફાતેમી, નિઝારી વિગેરે ફિરકાના કુતુબોમાં તપાસ કીધી છે, તેથી મને યકીન થયું છે કે એ મિશાકનો હેતુ માઝૂન મુતલક અને તેની ઉપરની તરતીબના સાહેબો એવા વચનથી બાંધવા કે તેઓ મઝહબી ખાસ માન્યતાઓને ગેર મુસતહિક પાસે જાહેર ન કરે, અને તેઓને જે સત્તા આપવામાં આવી છે તેનો તેઓ ગેર ઉપયોગ ન કરે, ઇમામ તરફ વફાદાર રહે, અને પોતાના નામથી દાઅવત ફેલાવવાની લાલચ કરે નહીં. એ મિશાક કોઇ પણ શખસને પોતાના સુલતાન કે સલ્તનત તરફ વફાદાર બનાવી અટકાવી શકતો નથી. તે ફક્ત મઝહબી માન્યતાના બેદોના સખ્ષમાં અને મઝહબી અમલદારોને જે અખતીઆરી સોંપવામાં આવી છે તે કરતાં વધી ન જવા માટેનું વચન છે.

તોફીક પાશા—મને ખબર મલી છે કે એ મિશાક તમારા ફિરકામાં ફરકે શખસ પાસેથી લેવામાં આવે છે, અને એવું કહેવામાં આવે છે કે તે માટે ઇલાહી ફરમાનો અને રસુલે કરીમની હદીસો છે.

ઇકશીદી—એ ખિઆલ ભુલ ભરેલો છે. નિઝારી ઇસમાઇલીઓએ મિશાકમાં વધારો કીધો છે, અને મિશાકને લોકોની અકલ અને સમજ ઉપર કાણુ મેલવવા માટેનું એક હથીઆર બનાવી દીધું છે, પણ તે તેઓએ પોતાની મતલબ માટેજ કીધું છે. અલ્લાહ તઅલાનો કોઇ એવો હુકમ કે કોઇ એવી હદીસ નથી કે લોકોએ ઇમામ અથવા તેના કોઇ પણ અમલદાર જે હુકમ કરે તે, શરીઅત મુજબ અને ઇનસાફ મુજબ છે કે નહીં.

તેની તપાસ કરવા વગર હુકમને ઉઠાવવો. નિઝારી ઇમામ તરફથી એવો સખત મિશાક લેવામાં આવે છે, તેનો હેતુ ફક્ત તેની પોતાની સત્તા વધારવાનો છે, અને અજબ જેવું છે કે જે મિશાક લેવાનું બયાન કલામે શરીફમાં એવામાં આવે છે તેજ આયતનો ઉલટો અર્થ કરી અસ્લાહતઆલાના ફરમાનને તેઓએ ખીશકુલ ઉલટાવી નાખ્યું છે, અમારી કામના શરીઅતી અને મઝહબી કિતાબોમાં જે બયાન છે તે મુજબ આપ લોકો પાસેથી જે ખેત લેવામાં આવે છે તે કલામે શરીફની સુરા અલ બકરની આયત ૮૩, કે જે આપ નામદારે ફરમાવી, તેને લગતો છે. તે ખેત ફક્ત શરીઅતના ફરાએએને વલગી રહેવાનું વચન છે. એ આમ ખેત ઉપરાંત માઝુન મુતલક અને તેની ઉપરના દરજ્જાના સાહેબો પાસેથી જે મિશાક લેવામાં આવે છે તે મઝહબી ફલસફાની ખ્યાલોને ગેર મુઅતલિક પાસે જાહેર ન કરવા માટેનું વચન, અને દાવતનો ફેલાવો કરતી વખત ઇમામના હુકમથી જે સત્તા દરેકને આપવામાં આવી છે તે સત્તામાં વધારો ન કરવાનું વચન છે. જેમકે અસ્લાહતઆલાએ સુરા અલ અહઝાબમાં ફરમાવ્યું છે કે “વધઝ અખઝના મિન નખીયીના મિસાકહુમ વ મિનકા, વ મિન વૂહ, વ ઇબરાહીમ વ મુસા, વ ઇસા ઇબને મરયમા, વ અખઝના મિનહુમ મીસાકન ગલીઝા” એટલે અસ્લાહતઆલાએ દરેક નખી પાસેથી મિશાક લીધો છે કે તેઓ તેઓને આપવામાં આવેલી સત્તાનો ગેર ઉપયોગ કરે નહિ, ફક્ત લોકોને હિદાયત આપે, અને અસ્લાહતઆલાનો પેગામ પહોંચાડી આપે.

તોફીક પાશા— મને ખબર મલી છે કે તમારા ધર્મગુરુ જે મિશાક લે છે તે કલામે શરીફની સુરા અલ ફતહની આયત ૧૦ અને ૧૮ અને સુરા અલ અહઝાબની ૬ ઠી આયત ઉપર આધાર રાખી લોકો પાસેથી ગુલામીના જેવો ઇકરાર કરાવે છે.

ઇકશીદી— એ નિઝારી અને બાતેની ફિરકામાં છે. અસ્લાહતઆલાના એ ફરમાનો પછુ એવા સાફ છે કે જેમાંથી બે અર્થ લઇ શકાતા નથી; સુરા અલ ફતહની આયતો હુદુબીયા પાસે મક્કાના કુરેશો સાથે થએલા તહનામાં વખતે નાઝિલ થએલી છે, નખી સાહેબ સ. અ. આપ કાફલા સાથે હજ વાસતે રવાના થયા. આપનો હેતુ ફક્ત હજ કરવાનોજ હોવાથી કોઇ પછુ જાતની લડાઇની તઇયારી નહોતી, કાફલો હુદુબીયા પહોંચ્યો તે વખતે મક્કાના કુરેશો આપ ઉપર ચઢી આવ્યા. એ કટોકટીના વખતમાં નખી સાહેબને બચાવ માટે લડવાની તઇયારી કરવી પડી. આપ ખજૂરીના ઝાડ નીચે

હિલા, અને કાફલાના લોકોને ખબર પડી, તે વખત ૧૫૦૦ માણસોએ કરામ લીધા કે ચઢી આવેલા લશ્કર સામે ઇમાનદારીથી લડાઇ કરી ઇસ્લામનો બચાવ કરશે, એ બયાન આપત ૧૮ માં આપવામાં આવી છે. આપત ૧૦ માં અલ્લાહુતઆલા જાહેર કરે છે કે, જેઓએ ઇસ્લામનો બચાવ કરવા તે દીવસે વચન આપ્યું તે ગોયા અલ્લાહુતઆલાને વચન આપવા બરોબર હતું, અને વચન આપનારા લડવધ્યાઓના હાથની મદદ ઉપરાંત અલ્લાહુતઆલાનો હાથ પણ તેઓની ઉપર મદદમાં શામિલ છે. સુરા અલ અહઝાબમાં જે આપતો છે તે નબી મહમદ સ. અ. મદીનામાં હિજરત કરી આવ્યા હતા અને મક્કાના કુરેશો ઇસ્લામનો નાશ કરવા મદીના ઉપર ચઢાઇ લાવવાની તકવારી કરતા હતા તે વખતની છે. તે વખત અલ્લાહુતઆલાના ફરમાનો નાઝિલ થયા કે જાહેલીયતના વખતના કેટલાક રિવાજો બંધ કરવા. આપત ૪થી અને પાંચમીમાં ઓરતો અને ફરઝદોના સબ્ધમાં જાહેલીયતના વખતના કેટલાક રિવાજો ફેરફાર કરવાના ફરમાનો પછી, આપત ૬માં અલ્લાહુતઆલા ફરમાવે છે કે, આમ લોકોને માટે આપસ આપસમાં જે શરીઅતી રિવાજોના હુકમ કરવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાક નબી સ. અ.ને લાગુ પડે નહિ, કેમકે નબી સાહેબને તેઓ ઉપર વધારે મહોંટા હક છે, તે માટે નબી સાહેબની ઓરતો બીજાઓ સાથે શાદી કરી શકે નહી, કેમકે એ નબી સાહેબની ઓરતો તેઓની માતાઓ છે.

તોફીક પાશા—એ આપતોનો નિઝારીઓ અને બાતેનીઓ કેવો અર્થ કરે છે ?

ઇકશીદી—સુરા અલ ફતહની આપત ૧૦માં “ અલ્લાહુતઆલાનો હાથ તેઓના હાથની ઉપર છે ” એવા જે અલફાઓ છે તે ઉપરથી તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે, એત અથવા મિશાક લેતી વખત મિશાક લેનાર પોતાનો હાથ મિશાક આપનારના હાથની ઉપર મુકીને કહે છે કે, મિશાક લેનારનો હાથ તે અલ્લાહનો હાથ છે; એટલે કે ઇમામ ફતવા ઉપરના અલ્લાહ છે, બાબ અને ફૂજત તેના નાયબ છે. સુરા અલ અહઝાબની ૬ ઠી આપતનો અર્થ એવો કરે છે કે નબી સાહેબને દરેક મુસલિમ ઉપર હદ વગરની સત્તા અને માલિકી હતી તેજ મુજબ મિશાક લેનાર ઇમામ કે તેના નાયબને પણ તેને તબીએના લોકો ઉપર હદ વગરની સત્તા અને પૂરેપૂરી માલિકી છે.

તોફીક પાશા—અલ ગઝાલીના કિતાબમાં જણાવ્યું છે કે કરામતી લોકો પોતાના મુરીદો પાસેથી પૂરેપૂરી ગુલામી બળવવાનો મિશાક લે છે,

અને એવું વચન લે છે કે જે સખશ ધર્મગુરૂને એક પણ હુકમ માનશે નહીં તેને તેની ખયરીઓ હરામ થઇ પડશે. તલાક મુઅલ્લક અથવા તથા તલાક આયેલી ઝોરતોના જેવી હરામ ચારો, અને તેની માલ્મિલકત જપ્ત કરવામાં આવશે. તે માટે તમે શું કહો છો ?

પ્રશ્નકર્તા:—એમો સિવાજ મિઝારીઓ, બાતેનીઓ અને તાલીમી ફિરકાઓમાં ભેદમાં આવે છે. મિઝારી ફિરકા ધરાનમાં ધણે ફલાયલો છે, તેઓના ઇમામને આપ નામદાર જણે છે. તેઓ પોતાના મુસીદા પાસેથી સખત તાલિમો અને ગુલામી કરાવે છે. બાતેનીઓ અને તાલીમી ફિરકામાં પણ તેમજ છે. તેઓના વડા ધર્મગુરૂ જે હુકમ કરે તે માનવોજ જોઇએ, પછી તે હુકમ શરીઅત મુજબ હોય કે ન હોય, ઇનસાફી હોય કે ગેર ઇનસાફી. તાલીમી ફિરકામાં એટલી બધી ગુલામી નથી, પણ તેઓમાં એવી શરત છે કે જે કોઇ ઇફરા અલ સીર-યાને મઝહબના છુપા બેદોને જાહેર કરશે તેને તેમજ બેયસે તલાક મુઅલ્લક જેવી હરામ થઇ પડશે. આવી શરતો તાલીમી અને બાતેની ફિરકામાં હિ. સ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ ની આસપાસ દાખલ કરવામાં આવી હતી, તે પછી ધણાએક ફિરકાના વડાઓ તેઓના હાથમાં સીયાસતી અને સીયાસતી કાળ ન હોવાથી પોતાના ફિરકા ઉપર કાળ જાળવી સખત મિશાકનામમાં આવી શરતો દાખલ કરતા ગયા છે. અમરા હુજત સાહેબ પણ એ શરત દાખલ કરવા આહે છે, પણ તે સામે કોમમાં સખત હિલ્યાલ થઇ રહી છે.

તૌફીક પાશા:—અફસોસ સદ અફસોસ કે ઇસલામી ફિરકાઓના ધર્મ ગુરૂઓએ પોતાના ઝતી મતલબો પાર પાડવા જાહેલીયતનાં જમાના જેવા અને જુતપરસ્ત અને ઇનસાન પરસ્ત ફિરકાઓના જેવા રિવાજો ચાલુ કરી, તેને મઝહબ બનાવી, ઇસલામની આઝાદી, મહોટાઇ અને ફલાની તાકતને તોડતા ગયા છે. તેનો નતીજો એ આવ્યો છે કે આ જમીનની પીઠ ઉપરથી એક પછી એક ઇસલામી સલતનતનો નાશ થવા લાગ્યો છે, અને મુસલિમો કે મુસ્લિમો એક જમાનામાં દુનયાના સુધરેલા મુલકો ઉપર હકુમત ચલાવી દુનયાને આગલ વધારી રહ્યા હતા તેઓ આજે તાબેદાર કોમો બનતી જાય છે.

તમારા સાથની વાતચીતથી આજે મને કેટલુંક નવું જાણવાનું મળ્યું છે. હું તમારે માટે મારા વિચારો બાજુ આલીયામાં જણાવી ઘટવું કરીશ.

પ્રકરણ ૮ મું

તુરકી સલતનત, ભવારીન ખિસ્તીઓ અને

હરજ મુસલમાનો

અલ હુસામના હુકમ મુજબ ધબને અહેસાને તોફાની પાશાની મુલાકાત લેવા પછી ઇસ્તીદીએ પણ પાશાની મુલાકાત લઈ કલાત અલ હુસનના સંબંધના કાયમકામ તરીકેની નીમણુંક માટેના તેના હકના સંબંધમાં જે વાતચીત કીધી તે આપણે જોઈ ગયા. એ વાતચીત ઉપરથી જણાયું હશે કે પાશાના મનમાં કરમતી ફિરકાના સંબંધમાં અને ખાસ કરીને અલ હુસામ માટે કેટલાક વિચારો હતા, જે તે જાહેર કરવા માગતો ન હતો. યુરોપતી સલતનતો તુરકી સલતનતને તોડી પાડવા રાજદુવારી કાવાદાવાઓ ચલાવતી હતી તે સમય તુરકી અમલદારોને ઘણી સાવચેતીથી કામ લેવું પડતું હતું. ચાલુ લડાઈઓ સામે બચાવ કરતાં કરતાં તુરકીના વિશ્વાશુ અને વફાદાર અમલદારો ખપી જતા હતા, તે સમય લાયક અમલદારોની હમેશા ખેટ રહેતી, અને પરિણામે તુરકી સલતનતને વધારે સોસવું પડતું હતું. તે માટે નહાના નહાના અમલદારોની નીમણુંક ઉપર પણ બારીક નજર રાખવી પડતી હતી. સલતનતનો કારોબાર પણ સ્થાયી ન હતો. ફેરફારો ઘણી ઝડપથી થતા રહેતા હતા, તે પણ તુરકી સલતનતને નુકસાન થવાનું કારણ હતું. એવા સંજોગોનો લાભ લઈ યુરોપના રાજ્યો પોતાના પગ મજબુત કર્યે જતા હતા.

તુરકી સલતનતના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જુદી જુદી મુસલમાન અને બીજી ક્રોમો હતી તે જોતાં તેના જુદા જુદા ભાગોને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપીને બંધી રાખતને સંતોશવા અને એકત્ર કરવાની ઘણી જરૂર હતી. રાજ વહિવટના કાનુનો અને સત્તા ચલાવવાની રીતોમાં જમાના મુજબ જે ફેરફાર થતા રહ્યા છે, અને થતા જાય છે, તેનો ઉડો અભ્યાસ કરી, આગવી રીતોને છોડતા જઈ, જમાનાની જરૂરીઆતો અને પ્રજાની સમજશક્તિ મુજબ ફેરફાર કરવામાં ન આવે, તો તેનું પરિણામ કેવું ખરાબ આવે છે તે જોવું હોય તો તુરકી શહેનશાહતની તવારીખ તપાસો. એક જમાનામાં તુરકી સલતનતની પદ્ધતી ચઢીઆતી હતી. તે સમય તુરકી સલતનત આગલ વધતી રહી, કારણ કે સંજોગો અને જમાનો તે પદ્ધતિને બંધ ખેસતાં હતાં. તે પછી યુરોપના રાજ્યોને પોતાના બચાવ માટે નવા પાઠો શીખવા પડ્યા, અને તેનો લાભ તેઓ લેતા ગયા. તુરકી શહેનશાહત જે પદ્ધતિથી આગલ

વધી હતી તેનેજ સરસ સમજી પકડી બેઠી, અને વખત હાથમાંથી નજીક દીધો. પરિણામ એ આવ્યું કે યુરોપના રાજ્યો તુરકી સલ્તનતના અવ્યવેશો તોડતા ગયા. ન્યારે ધણું ભોગવવું પડ્યું ત્યારેજ તુરકી સલ્તનતને પોતાની રિખતિનું જ્ઞાન થવા લાગ્યું, અને રાજકારોબારની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાની માંગણી કરનારાઓ બાહર પડ્યા. એ સુધારકોને સખત મુશકેલીઓ વેઠવી પડી, સુધારકો પોતાના દેશને માટે કંઈક કરવા સામર્થ્યવાન થયા તે વખતે યુરોપના રાજ્યો કેટલો પગપેસારો કરી ચુક્યા હતા તેનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. આપણી આંખ સામે જે ફેરફારો થતા ગયા તે અટકાવવા સામે જે નકમીરો આવી ઉભી હતી તે સમજવા માટે યુરોપના રાજ્યો રાજદારી કુનેહથી તુરકી સલ્તનતમાં કેવો અને કેટલો પગ નાંખી આ હક અને તે હકના દાવાઓ સામે કરી રહ્યા હતા તે જાણવાની જરૂર છે. એ બધી મુશકેલીઓ કરતાં મુસ્લિમાન ફિરકાઓની આપસ આપસની મારામારીઓ, ધર્મગુરુઓના સ્વાર્થી દાવાઓ, એક બીજાને લડાવી મારી પોતાનો કાણુ મજબુત જાળવી રાખવાની કુનેહ, અને સલ્તનત સામેના પ્રપંચો સલ્તનતને વધારે તુકસાન પહોંચાડતા રહ્યા હતા. રોમન શહેનશાહતની પડતીના કારણો મિ. ગીબન પોતાના મશહૂર ઇતિહાસમાં જણાવી ગયો છે, તે મહોટે ભાગે તુરકી શહેનશાહતની પડતીને પણ આપાદ લાગુ પડે છે.

તેથીક પાશાની મુલાકાત પછી ઇબને અહેસાન હાલલ મહાલ આવ્યો, અને અલ હુસામને ખબર પહોંચાડી. તે વખતે અલ હુસામે હરમેલ તરફ શિકાર માટે જવાનો ઇરાદો જાહેર કીધો, અને શિકાર પાર્ટીમાં માનશિયર ફેકને શામિલ થવાનું કહેવા માટે ઇબને અહેસાનને તરાણુલુસ જવાનો ફક્ત આપ્યો હતો, તે આપણે પ્રકરણ ૬ ઠાની શરૂઆતમાં જોઈ ગયા. માનશિયર ફેક જાહેર રીતે ફરેંચ રેલવેની વ્યવસ્થા તપાસવા આવ્યો હતો. ખેડતથી જે રેલવે હમસ, હમાથ, અને હલબ તરફ જાય છે તે, તથા ખેડત અને તરાણુલુસ વચ્ચે જે સ્ટીમ ટરામવે ચાલે છે તેનો ઇબને ફરેંચ કંપનીના હાથમાં આપ્યો હતો. તુરકી સલ્તનતની પડતીના મહોટા કારણોમાં એક એ પણ હતું કે, સલ્તનતને સલ્તનતની ભાષા તરીકે અરબી રાખી નહીં. તુરકી લોકો મુસલમાન થયા તેને સેંકડો વરસ થયાં, પણ તેઓ પોતે અરબ નેશનમાં શામિલ થયા નહીં. તુરકોના હાથમાં જમાના સુધી સલ્તનત રહી પણ અરબોને તુરકી નેશનમાં ફેરવી શક્યા નહીં. અલબત્ત અરબસલ્તનતે તુરકી ભાષા શિખવવું જોઈએ હતું, પણ જે પોતે અરબી ભાષાને પોતાની ભાષા કરી લીધી.

હોતો તો આજેજમાનો બીજો હોત. પ્રજનો એક પણ ઇસમ કેળવણી વગર બહાર રહેવો ન જોઈએ એ સિદ્ધાંત યુરોપનાં રાજ્યોએ અપ્પતિયાર કરીધું, પણ તુરકી સંજ્ઞતનતે અપ્પત્યાર કરીધું નહી. ઉંચી કેળવણીનો પ્રજમાં ફેલાવો કરી ધર્મ અને ધર્મ જતુત દર કરવાના જે ઉંચાણો કારગર પુરવાર થયા છે તે હમણાં લીધા નહી. અરબ જવાનોને યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં મોકલવાની જગતની વિદ્યાકળા શિખવવાનું કાર્ય પણ કર્યું નહિ. તુરકી પોતે અરબી અથવા સલતનતના વડા અમલદાર રહ્યા, અને અરબોને પછાત રાખ્યા. એ સ્વાર્થી અને ખામી ભરેલી રાજનીતીને કારણે તેઓ અરબોની આહવા એભલી શક્યા નહિ. રહ્યતની અજાનતા અને ખામી ભરેલી રાજનીતીને કારણે પોતાની રહ્યત પાસેથી જોછતું નાણું અને જોછતા માણસો મેળવી શક્યા નહિ, અને વખતો વખત જોછતા નાણા મેળવવા યુરોપના રાજ્યો પાસે જવું પડ્યું. એટલુંજ નહિ પણ રેલવે વિગેરે માટેના ઇન્જરોઓ પણ યુરોપની બહાર રહ્યતોને કે રાજ્યોને આપવા પડ્યાં. સીરીઆમાં ફરેંચ લોકોને મુગસેસાને થવાનું તે એક સાધન થઇ પડ્યું. તે ઉપરાંત મવારીન ખ્રિસ્તીઓ અને ફરક લોકો વચ્ચેની મારામારી પણ ફરેંચ સત્તાને લાભકારક થઇ પડી.

મવારીન ખ્રિસ્તીઓ પ્રાચીન અરબ સીરીઆનો છે, કે જેઓમાં ઇસ-લામથી અગાઉના જમાનાની અરબ બીદુઓની ખાસીઅતો હજી પણ નજરે પડે છે. બીદુઓ જેવા તેઓ છુટારાઓ, મહેમાન નવાઝ, વેર લેનારા કમીલા-ઓમાં વહેંચાયેલા અને ધર્મ સંબંધી વિચિત્ર માન્યતા ધરાવનારાઓ છે. તેઓ નામના ખ્રિસ્તી મોનોથેલાઇટ પંથના હતા. તેઓ માનતા હતા કે, ઇસા-અલ્લાહ અવતાર લઇને આવ્યા તે વખત તેમનામાં ઇશ્વરી અને ધનસાચી ખાસિયતો હતી, પણ સ્વભાવતો એકજ હતો, અને તે ઇશ્વરી સ્વભાવ હતો. મવારીન ખ્રિસ્તીઓને હળવે હળવે કેથોલીક બનાવવામાં આવ્યા છે અને જાણે છે. તેઓ અરબી ભાષા બોલે છે, દેવળોમાં પ્રાર્થના પણ અરબી ભાષામાંજ કરે છે, અને શિઆ મુસલમાનોની જેટલી પાગડી મહેરે છે. બીદુઓની જેમ તેઓ જમાના સુધી પોતપોતા વચ્ચે લડતા રહ્યા હતા. ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં શિખાવણી અને ફરેંચ મિશનરીઓ તરફથી તેઓને કેથોલીક અસરવાળી ક્રિશ્ચ સાથે ઇસલામી સલતનતને લાગે નહી રહેવાના શિલ્લુને લીધે તેઓ તુરકી સલતનત સામે ઇસાદ મનાવતા રહ્યા હતા, અને આસપાસના મુસલિમ કમીલાઓ સાથે વેશભાવ રાખી લડતા હતા. ફરક લોકો કે જેઓ મવારીન ખ્રિસ્તીઓ જેવીજ ખાસીઅતના પહારી મુસલમાનો છે, અને મવારીન

અસહાયતા મેં છે, તેઓ સાથે મવારીનોની ચાલુ મારામારી રહેતી હતી. મુખ્ય કારણ એક જ મિશીનરીઓ મવારીનોને કથોલીક બનાવવા હતા. તેઓ દરેક લોકોને પણ વટલાવવાની કોશિષ કરતા હતા. મવારીન ખ્રિસ્તીઓ અને દરેક લોકો વચ્ચેની મારામારીઓ હિંદની સરહદ તરફ વસ્તા કબીલાઓ વચ્ચેની મારામારીઓ સાથે પણ સરખાવી શકાય. કબીલાઓ વચ્ચેની હરીફાઈ અને મારામારીઓમાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોના ખાસ કરીને ફરેઝ રાજના કાવાદાવાને લીધે વેરભાવ વધતો રહ્યો હતો, અને છેવટે ઇસવીસન ૧૮૪૦ થી ૧૮૬૦ સુધી ખુનરેજ વચ્ચે મધ હતી. શેહુઅ કબીલાના અમીરોમાંથી કેટલાકને દરેક વર્ષે તથા ખ્રિસ્તી પંથમાં વટલાવવામાં આવ્યા હતા. તેઓ મવારીનો સાથે સમિલ થઈ દરેક લોકોનો ધણુ કાઢવા લાગ્યા. એ ખુનરેજથી બચવા માટે હબ્સેરો દરેક હરાન તરફ નાસવા લાગ્યા. ઇસવીસન ૧૮૪૫ માં ન્યારે દરેક અને મવારીનો વચ્ચેની લડાઈમાં મવારીનોની હાર થવા લાગી તે વખતે ખ્રિસ્તીઓની ખુનરેજ કરવાનો તુરક સલ્તનત ઉપર આરોપ મુકયો, અને યુરોપમાં હો હાં મચાવ્યા પછી મવારીન ખ્રિસ્તીઓની મદદને બહાને ફરેઝ લશ્કર લખનાનમાં ૧૬-૮-૧૮૬૦ માં દાખલ થયું, અને ફરેઝ અને અન્કરેજ અન્કારોએ સિરીયાના કિનારાને ઘેરા નાંખ્યો, હિંદની સરહદ ઉપર તથા કબીલાઓ વચ્ચેની મારામારીઓ, અને એ કબીલાઓ હિંદની સરહદમાં કે અન્કારની સરહદમાં ચડી આવી લુટફાટ મચાવે છે તે જો નજરમાં રાખવામાં આવે તો મત્તારીન અને દરેક લોકો વચ્ચેની લડાઈઓ સહેલથી સમજાવી શકાય. હિંદની સરહદ માટે એ કબીલાઓને સુધારવાનું કામ મુશ્કેલ નજર આવે છે, અને વરસોની સમજાવટ અને સળ છતાં એ સરહદી પ્રહારી કબીલાઓ શાંત થયા નથી, તેવીજ સ્થિતિ તુરકી સલ્તનત અને સિરીયાના આ ખલહી કબીલાઓ વચ્ચેના સંબંધની હતી, પણ તેમાં તુરકી સલ્તનતને વધુ મુશ્કેલી એ હતી કે, મવારીન ખ્રિસ્તીઓને, તેઓ જ ખુનરેજ મચાવતા હતા તે માટે સજા કરવા જતાં, યુરોપના રાજ્યો વચ્ચે આવી ઊભા રહેતાં. ઇ. સ. ૧૮૬૦ અગાઉની મારામારીઓ અને ખુનરેજીઓને પરિણામે હબ્સેરોની સંખ્યામાં દરેક લોકો લખનાન છોડી હરાન તરફના દેશોમાં પોતાની જાન બચાવવા માટે શરૂ રહેવા લાગ્યા, અને લખનાનમાં દરેક લોકોની વસ્તી એકઠી થઈ ગઈ, ન્યારે ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ, એ ખતરો છે કે તુરકી ખ્રિસ્તી રાજ્યોના કાવાદાવાને પરિણામે કાણુને બોગવનું પડ્યું હશે, અને

મુસ્લિમો કસુર હતો. ફરેન્ચ અને અંગરેજોની દબલગીરીનો મુસ્લિમ હેતુ-લખનાનમાં ફરેન્ચ, અને તેની નીચેના દેશોમાં અંગરેજ સત્તા વધારવાનો હતો, જે હેતુ હાલમાં પાર પડેલો આપણે જોઇએ છીએ. એ હેતુઓ પાર પોડવા, ઇ. સ. ૧૮૬૦ના મજકુર બનાવ પછી, તુરકી સલ્તનતને ફરજ પાડી દાઉદ નામનાં એક અરમીનિયન ખિરસ્તીને લખનાનનો મુશીર લગભગ સ્વતંત્ર અખત્યાર સાથે નીમવામાં આવ્યો, અને તેની ખાંહેધરી હેઠે એક કાઢિ નસિલ નીમવામાં આવી, જેમાં ૪ મવારીન ખિરસ્તી, ત્રણ ગ્રીક ચર્ચ ખિરસ્તી, ત્રણ દરૂઝ, એક તુરક અને એક મુતવક્લી હતા. ખિરસ્તીઓની વધાતે સંખ્યા અને ઉપરી પણા સાથે એવો કાયદો થયો કે મુસલમાન કદી પણ મુશીર થઇ શકે નહીં. યુરોપના ખિરસ્તી રાબ્યોની મદદ સાથે ફરેન્ચ લોકોએ તુરકી સલ્તનતને લખનાનની હકૂમતનું બંધારણ એવી જાતનું રચવાની ફરજ પાડ્યા પછી, જે કે ફરેન્ચ લશકર પાછું ગયું, પણ તેઓના કાવાદાવા અને રાબની-કિમે પરિણામે લખનાનમાં મવારીન અને બીજા ખિરસ્તીઓની સંખ્યા અને આબાદી વધતાં ગયાં, અને દરૂઝ અને બીજા મુસલમાનો પડતીમાં આવતા ગયા. સ્વતંત્ર સ્વભાવના દરૂઝ લોકો આ હાલત જોઇને લખનાનથી વધારે મહોદ્દી સંખ્યામાં બીજા ભાગો અને દેશો તરફ હિજરત કરતા રહ્યા.

દરૂઝ લોકો પ્રાચીન જમાનામાં કાણુ હતા તે વીશે તરેહવાર વાતો ચાલે છે. તેઓ હાલમાં અરબી ભાષા બોલે છે, અને સ્વભાવે મવારીન ખિરસ્તીઓ જેવા છે. લખનાન અને સિરીઆના પહાડી દેશો વચ્ચે તેઓ મવારીન ખિરસ્તીઓ સાથે જમાના સુધી રહ્યા હતા. મુસલિમ સલ્તનતો સામે યુરોપના ખિરસ્તી રાબ્યો દબાઇ રહ્યાં હતાં તે જમાનાની મુસલિમ ઉદારતા અને ધાર્મિક છુટકાણાની ખાતરી જોઇતી હોય તો દરૂઝ અને મવારીન લોકો એક બીજા સાથે એકંદર રીતે કેટલા જમાના સુધી હલીમલી રહ્યાં હતાં તે તપાસે. ખિરસ્તીઓને જીલ્લમથી વટલાવવા ચાહતે તો શું તે વખતની મુસલિમ સલ્તનતેલ તેમ કસી શકતે નહીં? જમાનાઓ સુધી સાથે રહેવા પછી ખિરસ્તી રાબ્યોની દબલગીરીને પરિણામે દરૂઝ અને મવારીનો વચ્ચે ખુનરેઝી ચાલુ થઇ, દરૂઝ લોકો લખનાન દેશની દક્ષિણ અને પુર્વ તરફ હિજરત કરવા લાગ્યા, અને એવેરે લખનાનનો મધ્ય ભાગ દરૂઝ લોકો લગભગ ખાલી કરી દિમશકની દક્ષિણ તરફનાં મહાદેા ઉપર જઇ રહ્યા, જ્યાં આજે તેઓ પોતાના હકો અને સત્તાની જાળવણી માટે ફરેન્ચો સામે લડતા રહ્યાં છે. દરૂઝ લોકોમાં બે પંચ અથવા બીજા જોવામાં આવે છે. એક ભાગ યમખલતીઆ કહેવાય છે, કેમકે તેના

વડા યમખલત ખાનદાનના છે. બીજો ભાગ યઝમેડીઆ કહેવાય છે કે જેનો વડો કેટલાક વરસ પહેલાં અબુ નકદ હતો. દરૂઝ લોકો ખુબસુરત છે. તેઓમાં ધણું કરી એક કરતા વધુ સ્ત્રી પરણવાનો રિવાજ નથી, તેઓની સ્ત્રીઓ ધણુ ભાગે લણેલીઓ હોય છે, અને જોકે ભુરકો પહેરે છે, પણ આઝાદ ખિઆલની અને પોતાની સત્તા સમજનારી છે. પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીને તલાક આપી શકે છે. તેમ સ્ત્રી પણ ચોક્કસ રીતે તલાક મેળવી શકે છે. દરૂઝ લોકો બે ભાગમાં વહેંચાયેલા ગણાય. એક ભાગ જાહિલ લોકોનો અને બીજો ભાગ આકિલ લોકોનો. દરૂઝ કોમના આમ વર્ગમાંથી કોઇ પણ સ્ત્રી અથવા પુરૂષ સમાન વર્ગના મેળવવા માગે તેને ધર્મના ભેદ છુપા રાખવાનું વચન મિશાક આપે પડે, અને તેવો મિશાક આપી ધર્મ જ્ઞાન મેળવવાની જે કોઇ શરૂઆત કરે તે મુમિન મુસતજીમ કહેવાય, મુમિન મુસતજીમ અને તેની ઉપરના દરજ્જાના બધાઓ આકિલ ગણાય છે, અને તે સિવાયનો વર્ગ જાહિલ ગણાય છે. મુમિન મુસતજીમ અને તેની ઉપરના ધર્મ જ્ઞાનીઓજ તેઓની ધર્મ ક્રિયામાં ભાગ લઇ શકે. બીજાઓ નહીં. આ ભેદભાવ સિવાય તેઓમાં કોઇ પણ ઉંચકે નીચ નથી. ધર્મની ખાખતમાંજ આકિલ અને જાહિલ ભુદા પડે છે, પણ બીજી રીતે તેઓમાં કોઇ હલકુ કે ઉંચું નથી. બધા જાહિલ સરખા અને સમાન ગણાય છે. તેઓના શેખો જોકે ચોક્કસ ધર્મ ક્રિયા વખતેજ આગેવાની લે છે, પણ એ ધર્મ ક્રિયાની બાહરે શેખ કોઇ પણ દરૂઝ ઉપર ઉપરીપણું ભોગવતો નથી. દરૂઝ લોકો શરાબ પીવું નાજયક સમજે છે, તેમ તબાકુ કે બીજા વ્યસનથી પણ દુર રહ્યા છે. પુરૂષ વર્ગ માથા ઉપર તરબુશ પહેડે છે. એ તરબુશની આસપાસ આકિલ લોકો એક સફેદ કપડાની પાધડી પહેરે છે. તેઓ ઘણા ધર્મી છે, અને દરેક દરૂઝ પોતાની મહેનતની હલાલ કમાઇ વગર બીજાનું ખાવું ગુનાહ સમજે છે. ધર્મ સંબંધી સમ્પત્તિ તકીયત રાખનારા આકિલો, પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ, દર ગુરુવારે રાતના અને શુકરવારે ધાર્મિક શિક્ષણ મેળવવા ખીલવામાં ભેગા થાય છે. ખિલવા દારૂલ હિન્દર પણ કહેવાય છે. અને તેનો નિલાવ સીલા અને ફિતરાની વસુલાતમાંથી કરવામાં આવે છે. ખિલવા તરફથી ગરીમ અને મુશકેલીમાં આવી પડેલાઓને મદદ આપવામાં આવે છે. સદકાની જકાતનો ઉપયોગ પણ કોમના લાલ આંદજ કલામે શરીફમાં આવેલાં ફરમાન મુજબ થતો હોવાથી, મશાએખો અને ધર્મી ગુરૂઓ દરેક પોતાનું કમાઇ ખાય છે. દરૂઝ લોકોની ઉમતીના સંબંધમાં જે કંઈ જાણી શકાયું છે તે ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે મિસરના ફતેમી ખલીફ

અલી મનસુર હાકિમ એ અમરિલ્લાહના વખતમાં તેમના એક હુકમને બિન અલી બિન મહમદને તાબેના એક માનુસ મુતલક, કે જેનું નામ અલી બિન અહમદ હખ્યાલ હતું, તેણે મહુમદ બિન ધસમાઇલ નામના એક ધરાની મુસલમાનને ફાતેમી દાવતમાં વટલાવ્યો. મહમદ બિન ધસમાઇલને દબ તરીકે તબયાર કરવા પછી તેને સિરીયા મોકલવામાં આવ્યો, જ્યાં તે તેમના સાથે અને બાનીયાની ખિલ્લામાં પહાડી લોકોને શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. તેણે ત્યાં દરસ ખોલ્યો, જે સમય તે દરસમાં શિક્ષણ લેવા આવતા રહ્યાં દરસી કહેવાતા હતા. દરસી નામ ઉપરથી દરગી અથવા દરજી નામ ઉત્પન્ન થયું છે. મહમદ બિન ધસમાઇલ પોતે દરાસી કે દરાગી નામથી એકાગ્ર બાંધે છે, તેની અને હુમઝાની વચ્ચે આગલ જતાં વાંધો પડેલા હોવાને કારણે, કેમકે હમઝા પોતાના લખાણમાં દરગીને માટે “શેતાન ધમામથી ફક્ત અએલો” વિગેરે ઉપમા આપે છે. આનું કારણ કદાચ એ હોય કે હિ. સ. ૪૪૯ ઇ. સ. ૧૦૧૮થી મહુમદ બિન ધસમાઇલ દરાગી ફેરોમાં ધમામ હાકિમ એ અમરીલાહ પાસે આવી રહ્યો હતો તે વખત તેણે હમઝાની મિસ્મ હિલ્યાલ સર કરી હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે હમઝાની શિખવણીથી દરાગીને એક ગુલામે મારી નાંખ્યો. હુમઝા બિન અલી બિન મહુમદ પોતે દરાગી દાવતનો વડો થયો. તેણે ધમામ હાકિમ ખિલ્લાહ રખ છે એવું ફેરોમાં જાહેર કરવાથી, ફેરોમાં તેની વિરૂધ બલવો થયો, તે સમય તેને સિરીયા તરફ આસરો લેવો પડ્યો. દરજ લોકો હમઝાને અલ હુદી લે મુસતાલખીન, કાએમ અલ ઝમાન, વિગેરે ઉપમાંથી ઓળખે છે, અને તેણે લખેલ કિતાબો ઘણા પાક અને માનવંતા ગણાય છે.

પ્રકરણ ૯મું

દરજ ફિરકાની ધાર્મિક ફલસફત

માનસીઅર ફેક જાહેર રીતે ખેરત રેલવેનો વહીવટ તપાસવા આવેલો હતો. એ રેલવે ફરેન્ચ કંપની ચલાવતી હતી, જે સિરીયામાં ફરેન્ચ સત્તાના પામરેસારાનું સાધન થઈ પડ્યું હતું, તે આગલા પ્રકરણે ઉપરથી જણાવ્યું હતું. ફરેન્ચ અને અંગરેજોની દબલગીરી અને લડાઈની ધમકીઓને લીધે, તુરકી બાબત આલીયાને લખનાન સંજોગના મુશ્કેલ તરીકે અરમિનીઅન અથવા મવાલીમ ખિસ્તીની નિમણૂક કરવી પડતી હતી, અને તેને વિદ્યાવતના ધમામના

જીવીથી સ્વતંત્ર સત્તા સોંપવામાં આવી હતી, તે પણ આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલો જોઇ શકાય. લખનાન સંગઠનો સુધીર દેર અલ કમરમાં હોવાથી સત-
ત્ત્વનાર ફેક તેવી સુલકાત મટે દેર અલ કમર આગ્યો હતો, અને હવે તે
ત્યાંની તરફથી જન્મની તૈયારીમાં હતો. દેર અલ કમરમાં કરમતી દાઇ
જેમના આલ ઝકી રહેતો હતો. તેણે માનથીઅર ફેકને જમવા નોતર્યો.
પ્રથમ ખાનગી હોવાથી માનથીઅર ફેક ઉપરાંત ખીજા ફેકને સુલાવવામાં
આવ્યા ન હતા. તેઓ રાતના ખાઇ પી વાતે વળજેલા હતા, અને અહીં
તહીર્ની વાતો કરવા પછી તેમના અલ ઝકી ખેતાની મતલબ ઉપર આવતો
હતો. કુનેહખાજ રાજદવારી માનં ફેક પાસેથી સતમખની વાતો કહાલી લેવા
કરમતી દાઇએ પોતાનું બધા અલખગી જ્યેયું, પણ છેવટે તેણે પોતાને માનં
ફેક સામે લાઇખાજ જોયો, અને હવે પોતેજ પોતાની મતલબ ઉપર આવ્યો

જેમના અલ ઝકી—ખરી વાત જે છે તે તમો પાસે હું ખુલી કહું
છું, અને તે ફક્ત તમારી અને માની વચ્ચેજ અમારત જાણવી.

માનં ફેક—અમશીઅર, અમશી તરફની તમે ફેક પણ વાતની ચિંતા
રાખીજ નહીં. તેમને ફરેન્ચ સરકાર તરફથી દરેક વખતે મદદ મળતી રહી
છે. એ મદદ તમોને જોઇતી હોય તો તમે સમ્યાઈથી વરતો, તમારા ધર્મ
અને સુવાદિક એક પગ અહીં અમે ખીજો પગ સાં રાખવાની સુલ ન કરો.

જેમના અલ ઝકી—અલ હુસામની ચાલ મટે હું ધણો દિલગીર
છું. તે દરેક અથે એવીજ રીતે કાસ લે છે. તે પોતાને ધણો બાહોશ સમજે
છે. અને ધારે છે કે બોલા અને અજ્ઞાન કરમતીઓ તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખી
તેને ફરેશતો સમજે છે તે રીતે બધાઓ તે જે કહે તે માની લેશે. તે દોલતનો
ધણો લાલચ છે. દેર અલ કમરની જગીર કે જોનો તે દાવો કરે છે તે તેને
ખાવાપીણ તો તે તમો ચાહશે તેવી તમોને મદદ કરશે, પણ અલ હુસામનું અથું
અમારા હાથમાં રહે તેવી તળવીજ કરવાનું બલશે નહીં, નહીંસી તે પોતાનું
કામ અથું કે તરત ફરવી તોલશે. તેની પાસેથી એવો દસ્તાવેજ કરાવી આપ-
વાનું હું મારી ઉપર લઉં છું.

માનં ફેક—અલ હુસામને હું સારી રીતે પિછાનું છું. મને તેની ઉપર
વિશ્વાસ નથી, પણ તમારા વચન ઉપર આધાર રાખી કામ કરીશ.

જેમના અલ ઝકી—અલ હુસામ ફરેન્ચ સરકાર સામે ગમે તે રીતે
વરતે પણ મારી વફાદારીમાં તમે ખામી જોશો નહીં. તુરકી સુલતાનને અમા

ખલીફ તુલ મુસલેમીન માનતા નથી. એલ હુસામ જે દાવો લે છે બેકા છે તે પણ ખોટાજ છે. ઇસલામની એવી હાલત થઈ પડી છે જેને લાગ ફાવ્યો તે ખલીફ, ઇમામ અથવા હુજત થઈ બેકા છે. કેટલાંક પોતાને પીર કહેવરાવે છે, કેટલાક પોતાને બાબ કહેવરાવે છે; જેને જે ફાવ્યું તે મુજબ અજ્ઞાન લોકોના જથ્થામાંથી બની શકે તેટલાને પોતાના હાથમાં રાખી પોતાની સત્તા અને આવક જળવી બેકા છે. અમારો પેશો પણ તેવોજ છે.

માનવ ફેરફાર—દરેક લોકો પોતાના ધાર્મિક વિચારોને તકીયતમાં રાખે છે તેમ તમો પણ રાખો છો તેનું કારણ શું ?

નોમાન અલ અકી—જે વાત છુપી રાખવામાં આવેલી હોય તે જાણવા લોકો આતુર થાય છે. એ આતુરતા અમોને અમારા કામમાં ઘણી મદદ કેસતા થઈ પડે છે. ખીજું કારણ એ કે અમારા વિચારોની ખામીઓ અમે અમારૂં પોતાનું અજ્ઞાનપણું છુપાવવાનું એક મહોરું સાધન છે. કોઈ ચાલોક મોજુસ અમોને એવો સલાહ કરે કે જેનો જવાબ આપવા જતાં અમારી હાસી થશે એવું અમોને લાગે, અથવા જેનું અમોને પોતાને જ્ઞાન ન હોય તેનો સલાહ પુછવામાં આવે તો અમો કહી દઈએ કે એ તકીયત અને હલમૂના ભેદોની વાત છે તે બાહેરના લોકો પાસે અથવા અમારા મુજબમાં આવી ચોકસ દરજ્જે ધરાવતો થાય નહિ ત્યાં સુધી જાહેર કરી શકાય નહીં. એવા જવાબથી અમારો બચાવ થાય અને પૂછનારના મનમાં જીજ્ઞાસા પણ ઉત્પન્ન કરી શકાય. તમો જાણો છો કે જે વાર્તાઓમાં ભેદ તરીકે કેટલીક વાત અથવા બનાવ શરૂઆતમાં છુપાવવામાં આવેલા હોય છે તે તરફ લોકો વધુ આકર્ષાય છે. તકીયત રાખવાનું ત્રીજું કારણ એ છે કે કલામે શરીફ દરેક મુસલિમ પછી તે ગમે તે ફિરકાનો હોય તેને માટે હબલુલ મતીન છે એવું અલ્લાહ તઆલાએ અને અમારા નબી સં અં એ જાહેર કર્યું છે અને નબી સ. અ. એ ફરમાવ્યું છે કે મારી પોતાની ઇતરતમાંથી પણ કોઈ એવું શિક્ષણ અથવા બોધ આપે, કે જે કલામુલ્લાહ મુજબ ન હોય, તો તેવો બોધ માનવો નહીં. પણ ખરી હાલત એ છે કે દરેક લોકોના, અમારા પોતાના, અને ઘણા ફિરકાઓના કેટલાક વિચારો અને શિક્ષણ કલામુલ્લાહથી ઉલટી રીતના છે. તે સમગ્ર આમ ઇસલામીઓ તેઓના એવા ધાર્મિક શિક્ષણથી વાકેફ ન થાય તેની સંભાળ રાખવા માટે પણ તકીયત રાખવી પડે છે.

િ આનંદ ફેરફાર—દરેક લોકોમાં તાવીલ અને હકીકત જેવું જે જ્ઞાન છે તે બીજા ફિરકાઓમાં છે કે નહીં ?

તોમાન અલ ઝકી—એતો બધા ફિરકાઓમાં છે. તમે ખ્રિસ્તીઓ તેમજ યહુદીઓ જેમ તમારા ધાર્મિકશિક્ષણને તનઝીલ, તાવીલ અને હકીકત એવાં ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખે છે તેમ દુનયાના લગભગ દરેક ધર્મ અને ફિરકાઓ પોતાના શિક્ષણને એ રીતે વહેંચી નાખે છે. મુસલમાનોમાં પણ તનઝીલ, તાવીલ અને હકીકત છે. કલામે શરીફ અને કેટલીક હદીસો તનઝીલ કહેવાય છે, કેમકે તે અલ્લાહ તઆલા તરફથી ઉતરી આવેલા ફરમાનો અથવા વાક્યો છે. કલામે શરીફમાં જે જાહેર રીતે વાંચવામાં આવે છે તે તનઝીલ છે, કલામે શરીફમાં ઘણી વાતો તરફ ફક્ત ઇશારા કરવામાં આવ્યા છે, પુરી વિગતો સાથે સમજાવવામાં આવી નથી. તેવી બાબતોને ઓલોખાઓ ઇતીહાસિક અને બીજા બની ગએલા બનાવો વિગેરેના ખુલાસા આપી સમજાવે તેને તાવીલ કહે છે. તમારી ભાષામાં તેને એનોટેશન અથવા કમેન્ટરી કહેા. તાવીલ ઘણી રીતે સમજાવવામાં આવે છે. ઇસમાઇલી, ઇશના અશરી અને સુન્ની ફિરકાઓએ અરબોની મદદના હિસાબની રીતને પણ તાવીલની પોતાના મતલબના અર્થો કહાડવાના ઉપયોગમાં લીધી છે. સુન્નીઓ એજ રીતથી કલામે શરીફની આયતોમાંથી શર્યાતના ખલીફાઓના નામો અને તેઓની તફરીફ કહાડી બતાવી. અલ્લાહ તઆલાએ એ ખલીફાઓ ઇસલામની કેવી સરસ ખિઝમત બજાવશે તેની આગાહી આપી છે તેવું સાબિત કરી આપે છે. ઇશના અશરીઓ એજ રીતથી કલામે શરીફમાંથી ૧૨ ઇમામોની આગાહી અને તુફરીફ બતાવે છે. તેજ રીતે ફાતેમીઓ, અને કરમતીઓ પણ પોતપોતાના મતલબના વાક્યો શોધી આપે છે. ખ્રિસ્તી ફિરકાઓ અને યહુદી ફિરકાઓ બાઇબલમાંથી પોતપોતાના મતલબના અર્થો કહાડી બતાવી, દરેક ફિરકા પોતાની સત્યાઈ અને બીજાની બુઝાઈ બતાવે છે તેવીજ આ રીત છે. તેજ તાવીલ કહે છે. તનઝીલનું એ રીતે તાવીલ કરવામાં આવે છે તે ઉપરાંત અલ્લાહ તઆલાની પિઝાન સૃષ્ટિની હસ્તી, ઉત્પત્તી અને નાશ વિગેરે સબ્જામાં જે ધાર્મિક ખુલાસાઓ કરવામાં આવે છે તેને હકીકત કહે છે. હકીકત બીજું કંઈજ નહીં પણ મઝહુબી ફિલસુફી છે. જાહેર રીતે અમે ફિલસુફે અને ફિલસુફીની વિરૂધ પુકાર કરીએ છીએ, કે જેથી અમારા હાથમાં આવેલા લોકો બીજાઓની ફિલસુફીનો અભ્યાસ કરે નહીં. ખ્રિસ્તીઓ અને ઇસમાઇલીઓમાં જેમ હકીકતને લગતા, ધાર્મિક ફિલસુફીને લગતા પુસ્તકો

છે, તેમ ઇસલામી ફિરકાઓમાં પણ છે. દરેક ફિરકા પોતાની ફિલસુફીને ખરી હકીકત સમજી બીજાની ફિલસુફીને મનના તરંગ કહેશે. જેઓએ સુફીયત અદલાવત, અરસતુલ, પીથા ખેરસ, ખિતલી મુસ, ઇબને સીના, ઇબને કુલદ, હેગલ, કેન્ટ, ફીશ, રોલ્લીંગ, કારલાઇલ વિગેરે અનેક ફિલસુફીમાંથી શોધા કે પલ્લાની ફિલસુફીનો અભ્યાસ કીધો હશે તેને દરૂઝ, કરમતી કે બીજા ઇસમાઇલી ફિરકાઓની ફિલસુફી લુખખીજ લાગશે.

માન૦ ફ્રેડ—તમેએ બીજા ફિલસુફો અને મઝહબોનો સારો અભ્યાસ કરેલો લાગે છે. માનવીઅર, તમે અને સમજાવી શકશો કે દરૂઝ એકો મોલ્તને સુવાહેદીન કહેવાય છે તે છતાં ફાતેમી ઇમામ હુકમ એ અધરિફાહને રખ માને છે તેનું શું કારણ ? જો હાકમ બિલાહને રખ માનવામાં આવે તો દરૂઝ એકો તોહીદને મનનારા કહેવાય નહી.

નોમાન અલ અહી—દરૂઝ ફિરકાના મતનો જે જે થોડો થયો અભ્યાસ કીધો છે તે ઉપરથી હું કહી શકું કે, તેઓની ધાર્મિક ફિલસુફી અમલ મઝહબી હકીકત કેટલીક ખારીક વિગતમાં અમારા વિવાદોથી છુટી પડે છે, પણ એકંદર રીતે મક્કતી આવે છે. તેઓ પણ ઇસમાઇલીઓ છે, અને અમે પણ ઇસમાઇલીઓ કહેવાઇએ છીએ. ઇસમાઇલીઓનો મહેટેલ લાગ અલ્લાહતઆલાને નિરંજન નિરાકાર માનતા હોવાથી એવું બહાર કરે છે કે, અલ્લાહતઆલાને કોઇ પણ સિદ્ધ લાગુ પડી શકતી નથી, તેમ તે કોઇ પણ ઇસમાઇલી ઓળખાઇ શકાતા નથી, પછી તે ઇસમાન મુખસુકમાં ગમે તે દરજે ધરાવતો હોય, ચાહે તો તે નબી હોય. કેટલાક ઇસમાઇલીઓ તેને મુર અલ્લી અલ્લાહ તઆલા પણ કહે છે, સખ્ખ કે કશામે શરીફમાં તા. હા. ની શુરાની અઝ્ઝ ૧૧૪ માં અલ્લાહને “ તઅલ્લા અને હક ” કહેવામાં આવેલ છે.

માન૦ ફ્રેડ—એટલે તમે અલ્લાહતઆલાને બધી સિદ્ધતેથી મોલ્ત ગણો છો. સ્પીનોઝનો મત છે કે જે કંઇ ઝુલ્મ આપણે ધારી શકીએ તે બધું અલ્લાહતઆલાની અનંત કુદરતોજ છે, અને તે સર્વના કિસ્મીની પેઠે કક્કતી ધરાવે છે. તમારા કહેવાનો અર્થ તેથી ઉલ્ટોજ લાગે. શું તમે એમ કહેશો માગો છો કે અલ્લાહતઆલામાં કંઇ પણ ઝુલ્મ નથી ? તેમ હોય તો તેના અર્થ એ પણ લાગે કે અલ્લાહતઆલામાં કંઇ પણ કુદરત નથી.

નોમાન અલ અહી—મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે અલ્લાહતઆલા આવો છે કે તેવો છે એવાં વીસેશોબી એકાબાઇ શકાયો નહી. અલ્લાહ અલ્લી સુકની સમજની બહાર છે.

માન ૦ ફ્રેક—જેઓ એવું માને છે કે બધા સુણો અક્ષાહતઆવાની અનંત કુદરતના વિભાગો છે, અને સૂર્યના કિરણો સર્વસ્વ પ્રસરી રહે છે તેમ એ સુણો સર્વસ્વ પ્રસરી રહ્યાં છે તે કમ્તાં તમારો મત બુદ્ધો જાણાય છે. હું પાંચ છું કે હિંદની રિલસુરીમાં એક ભાગ એવો છે કે જેઓ “ પરબલ ” ને ન ઝોળખી શકાય તેવો માને છે તેને લગતો તમારો મત છે. ધૃષ્ટીની હસ્તી કેમ મધ તે વિશે દરૂં લોકોના મત સમજવશા તો વધારે સુધારો મળે.

નોખાન અલ ઝકી—દરૂં લોકોના મત પ્રમાણે અક્ષાહતઆવા, તર અલવી છે, જેને શરૂઆત નથી તેમ છેવટ પણ નથી. તેણે મૂર શાશાની નહિર કીધું. તે પછી એ નુર શાશાનીએ અકલ કુલ અને નફસ કુલની ઉત્પત્તી કીધી. અકલ કુલએ નફસ કુલથી કલેમાની ઉત્પત્તી કરી. એ રીતે રહાની આલમની શરૂઆત થઇ.

માન ૦ ફ્રેક—વેદાંત સુજળ પરબ્રહ્મની ઇચ્છાથી તેમના અંશ રૂપે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થઇ. બ્રહ્મા પોતાને એકલા જોઇ ગભરાયા, તે માટે પરબ્રહ્મે બ્રહ્માના ત્રણ સ્વરૂપ તરીકે બ્રહ્મા વીળણ, અને શીવની ઉત્પત્તી કરી. બ્રહ્મા ઉત્પત્તી કરનાર વીળણ પાલનહાર, અને શીવ અથવા મહેશ્વર નામ કરનાર મધ્ય. શું દરૂં લોકો પણ અકલ કુલ, નફસ કુલ અને કલેમાથી એવી કંઈ મુરાદ રાખે છે કે ?

નોખાન અલ ઝકી—નહીં દરૂં લોકોના મત પ્રમાણે હું જાણી શકું છું ત્યાં સુધી અકલ કુલ નફસ કુલ, કલેમા અને તે પછી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વેક અને ખલફ એ પાંચ એતામ છે, કે જેનાથી આ ધૃષ્ટીને કારણે અતિ હસ્તી છે, નૂર શાશાની કે જે નુર અલવી અથવા હક તઆલામાંથી નહિર થયું, તે રખ અને આલમના ખુદા છે. તે પણ એક અને મોલકના મજબૂત બાલરીક છે, અને હક તઆલા પણ લાશરીક અને એક છે. હક તઆલા એટલે કે નુર અલવીને કોઇ પણ સિફત લાગુ પાડી શકતી નથી, કલેમા સરીખાં રહેમાન, રહીમ, વિગેરે જે સિફતો આવી છે તે નુર આલાની વાસતે છે. હક તઆલાને ઝોળખી શકાતા નથી, પણ નુર શાશાનીને અલમ અને અસ્તિત્વથી કેટલેક દરજે ઝોળખી શકાય છે. નૂર શાશાનીએ આ અલમની અક્ષાહ, અને હસ્તીમાં લાવનાર છે. તે સખ્ય નુર શાશાની આ અલમના કારણે વાસતે ઇનસાની કામામાં જાહેર થાય છે, ઇનસાન અતિ જન્મ લે છે. નુર શાશાનીએ છેલ્લી હકીમ એ અમરીસ્લાહ તરીકે અલમને

હાલમાં કોઈના મત પ્રમાણે આ તોહીદ છે, અને એજ સખ્ય તેઓ પસંદને બુલેદીન કહેવરાવે છે.

માનં ફાક—દરઝ કામના સ્થાપક હમઝા બિન અલી વીનમહમદ છે. એવું મેં વાંચ્યું છે. તેના સખ્યમાં દરઝ લોકો શું કહે છે ?

નોમાન અલ ઝંકી—હમઝા અક્લ કુલ છે, અને તે સખ્ય તે હમામ છે. તેના બાપ હસમાઇલ ધબને મહમદ અલ તમીમી, અને હુજત મહમદ ધબને વહાબ હતા. દરઝ લોકો સલમાન ધબને અબદુલ વહાબ સમુરીને સલકે માની છે, અને અબુલ હસન અલી બિન એહમદ અલ સમુકીને પલકેના મસ્જીદમાં માને છે. એ પાંચ જસમાની હુદૂદ છે કે જેઓ હકીકતમાં રહાની આલમના છે, એટલે કે રહાની આલમના પાંચ એતામના અવતાર અથવા રૂપ છે.

માનં ફાક—તેઓમાં દાઇ, માઝુન, અને મુકાસર એવા પણ્ય મરતબા છે. શું છે ? હું ધારું છું કે નકીબ પણ્ય એક મરતબો છે.

નોમાન અલ ઝંકી—દાઇ માઝુન અને મુકાસર સાધારણ અમલદારો છે. તેઓ રહાની આલમના મરતબાના અંશ કે સ્વરૂપ નથી. ફક્ત આમ લોકોને શિખવવા અને વટલાવવા માટે રાખેલા નોકરો છે. દાઇનું કામ તરબીયો આમે ગામ મિશનરીઓ મોકલાવો હો તેવું હોય છે, અને તેની મદદ માટે માઝુન અને મુકાસર રાખવામાં આવે છે. માઝુન નવા વટલાવવાને, ફિરકામાં દાખલ કરવાની ક્રિયા કરનાર હોવાથી તે માઝુન મુતલક કહેવાય છે. મુકાસર શમદનો અર્થ માત્ર અથવા ફક્ત થાય છે એટલે માઝુનને ફક્ત મીશક લેવાની ક્રિયા કરવા જેટલીજ સત્તા હોય છે. મુકાસર તેના નકીબ છે કે જે નવા દાખલ થવા ચાહનારને તખયાર કરે છે. આ ત્રણ જાતના અમલદારોમાં સંખ્યમાં હસમાઇલી ફિરકાઓમાં ફેરફાર નથી. એટલે કે જામાત હસમાઇલી ફિરકાઓમાં આ નિયલા વર્ગના અમલદારોની સખ્ય અને કામ લગભગ એક સરખાંજ છે. તેઓની સંખ્યા પણ્ય નફકી હોવી નથી. જરૂર જણાય તે પ્રમાણે જુદા જુદા ગામો અને ગામડાંઓમાં લોકોને વટલાવવા જરૂર જેટલા નીમવામાં આવે છે. હાલમાં દરઝ લોકો બીજાઓને પોતાના ફિરકામાં દાખલ કરતા નથી, તે સખ્ય દરઝ લોકો તરફથી દાઇઓ, માઝુન અને મુકાસર નકીબની નીમણુંકા થતી નથી.

માનવ ફેક્ટ—કરમતીઓના વિચારો દરજોના પીચારો, કેટલા મહત્તા આવે છે તે જણાવશો કે ?

નોમાન અલ ઝકી—અલ્લાહ તઆલાને અમો નુર અલવી અલ્લાહ તઆલા ગણીએ છીએ, અને તેની તોહીદ અને તનઝીહ લગભગ દરેક લોકોમાં જોવા મળે છે. અમો પણ માનીએ છીએ. એટલે કે તે બધી સિફતોથી નીરાળો છે. અમારા વિચારો જહુમ ખીન સફવાન અબુ મુહરિઝ કે જેને ખુસસાલિયાં અહેલે બેતની તરફથી દાવત કરવા માટે બની ઉમય્યા ખલીફના હુકમથી સ. ૧૨૮ માં મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. તેને તાબેના લોકો જેઓ જહુમીયા કહેવાય છે તેઓની તાતીલ, અને મુતઅલીત ફિરકાના ખિઆલાતોને મહત્તા આવે છે. હક તઆલાએ નુર શાશાની જાહેર કર્યું કે જે નુર કહિર પણ કહેવાય છે. એ નુર શાશાનીએ અકલ કુલીની પેદાયશ કીધી અને નફસ કુલી પેદા કીધી. નફસ કુલીથી ઇનસાની ઉત્પત્તિ પેદા થયા છે અને થાય છે, જેવા કે નખીઓ, ઇમામો, બાબ અને હુજતો. બાકીની જે રચના છે તે ફક્ત ખ્યાલી છે. નુર શાશાનીએ અકલ કુલી અને નફસ કુલી પેદા કરવા પછી નુર ઝુલામી જાહેર કર્યું, કે જે હુયુલા છે, અને મુકહિર છે, તેનો નાશ થયે જશે. તે અલ્લાહમાં જુદા જુદા રૂપમાં તેમજ પૃથ્વી ઉપર પણ જુદા જુદા રૂપમાં નજરે પડે છે, પણ તે બધું છેવટે નાશ પામવાનું છે. નખીઓ, ઇમામ, બાબ અને હુજત એ નુર શાશાનીના ફિરજો છે, કે જે નુર ઝુલામીમાં વખતો વખત પ્રકાશે છે. નુર ઝુલામી કે જે કશાફત અને હુયુલા છે, તેમાં તે જ અમારસીમાં રોશની પ્રકાશે છે તે રીતે પ્રકાશે છે.

માનવ ફેક્ટ—ખીજ ઇસમાઇલીઓનો મત છે કે આલમે જસમાનીની હસ્તી નફસ નાતિકા, નફસ હેવાની, હુયુલા, અલ મલા અને અલ ખલા, એ પાંચથી છે. જેને અમો Universal Reason, Universal Soul, Primal Matter, Space or Pleroma, Time or Kenoma કહીએ.

નોમાન ઝકી—ખીજ કેટલાક ઇસમાઇલી ફિરકાઓ નુર શાશાની અને અકલ કુલીને એકજ ગણે છે. કેટલાકો તેને અકલ અવ્વલ પણ કહે છે. કેટલાકો નફસ કુલને તાલી અથવા અકલ સાની કહે છે.

માનવ ફેક્ટ—કેટલાકો નફસ નાતિકા નફસ હેવાની, હુયુલા, અલ મલા અને અલ ખલા એ પાંચથી હસ્તીને માને છે તે વિચારો ઇબવાનુસ્સામાં

જીવન, સુસ્થ, ચેતન્ય, કાળ, અને સ્થાન સંબંધી જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને કંઈક મલતા આવે છે. મિસરના ક્ષેત્રેથી ખેતીકર ધર્મમાં સેવાકારી બન્યા છે એક ખુતબાની નકલ જે એસ ગુપ્તાઈ પ્રગટ કરી છે તેમાં જે વાતો પડે છે તે પણ જુદી રીતનાં છે. ઇખવાનુસ્સદાના અને તમારા વિચારમાં જમીન અસમાન જેટલો તફાવત પણ બતાવી શકાય, તેવું છતાં તમે કહે છે કે ઇખવાનુસ્સદા એ તમારો ધાર્મિક ક્રિતાય છે, એ મને સમજાવવાની નથી.

નામાન ઝંકી—ઇખવાનુસ્સદા વિધવાનોની એક મંડળી હતી. તેઓએ સ્વચ્છ અને ફલસફતનું નોકાણ કરવાની કોશિસમાં એ ક્રિતાય સ્થાયી છે. તેમાં સ્ત્રીઓએ કેટલાક બાહોશ ગણાતા વિધવાનોએ લખ્યા છે. અમદાવાદ મંજહૂની મત તે કરતાં જુદા છે. પણ કરમતીઓ અને કેટલાક ઇખવાનુસ્સદાની દિશાઓ પોતાના મંજહૂની વિચારોમાં સંજોગે પ્રમાણે ફેરફાર કરતાં રહ્યાં છે. મુખ્ય હેતુ લોકોને બંધ બેસતી રીતે સમજાવી વટલાવવાનો સખ્યામાં આવ્યો છે. અમે કરમતી દાદાઓની બાહોશી પણ એજ છે કે દરેક મર્મના ખ્યાલો સાથે મળતાં થઇ, તેમાંથી ખોખાપણ કાઢી, લોકોને અમારે પાયામાં જોડીએ. ફરેન્ય સરકારની મદદમાં કામ કરવાની અમારી રીત ફરેન્ય સરકારને ઉપયોગીજી નિવડવાની. પણ હું તેવું કામ અલ હુસામના મદદથી કરી બળવી શકું નહિ. અગર તમે મારી સેવાને અલ હુસામથી સ્વતંત્ર રીતે, અને તેને ખબર થાય નહી તે રીતે સ્વીકારતા હોવ તો, હું સંધોને બધા ઉપયોગી થઇ પડીશ.

માનં રોક—અલ હુસામના દાદાએ તેની આગલના હુજત કે જે તમારા પ્રમાણે થતા હતા તેને જહેર અપાવી પોતે ગાદી હાથ કરીથી તે બનાવ્યો હું પૂરેપૂરો વાકેફ છું. તમારી અંદરખાનેની લાગણી અલ હુસામ માટે કેવી હોવી જોઈએ તે પણ સમજી શકું છું. તમોને દરેક રીતની મદદ કરવા ફરેન્ય સરકાર તઇયાર છે. હાલ તો તમે જેવી વફાદારી બતાવશો તેની નોંધ લેવામાં આવશે, અને વખત આવે કામ લેવામાં આવશે. તમે સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા અર્હો છો તે પણ મને કબુલ છે. હું તે બાબતનો બંદોબસ્ત કરી તમોને ખબર આપીશ.

પ્રકરણ ૧૦ મું

માનશીઅર ફેક અને મુશરરા

ધબને અહેસાન માનશીઅર ફેકને શિકારપારટીનું ઇઝન કહેવા તરા-
બુલુસ આવ્યો, અને ત્યાંથી ખબર મેળવી, ખેડતમાં માનશીઅરને ઇઝન પહોં-
ચાડી, ફરીથી તરાબુલુસ ગયો. અલ હુસામ મીના આવ્યો હતો, એટલે ધબને
અહેસાન તેને મીનામાં આવી મળ્યો, અને શિકાર માટે જવાની ગોઠવણો
થવા લાગી.

તોફીક પાશા દેર અલ કમર થઇ સેદા રસ્તે દિમશક જવાનો હતો.
દેર અલ કમર જવા માટે તરાબુલુસથી ખેડત રસતે થઇ જવાનો માર્ગ સહેલો
હતો, અને તરાબુલુસ અને ખેડત વચ્ચે સ્ટીમ ત્રામવે પણ ચાલતી હતી. પણ
તોફીક પાશા સ્ટીમ બોટમાં રવાના થયો. તરાબુલુસથી ખેડત ત્રામવેમાં બેસી
જમીન રસતે અથવા તો સમુદ્ર રસતે પણ જવાનું સાધારણ હતું. તોફીક
પાશા ખેડત આવ્યો નથી એવી અલ હુસામને ખબર મલી.

માનશીઅર ફેક ખેડતથી દેર અલ કમર લખનાનના મુશીરની મુલાકાત
માટે ગયો હતો, ત્યાં કરમતી દાઇ નોમાન અલ ઝકી સાથે મુલાકાત થઇ.
બીજે દીવસ માનશીઅર ફરીથી ખેડત આવ્યો. ખેડત સ્ટેશન ઉપરજ તેને
મુશરરા નામના મવારીને કેટલીક ખબર પહોંચાડી, તે સખખ ત્યાંથી તરાબુ-
લુસ અલ હુસામની શિકારપારટીમાં શામેલ થવા જવાને બદલે માનશીઅર
ફેક અને મુશરરા ખેડત રેલવે ખાતાની ચાંપીસો તરફ ગયા. ત્યાં કેટલાક
રેલવેના અમલદારોને બુલાવવામાં આવ્યા, તેઓ સાથ મસલહત થઇ, કેટલાક
હુકમો આપવામાં આવ્યા, તે પછી માનશીઅર ફેક અને મુશરરા ખાનગી
વાતે લાગ્યા. મુશરરા મવારીન ખિસ્તી હતો અને તે ફરેન્ચ બસુસી ખાતામાં
બેઠાઇ સારી પદવી ભોગવતો હતો.

માનશીઅર ફેક—તોફીક પાશા ધણો બાહોશ આદમી છે, તેથી સાવ-
ચેત ફહેવું જોઇએ. તમને ખાતરી છે કે તે અંતાકીઆ ગયો છે ?

મુશરરા—અંતાકીઆ પહોંચવાની ખબર પણ મલી ગઇ છે. તે કેટલાક
દીવસ ત્યાં રહી બચાવના સાધનોની તપાસ લેવાનો છે, તે પછી ધણું કરી
ફક્ક રસતે નીચે ઉતરશે.

માનશીઅર ફ્રેડ—હલ્લખ જવાનું કારણ ?

મુશરરા—સાધારણ રીતે હલ્લખથી હમાય થઈ દિશમક આવવું સહેલું છે. પણ મને લાગે છે કે હલ્લખમાં કંઈ જરૂરી કામ છે. ઘણું કરી ત્યાં તુરકી વડા અમલદારોની ખાનગી સલા મલ્લવાની છે. તેની તપાસ રાખવાની બધી ગોઠવણો કરી આવ્યો છું, એટલે આપણને વખતો વખતની ખબર મલ્લતી રહેશે. તોફાનીક પાશાએ તુરકી જનસુસી ખાતામાં ફેટલોક ફેરફાર કરી માનશીઅર અને ખેડત રેલ્લવેના બીજા અમલદારોની હિલ્લચાલ ઉપર બારીક નજર રાખવાનો બદોબસ્ત કીધો છે. અલ હુસામ ઉપર પણ સખત નજર રાખવામાં આવે છે. તેની બાતમી અલ હુસામને મલ્લવાથી તે શિકારપાર્ટીને બહાને તમારી હરમેલ તરફના બિદવી અરબ સરદારો સાથે મુલાકાત કરાવવી કે નહિ તેના વિસવસામાં પડ્યો છે. તે સખખ મેં આપને રેટેશન ઉપર ખબર આપી કે તેને વિચાર કરવાનો વખત મલ્લે તે માટે શિકારે જવાનું થોડા દિવસ મુલ્લતવી રાખ્યું છે.

માનશીઅર ફ્રેડ—કરમતી માટે તમે શું ધારો છો ? નોમાન અલ ઝકી અને અલ હુસામના વિચારોમાં પણ ફેર જણાય છે.

મુશરરા—અલ હુસામ કરમતીઓનો હુજત છે, અને નોમાન ફકત તેના દાઇ તરીકે કામ કરનાર છે. નોમાનની હાલત એક મિશનરીના જેવી છે, કે જેને અલ હુસામ તેની મરજીમાં આવે તે વખત દુર કરી શકે. નોમાન કરમતી ફિરકાની માન્યતાને લગતી ખરી વાતો બીજા ધરમ કે ફિરકાના વિદ્વાનો પાસે ખાનગી વાદવિવાદ વખતે કરવા અચકાતો નથી. પણ અલ હુસામ તો દરેક માણસને જુદી જુદી રીતે સમજવી પોતાનું કામ કાઢવાનીજ વાત કરશે. નોમાન અલ હુસામ કરતાં વધારે વિસવાસને પાત્ર છે.

માન શીઅર ફ્રેડ—ધારો કે અલ હુસામ નોમાન અલ ઝકીને કરમતીઓના દાઇ તરીકેનું કામ કરવાથી દૂર કરે તો શું કરમતીઓ નોમાનને હાલ જે માન અને નજરાણા આપે છે તે બધું બંધ પડે કે ?

મુશરરા—બંધ પડેજ, સિવાય કે નોમાન પોતાની જુદી દાવત સ્થાપવાનું સાહસ માથે લઇ પોતે હુજત પણુનો દાવો કરવા બાહેર પડે.

માનશીઅર ફ્રેડ—હુજત પણુનો દાવો શા માટે કરે ? પોતે કરમતી દાઇ તરીકેજ લોકોને મસતુર ઇમામ તરફ દાવત કરે, જે ઇમામ તરફથી દાવત કરવાનો અલ હુસામ દાવો કરે છે તેજ ઇમામ તરફથી નોમાન પણ

દાઇ તરીકે દાવત કરવા લાગે તો શું તેને મુશ્કેલી નડે ? તેઓના એતેકાદ મુજબ દાવત તો ફક્ત ઇમામ વાસતેજ છે. તેથી જો તેજ ઇમામ માટે કોઇ પણ દાવત કરે તેમાં શું ? એમાં બાધા આવે તે હું સમજતો નથી.

મુશરરા—ઇસમાઇલી શીરકાઓમાં તે સંબંધી કેટલીક વિચિત્ર માન્યતા છે. ખરૂં જોતાં ઇમામનું નામ તો એક હથીઆર રૂપેજ વપરાય છે. હિજ હાઇનેસ આગાખાન ઇસમાઇલીઓના એક ભાગના ઇમામ હોવાનો દાવો કરે છે, તે સિવાય બીજું કોઇ ઇસમાઇલી ફિરકાના ઇમામ હોવાનો દાવો કરતું નથી. બીજા ફિરકાઓને એવું શિખવવામાં આવે છે કે ઇમામ પડદામાં છુપાયેલા છે, મસતૂર છે, તે જાહેર થવાના છે, વિગેરે. એવું શિક્ષણ આપી, ઇમામના નામને હથીઆર બનાવી, લોકોના જથ્થા ઉપર ધાર્મિક કાબૂ રાખવામાં આવે છે. ઇસમાઇલી અને ફાતેમી ફિરકાઓના મઝહબી સિદ્ધાંતો અને માન્યતાઓ જોતાં હુજત અને તેની ઉપરના મરતબાના સાહેબો સિવાય બીજું કોઇ દાવતનો કારોબાર ચલાવી શકે નહીં.

માનશીઅર ફ્રાંક—તેનું કારણ ?

મુશરરા—કારણ એજ કે દાઇ અને તેની નીચેના અમલદારો ફક્ત પગારદાર અને સાધારણ મરતબાના અમલદારો માનવામાં આવે છે. દાઇ, માઝુન અને મુકાસરના મરતબાઓ રહાની અંશના માનવામાં આવતા નથી. તેઓ સાધારણ અમલદારો છે કે જેઓને ફક્ત આમ લોકોને શિખવવાનું અને વટલાવવાનું કામ ઇમામના હુજ્જતો કે ઇમામના બાબ મારફત સોંપવામાં આવે છે. મિસરની ફાતેમી સલ્તનતના જમાનામાં હરએક મ્હોટા ગામમાં ફાતેમીઓ તરફથી લોકોને ફાતેમી દાવતમાં વટલાવવા તેમના દાઇઓ કામ કરી રહ્યા હતા. દાઇઓની મદદ માટે માઝુન મુતલક અને મુકાસર નામના અમલદારો હતા. જેઓ દાઇઓના કામો ઉપર જસુસી પણ રાખતા હતા. હાલમાં યૂરોપીઅન સલ્તનત તરફથી મુખ્ય શહેરોમાં ઉપરી જસુસી ખાતાના અમલદાર, અને તેઓના હાથ હેઠે મદદગારો રાખવામાં આવે છે, તે મુજબ જસુસી કામ પણ દાઇ, માઝુન મુલતક અને મુકાસરો કરતા હતા, અને લોકોને ફાતેમી દાવતમાં વટલાવતા પણ હતા. ફાતેમી સલ્તનતની બાહેરના મુલકોમાં દાઇઓ, માઝુન મુતલક અને મુકાસર નઝીબ ધણી છુપી રીતે રહેતા હતા. જેઓ તેઓની દાવતમાં જોડાતા તેઓ પાસેથી વચન લેવામાં આવતું કે દાઇ, માઝુન મુતલક કે મુકાસર નકીબનું નામ પણ કોઇને જાહેર કરવું નહીં. એ નામો અને તેઓના ધર્મને લગતી બીજી હકીકતો છુપી રાખવાને તેઓ “તકીઅત

રાખવું” કહે છે. તાબેદારોને તકીઅતનું શિક્ષણ એટલું મજબુત આપવામાં આવે છે કે, તેઓ તેઓના પેશવાઓની હિલચાલ જાહેર કરતા નથી. એક દાદા, માઝુન કે મુકાસરને તાબે રહેલો શખસ ફક્ત ઇમામ કે હુજતનું નામ લઈ શકે, પણ દાદા, માઝુન કે મુકાસરનું નામ લઈ શકે નહીં, કેમકે દાવત ફક્ત ઇમામ માટેજ છે. ધર્મગુરુઓ તકીઅતના નામથી પોતાના મુરીદોને ધર્મથી પણ અજ્ઞાન રાખવામાં ફતેહમંદ નિવડે છે, તે સખખ મહોટેા ભાગ પોતાના ધર્મથી અજ્ઞાન રહ્યો છે. અલ હુસામ અને તેના મુરીદોની હાલત તપાસો. મુરીદોની જલાલતને લીધેજ અલ હુસામ તેઓ ઉપર કાણુ ધરાવે છે. હાલમાં તેના મુરીદોમાંના કેટલાક પોતાની હાલત સમજવા લાગ્યા છે, તે સખખ કરમતીઓમાં અંદરખાનેની ચક્રમક સલગતી રહી છે. તેનું પરિણામ તો સહેજેજ સમજી શકાય. અલ હુસામ ખનતી કાશિસે પોતાની સત્તા લાંબાવવાના ઇલાજો લેવા લાગ્યો છે. જે પોતાના મુરીદોને કેળવણી લેતાં અટકાવવા અને વકફ અને ધર્માદા મિલકતો પોતાની કરી લેવા ઘણી સખપતાઈથી તે કામ લે છે, તે સમજે છે કે એ ઇલાજોથી તેનો લવિખ્યમાં ખ્યાલ થશે પણ એ સખપતી તેની ઓલાદને કેવા પરિણામો ખતાવશે તેનું તેને જ્ઞાન નથી. તેના કામ ઇસલામ અને તેઓના પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોથી વિરૂધ્ધ હોવાના સખખ સલતનત એવા મામલા ધર્મની નજરે ચુકવે છે તેથી તે સલતનત વિરૂધ્ધ લાગણી ધરાવતો થયો છે. એજ સખખ છે કે તે ફરેન્ચ સરકારની મદદ મેળવવાના ખ્યાલથી આપણી ખુશામત કરતો રહ્યો છે, પણ અલ હુસામ એટલો સ્વાર્થી છે કે તેની ઉપર ભરોસો રાખી એસવું મુનાસેખ નથી.

માનસીઅર ફેાક—દરજ લોકોના દાદાઓ પણ કામ કરી રહ્યા છે કે ?

મુશરરા—દરજ લોકો હવે ખીજઓને પોતાના ફિરકામાં લેવાનું પસંદ કરતા નથી તે સખખ દરજ કામ તરફથી દાદાઓ કે તેના મદદનિસોની નીમણુક થતી નથી. થોડાક દાદાઓ માઝુન મુતલક કે મુકાસર નકીલો છે, તેઓ દરજ કામના જુહાલોને ઉકાલો ખનાવવાનું કામ કરી રહ્યા છે. ધર્મના શિક્ષણ ઉપરાંત ખીજૂં તેઓની કામને લગતું કામ કરે છે.

માનસીઅર ફેાક—અલ હુસામને હુજત નેહારી શા માટે કહે છે ?

મુશરરા—કરમતી લોકોમાં ખીજ ઇસમાઇલી કામો પ્રમાણે ઇમામ, ખાખ, હુજત લેલી અને હુજત નેહારી, એ બધા હુદૂદ આલીયા અથવા રહાની અંશ ધરાવતા હુદુદો ગણાય છે. તેની નીચેના અમલદારો દાદા, માઝુન મુકાસર વિગેરે સાધારણ અમલદારો હોવાથી હુદુદ દાનીયા કહેવાય છે. હુદુદ

આલીયામાં ઇમામની સાથે બાબ અને હુજત લેલી રહે, અને હુજત નેહારીને ઇલાકાઓ ઉપર દાવત ચલાવવા નીમવામાં આવે છે. એ સિદ્ધાંત મુજબ હુજત લેલી હમેશાં ઇમામની સાથમાં રહે, અને હુજત નેહારી ઇમામ તરફથી દાવતની હુકુમત ચલાવવા ઇલાકાઓમાં જાય, આ ઇલાકાના હુજત નેહારી તરીકે અલ હુસામ પોતાને ઓળખાવે છે.

માનશીઅર ફ્રેક —તમારા કહેવાનો સાર એ કે અલ હુસામનો દાવો છે કે તે હુજત નેહારી હોવાથી આ ઇલાકાની દાવતનો વડો છે. તેના હાથ નીચે ધણા દાઇઓ કામ કરી રહ્યા છે.

મુશરરા—ધણે ઠેકાણે નથી, સખબ કે હાલના જમાનામાં નવા લોકોને કરમતી દાવતમાં વટલાવું સહેલું નથી, તોપણ હું ધારું છું કે ૨૦ કે ૨૫ દાઇઓ અને તેઓની સત્તા નીચે સંખ્યા બંધ માણુનો અને મુકાસરો કામ કરી રહ્યા છે.

માનશીઅર ફ્રેક—એ માણસ આપણા હાથમાં પુરો આવે તો આપણને ઉપયોગી થઇ પડે. દરૂઝ લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાના ખ્યાલમાં તુરકી સલ્તનત સામે લડતા રહ્યા છે તેમ એ કરમતીને પણ સ્વતંત્ર હકિમ બનવાની લાલચ બતાવતા રહેવું.

મુશરરા—એજ રીતે કામ લેવામાં આવે છે. કરમતીઓની સંખ્યા થોડી છે, અને તેમાં પણ અલ હુસામની આપખુદીના સખબ માંહે માંહે ફિસાદ વધતો જાય છે. એ માંહે માંહેના ફિસાદનો લાભ લઇ તુરકી બાબ આલીયા તેઓ ઉપર કાયમ મઝબુત કરવાની હીલચાલ કરવું રહ્યું છે, અને તે માટેજ ઇકશીદીને કાયમ મકામ નીમવા માંગે છે અલ હુસામના ભેજમાં અમે હસાબું છે કે તુરકી સલ્તનત હનફી મઝહબની હોવાથી કરમતીઓને હનફી બનાવવા ફોશિસ કરે છે; અને ઇકશીદીને એટલા માટે કાયમ મકામ નીમવા ચાહે છે કે તે કરમતીઓને હનફી બનાવવામાં મદદ કરતા થઇ પડે. જો કરમતીઓ દરૂઝો સાથે મલી ફરેન્ચ સરકારને મદદ કરશે તો તેનો બદલો મક્કવા વગર રહેશે નહીં. અલ હુસામ અને દરૂઝ અમીર અતરશ વચ્ચે મિત્રાચારી કરાવવામાં આવી છે. અને ઉમેદ છે કે સાઈ પરીણામ લાવશે. અલ હુસામ એ મિત્રાચારીથી ખુશ છે, અને એવી ઉમેદ રાખે છે કે ઇકશીદીની કાયમ મકામ તરીકે નીમણુંક કરવામાં આવી તો દરૂઝ લોકોને પણ તે નીમણુંક સામે ફિસાદ ઉત્પન્ન કરવામાં શામિલ કરી શકાશે.

આનશીઅર રોક—અલ હુસામ ઇકશીદીથી એટલો વિરૂધ છે તેનું કારણ ?

મુશરરા—કારણ એજ કે અલ હુસામ કરમતીઓ ઉપર પોતાની સત્તા વધારી સ્વતંત્ર રાજકીય સત્તા ભોગવવાની લાલચમાં પડ્યો છે. તે એવી પણ ઉમેદ રાખે છે કે હાલનાં મામલાને લીધે તુરકી બાબ આલીયાના વડા અમલદારો તેની ખુશામત કરતા રહેશે, અને તેને ખાસ હકો ભોગવવા દેશે, અને જો તેમ ન બન્યું તો દરૂઝ અને મવારીનો સ્વરાજ માંગે છે તેઓમાંના એક કે બીજા સાથે શામિલ થઇ ખાસ હકો અને સત્તા મેળવી શકશે. કરમતી ધર્મ ગુરૂઓની રીત એવી છે કે તેઓ દરેક ધર્મના લોકો સાથે જાહેરમાં શામિલ થઇ જઇ એવો દેખાવ કરશે કે તેઓના ધાર્મિક વિચારો એક બીજાને બૂઠળ મળતા છે. દાખલા તરીકે મવારીન ખ્રિસ્તીઓને કહેશે કે ખરે જોતાં કરમતીઓ ખ્રિસ્તી છે. દરૂઝ લોકોને કહેશે કે તેઓ ધર્મે એકજ જેવા છે. હનશીઓને મલશે તો કહેશે દરૂઝો અને મવારીનો કાફર છે અને કરમતીઓ સુન્નત ઉપરજ ચાલનારાઓ છે. શીઆઓ સાથે મલતાં સુન્નત જમાતના પહેલાં ત્રણ ખલીફાઓને ગાળો દઇ પોતે શીઆઓજ છે તેવો દેખાવ કરશે. એ રીતે દરેકને રાજ રાખી એમ જણાવવું કે કરમતીઓ તેનીજ પક્ષના છે, અને તેવી રીતે પોતાનું કામ કાઢી લેવું એ કરમતીઓની જમાના થયા ચાલતી આવેલી રાજનીતી છે. તેઓની ધાર્મિક ફિલસુફીમાં પણ ઇસલામના તત્વો સાથે ઓક ફિલસુફી, સાબેઇલ લોકોની સીતારાઓ માટેની માન્યતા, અને હિંદને ફિલસુફીઓનું એવું જોડાણ જેવામાં આવે છે કે, તેઓ એક બાબુએ મુસલમાનોની પેઠે એકજ અલ્લાહનું સર્વસ્વ માની તોહીદનો ઇક્રાર કરવા જાય છે, ત્યારે બીજી બાબુએ ત્રીનીટીને લગતા વિચારો જાહેર કરે છે. તારાઓની શક્તિઓનો ઇક્રાર પણ કરે છે, અને સુફીઓના જેવા વિચારો પણ ધરાવે છે. બુતપરસ્તી અને ઇનસાન પરસ્તી વિરૂદ્ધ વિચારો જાહેર કરશે, પણ કબરોને ચુંમવા અને કબરો પાસે સિજદા બજાવવા પણ ચુકશે નહીં. કલામે શરીફ અને હદીસને માનશે, પણ ધર્મ ગુરૂના હુકમો તેથી વિરૂધ હોય તો પણ તેની દરકાર કરવા વગર “હુકમ ઉફાવવાના” સિદ્ધાંતને વલગી રહેશે. કરમતીઓનો મહોટેા લાગ આગલા વખતનાં મવારીનો જેવો એટલો તો બે ખખર અને જાહેલ છે કે, તે ગુરૂને અલ્લાહતઆલાના અવતાર અથવા પ્રીતીનીધી માની પોતાનું મઝહબ થું છે તે જણવાની કોશિશ કરતો નથી. એવી હાલત હોવાથી અલ હુસામ સ્વતંત્ર હકુમત જેવા હકો મેળવવાની લાલચમાં

પડ્યો છે. જે રીત તેને લાલ કરતા જણાય છે તેને તે અખત્યાર કરે છે; તેમાં ધર્મની, નીતીની કે ઇમાનદારીની પણ દરકાર કરતો નથી. સ્વતંત્ર હકુમત મેળવવા માટે તેને કરમતીઓને જાહેલ રાખવાની જરૂર જણાતી હોવાથી તેઓના મદદરેસાઓ અને વક્ક અને ધર્માદા મિલકતો પોતાના કાખમાં કરી લેવાની તે પૂરેપૂરી કોશિસ કરે છે, અને કરમતીઓ પાસેથી બની શકતી ઉતાવળે દોલત નિચોવી લેવાની તજવીજમાં પડ્યો છે. તે પોતાને દોલતે બરપુર રાખી કરમતીઓને એવી લાચાર હાલતમાં લાવી નાખવા માગે છે કે, કામ અજ્ઞાન અને સાધન વગરની થઇ પડવાના સખખ તેની મુંગે મહોડે ગુલામગીરી કરતી રહે, અને અલ હુસામ અને તેની ઓલાદ હાકિમી બોગવતા થાય. એવી ઉમેદમાં અલ હુસામ તેની કામમાં કોઇને પણ શીખેલો જોવા ચાહતો નથી, અથવા કોઇને પણ કામની કે રાજની નજરમાં આગેવાન થએલો પણ જોવા માગતો નથી. આ કારણેજ કરમતીઓમાં ખલલલાટ થઇ રહ્યો છે, કેમ કે જમાનો પણ પોતાનું કામ કરતો રહે છે. ઇકશીદી અહરથ માણસ અને સારા ખ્યાલનો છે. અલ હુસામ સામે તેને જતી વિરૂધતા જરા પણ નથી. અલ હુસામને તે ચાહે પણ છે, પણ તેનામાં કામ તરફની એટલી બધી લાગણી અને હમદરદી છે કે, કામની લલાઇની ખાખતોમાં અલ હુસામ વિરૂધ થાય છે તે તેને ગમતું નથી. તે પોતાની કામને નુકસાન પહોંચાડી અલ હુસામની મહેરબાની મેળવવા ચાહતો નથી. અલ હુસામ ઇકશીદી વિરૂધ એટલા માટેજ છે કે ઇકશીદી તેની કામમાં કેળવણીનો ફેલાવો કરવા બેહદ કોશિસ કરી રહ્યો છે; અને વક્ક અને ધર્માદા મિલકતોની જાળવણી કરી તેમાંથી કામને સંગીન લાલ મળે તેવી કોશિસ કરે છે. તે સખખ અલ હુસામ કરમતીઓમાં એવી વાત ફેલાવતો રહ્યો છે કે ઇકશીદી કાફર થઇ ગયો છે. આ ચલવલ આપણને મદદ કરતા થઇ પડી છે.

માનશીઅર ફ્રાક—ઇકશીદીને આપણા ખાતામાં જોડાવવાની કેશિસ કરવામાં આવી હતી, પણ એવું જોવામાં આવેછે, કે તે તુરકો તરફની વફાદારી છોડશે નહીં. ખચિત હું એજ પસંદ કરું છું કે તે જ્યાં સુધી તુરકો ખાખ આલીઆની નોકરીમાં છે. ત્યાં સુધી તેઓ તરફ વફાદારજ રહે.

મુશરરા—અલ હુસામ દોલત અને સત્તાની લાલચમાં ગમે તેવા કાવાદાવા કરે તેવો છે. તે સખખ તેને હાથમાં રાખવા દેર અલ કમરની જાગીરના સંબંધમાં મવારીન ખ્રીસ્તીઓ, દરૂઓ અને તેની વચ્ચેની તકરારનો નિકાલ

કરી નાખવા અમારા ધર્મ ગુરૂઓ અને આગેવાનોને સમજવવામાં આવે છે, તમો નામદાર અમીર અતરશને કંઈ બદલો આપી સમજવી લેવાની કાશિશ કરશો તો બહેતર થઈ પડશે.

માનશીઅર ફ્રાંક—ફ્રેન્ચ સરકાર તેનો બદલો અમીર અતરશને તેમ મવારીનોને આપવા તૈયાર છે. પણ અલ હુસામ આપણી શરતો મંજૂર કરશે કે કેમ તે નક્કી થવું જોઈએ. તે એવો દસ્તાવેજ કરી આપે કે જો તે ફગલબાજી કરે તો આપણા હાથમાં એક સરસ હથીયાર થઈ પડે. હું વિચાર કરું છું, અને તમોને પછી જણાવીશ. તમો તરાયુલુસ જાઓ, અને અલ હુસામ સાથે વાત કરી તેના વિચારો જાણવાની કાશિશ કરો. અને હરમેલ તરફના જંગલોમાં શિકારને બહાને જઈ ત્યાંના ખીલ્વી સરદારો સાથે મુલાકાત કરવાની ગોઠવણ કીધી છે તે તોડી પાડે નહીં તેની પણ કાશિસ કરો.

મુશરરા તરાયુલુસ ગયો. અને મીનામાં અલ હુસામની મુલાકાત લીધી. તોફીક પાશા અંતાકીઆથી હલખ જઈ ત્યાંથી હમાથ રસતે દીમશક તરફ આવશે એવી ખબર અલ હુસામને મલી હતી. એટલે હરમેલ તરફ માનશીઅર ફ્રાંકને લઈ જવું અને ખીલ્વીઓ સાથે મસલહત કરવી તેને સલામતી બરેલું જણાયું નહીં, તે સખખ નાદસ્ત તખીઅતતું બહાનું કહાડી માનશીઅર ફ્રાંકને શિકાર પારટી મુલતવી રાખવાની ખબર પહોંચાડવા મુશરરાને ફરમાશ કીધી, અને પોતે ખરેખર ખીમાર છે તેવું બતાવવા મીનાથી હાલુલ મહાલ તરફ રવાના થઈ ગયો.

અલ હુસામ અને ધખને **અહેસાન** ન ધારેલા સંજોગોને લીધે શિકાર પારટી પડતી મુકી ધારવા કરતાં ઘણા જલદી હાલુલ મહાલ આવી પહોંચ્યા. તેઓ અણચિત્યા હાલુલ મહાલ આવી પહોંચતાં બાગમાં ફતેમા ખાનમ, સાહરા ખાનમ અને ગાલિબ ખાનમ સાથે મુલાકાત થઈ તે આપણે પ્રકરણ ૬ ઠાની છેવટમાં જોઈ ગયા. અલ હુસામ તે જવાન નારીની ખુબસૂરતી નિહાળતો હતો. ધખને અહેસાન પોતાની મનમોહીનીને જોઈ થોડીવાર પોતાને પણ ભુલી ગયો, પણ તે પછી તેની નજરે જે મામલો પડ્યો તેથી તેના મનમાં કંઈક શંકા અને ધાસ્તી પેદા થઈ.

પ્રકરણ ૧૧ મું

રહાની પિતાની જસમાની ઇચ્છાઓ

ધબને અહેસાન અને અલ હુસામ હાલુલ મહાલ ધારવા કરતાં બધા વહેલા આવી પહોંચ્યા. તેઓ ત્યાં આવે છે તેની ખબર ફાતેમાં ખાનમને મળી ન હતી. તેઓ આવ્યા તે વખત સાહરા ખાનમ દૂર ફૂલો વિણતી હતી, અને ફાતેમાં ખાનમ અને ગાલિય ખાનમ વાતે વળગેલાં હતાં. ફાતેમાં ખાનમે સાહરા ખાનમને ઇબને અહેસાનની ઇચ્છાથી વાકેફ કરી ગાલિયને ઇબને અહેસાન સાથે પરણાવવા સમજાવી હતી, સાહરા ખાનમે ગાલિય સાથે વાત કરી તે વખત ગાલિયે ઉડાવનારો જવાબ આપ્યો એટલે ગાલિયને સમજાવવા ફાતેમાં ખાનમે પોતાને માથે લીધું હતું. ગાલિયને સમજાવવા ફાતેમાં ખાનમને વખત મલે તે માટે સાહરા ખાનમ ફૂલો વિણવા ગઇ, અને ફાતેમાં અને ગાલિય વાતે વળગ્યા; પણ તેટલામાં ઘોડાના ટાપૂના ઇપકારા સંભળાયા, અને જોત જોતામાં તો ઇબને અહેસાન અને અલ હુસામ ત્યાં આવી ઉભા રહ્યા.

અલ હુસામ તે મનમોહન જવાન સુંદરી ગાલીબને જોતો રહ્યો, અને ઇબને અહેસાન પોતાની માથુકાના ગુલાબી ગાલોની તાજગી જોઇ આસપાસનાઓને પણ ઘડિ ભર ભૂલી ગયો, તે હોશમાં આવ્યો તે વખત અલ હુસામને ગાલિય તરફ તીવ્ર નજરે નિરખતો જોઇ શંકામાં પડ્યો. ગાલિય અને તેની માતા ત્યાં આવે તે વખત અલ હુસામની હાજરી ન હોવી જોઇએ એવી ફાતેમાં ખાનમે ઇચ્છા જણાવી હતી તે તરફ ઇબને અહેસાનના વિચારો દોડવાયા, અને તેના મનની શંકા વધી. ચંચળ ગાલિય અલ હુસામની નજરનું તેજ પારખી ગઇ, અને આ અણુધારેલા બાણથી પોતાનું રક્ષણ કરવા તેણી ઝડપથી તેની માતાને પડખે દોડી.

ઘડી ભર પછી દરેક જણ પોતપોતાની જગ્યાએ વિખરાઇ ગયું. ગાલિય અને તેની માતા તેઓના ઉતારા ઉપર ગયાં, અને ઇબને અહેસાન પોતાને ટેકાણે ગયો.

ઇબને અહેસાન તેના ઓરડામાં વિચારોના વમળમાં ગુંથાયલો જોડો હતો. ગાલિયની મુર્તિ તેની નજર સામે ઉભી હતી. શું તે મોહીનીનું સ્વરૂપ હતું ! શું તેણીના ગાલોની તાજગી ! તેણીની આંખો જાણે ચંચલતાનો ઝરો

હતો, તેણીનું મહોડું નરમાશ અને સૌંદર્યનો નમુનો હતો, ફાતેમા ખાનમે તેણીને મનાવી હતી કે નહીં? તેણી હવે ધ્યને અહેસાનની સ્ત્રી થવા કબૂલ થઈ છે કે? તે અણુચિત મુલાકાત વખતે તેણીના ચહેરા ઉપરથી કંઈ પણ જાણી શકાય તો એજ હતું કે તેણી ધ્યને અહેસાન સાથે પરણવા કબૂલ થઈ છે. એમ ન હોય તો તેણીના ચહેરા ઉપર જે શરમાળપણું જણાતું હતું તેનું કારણ શું? તેણી કેટલાક દીવસ થયા ફાતેમા ખાનમ પાસે આવી રહી છે, એટલે ફાતેમા ખાનમે તેણીને અને તેણીની માને સમજાવી લીધેલાંજ હોવાં જોઈએ. ગાલિબની માતા! તેણી ભોળી પણ ધર્મી લાગણી ધરાવે છે. ફાતેમા ખાનમ, કરમતી ફિરકાના હુજતની સ્ત્રી; કરમતીઓના રૂહાની પિતા, કરમતીઓના મોલા અને માલિકની સ્ત્રી; કરમતીઓની રૂહાની માતા! તેણીની માગણીનો સાહરા ખાનમ કદી પણ અસ્વીકાર કરે નહીં. સાહરા ખાનમ ફાતેમા ખાનમનો પડતો ખોલ ઉચકવા વગર રહે નહીં. તેનો સાર એજ કે ફાતેમા ખાનમે ગાલિબને અને સાહરાને મનાવ્યાં છે. હવે થોડા વખતમાં ગાલિબ તેની સ્ત્રી થનાર છે, અને સાહરા ખાનમ તેની સાસુ થનાર છે. શાદી પછી તે અલ્લ હુસામની નોકરીમાં રહેશે કે પોતાની જગીર ઉપર જઈ પોતાના કબીલા સાથે રહેશે? ગાલિબ મક્કવા પછી બધું ગાલિબની ખુશી ઉપર આધાર રાખશે. ગાલિબ ખુશી હશે તો તેના કબીલા સાથે ગરીબી હાલતમાં પણ રહી શકશે. ગાલિબ અમીરઝાદી છે, ધ્યને અહેસાન પણ ઉત્તરતા ખાનદાનનો નથીજ, પણ તેના કબીલા તંગીમાં આવી ગયો છે. ગાલિબ જો ખુશી અને સુખી હોય તો ગમે તેવી હાલતમાં રહી શકાય. શું અલ્લ હુસામ તેને પૈસાની મદદ નહીં કરે? જરૂર કરશે. કરમતી તરીકે તેનો દાવતની આવકમાં હક છે, તેમ તેણે અલ્લ હુસામની આવક વધારી આપવામાં, તેના હિસાબ બરોબર રાખવામાં, તેની કીર્તી અને સત્તા વધારવામાં બહુ મદદ કરી છે. તેણે કરમતીઓના રૂહાની પિતાની નિમકહલાલીથી સેવા કીધી છે, તે કદી પણ તેને મદદ કરવા વગર રહેશે નહીં. પણ અલ્લ હુસામ ગાલિબ તરફ એવી રીતે શા માટે જોતો હતો? ગાલિબ તેની બેઠી, તેના એક સાચા મુરીદ અને સેવકની લવિષ્યની સ્ત્રી; એટલે અલ્લ હુસામ તેણીનો પિતા, તેના મનમાં બીજા વિચારો હોયજ નહીં. પણ! પણ! ધારો કે અલ્લ હુસામ તે મનમોહીનીના મોહમાં અંજનઈ ગયો હોય, અને તેની સાથે પરણવા માંગે! યા ખુદા! શું તે ખનવાકાર છે? શા માટે નહીં? તેને ત્રણ સ્ત્રીઓ છે એટલે ચોથી કરી શકે. પણ કહે છે કે અલ્લ હુસામે એવો નિશ્ચય કીધો છે કે તે

કોઈ પણ વખત ચાર સ્ત્રી રાખશે નહીં. કહેવામાં આવે છે કે કોઈ નળુમીએ તેને કહ્યું છે કે તેને ચાર સ્ત્રી હશે તે વખત તેની પડતી અને દુઃખ શરૂ થશે. એ અંદર અંદરની ગપ ઉડી રહી છે, તે જુડી હોવી જોઈએ, ગમે તેમ હોય પણ અલ્લ હુસામને ત્રણ સ્ત્રી હોવા છતાં ચોથી પરણવાની ખવાહેશ થઈ આવે છે ત્યારે એક સ્ત્રી કંઈને કંઈ બીમારી ભોગવી મરણ પામે છે. મુખા-લેફૂન અને ફુશમનો તે માટે અનેક જુડાં તહોમતો અલ્લ હુસામ ઉપર મૂકે છે. પણ એ તો ઇમામી એજન્ડ છે. અલ્લ હુસામ ઇમામના ખરા હુજ્જત, અને સાચા સેવક છે. તેની આ દુનીઆની અને આખેરતની બંધી ઇચ્છાઓ પૂરી થવાની છે. એ બધું અલ્લ હુસામના મોઅજ્જાઝા તરફ આમ લોકો માને છે. પણ અલ્લ હુસામમાં તેવી રહાની તાકત તો ન હોવી જોઈએ. ખચિત અલ્લ હુસામ સ્વાર્થી અને લાલચુ છે. તે કંજૂસ પણ છે. તે પોતાની મોજ માટે છૂટથી ખરચે છે, પણ ધાન અહેસાન જેવાની સેવાની કદર કરી પૂરો બદલો આપતો નથી. એવો સ્વાર્થી માણસ શું ન કરે? જો તેને ગાલિબનો મોહ લાગે તો તેણી સાથે પરણવા માટે ગમે તે ઇલાજ લેવા ચૂકે નહીં. પણ આવા વિચારો મનમાં લાવવા એ અલ્લ હુસામને ગેર ઇનસાફ કરવા જેવું નથી? ખચિત તેણે તેના રહાની પિતાને ગેર ઇનસાફ કીધો છે. એવા વિચારો મનમાં આવવા દેવા જોઈએ નહીં. પણ શેખ તકી જેવા જુઝર્ગ ઉપર ખુની હુમલો કરનારાઓને સળમાંથી બચાવવા અલ્લ હુસામ દોલત ખરચી રહ્યો છે તે શું? લોકો તે માટે પણ ધણું બોલે છે. અબુલ્લ એદાદ, તે બેવકુફ દાદ ગમે તેવી બકવાસ કરી લોકોને ઉશકેરે છે, અને તેના પરિણામો અલ્લ હુસામને ભોગવવાં પડે છે. જેવું તેનું પેટ મહોટું છે તેટલી તેની ઝબાન પણ નમસ્તી કુદતી છે, એ શેખ તકી.....

ધાન અહેસાન—વિચારોમાંથી જાગી ઉઠ્યો, તેને કોઈ જુલાવતું હતું અલ્લ હુસામ તરફથી તેને જુલાવવા ગુલામ આવ્યો હતો. તે ઉઠ્યો અને ઝડપથી તદખાર થઈ અલ્લ હુસામ પાસે હાજર થયો.

અલ્લ હુસામ—તોફીક પાશા હલખ આવી ગયો છે એવી ખબર મને હમણાજ મળી છે. હલખમાં તે એક બે દીવસજ રહેશે. તમે હલખ જાઓ અને ઇકશીદી બાબત તેણે કંઈ પણ હુકમ કાઢ્યો હોય તો તપાસ કરી તમે હમસ આવો. હું આવતી કાલે સહવારમાં હમસ જાઉં છું. તમે પુરી ખબર મેલવી જેમ અને તેમ જલદી મને લાં મલો. પાશા હલખ શા માટે ગયો છે અને ત્યાંથી ક્યાં જવાનો છે તે પણ તપાસ કરી લાવજો, જો તે દીમશક

તરફ જતો હોય અને હમસ ઉતરવાનો હોય તો હમસમાં તેને માન આપીએ અને મુલાકાત થાય.

ધખને અહેસાન આ હુકમ સાંભળી દબાઈ ગયો. તેનું મન ત્યાંથી જવા ચાહતું ન હતું. તેના મનની આશા ત્યાં આવી ચઢી હતી. તેની જીવન દોરી હાલુલ મહાલમાં ખેંચાતી હાલતમાં લટકી રહી હતી. તેના ભવિષ્યનો ફેસલો ત્યાં અને તેજ વખતે થવાનો હોય તેવો તેને ભાસ થતો હતો. ફાતેમાં ખાન-મને તે હજી મક્કી શક્યો ન હતો. અને ગાલિખનું મન તે જાણી શક્યો ન હતો. એવી લટકતી હાલતમાં તે ત્યાંથી જવા ઇચ્છતો ન હતો. પણ ના કેમ કહેવાય ? તે મનમાં મુંઝવે, માર્ગ શોધ્યો, ના કહેવા જતો હતો પણ મહો-ડેથી કહેવાઈ ગયું કે—

ધખને અહેસાન—જેવી અમીરનો મરજી.

અલ હુસામ—હીક ! તમે જલદી તપ્યાર થઈને જાઓ, વખત નથી, અને રેલ ગાડી ચુકી જશે.

ધખને અહેસાન—ઇજ્જત હોય તો હું અમીરને અરજી ગુજારવા ચાહું છું.

અલ હુસામ—કહો ખુશીથી કહો.

ધખને અહેસાન—મેં આપને ગાલિખ ખાનમ વિશે કહ્યું હતું. તેણી અને તેની માતા આપના મહેમાન થઈને આવ્યા છે. કેાઇ સુરતથી તેઓને મારે માટે સમજાવી ખુશ કરી આપશો તો હું આપનો જીંદગી સુધી આભાર બૂલીશ નહીં.

અલ હુસામ—ધખને અહેસાન, તમોને મેં અગાઉ પણ કહ્યું હતું કે હું અમીર જલ્દીલને નારાજ કરી શકું નહીં. તમે જાણો છો કે દાવતમાં ધણો ફિસાદ પેદા થયો છે. અમીર જલ્દીલ તવંગર અને વગવાલા આદમી છે તેના બેટા અમીર અરસલ સલતનતમાં ધણી વગ ધરાવે છે. અને અમલ-દારો સાથે તેને ધણી મિત્રાચારી છે, તમારી હાલત તરફ તેઓ નજર કરે, એ બધું જોતાં મને એ અમર મુશકિલ લાગે છે.

ધખને અહેસાન—અમીર જલ્દીલનો નહાનો બેટા મુખલીસ તો આપના કહયાથી બાહેર નહીં જાય ?

અલ હુસામ—તે ભોળો અને ખેવકુદ આદમી છે. અમીર જલ્દીલને તે સમજાવી શકે નહીં, અને અમીર જલ્દીલ તેના બેટા અરસલની ઇચ્છાથી

વિશેષ જાણ નહી, તો પણ હું મારાથી બનતું કરીશ. તમે જલદીથી તપ્યારી કરી હલખ જાઓ, અને મને હમસ આવી મલો, હું આવતી કાલે અહીંથી રવાના થાઉં છું.

ધખને અહેસાન ત્યાંથી ઉઠ્યો. તેણે હાલુલ મહાલથી રવાના થવા અગાઉ ફાતેમાં ખાનમને મક્કવા અને પોતાના ભવિષ્ય વીશે કંઈ વધુ ખબર મેલવવા કોશિશ કરી, પણ ફાતેમાં ખાનમ મહેમાનો સાથે રોકાએલી હોવાથી ધખને અહેસાનને મલી શકી નહી. અને ધખને અહેસાનને ત્યાંથી રવાના થવું પડ્યું.

અલ હુસામે અણુ રિઝામને તાર કરી બુલાવ્યો. તે તેજ રાતના ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કરમતીઓના રૂઢાની પિતા (હુજત) અને તેના વિશ્વાસુ ઘાઘ અણુ રિઝામ વચ્ચે તે રાતે લાંબો વખત મસલેહત ચાલી. ખીજે દીવસ પણ તેઓ વચ્ચે મસલેહત થઈ. છેવટે નક્કી થયું કે સાહરા ખાનમ અને તેની બેટી ખુશસુરત ગાલિખને જખરેલ પહોંચાડવા અણુ રિઝામ સાથે જાય.

હાલુલ મહાલ આવેલા મહેમાનોને જખરેલ પહોંચાડવા અલ હુસામના હુકમથી ખાસ તપ્યારીઓ થઈ રહી હતી, અને અલ હુસામ ફાતેમાં ખાનમને સાથે લઈ હમસ જવાની તપ્યારી કરતો હતો. સાહરા ખાનમ અને તેની રૂપવંતી બેટીને જખરેલ પહોંચાડવા અલ હુસામની ખાસ સફરની ગાડી તપ્યાર દરવામાં આવી, અને રસતામાં બદલાવા માટે વધુ ઘોડાઓ પણ મોકલવામાં આવ્યા. વહેલી સહવારના રવાના થઈ તેઓ રાતના જખરેલ પહોંચવાના હતા. મુસાફરી દરમિયાન આરામ લેવા અને નાસતો કરવા માટે તંબુનો અને ખાણી પીણીનો પણ ખાસ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. ફાતેમાં ખાનમને અલ હુસામે સમજાવ્યું કે અમીર જલ્દીલને ખુશ રાખવા આ બધું કરવામાં આવતું હતું, પણ ચંચળ ફાતેમાં અલ હુસામને ઠીક ઝોળખવા લાગી હતી. આ દોડધામનો નતીજો શું આવશે તે તેણી કહી શકતી ન હતી, પણ એ બધું કેવી ભાવનાથી કરવામાં આવે છે તે તો તેણી સારી પેઠે જાણતી હતી. પણ તેણી શું કરી શકે? તેણીએ એ મોહક સુદરીને હાલુલ મહાલ બુલાવી એજ બૂલ થઈ, પણ હવે શું થાય? ફાતેમાં ખાનમે બાજુ બગડેલી જોઈ ચુપકાદી અખત્યાર કરવામાં ડહાપણ બોયું. તેણીને હુકમ થયો કે અમીર સાથે તેણીને પણ હમસ જવું છે ત્યારે વધુ મુંજવણમાં પડી. અલ હુસામને તેણીએ હમસ જવાનું કારણ પૂછ્યું. તેનો જવાબ મક્કયો કે હાલુલ મહાલમાં તેણીની તખીઅત ઠીક રહેતી નથી તેથી હવે બદલ થશે, તેમ અમીરને હમ-

સર્મા વધુ વખત રહેવાનું છે, તે સમય તેની માનીતીને સાથે રાખવું હશે છે, જેથી સાંખે વખત તેણીથી દૂર રહે નહીં.

માનીતા મહેમાનોને જખરેલ પહોંચાડવા કાફલો તૈયાર થયો. અને વહેલી સહવારના મહેમાનો રવાના થયાં. અલ હુસામ માનીતા મહેમાનોને કેટલાક માછલ સુધી સાથે આપવા ઘોડા ઉપર સવાર થયો, અને કાફલો અખૂ રિઝામની આગેવાની હેઠે રવાના થયો. ઝાડોની ઘટાઓ અને જંગલોથી ભરપૂર તે પહાડી રસ્તો કુદરતી દેખાવોથી મનરંજક હતો, તેમ તે શિકારના જનવરોથી પણ ભરપૂર હતો. થોડેક દૂર જવા પછી અખૂ રિઝામ કેટલાક શિકારીઓને લઇ શિકાર મેળવવા ગયો, અને અલ હુસામ તેના મહેમાનોની ખખર રાખવા ગાડીની બાજુમાં પોતાના ઘોડાને ચઢાવતો હતો. તેણે સાહરા ખાનમને પૂછ્યું કે જો ગાલિયની મરજી ઘોડા ઉપર સફર કરવાની હોય તો તે પોતાનો ઘોડો આપે. ગાલિયે શરમાળ પણ એ માંગણી કમુલ રાખી નહીં. અખૂ રિઝામને પાછા ફરતાં લગભગ એ કલાક નિકલી ગયા, તે દરમિયાન અલ હુસામ તે સુંદરીઓની ખખર રાખવાને બહાને તેઓ સાથે ઠીક મહેબત પેદા કરી શક્યો. સાહરા ખાનમ તો તેના મોહા અને માલિકની તેણી ઉપર એટલી બધી માયા અને મહેબત જનમ દિદા દિદા થઈ ગઈ. તેણીને લાગ્યું કે તેક અને પરહેઝગાર રૂહાની પિતાની આવી માયા ફક્ત તેણીના મોહામાં નસીબનું પરિણામ હતું, નહીંતો તેણીના જેવી ગુનેહગાર અને નાચીઝ કહાં, અને તે આસમાની રૂહાની મરતખાના સાહેબ કહાં. તેણી તેના પગ ચૂમવા તૈયાર હતી, અને જો એ મોહા તેણીને પોતાની લોંડી બનાવી રાખે તો તેણીએ સાતમાં જન્મતને હાંસલ કીધું, પણ તેણીના નસીબ કહાં? અલ હુસામ તે મહેમાનોને સફરના રસતા ઉપર અખૂ રિઝામને સપુરદ કરી પાછો ફર્યો, અને ફાતેમાં ખાનમને સાથે લઇ હમસ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

નહેર અલ કળીર ઉપર આવેલી જગીર હાલુલ મહાલ મુકી જખરેલ તરફ જતાં મુસાફરોએ દક્ષિણ તરફનો રસતો લીધો. તેઓ લખનાનના પહાડી પ્રદેશ તરફ પૂર્વ છેડેથી ઉપર ચઢતાં જતા હતા. તે રળીઆમણ પહાડોની ટોચો, એક પછી એક હારો હાર અને એકની પછવાડે બીજી વધુ અને વધુ ઉંચી નજરે પડતી હતી. ટોચોની હારોની પછવાડે દસ હજાર પુટ ઉંચી ટોચો, તે ઉપરના બરફના ઢગલાને લીધે ચમકારા મારી રહી હતી. તેઓ વચ્ચે અસ્સોદાની ટોચ બશશરાના સેદારના લાકડાંના ગીચ જંગલો બ્યાં બાથેમાં છે તે અગીઆર હજાર પુટ માથું ઉંચકી માંડેલો દુરથી મુસાફર

રેાને માર્ગ બતાવતી હતી. સાહુગ અને ગાલિય ધડીકમાં દુરથી નજરે પડતા પહાડો તરફ જોતાં હતાં, અને ધડીકમાં તેઓની નજર પહોંચી. ઝાઝાઓ અને નાળાઓમાંથી સુંદર સરોધ સાથે વહેતાં નિરમળ પાણી તરફ ખેંચાતી હતી. ગાલિયને આજે કંઈક વધુ ઉમંગ ઉત્પન્ન થયો હતો. માર્ગમાં આવતા તુતના જંગલો, ઓલીવના બગીચાઓ કે પાષન વૃક્ષની ઘટાઓ આજે તેણીને વધુ આકર્ષક લાગતી હતી. આ હરીઆળા માર્ગ વચ્ચેથી તેણી ધણી વખત પસાર થઈ હતી, પણ આજે તેનો બહાર કંઈક ઓરજ જણાતો હતો. થોડે થોડે દુર નહાના નહાના ગામડાઓ લીલાં જંગલો વચ્ચે સફેદ આંદનીઓ જેવાં જણાતા હતાં. પહાડોની ટોચો ઉપર વસેલાં આ ગામડાંઓ દુરથી જાણે ઉંચી ટોચો ઉપર વળગાજેલાં હોય તેવું જણાતું હતું. લગ્નનાનનો આ ભાગ કરમતી, બાતેની વિગેરે કામોથી વધારે વસેલો હતો, જેઓ સામાન્ય રીતે શિયાઓ ગણાતા હતા. અહિં તહિં દરૂઝ લોકોના ગામડાં નજરે પડતાં હતાં, પણ તેઓની સંખ્યા ઘણીજ થોડી હતી. ખીંડુઓ પણ જંગલોમાં કામ કરવા કે નીજાવ કરવા તેઓના કાળાં વાળના કપડાના તંબુઓ જેવાં ધરો ઉભાં કરી પહાડોની નીચાણોમાં નજરે પડતા હતા. તેઓ હવે જવ અને ધઉની ખેતીઓ વચ્ચે ચાલવા લાગ્યા, અને ત્યાંથી આગળ વધતાં તેઓ એક રળીઆમણા ગામડા નજદીક આવી લાગ્યાં.

અબુ રિઝામ—બહેનો, તમે હવે અહીં થોડો વખત વિસામો લેશો કે ? આપણે નારતો પણ કરી લઇએ.

સાહુરા ખાનમ—સહયદી, આપ જેમ ફરમાવો.

અબુ રિઝામ—અમીરનો હુકમ છે કે આપ બહેનોને રાહત મલે અને આપની ખુશી હોય તેમ કરવું. તમો તો દુનીયા અને આખેરત છો. અહીં મોલાની આપ ઉપર ઘણીજ મિઠી નજર છે.

ગાલિય ખાનમ—ચાલો માદર આપણે ઉતરીએ. કાકાજી સાહેબ આપણી સાથે છે, પછી શું ફિકર છે ! મને આ ગામડીઆઓના ધરો જોવાં છે.

સાહુરા ખાનમ—ખેડી, આ સાહેબ દાઇના મરતબામાં છે, તેમે સહયદી કહેવું જોઇએ, કાકાજી કહેવાય નહીં.

ગાલિય ખાનમ—માફ કરજો કાકાજી, સહયદી, હંજૂલી. આપ મારા કાકાજી જેવા છો જેથી મેં આપને કાકાજી કહ્યું.

તેઓ ગાડીમાથી નીચે ઉતરી, અને કાફલાએ તે ગામડા નજદીક આવેલી

ઓલીવના વૃક્ષોની ઘટા નીચે પડાવ કર્યો. નાશતાની તદ્દયારી થવા લાગી, તે દરમિયાન ગાલિબની ધ્વજાથી અબૂ રિઝામ ગામડાઓના ધરો બતાવવા તે બાન મહેમાનોને લઇ ગયો. એ ધરો મળખૂત પથ્થરના મહોટા ઓસલાઓના બાધેલાં હતાં, છત જંગલના લાકડાંઓ, ધાસ અને પાંદડાંઓ સાથે ચિકણી માટીની બેળસેળ કરી એવું કઠણ બનાવેલું હતું કે તે કુદરતી જમીન જેવું જણાતું હતું. મહોટે ભાગે અંધરો ખડકના ઉચાણવાલા ભાગમાં એકજ મહોટા ઓરડાના બાંધેલા હતાં, અને તેના નીચાણમાં એકાદ બે વધુ ઓરડા બનાવેલા હતા. છત ઉપર અનાજ અને ઓલીવ સુકાવાને રાખેલા નજરે પડતાં હતાં, અને અહિં તહીં તેઓના રંગ બેરંગી કપડાંઓ પણ સુકવવા રાખેલા જણાતા હતાં. આ ગરીબ ગામડીઆઓ ઉપરનો ઓરડો મુસાફરોને આવકાર આપી ઉતારવા હમેશ તદ્દયાર રાખતા હતા. એ ઓરડામાં એક ભાગ જરા ઉંચો બેઠક તરીકે બનાવેલો હતો, જે ઉપર હાથની બનાવેલી ચટાઇઓ કે ગંરમ ધુરનુસ જેવું કપડું બેસવા માટે બિછાવેલું હતું. ઓરડામાં દાખલ થવા પહેલાં પગરખાં બાહરે ઉતારવાં પડતા હતા. ઓરડામાં ચટાઇ, રંગ, કેટલાક તકીઆઓ અને સુવાના બિછોના ઉપરાંત પાણીનો કુબો, સગડી, પકાવવાના કેટલાક વાસણો અને એક મહોટો થાલ પડેલા હતા. નીચેના ઓરડામાં માટીના કોદાઓમાં અનાજ ભરી રાખેલું નજરે પડતું હતું. એ નીચલા ઓરડાની બાહરે, બાલુમાંજ, ઘર ધણીના ખરચ, ગધેડાં, ગાય, બકરાં અને ઘેટાંઓ રાખવા માટે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે, તેઓને પહોડો ઉપરના ખરચ તરફથી આવતી ઠંડી હવાથી રક્ષણ મળે. એક બે ઘેરની મુલાકાત લેનાં ધરના સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળ બચ્ચાંઓ આવેલાં મહેમાનોને મરહબા પુકારતાં આવકાર દેવા આવ્યા. ગાલિબ તેઓ સાથે વાતે વલગી, અને તેઓની ખેરીઅત ખબર પુછવા લાગી. એ તકનો લાલ લઇ અબૂ રિઝામ સાહરા ખાનમ સાથે મસલેહતમાં લાગ્યો.

અબુ રિઝામ—બહેન સાહરા ખાનમ, તમે ધણી નસીબદાર છો. અપના મોલા અમીર અલ હુસામની તમારી તરફ ધણી નજર છે.

સાહરા ખાનમ—અમીર તો આપણા રૂહાની પિતા છે. મારા કહાં નસીબ કે તેમની નજર મારી તરફ થાય.

અબુ રિઝામ—હું ખરું કહું છું કે અમીરને તમારી તરફ ધણી લાગણી છે. જો તેમ ન હોત તો તમારે માટે આટલા બદાબસ્ત સાથે સફરનો સરન-

જમ કીધો ન હોત. આવી દીન અને દુનયાની જીત કંઈ બધાનાજ નસીબમાં હોતી નથી.

સાહુરા ખાનમ—હું તો અમીરની બાંદી છું, અને તેમનો હરએક બોલ ઉઠાવવા હંમેશા તબયારજ છું. (સાહુરા ખાનમ સમજવા લાગી કે અબુ રીઝામનો ઇશારો તેણીની પોતાની તરફ છે, એટલે તેણી કરમતીઓના હુજતની ચોથી બીબી થવા તબયાર થઈ ગઈ.)

અબુ રિઝામ—ઘણા શખસો એમજ કહે છે, પણ કસોટી થાય છે તે વખત પાછળ હટી જાય છે. આ તો તમારૂં નસીબ અને તમારી ઇજતની જુલદીનો મોકો છે, એ મોકો ફરીથી હાથ આવશે નહીં.

સાહુરા ખાનમ—સમજ્યદી હું મારા મોલા જે પણ ફરમાવે તે કરવા તબયાર છું, અને એ મોલાની ખિઝમત મારા નસીબમાં લાવી આપવા માટે હું આપની પણ અહેસાનમંદ થઈ રહીશ (બોળી સાહુરા ખાનમે હવે ખાતરીથી માન્યું કે અલ હુસામ તેણી સાથેજ રાહી કરવા ચાહે છે.)

અબુ રિઝામ—ઠીક ત્યારે તમે ફરશો નહીં. અને જે સલાહ આપું તે કબુલ કરશો ?

સાહુરા ખાનમ—બોલો ખુશીથી બોલો. મારા મોલા અમીરની જે પણ મરજી હશે તે કરવા હું તબયાર છું.

અબુ રિઝામ—પણ અમીર જલ્લીલ તેથી રાજી નહીં થાય.

સાહુરા ખાનમ—હું કંઈ અમીર જલ્લીલથી બંધાએલી નથી. મારા મરદના વફાત પછી હું મારી મરજીની મુખત્યાર છું. મને ખબર છે કે અમીર જલ્લીલના ખ્યાલો ઠીક નથી, મુદ્દમોની તે તરફેણમાં છે, અને તેનો બેટો અરસલ તો બિલકુલ હાથથી ગએલો છે. પણ તેથી મને શું નિસંજત !

અબુ રિઝામ—ઠીક ત્યારે તમે વચન આપો છો.

સાહુરા ખાનમ—વચન આપું છું.

અબુ રિઝામ—અમીરની ખુશી છે કે તે ગાલિબ ખાનમ સાથે સાદી કરે.

સાહુરા ખાનમ—ગાલિબ સાથે ? (તેણી દબાઈ જઈ બોલી)

અબુ રિઝામ—કેમ વિચારમાં પડી ગયાં ?

સાહુરા ખાનમ—કંઈજ નહીં. હું તો ધારતી હતી કે-પણ કંઈ નહીં. ગાલિબ ધણી નાની ઉમરની છે.

અયુ રિઝામ—તો અમીર પણ ક્યાં ધરડા છે. ચાલીસ ઉપર થોડાકેજ વરસ થયાં છે.

સાહુરા ખાનમ—ગાલિબ તેમનાથી અરધી ઉમરની છે.

અયુરિઝામ—કસોટીનો વખત છે, આવો વખત ફરીથી હાથ આવશે નહીં. ગાલિબ ક્યાં મરતખામાં ચદશે એને કેટલી ઇઝાત હાંસલ કરશે ! તે સાથે તમારૂં માન અને મરતખો કેવાં થાશે તેનો પણ વિચાર કરો.

સાહુરા ખાનમ—પણ ગાલિબ માનશે કે ?

અયુ રિઝામ—તેણીને મનાવવું તમારા હાથમાં છે. તમે સમજાવજો કે અમિરે વચન આપ્યું છે કે અમીરની ખીજ સ્ત્રીઓ ગાલિબની બાંદીઓ થઈ રહેશે. ગાલિબને માટે હમશમાં એક અલાહેદો મહેલ રાખવામાં આવશે, અને હાલુલ મહાલ આખો તેણીને માટે રહેશે.

તેઓ વચ્ચે વધુ વાતચીત થતી રહી. એક ભોળી અને ભક્તી નારને ભમાવવા અને સમજાવી લેવા અયુ રિઝામ જેવા અતુલવીને માટે સહેલું હતું. ગાલિબ ખાનમ ગામઠીઆઓથી મશકરી મજાક કરી પાછી આવી તેટલા વખતમાં તો અયુ રિઝામે સાહુરા ખાનમને પૂરે પૂરી હાથમાં લઈ લીધી હતી.

તેઓએ નાશનો કીધો, અને ત્યાંથી રવાના થયાં ગાડીમાં બેસતાંજ સાહુરા ખાનમે ગાલિબને સમજાવવા માંડી. ગાલિબને અલ હુસામની નજર હજી યાદજ હતી. તેણીએ અલ હુસામ સાથે શાદી કરવામાં મહોટાઇ, તવંગરી, માન મરતખો અને ઇઝત જોઇ. તેણી હુજતની ખીબી થશે, અને તમામ કરમતી સરદારોની સ્ત્રીઓ અને બહેન બેટીઓ તેણીને માન ઇઝત આપશે. તેણી હાલુલ મહાલમાં નાચશે, કુદશે અને મોજ કરી શકશે. પણ અલ હુસામની ખીજ સ્ત્રીઓ છે તેનું શું ? પણ તેણીઓ તો ગાલિબની લોંડીઓ થઈ રહેવાની છે. કહે છે કે અલ હુસામની ઉમર મહોટી છે, તે જવાનજ લાગે છે, તેનો બાંધો અને કદ જોતાં કાઠ તેને ૩૦ વરસ કરતાં વધારે મહોટા કહેશે નહિ.

તેઓ જખરેલ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી અયુ રિઝામે પોતાનું કામ કર્યા કીધું, ગાલિબને મહોટી મહોટી વાતો અને લાલચો બતાવતો રહ્યો, તેઓની સફર પુરી થઈ તેટલામાં અયુ રિઝામે પોતાનું કામ પણ લગભગ પુરું કર્યું હતું. એ વાત અમીર જલ્દીલ અને બીજાઓથી બિલકુલ મખફૂ રાખવા તે બાનુ-ઓને સમજાવી, વચન લઈ, અયુ રિઝામ જખરેલમાં દાખલ થયો.

મકરણ ૧૨ મું

પડદા પછવાડે • શું થાય છે.

ઇબને અહેસાન અલ હુસામના હુકમ મુજબ હલખ ગયો. ત્યાં તેને જે તપાસ કરવા હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો તેની જુસતેજૂં કીધી, પણ ચોક્કસ ખબર મેલવી શક્યો નહીં. તે સમય તે હમસ જવા માટે હલખથી તરાશુ-લસ અને ખેડત તરફ જતી રેલવેમાં ખેસી રવાના થયો. હાલુલ મહાલથી રવાના થતાં તેના મનની દશા વિચિત્ર થઇ ગઇ હતી. ગાલિખે શું જવાબ આપ્યો, ફાતેમાં ખાનમ તેને સમજાવી શકી કે નહિ, અલ હુસામ શું કરવા માંગે છે, વિગેરે અનેક વિચારોએ તેનું મગજ ઘેરયું હતું. હલખ આવવા પછી સોંપાએલા કામની તપાસ કરવામાં તેના મગજ ઉપરનું દબાણ કંઈક ઓછું થયું, પણ હલખથી રેલવેમાં રવાના થયો કે ફરીથી તેના તેજ વિચારોએ તેનું મગજ ઘેરી લીધું. રેલ હલખથી રવાના થતાં કુવેક નહેરના કિનારા ઉપર આવેલા રળીઆમણા બગીચાઓ પસાર કરતી દક્ષિણ તરફ ચાલી. ઉતાડ્ઝોની ધમાલ હતી, કેમકે હલખ ત્રણ સંજક-હલખ, મરાશ અને ઉરફાના બનેલા ઇલાકાનું મુખ્ય મથક હોવાથી, તુરકી સલતનતની વડી અદાલતો વિગેરે ત્યાં હોવાને લીધે રહ્યતની ત્યાં આવ જવ ધણી હતી. હલખની વસ્તીના પોણા ભાગ મુસલમાનો છે, અને બાકીનો પા ભાગ યહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ છે. ખ્રિસ્તીઓમાં ગ્રીક અને અરમિનીઅન ચર્ચના વડા પેત્રીઆર્ચ ત્યાં રહેતા હોવાથી એ બે ફિરકાનું વિશેષ જોર હતું. તે ઉપરાંતમાં મવારીન, જેકાબાઇટ રોમન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓની પણ ત્યાં સારી વસતી હતી. ખ્રિસ્તીઓ ઝિતાબ અને અઝીઝીએહ નામથી ઓળખાતા લતામાં રહેતા હતા, અને યહુદીઓ બહસીતામાં રહેતા હતા. હલખમાં યુરોપના બીજા રાજ્યોના એલચીઓની સંખ્યા પણ સારી હતી. હલખનો ઇલાકા ધણે ભાગે પહાડી છે. એ પહાડો વચ્ચે જગે જગે રળીઆમણી સપાટ અને ફળદ્રુપ જમીનો આવેલી હોવાથી ત્યાં બાગબગીચાઓ ધણા છે. તે સમય હલખની ચારે તરફ પરાંઓ નજરે પડે છે, કે જ્યાં તુરક, અરબ, શીરીઅનો, ખ્રિસ્તીઓ, અને યુરોપીઅન તંત્રગરોના રહેઠાણો છે. આ પરાંઓ તરફ રહેનારાઓની આવજનવને લીધે હલખની નજદીકમાં રેલવે ઉતાડ્ઝોથી ચિફાર

રહ્યા કરે છે. હલબથી રવાના થયા પછી એક પરોને લગતા નાહના સ્ટેશન પાસે રેલ ઉભી રહી, એટલે તેના મગજ ઉપરનું દબાણ ઓછું કરવા ધબને અહેસાન 'પ્લેટફોર્મ' ઉપર ઉતર્યો. તે ઉતાડ્યોની દોડધામ જોતો હતો, તેટલામાં તેના જુના મિત્ર લતીફજીએ તેના ખંખા ઉપર હાથ મૂક્યો.

લતીફજી—કેમ બિરાદર તમે તો રેલ ગાડીમાંજ દેખાવ દેતા માલમ પડે છે.

ધબને અહેસાન—અને તમે પણ બીજે કોઈ ઠેકાણે મલતા નથી. આ તરફ નિકલી આવ્યા છો ?

લતીફજી—કોઈ માશુકની શોધમાં તો નહીજ, પણ ધંધાની શોધમાં તો ખરો. તમને ખબર હશે કે હલબ પિશતા અને બીજા સુકા મેવાની મુખ્ય ખજાર છે. આ ઇલાકામાં મેવો ઘણો થાય છે. અને ઓલીવ સાથે બીજો મેવો પણ ધરાકોને જોઈએ. જે આડતીઆ મારફત માલ મંગાવતા હતા તેનું કામ મન પસંદ જણાયું નહી, એટલે નવો બંદોબસ્ત કરવા આવવું પડ્યું.

ધબને અહેસાન—ઓલીવના બાગોની જંગલ કમતી છે કે એ નવી ધુન માથે લીધી છે ?

લતીફજી—ઓલીવના બાગો જો કે સારી પેદાશ કરી આપે છે, પણ બંધાં સુધી બીજા વસતુઓમાં માથું લિજ્જવતા નથી ત્યાં સુધી બે પૈસા પુરા મલી શકતા નથી. તેમ કુડુંબના માણસો પણ વધતા જાય છે, એટલે નવા ધંધાની શોધમાં નિકલવું પડે. હું તો પિદરને ભલામણ કરવાનો છું કે હલબમાં પહેલી જોલવી, અને અહિંથી રેશમી, સુતરાઉ, તથા ગરમ કાપડ ખરીદી નીચે લાવવું. ગલીયાઓ અને ચામડાનો અસખાબ પણ પરદેશ મોકલી શકાય.

ધબને અહેસાન—યુરોપીઅન કાપડની હરીફાઈ કેમ છે ?

લતીફજી—સખત છે, પણ તુરકી સલ્તનતની જકાતની રાજનીતી બચાવ કરી રહી છે. યુરોપીઅન રાજ્યોના એલચીઓ પોતાના દેશના માલનો ઉઠાવ વધારવા બેહદ કોશિશ કરી રહ્યા છે. પણ બિરાદર તમે આ તરફ કેમ ?

ધબને અહેસાન—અમીરના ખાનગી કામ માટે. ચાલો ગાડીમાં બેસો ત્રેન ચાલું થાય છે.

તે મિત્રો ગાડીમાં બેઠા કે ત્રેન ચાલુ થઈ. મેવાના બગીચાઓ વચ્ચે અરબ, કુરદ અને તરકોમન મજૂરો કામ કરી રહેલા નજરે પડતા હતા.

તેઓના નહાના બચ્ચાઓ ત્રેન પસાર થતી જોવા માટે વાડની નજીક આવી ઉભતાં. સરપની માફક ત્રેન એ બગીચાઓ અને પહાડીઓ વચ્ચેથી પસાર થવા લાગી, અને ફેટલીક વારે સપાટ રણુ જોવા મેદાનમાં આવી લાગી. સિરીઅન રણુ સાથે સંબંધ ધરાવતા આ મેદાનોમાં અનાજની ખેતીઓ અનાએહું બીદુઓ કરતા હતા. તેઓ સિરીઅન રણુમાં વસતા બીદુઓમાંથી ખેડુતો બનેલા હતા, કે જેઓને ફલાહીન કહેવામાં આવે છે. આ ફેરફાર થતા જતા દેખાવો તરફ તે મિત્રોની નજર ન હતી. તેઓતો પોતાની વાંતોમાં તલ્લીન થએલા હતા. લતીફે જાતે રહેમદિલ અને વિસવાસ રાખનારો માણસ હતા. તેને કરમતી હુજત અલ હુસામ માટે માન હતું. અને અલ હુસામને તે ઇમામના નાયબ તરીકે માનતો હતો, પણ હલખમાં તેણે ફેટલીક એવી ખબર મેલવી હતી કે જેથી તેના મન ઉપર એક બોજો આવી પડ્યો હતો, અને એ બોજો તે ઇબને અહેસાન પાસે ખાલી કરવા તલખી રહ્યો હતો. તેણે વાત બહું ખાનગી રાખવા ઇબને અહેસાન પાસેથી વચન લીધું, અને નીચલી હકીકત કહી સંભળાવી.

લતીફે—હું થોડા મહીના અગાઉ હલખ આવ્યો હતો તે વખત હું જે ખાનમાં ઉતર્યો હતો ત્યાં રકકાથી આવેલા ફેટલાક મુમિનો હતા. એક બે દીવસ પછી તેઓ સાથે મને સારી દોસ્તી બંધાઇ. તેઓ ત્યાં કંઈ પણ દેખીતાં કામ વગર રહેલા હતા, એટલે મે તેઓમાના એક ફઝલખેરને હલખ આવવાનું કારણ પૂછ્યું, ફઝલખેરએ પહેલાં આનાકાની કીધી; તે પછી મને એકાંતમાં મલતાં જણાવ્યું કે “થોડા વખત પહેલાં અપની દાવત તરફથી રકકામાં અબુલએદાદ આમિલ હતો, તમે કદાચ જાણતા હશો કે રકકામાં આગલના જમાનામાં કરમતી દાવતનું ધણું જોર હતું, અને ફેટલાક હુજતોં અને બાબ પણ ત્યાં થઇ ગયા છે. તે સખબ ત્યાં કરમતી ઓલોમાઓ ધણા હતા, અને હજી પણ ફેટલાક બાહોશ ઓલોમાઓ ત્યાં છે, કે જેઓ અમીર અલ હુસામની ફેટલીક કારરવાઇઓ પસંદ કરતા નથી. અબુલએદાદ જો કે અમીરનો માનિતો દાઇ છે, પણ રકકાના ફેટલાક વિદવાનો સાથે સરખાવતાં તે જાહિલ ગણાય. ખાસ કરીને શેખ તકી પાસે અબુલ એદાદનું જ્ઞાન કંઈ પણ ખિસાદમાં નથી. શેખ તકી નેક અને મુતકી માણસ છે, અને તેના હલખ અને સચ્ચાઇ વિશે ધણા લોકોને પૂરો વિશ્વાસ છે. શેખ તકી વિશે એવું કહેવાય છે કે તે અમીર અલ હુસામના ફેટલાક કામોને શરીઅત વિરૂધ્ધ ગણે છે, અને જો કોઇ તે બાબતમાં શેખ તકીને સવાલ કરવા જાય છે તો શેખ

તેઓને કિતાબો ખતાવી સાબિત કરી આપે છે કે અમીરના ફેટલાક કામો જાએઝ નથી. એ સમય અમીર અલ હુસામે દાઘ અબુલ એદાદને ફેટલીક ખાનશી સુચના આપી હતી, તેને આધારે અબુલ એદાદે શેખ તકીની વિશેષ લોકોને ઉશકેરવા શરૂ કરીધા. વાએઝોમા પણ ઉશકેરણીઓ પેદા કરવા પછી ફેટલાક ધર્મ જનુનીઓને શેખ તકીના ઘર ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યા. તેઓએ ઘર ઉપર ચઢી જઈ શેખને બાહરે રસતા ઉપર ધસડી લાવી લોહી-લુહાન કરી નાખ્યો. એક માણસ તેની છાતી ઉપર ચઢી ખેસી તેનું નાક કાપવા કોશિશ કરતો હતો, ત્યારે બીજાઓ તેના ઘરની એક સ્ત્રીને મારતા હતા. શેખનું તે દીવસ મોત હતું પણ હું ફેટલાક મિત્રો સાથે ત્યાં આવી ચઢ્યો, અને શું છે તે જોવા અને મારામારી અટકાવવા અમો હજી વિચાર કરતા હતા, તેટલામાં ફેટલાક તુરકી અમલદારો પણ ત્યાં આવી લાગ્યા. એ જોઈ હુમલો કરનારાઓ ભાગવા લાગ્યા. તેઓમાં ફેટલાક પકડાયા અને ફેટલાક ભાગી છુટ્યા. તેઓનો કેસ કોર્ટમાં દાખલ થયો છે તેમાં શાખસી તરીકે અમારા નામો પણ નોંધાવ્યા છે, તે સમય અબુલ એદાદના દબાલુથી અમો અહીં ચાલા આવ્યા છઈએ.” ફઝલખેરએ તે વખત મને એ મુજબ વાત કરી હતી. આ વાત ફેટલાક મહીના પહેલાં થઈ હતી.

ધબને અહેસાન—મેં પણ એ ખુની હુમલાને લગતી ફેટલીક વાત સાંભળી છે. ફેટલાક લોકો તે માટે અમીરને દોષ દે છે, પણ હું નથી માનતો કે અમીરના હુકમથી એ કામ થયું હોય. અબુલ એદાદ પોતેજ એવો શખસ છે. તેને જાતી અદાવત હશે.

લતીફએ—અંદરની વાત તો ખુદ જાણે મેં તો તમોને ફઝલખેરે કહેલી વાત સાંભળાવી છે. પણ હજી બીજી વાત સાંભળો. અબુલ એદાદ હાલમાં હલખમાં છે. મને તેની ખબર ન હોતી. તેને મારા હલખમાં હોવાની ખબર મળી હશે, તે ઉપરથી તેણે મને જાણાવ્યો હતો, અને મને ફેટલીક ખુશામત પછી પુછ્યું છે કે અમીર ફરહ—સાથે મને દોસ્તી છે કે કેમ? મેં જવાબ આપ્યો કે, હા. અમીર ફરહ હલખને એક તવંગર આદમી છે, અને જાતે કુરદ છે. અમીર ફરહને જમીલ ખાનમ નામની એક અરમિનીઅન મુસલમાન ઓરત સાથે ઘણી ઘાટી મિત્રાચારી છે. જમીલ ખાનમ ઘણીજ ખુશ-સરત અને નામચીન ગાનારી ઓરત છે. તેણીને જફર પાશા સાથે એવો સંબંધ છે કે જફર પાશા તેણીનો કહ્યો બોલ ઉપાડી લે છે. રકકાનો કિસ્સો મેં તમોને કહ્યો તેમાં જોઆને સજા થઈ છે તેઓને છોડવવા માટે અપીલ

કરવામાં આવી છે. તે અપીલ જરૂર પાશા પાસે છે. તે માટે અમીર ફરહની મારફત જમીલ ખાનમને મલી, સમગ્રવી, જરૂર પાશા ઉપર લાગવગ મેળવવા મને અબુલ એદાદે સમજાવ્યું. અબુલ એદાદે મને સાફ કહ્યું કે અમીર અલ હુસામનો હુકમ છે કે એ ગુનેહગારોને ગમે તેટલું ખર્ચ કરીને પણ છુટાં ના, કેમકે તેઓએ દાવતની ખીદમત કીધી છે. અબુલ એદાદના કહેવાથી હું અમીર ફરહને સાથે લઈ જમીલ ખાનમ પાસે ગયો, જમીલ ખાનમને ઘણી સમગ્રવી, પણ તેણીએ વચ્ચે પડવા ના પાડી. બદલે તેણીતો કહેવા લાગી કે આવા બદમાશોને સજા મલી ને જોઈ તેણી ઘણી ખુશી છે. એવી સંજ્ઞાથી ધર્મ જનુન ઓછું થશે, અને લોકો ફિરકામંધી છોડી દઈ સાચા મુસલમાન અને સલાતનતની વફાદાર રહ્યાત બનશે.

ધખને અહેસાન—આ કિસ્સો અજબ છે. ગુનેહગારોને છોડવા આવી હાલકી ચોરતોની મદદ માંગવામાં આવે છે એ જોઈ મને અનઅમી માય છે, મિત્ર જે જેવું કરશે તેવું ભરશે.

લતીફમે—ખિરાદર પણ તારું શું થયું તે તો મને જણાવ !

ધખને અહેસાન—મારી હાલત સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી છે. મને પોતાને ખબર નથી કે મારું શું થયું, અને શું થાશે. આપણે લગભગ હમાયની નજદીક આવી પહોંચ્યા છઈએ. જુઓ ખેરત ઇલાકાની આ પહાડીઓ શરૂ થઈ ગઈ છે.

રેલ્વે હવે સપાટ જમીન છોડી ટેકડીઓ અને પહાડીઓ વચ્ચે આવી લાગી હતી. છુટા છવાયા સફેદ પોપતારના સુંદર વૃક્ષો નજરે પડવા લાગ્યાં હતાં. ધખને અહેસાન અને લતીફમે સિરીઅન પહાડોની ગીચ ખિણો, અહીં તહીં વહેતી નહાની નહાની નહેરો, અને વચ્ચે વચ્ચે આવતા બાગબગીચાઓ જોતાં લગભગ નહેર અલ આસી નજદીક આવી પહોંચ્યા, અને રેલ્વે એ નદીની સાંકડી ખીણમાં દાખલ થઈ. તેઓ હુમાહ અથવા હુમાથ નામથી પ્રાચીન કાળથી મશહુર થએલા શહેર નજદીક આવી પહોંચ્યા. નહેર અલ આસી, કે જેને યુરોપીઅન ભાષામાં ચોરોનટસ કહે છે, તે તરેહવાર ચકરાવા લેતી વહેતી હતી. નદીના બેઉ કિનારા ઉપર વસતી હોવાથી થોડે થોડે દુર પુલો બાંધવામાં આવેલા નજરે પડતા હતા. નદી જમીનની સપાટીથી ઘણી નીચી વહેતી હોવાને લીધે બગીચાઓને પાણી આપવા માટે પરશીઅન બીલ (લાકડાના રાહટ કે જેને “નારાહ” કહે છે તે) સંપ્રયાબંધ, દુરથી નજરે પડતી હતી, કેમકે તે કંઈમાં

મણીજ મહોટી હતી. હમાહ શહેરના ચોવીસ મિનારાઓ, તેના માટીના ઘરો, અને રળીઆમણા બગીચાઓ જળલ અનસારીયા તરફ રહેતા લોકોની જાંઘીનો સહેજ ખ્યાલ આપતા હતા. શહેર નજદીક ટ્રેન આવી લાગતાં નુસેરીઓ, ઇસમાઇલીઓ બીદુઓ અને અરબોની વસતી મહોટી સંખ્યામાં નજરે પાડવા લાગી.

હતીકુખે—ખિરાદર તમે મુશરરાને ઓળખો છો કે ! જુઓ તે પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભેલો છે. મને લાગે છે કે તે આ ટ્રેનમાં આવવા ચાહે છે.

ધબને અહેસાન—ખચિત, હું તેનેજ શોધતો રહ્યો છું. મને અજબ લાગે છે કે હલબમાં કેમ ન હતો.

ગાડી ઉભી રહેતાં ધબને અહેસાન ઉતરી પડ્યો અને મુશરરાને જમ મળ્યો. મુશરરા પણ ગાડીમાં ખેડક લેવાની તક્યારીમાં ઉભો હતો, એટલે ધબને અહેસાનને જોઇ તેની સાથે થયો. તેઓ ફરીકામ થઇને ખેડા કે ગાડી રવાના થઈ, અને હવે હમશ તરફ દોડવા લાગી.

મોશરરા—અહીંથી સમુદ્ર કીનારા સુધી તમારા લોકોની વસ્તી વિશેષ છે.

ધબને અહેસાન—કરમતી ફિરકાની વસ્તી વધારે નથી. નુસેરીઓ અને ઇસમાઇલીઓ વધારે છે;

મોશરરા—હમાહથી તે અંતાકીયા સુધી નહેર અલ આસી અને ફરીઆ કીનારા વચ્ચે ઇસમાઇલીઓ, નુસેરીઓ, કરમતીઓ, ફતેમીઓ વિગેરે શિઆઓની વસ્તી વધારે છે. લટાકીઆ બંદરના વેપારીઓનો ફટલોક ભાગ ઇસમાઇલીઓ છે. નુસેરીઆ તાલુકા લગલગ નુસેરીઓથી વસાએલો છે. ટુંકમાં અલ્લી લોકોની સંખ્યાં એટલી મહોટી છે કે જો તેઓ એકત્ર થાય તો સ્વરાજ્ય મેળવી શકે. પણ અલ્લી લોકો નુસેરી કરમતી, ઇસમાઇલી, ફતેમી વિગેરે નહાના નહાના ફિરકાઓમાં વહેચાઇ ગયા છે, એ અફસોસની વાત છે.

હતીકુખે—સવાલ એ છે કે તેઓને એકત્ર કેમ કરી શકાય? દરેક પક્ષ પોતાના મઝહબી સિદ્ધાંતને તકીઅતમાં રાખે છે. જેમ તે પોતાના સિદ્ધાંત બીજાને જાણવા આપતો નથી, તેમ તે બીજાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરી તે ખોટા છે કે ખરા તે જાણવાની દરકાર પણ કરતો નથી. એક પક્ષ બીજાને પિછારે છે અને કાફર સમજે છે નુસેરીઓ પોતાની મજલિસો ભરે છે તે વિશે તરેહવાર ગપ ચાલે છે, અને કહેવાય છે કે તેઓ મજલિસોમાં દારૂ પણ પીએ છે, અને તેઓ દારૂ પીવું જાયઝ રાખે છે. નિઝારીઓની માન્યતા વિચિત્ર

છે, અને તેઓ દર વરસ મહોટી રકમ તેમના ઇમામને મોકલાવી આપી દેશની દોલત પરદેશમાં લઇ જાય છે, તેઓને દેશની દાઝ પણ નથી.

ઇબને અહસાન—મઝહબી સિદ્ધાંતો પણ દરેકના જુદા છે, નુસેરીઓ માને છે કે ઇનસાનનું રૂહ નાશ પામશે નહીં, જેઓ સારા કામો કરશે તેઓ જન્મતામાં ઉચ્ચ દરજ્જામાં ચઢશે, અને તારાઓની સુરત બનશે. ઇસમા-ઇલીઓ કહે છે કે અલ્લાહ જેવું કંઈ છેજ નહીં. જે છે તે નફિસ કુલી છે, કે જ્યાં તમામ નફિસ જુઝ્ઝીઓ બેગા થશે. તેઓ ઇમામને નફિસ કુલીના અવતાર માને છે, અને કહે છે કે દરેક નેક અને સારા માણસનું રૂહ મોત વખત તેનામાં મલી જશે.

મુશરરા—ખરી વાત એ છે કે આ બધા ફિરકાઓને મતલબી ધર્મ ગુરૂઓએ ખોટા રસતા ઉપર પોતાના મતલબને ખાતર લગાદી દીધા છે. એક ફિરકો કહે છે કે તેના ઇમામ પડદામાં છે, અને ઇમામ તરફથી અમારા ફલાણા હુજત નાયબ તરીકે કામ બજાવે છે. બીજો ફિરકો કહે છે કે ફલાણા અમારા હાજર મોજુદ ઇમામ છે. ત્રીજો ફિરકો કહે છે કે ઇમામ પડે થયા તે વખત ફલાણાને હુજત, ફલાણાને દાઇ બલાગ અને ફલાણાને દાઇ માહસુર નીમી ગયા છે, અને તે પછી એ સિલસિલો ચાલુ રહેતો આવ્યો છે. આવી વાતો કોઇ પણ સમજદાર અને શયાણો કેમ માની શકે ? જે કોઇ હુજત બાબ કે દાઇ વિગેરે હોવાનો દાવો કરતું હોય તેને કહો કે, મારા ભાઇ તમારી પાસે કાંઇ દસ્તાવેજ કે પુરાવા છે ? કે જેમા ઇમામે સહી સાખ કરીને તમને લખી આપ્યું હોય, કે તમને ફલાણી ફલાણી સત્તા સાથે હું નીમણુંક કરું છું ? એ તો થયું એમ કે એકાદ માણસે પોતાની ચાલાકીથી બાબ હોવાનો, કોઇએ હુજત હોવાનો, કોઇએ દાઇ બલાગ હોવાનો દાવો કીધો. કેટલાક બનાવટી કિતાબો તઇયાર કરી લીધા, અને પોતાની દાવત કમાઇ ખાવા કે મુલક હાથ કરવાના ઇરાદાથી ચાલુ કીધી. તે પછી વરસોની જુની વાતની સમજાઇના કોઇ પણ પુરાવા વગર લોકો તેને માનતા થયા, અને એ રીતે ગાંડું ચાલ્યું. એ ઇમામોના થઇ બેઠેલા નાયબોને તમે પૂછો કે આજે વરસો થયાં તમને કે તમારા આપદાદાને ઇમામે પોતાની પાસે તેડાવ્યા છે ? અથવા કોઇ જતના તમને પેગામ મોકલાવ્યા છે ? આ અમારા કેથોલિક ધર્મ ગુરૂઓ પણ તમારા એ બાબ, હુજત અને દાઇઓથી ઉતરે તેવા નથી. પોપ સાહેબ પોતાને ઇસા નખીના નાયબ અને સમજીનના ગાદી વારસ જાહેર કરી લોકોને

ઠગતા રહ્યા છે, તેના કરતાં પણ તમારા લોકો સાથે તો વધારેજ ઠગાઈ થાય છે. કેમ મિત્ર લતીફ એમજ છે કે નહીં ?

લતીફએ—ખિરાદર હું તો એ પંચાતીઓમાં પડતો નથી, હું કલામેશરીફ પહું છું, અને તેમાં જે મને જણાય છે તે ઉપર ખૂબ વિચાર કરું છું, અને મને વાજબી લાગે છે તે કરું છું, બાકી આ દુનીયામાં કોઈ કોઈને જન્નતમાં લઈ જવાની તાકાત રાખતું નથી, તેમ કોઈ કોઈને જહન્નમમાં પણ મોકલી શકતું નથી.

મુશરરા—મને લાગે છે કે ધબને અહેસાનને આપણી વાત ગમતી નથી. એ ભાઈ શું વિચારમાં છે તે હું જાણું છું. હું તેમને વધામણી આપું છું કે ઇક-શીદીની સંજ્ઞાના કાયમ મકામ તરીકે નીમણુંક થઈ ગઈ છે, તે હવે એક બે દીવસમાં જાહેર થશે.

ધબને અહેસાન—તમે કેમ જાણ્યું કે હું એજ વિચારમાં હતો.

મુશરરા—કેમ જાણ્યું તે વાત જવા દીઓ. તમે હજાજ એજ તપાસ માટે ગયા હતા તે હું જાણું છું. વધુ હું તમોને ખાનગી સલાહ આપું છું કે અલ હુસામ ઉપર ઘણો થોડો જરોસો રાખવો. આપણે હવે હમસ શહેરની નજદીક આવવા લાગ્યા છઈએ. જુઓ દૂરથી પેલી ખાલિદ બિન વલીદની કબરની જગ્યા દેખાય છે. ધબને અહેસાન તમે હવે ઉતરવાને તક્યાર થાઓ.

ધબને અહેસાન—તમે ક્યાં જવાના છો ?

મુશરરા—હું દીમશક જવાનો ઇરાદો રાખું છું. કંઈ કામ છે કે ? હું ધારું છું કે મારો મિત્ર લતીફ પણ મને સાથ આપશે નહીં.

લતીફએ—નહી ! હું તરાબુલુસ જવાનો છું, એટલે મારે હમશાથી ગાડી બદલાવી પડશે.

ઉતાડ્ઝો જુદી જુદી તક્યારીમાં પડ્યા. જેઓ તરાબુલુસ જવાના હતા તેઓને ગાડી બદલાવવી હતી, એટલે પોતાનો સરસામાન ગોઠવવા લાગ્યા. બેફત અને દિમશક જનારા ઉતાડ્ઝો ખાલી થનારી જગ્યા પોતાને માટે વધારે રાહત મેલવવાની ઉમેદમાં તેવી કોશિસ કરવા લાગ્યા. એ તક્યારીઓ માંડ માંડ પુરી થઈ હતી કે હમશ શહેર આવી લાગ્યું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

હુજત અને દાઇ વચ્ચે મશવેરત મખદ અને મઆદ

ધબને અહેસાન હાલુલ મહાલથી રવાના થયો તેને ખીજે દિવસે અલ ફુસામ હમશ શહેર ગયો. હુમશ શહેર નહેર અલ આસી ઉપર આવેલું હતું. તેનું પુરાણું નામ એમેસ્સા હતું, અને તે પ્રાચીન શહેર કાદેશની પાસે આવેલું હતું. તે દિમશકની વિલાયતને તામેના એક સંગકનું મુખ્ય મથક હોવાથી, તેમજ તે હલખ તરફથી આવતી રેલવેનું—તરાણુલુસ અને દિમશક જવા માટેનું જંકશન—ગાડી બદલવાનું મથક હોવાથી તેને વધું અગત્યતા મળતી હતી. ઇજીપ્ત અને પેલેસતાઇન તરફથી જે કાફલાઓ ઉપરના દેશોના તરફ જતા હતા તે નહેર અલ આસીની નદીની ખીણ માર્ગે જતા, એટલે હમસ તે માર્ગને દરવાજો હતું. ઇજીપ્શીઅન ફિરઓનો સીરીઆ તરફ ચઢાઇઓ લાવ્યા ત્યારે તેઓને હમશ પાસે કાદેશના મેદાનમાં લડાઇઓમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. પામીરાની પ્રખ્યાત રાણી ઝેનોખીઆ રોમન લશકર સાથે અહીંજ લઢી હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં ઇમરાહીમ પાશા તુરકો સાથે આ મેદાનમાં લડાઇમાં ઉતર્યો હતો, તે વખતે નાશ પામેલા હમશના કિલ્લાઓ હજી પણ ખંદીઅર હાલતમાં નજરે પડે છે. ઇ. સ. ૧૩૦ માં સીપેહ સાલાર ખાલિદ બિન વલીદની બહાદુરીને લીધે આ દેશ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યા પછી હમશ સીરીઆમાં અરબોની તાકતનું મુખ્ય મથક થઇ પડ્યું. અનેક મહોટી લડાઇઓને લીધે હમશ શહેર ગોચા સીરીયાનું પાણીપતનું મેદાન હતું, કે જ્યાં થએલી લડાઇઓને પરીણામે શહેનશાહતોની ઉચલ પાચલ થઇ હતી. હાલમાં હમશ શહેર અંગુરના બગીચાઓ અને રેશમની પેદાયશને લીધે આખા દેશ હાલત બોમ્બી રહ્યું છે.

નહેર અલ આસી ઉપર આવેલા બાગ વચ્ચેના મકાનમાં અલ ફુસામ તેના વિસવાસુ દાઇ અબુ મોહુરરિક સાથે ગંભીર ગુફતગુમાં વળગેલો હતો. અબુ મોહુરરિક દાઇ અબુલ એદાદનો ભાઇ થતો હતો.

અબુ મોહુરરિક—મને આજેજ માગ ભાઇ અબુલ એદાદનો કાગલ મોકો છે. તે લખે છે કે રકકાના મામલામાં શેખ તકી મરદુદને સજ્જ કર-

નારાઓને છોડવું ઘણું મુશ્કિલ જણાય છે. તેઓને છોડવવા અપીલ કીધી તેની સુનાવણી જરૂર પાશા પાસે આવનાર છે. અને જરૂર પાશાને હાથમાં લેવો મહાત્ત છે. તેને દોલત કે કાષ્ટ બીજી લાલચથી મનાવી શકાય તેવું નથી. જે ઉપાય આપ્યે સુચવ્યા હતા તે મુજબ જમીલ ખાનમને મહોટી રકમ આપવાની લાલચ ખતાવી કે તેણી જરૂર પાશાને સમંજવવાનું માથે લે, પણ જમીલ ખાનમ કહે છે કે એવી વાત તે જરૂર પાશા પાસે કરી શકે નહીં.

અલ હુસામ—એ નાયનારી વધારે મહોટી રકમની ઉમેદ રાખતી હશે. એવી ઝોરતો હંમેશા પૈસાની ગુલામ હોય છે. થોડુંક ઝવાહેરાત તેણીને બેટ મોકલો, અને જુઓ કેમ હાથમાં આવે છે.

અય્યુ મોહુરરિક—આપનું કહેવું બરહક છે અમીર, પણ એવી ફાહેલા જણાતી ઝોરતો બધી એક કીસમની હોતી નથી. મારા લાઇએ તેણીને હાથમાં લેવા કંઈ પણ આકી રાખ્યું નથી. જે જે માર્ગ તેને સુજ્યા તે તેણે અજમાવી નેયા, પણ ફતેહયાબી થઈ નહીં. જેઓ કેદમાં ગયા છે તેઓને પુરી કેદ ભોગવવા વગર છુટકો નથી.

અલ હુસામ—તેઓ કેદ ભોગવે કે બીજી સજા ભોગવે તેની મને દરકાર નથી, પણ એથી બીજા મુમિનો ઉપર ખરાબ અસર થાશે, અને જે કાષ્ટ બીજા મરદ્દને સજા કરી ટેકાણે લાવવાની જરૂર પડશે તો તેવું કામ કરવા કાષ્ટ હિમતથી બાહર આવશે નહીં.

અય્યુ મોહુરરિક—અમીર, તમે એ વાતની ફિકર રાખો નહીં. ત્યાં સુધી હું અને મારા લાઇઓ હયાત છઇએ ત્યાં સુધી આપને દરેક હુકમ અમલી લાવવામાં કદી પછાત પડીશું નહિ. દાવતની ખિઝમત બજાવવા માટે કેદમાં જનારાઓ પણ ધણા પેદા કરી આપીશું.

અલ હુસામ—આપણા હાથમાં બીજી સત્તા નથી. જો એ ચાર મરદોના નાક કાપવામાં કે માથા લાગવામાં આવે તોજ બીજાઓ દાવત સામે ફિસાદ મચાવતા બંધ પડે. ઇક્શીદીનો સવાલ પણ મુશ્કેલ થઇ પડ્યો છે.

અય્યુ મોહુરરિક—મને મુશ્કિલ લાગતું નથી. આપને યાદ હશે કે બનું મોહસિનના કુટુંબનો કેવી સિક્કતથી સબંધ બંધ કીધો! જો કે લોકો અમેને બોલે છે, પણ આપને માટે તો તેઓ એમજ માને છે કે આપે જે કંઈ કીધું તે અમારા દબાણથી કીધું. અમેએ બધો ઇપકો અમારા સીર ઉપર લઇ લીધો છે.

અલ હુસામ—ઇકશીદીનો સવાલ જુદો તરેહનો છે. તમે કેવી ગોઠવણ સૂચવો છો ?

અય્યુ મોહરરિક—અનુ મોહસિનના કુટુંબના સંબંધમાં જે ગોઠવણ કીધી હતી તેવીજ. એટલે કે આપણા વિસવાસુ અને પગારદાર કામ કરનારા-એને લગાવી થોડા દીવસ લોકોમાં ચરચા ચલાવવી કે ઇકશીદી કરમતી ઇતિફાદ રાખતો નથી, તે ખાનગીમાં સુન્નત જમાત તરફ વટલાઇ ગયો છે, તે તમોને હુજત માનતો નથી, તે દાવતને તોડી નાખવા માગે છે, વિગેરે વાતોથી બેવ-કુફાને ભભાવી તદ્દયાર કરવા; ખીજાએને ધમકાવવા કે જેઓ આ કામમાં શામિલ નહીં થાય તે પણ કરમતી ફિરકાનો ગણાસે નહીં; તેઓને કાફર, મલ-ઉન, મુદ્દહ વિગેરે ગાલો આપી દીધા કરવા, અને એકાદ બેને જરા મેથીપાક ચખાડ્યો કે લોકો તદ્દયાર. તે પછી એ લોકોને ભેગા કરી આપને અરજ કરે કે, મલઉન ઇકશીદીના કામોથી તેઓની ધાર્મિક લાગણી ધણીજ દુઃખાઇ છે, અને વધુ તેઓ ખમી શકતા નથી, તે સમય તેની સાથેના સંબંધ આપ બંધ કરો, એવી અરજ ગુજરવા આપની પાસે બે ચાર આપણા માણસો બે ચાર બેવકુફાને લઇ આવશે. આપ કંઈ પણ જાણતા નહોવ તેવો દેખાવ કરજો. પછી ઇકશીદીને બહાનાને ખાંતર પેગામ મોકલવો કે એવું લખી આપે કે ઘણા ગુનાહો કીધા છે, એતેકાદ બગડી ગયો હતો, કાફર બની ગયો હતો, હવે પસ્તાય છે અને મારી માગે છે, વિગેરે. એવું લખાણ ઇકશીદી સહી કરી આપશે નહીં અને આપણે તેનો સંબંધ બંધ કરીશું.

અલ હુસામ—એવો આપણે અનુ મોહસિનના કુટુંબનો સંબંધ બંધ કરતી વખત જે ગોઠવણ કીધી હતી તે પ્રમાણે છે. પણ અનુ મોહસિનના કુટુંબ ખાનગી આસામીઓ અને વેપારીઓ હતા, અને ઇકશીદી ટ્રસ્ટી સલ્તનતનો એક અમલદાર છે. તેની કાયમ મકામ તરીકે નીમાણુક થઇ તો કોઇ વખત મુશીર પણ થવાનો. એ પણ ખિઆલ કરવાનો છે કે અનુ મોહસિનના કુટુંબને આપણે સતાવી શક્યા તેના જે સમય આપણા હાથમાં હતા તે આ મામલામાં હસતી ધરાવતા નથી ઇકશીદીને આપણી કંઈ પણ પરવા નથી. તે સત્તો મુસલિમ છે, બેવકુફ કે જાહિલ નથી, તે આપણા રૂબ રૂબ ખરી હાલતમાં જણે છે. તેવા માણસને એવી રીતે છેડવો લાભ કરતાં નુકસાન વધારે કરશે. બહેતર એજ ચારી કે જ્યાં તે કાયમ મકામ નિમાય ત્યાં હુલડો અને ફિસાદ પેદા કરાવવા. કે જેથી તેનો કારોબાર ખરાબ થોવામાં આવે, અને તે સમય તેને સલ્તનત અલગ કરે, અથવા દૂર લઇ જાય.

અમુ મોહરરિક—એ પણ સહેલ છે. તે સાથે ઇકશીદી સંપત લે છે, ચોરીઓ કરાવે છે એવા મુદ્દાઓ પણ ઉભા કરાવી શકશો, પણ તે બિંદુ ખરેખર—

અલ હુસામ—અબૂ મોહરરિક ! તમે જાણો છો કે તમોને અને તમારા ભાઈ અબુલ એદાદને મેં ધણીજ છુટથી મારાથી જ બની શક્યું તે આપ્યું છે. દાવતની આમદ આગલ જેવી રહી નથી, તે છતાં ગમે તેમ કરીને હું તમારા કુટુંબને આપતો રહ્યો છું અને આપતો રહીશ, પણ હવે કરકસર વગર કામ ચાલવું મુશ્કિલ છે.

અમુ મોહરરિક—અમીર ! અમે તો આપના ગુલામો છીએ, અને આપની સત્તા અને આપની આમદ વધારી આપવામાં કોઈપણ હિલો બાકી રાખતા નથી. લેકિન આવા કામો પૈસા વગર ચાતાં નથી. હરએકના મોઢામાં મહોરો ભરેલી છે. જેઓ આપણા ખાસ દિદાઈઓ ગણાય છે તેઓ પણ જો પૈસા ન આપે તો લોહી પીવામાં પછાત પડતા નથી. આપણી ખાનગી વાતો તેઓ જાણે છે, તેની તેઓ આપણને ધમકી પણ આપ્યા કરે છે, તેઓના મહોરો સીવેશ રાખવા તેઓને આપવું તો જોઈએ. ગાલિબ ખાનમને હાથ કરવા આપે ફરમાવ્યું તે કામ કરતાં પણ કેટલા જણા મારા મુખાલિફ થાશે તે આપ જાણો છો. અમીર જલીલ એ વાત કદી પણ ભુલશે નહીં. હાલના સંજોગો વચ્ચે તે કદાચ ખોલે નહીં, પણ તે એ ફટકો કદી પણ ભુલશે નહીં.

અલ હુસામ—મારી ઉમેદ ફક્ત એજ છે કે અમીર જલીલ અને તેના બેટા અમીર અરસલને નીચા પાડવા તેઓ તેઓના મનમાં ઘણા ફાકો રાખે છે, આ શાદીથી તેઓ ઢીલા પડશે. ગાલિબ મારા હાથમાં આવી કે તેણીના મુખ અને હિફાજતની ચિંતામાં અમીર જલીલ મારો પડેલો ખોલ ઉઠેલો વગર રહેશે નહીં.

અમુ મોહરરિક—અમીર મુખલિસને સમજાવવો મારું કામ છે. ગાલિબ સાથે આપને ગાલિબની વિરાસતની દોલત પણ મલશે. એ દોલતમાંથી મુખલિસને કંઈ આપવું પડશે. ઇબને અહેસાનને સમજાવી લેવાની પણ જરૂર રહેશે.

અલ હુસામ—એ બિખારી પછસાનો ગુલામ છે તેને સમજાવી શકું શું તેને કદી પણ ગાલિબ મલી શકતે કે ?

અમુ મોહરરિક—હું અમીર જલીલ અને અમીર અરસલના સ્વજનોને જાણવું છું. તેઓ ઇબને અહેસાનને ના કહેતે નહીં. તેઓ ખાનદાન અને

જાતી ગુણ અવગુણ ભુએ છે, ધાનને અહેસાન એક ખાનદાની કબીલાનો જન્મ છે. તે ફક્ત ચોક્કસ સંજોગો વચ્ચેજ આપની નોકરીમાં જોડાયે છે. તે સફળશી અને આહાર છે, પણ તેને ફનીયાનો પુરો અનુભવ થયો નથી. તેણે માથુસને પોતાનો જમાઇ બનાવી એવા ખાનદાની કમીલા સાથે મીઠા ચારી બાંધવા સાથે એ જવાનને આપના તાત્કાલિક અલગ કરવાનું અમીર જાહેર બહુજ પસંદ કરતે. અમીર જાહેરને દોષતની પરવા નથી. ખુદાના ફક્તથી તે દોષતે ભરપુર છે. તે ધાનને અહેસાન જેવા ગાલિબને લાયકના જોડીદારને ના કબુલ કરતે નહી. એવું મારું માનવું છે.

અથુ મોહરરિકની આ ખુદી કટાક્ષ સાંભળી અલ હુસામ મનમાં તેને ગળો દેવા લાગ્યો, પણ તે આ હુસા દાઇની કીમત પિછાનતો હોવાથી ચુપ રહ્યો. શેઠ અને નોકર એક બીજાને સારી રીતે ઓળખતા હતા. અથુ મોહરરિક અલ હુસામને કબજામાં રાખવા દરેક પ્રસંગે કટાક્ષ કરતો, અને વખતે મિલક પણ ખતાવતો. અલ હુસામ આ હુસા અને કુનેહયાજ દાઇ દોષતની લાલચમાં ગમે તેવું કામ કરવા ના કહેશે નહીં તે જાણતો હોવાથી તેવી રીતે વર્તતો હતો. અથુ મોહરરિક અને અથુલ એદાદ કરમતી કિરકાના હુજતવા કાળાધાળા કામો કરવામાં મુખ્ય મદદગાર હોવાથી એ ભાઇઓને રાજી રાખવા અલ હુસામ મહોરોનો ઉપયોગ કરતો હતો. આ વખત અલ હુસામને અથુ મોહરરિકની ખાસ જરૂર હતી. તેના સિવાય બીજું કોઇ અમીર મુખલિસ કોઇ હાથમાં લઇ શકે તેમ ન હતું. અલ હુસામની ઇચ્છા હતી કે અમીર મુખલિસ તેની લતીજ ગલિબ ખાનમના તેની સાથે નિકાહ કરી આપે. તેમ કરવાથી અમીર મુખલિસ અને અમીર અરસલ વચ્ચે ખટપટ પેદા કરી શકાય, કે જેનો લાભ આગલ જતાં અલ હુસામ મનમાનતી રીતે લઇ શકે. અલ હુસામે અથુ મોહરરિકને આ કામમાં મદદ કરવા માગણી કરી હતી. તેણે સોનાની મહોરોની એક થેલી મંગાવી અથુ મોહરરિકના હાથમાં મૂકી, અને કેટલીક સુચનાઓ આપી અથુ મોહરરિકને બેઝત અમીર મુખલિસને સમજાવવા મોકલ્યો.

અમીર મુખલિસ ભોળો અને વિસવાસુ સ્વભાવનો માણસ હતો ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને તેના ખરા રૂપમાં ઓળખવાની તેનામાં શક્તિ કે જ્ઞાન ન હોવાને કારણે જે કંઈ તેને ધાર્મિક માન્યતા કે સિદ્ધાંત નરીકે તેના ધર્મ ગુરૂ તરફથી કહેવામાં આવતું તેને તે માન્ય કરતો. ભકતી ભાવ તેનામાં વિશેષ હોવાને કારણે ધર્મ ગુરૂઓ તેના ગેરલાલ લેતા હતા. અથુ મોહરરિકને તે એક કહે

સતા જેવો સમજતો હતો, કારણ કે તેની માન્યતા પ્રમાણે કરમતી દાવતનો અણુ મોહરરિક દાઢ હોવાથી તે નેક, પરહેઝગાર અને સચ્ચો હોવોજ નોંધવો. અણુ મોહરરિક સાથે તેને મહોબત પણ સારી હતી. તે અણુ મોહરરિકને અત્યાર નવાર ધર્મ સંબંધી સવાલો પુછતો, જેના અણુ મોહરરિક જવાબો આપતાં કહેતો કે એવા સવાલના જવાબો ખીજને અપાય નહીં. અમીર મુખલિસ ખેરતની પેદીનો વહીવટ સંભાળતો હોવાથી ઘણું લાગે ખેરત રહેતો હતો. અણુ મોહરરિક તેને તારથી ખબર આપી કે જરૂરી કામસર તે ખેરત આવે છે. એ પેગામ મક્કતા અમીર મુખલિસ તેને સ્ટેશન ઉપર લેવા ગયો, અને પેશતાના મકાનમાં ઉતારો પણ આપ્યો.

અણુ મોહરરિક ખેરત ત્રણ ચાર દિવસ રહ્યો. તેણે અમીર મુખલિસના ભેજા અને લકતીલાવ ભરેલા સ્વલાવ ઉપર કાણુ મેળવી તેને વધારે ધાર્મિક મુલામગીરીમાં જકડી લીધો. તે પછી ઘણી કુનેહ સાથે ગાલિખ ખાનમ ખાબત વાત છેડી, અને જણાવ્યું કે ખાસ અમીર મુખલિસ સાથની તેની મહોબત અને મિત્રાચારીને લીધે તેણે અમીર અલ હુસામને ગાલિખ ખાનસ સાથે શાદી કરવા સમજાવ્યો છે, ગાલિખ પણ અલ હુસામ સાથે શાદી કરવા ખુશી છે. વાસતે ખાનગીમાં નિકાહ પઠી આપવા. આ માગણીના જવાબમાં અમીર મુખલિસે આનાકાની કીધી, પણ તેને યાદ અપાવવામાં આવ્યું કે આ તો તેના એતેકાદની કસોટી થાય છે, તેમાં જો તે નિષ્ફળ નીવડશે તો પછી આખેરતના ઉંચા દરજ્જા તે કેમ હાંસલ કરી શકશે; વિગેરે તરેહવાર રીતે સમજાવી અતે હા પડાવી.

અણુ મોહરરિક—યાદ રાખવું કે તમારા પિતા કે તમારા ભાઈ આ ખેરતમાં તમને કામ આવવાના નથી, તમારા પોતાના આઅમાલ કામ આવશે. શું તમેને યાદ નથી કે ઇમામોના ભાઈઓ પણ દાવતથી ફરી ગયા છે? ઇમામની મુખાલેફત કીધી છે? દુનીયાની લાલચમાં દીનને ખોયું છે, અને નુરને મુકી નારી થયા છે? એ તો તમારા મહોટા નસીબ છે કે અપના મોલા અને માલિક આ વાત ઉપર ખુશ થયા. મેં ફક્ત તમારી મહોબતને ખાતરજ એ મુયના કીધી હતી, અને ખુદાનો શુકર કે કેટલીક મહેનત પછી હું મોલાને સમજાવી શક્યો. તેમાં પણ મોલાનાએ એજ શરત કીધી કે અમીર મુખલિસ ખુશ હોય અને ચાહતા હોય તોજ એ કામ કરવું. તમારી ઉપર મોલાનાની ઘણીજ શક્ત અને કરમની નજર છે. તમારા પિદર આ કામથી મનમાં ખુશ થાશે, પણ તે તમારા ભાઈ અમીર અરસલથી ઘણા બીહવે છે. તે

સખ્ય હમણા તેમને પુછવા જતાં તે હા કહી શકે નહી, અને કામ બગડી પડે. નિકાહ થયા પછી બધું ઠીક થઇ જશે. અને અમીર જલ્દીલ ખુશીજ થાશે. આ કામથી તમારો દરજો આખેરતમાં કેટલો વધશે તે તમે જો સમજતા હોત તો કદી પણ આનાકાની કરત નહિ.

અમીર મુખલિસ—સૈયદી હું આપને વચન આપી ચુક્યો છું, એટલે તે ગમે તે સંજોગો વચ્ચે પણ પાળીસ, મને હવે મહેરબાની કરીને સમજાવો કે હુજતનો મરતબો રહાની ગણાય છે તેનું કારણ શું?

અબુ મોહુરરિક—તે લાહૂતી જનોને ભેગા થવાનું પહેલું મથક છે. ન્યારે ખાલિસ અને પાક મુમિન વક્ષત થાય છે તે વખત તે જાન જઝીરાના જે હુજત હોય તેના જીવારમાં ભેગા થાય છે. સખ્ય કે જઝીરાની દાવતના તેજ માલિક છે.

અમીર મુખલિસ—હુજત લેલી અને હુજત નેહાર વચ્ચે કેટલો અને કેવો ફરક છે ?

અબુ મોહુરરિક—તમે જાણો છો કે દાઇ, માઝુન મુતલક અને મુકાસર નકીબ એ ત્રણ નિયલા દરજના મરતબા છે, કે જેની સંખ્યા મુકરર હોતી નથી. મુકાસર એ દાઇના નકીબ હોવાથી તેની નીમણુંક દાઇઓ કરે છે. મુકાસર નકીબને માઝુન મુતલકના મરતબામાં ચઢાવવાનો અખત્યાર, અને દાઇ મહેસુરની નીમણુંક કરવાનો અખત્યાર હુજત નેહારીને છે. હુજત નેહારી અને દાઇ બલાગની નીમણુંક હુજત લેલી અને બાબની કાઉન્સીલ કરે છે. હુજત લેલીની નીમણુંક બાબ કરે છે, અને બાબની નીમણુંક ઇમામ કરે છે.

અમીર મુખલીસ—ત્યારે હાલના જમાનામાં ઇમામ, બાબ અને હુજત લેલી પડદામાં છે, એટલે હુજત નેહારીની નીમણુંક કેમ થાય છે ?

અબુ મોહુરરિક—હુજત નેહારી, હુજત લેલી, બાબ અને ઇમામ એ બધા રહાની મરતબા છે, કે જે એક બીજા સાથે મુતસિલ છે, અને જો કે આપણી નજરમાં તેઓ પડદામાં છે. પણ હુજતની નજરમાં તેમ નથી.

અમીર મુખલીસ—મને એ બરોબર સમજ પડતી નથી.

અબુ મોહુરરિક—તમે મબદ અને મઆદની બાબત વધારે જાણવા લાગશો ત્યારે તમને સમજ પડી શકશે.

અમીર મુખલીસ—થોડો વખત પહેલાં ઇસમાઇલી ફિરકાની હકીકતનો એક કિતાબ મને મળ્યો હતો, તેનો મેં અભ્યાસ કરીધો, જેનો સાર આપને કહી બતાવું છું. કેટલીક બાબતમાં તે અપના અક્રીદા સાથે મલતું આવે છે, અને કેટલીક બાબતમાં તે જુદું પડે છે. એ કિતાબ મુજબ અલ્લાહતઆલા કુલ સિક્તથી પાક છે, અને તે કોઇ પણ મખલૂકની સમજની બાહર છે. કોઇ પણ નખી અથવા ઇમામે અલ્લાહતઆલાને ઓળખ્યો નથી, અને ઓળખી શકશે પણ નહીં. અલ્લાહતઆલાએ પોતાના ઇરાદાથી નૂર શાશાની પેદા કીધું કે જે અકલ કુલ્લી છે. તે પછી અલ્લાહતઆલાએ એ નૂર શાશાનીમાંથી નૂર કાહેરા પેદા કીધું કે જે નફસ કુલ્લી છે. નૂર શાશાનીને અકલ કુલ્લી કહે છે, અને આદમ કુલ્લી પણ કહે છે. નૂર કાહેરાને નફસ કુલ્લી પણ કહે છે અને તે આદમ કુલ્લીની પાંસલીમાંથી પેદા થયેલા હવાની મિસલ છે. આ હસતીઓ આલમ ઇબદાઅની રહાની અને લાહુતી પેદાયશ છે. એક મુદત સુધી આ હાલતો રહી, કે જેને કલામે શરીફમાં આદમ અને હવાના જન્નતમાં રહેવાની તપસીલ આપી છે. તે પછી નફસ કુલ્લીમાં નફસાનીયત પેદા થઇ, અને એ નુજુસોને નફસાનીયતને તાબે નહીં થવાની ચેતવણી આપવામાં આવી હતી છતાં નફસાનીયતને તાબે થઇ. તે સમય નૂર ઝુલામી વજૂદમાં આવ્યું, કે જે હયૂલા છે, જે જે નુજુસો નફસાનીયતને તાબે થઇ હતી તે હયૂલાની અંધેરીમાં આવી ગઇ. અને તેમાંથી આ જીસમાની આલમની હસતી થઇ.

અમુ મુહરરિક—મને લાગે છે કે તમે સમજવામાં થોડી ભૂલ કરીધી છે. એ કીતાબમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે અલ્લાહતઆલાએ પહેલા નૂરશાશાની પેદા કીધું, તે પછી નૂરકાહિરા પેદા કીધું. નૂર કાહિરાની હસ્તી થવા પછી નૂર કાહિરામાંથી કલેમાની પેદાયશ કીધી. નૂર શાશાની તે અકલ કુલ્લી છે. નૂર કાહેરા તે નફસ કુલ્લી છે. અને એ નફસ કુલ્લી આદમ કુલ્લી છે, કે જેની પાંસલીમાંથી નૂર ઝુલામીને અલગ કીધું. તે પછી નૂર ઝુલામીને નફસાનીયતની લાલચ થઇ. એ લાલચને તાબે થવાના સમય તેઓ હયુલામાં ઘેરાઇ ગયા. એ હયુલા જહન્નમ અથવા આ જીસમાની આલમ છે. એ હયુલામાંથી તેઓને બાહર કાઢવાની અકલ કુલ્લી કોશીશ કરી રહ્યા છે. અકલ કુલ્લીની તદખીરથી જે જે નુજુસો આ હયુલામાંથી સાફ થાતી જાય છે તે ફરીથી નફસ કુલ્લીની તરફ ચઢતી જાય છે. આપણા એતેકાદને આ વિચારો મલતા આવે છે.

અમીર મુખલિસ—હું ધારું છું કે મેં બૂલ કરી હતી, અને તમારું કહેવું સહી છે. આપણા વિચારોને તે કેવી રીતે મક્કતું આવે છે તે જણાવશો કે ?

અબુ મોહરરિક—તમે જે કહ્યું તે મળદના સંબંધમાં કહ્યું. એટલે કે આલમ ઇબ્રાહિમીના સંબંધમાં વાત કરી. આલમ ઇબ્રાહિમી એટલે કે હસ્તીની શરૂઆત કેમ થઇ તેની તમોએ વાત કરી એનો વધું ખુલાસો હું કોઈ બીજી વખત કરીશ મઆદના સંબંધમાં એટલે કે આ આલમની હસ્તી થવા પછી તેનું શું થવાનું છે, ઇનસાન પેદા થવા પછી તે કયે માર્ગે જવાનો છે તેના સંબંધમાં એ કિતાબમાં જે જણાવ્યું છે તેમાં અને અપના વિચારોમાં ઘણો ફરક નથી. મઆદના સંબંધમાં એ કિતાબમાં જણાવ્યું છે કે હરએક ઇનસાન ત્રણ ચીજોનો બનેલો છે. એ ત્રણ ચીજ અથવા તત્વ અકલ જુઝઝી, નફસ જુઝઝી અને નફસ રીહી છે. અકલ જુઝઝી નુરના નુકતાને કહે છે કે જે હરએક ઇનસાનની મદદ વાસતે અકલ કુલ્લી અથવા નૂર શાશાની તરફથી આવે મલે છે. નફસ જુઝઝી તે નફસ કુલ્લી અથવા નૂર કાહેરાનો હિસ્સો છે, કે જે હયુલામાં ઘેરાઈ ગયો છે. તેને આદમ કુલ્લીનો હિસ્સો અથવા આદમ જુઝઝી પણ કહે છે. નફસ રીહી એ નૂર જુલામીનો હિસ્સો છે કે જેને હવાની ઉપમાં આપવામાં આવી છે, જે નૂર કાહેરામાંથી અથવા આદમ કુલ્લીનો પાસલીમાંથી અલગ કરવામાં આવ્યું હતું, અને જે પણ નફસાનીયતને તાબે થવાના સમય હયુલામાં ઘેરાઈ ગયું. એ મુજબ હરએક ઇનસાનમાં નૂર શાશાનીનો નુકતો, નફસ જુઝઝી અને નફસ રીહી એ ત્રણ તત્વ છે. જે ઇનસાન જીવ પરસ્તી મુકી દઇ તોહીદને કબુલ કરે, અને મુસલિમ બને, તે વખત તેનામાં રહેલો નૂર શાશાનીનો નુકતો રોશન થાય છે. જીવ પરસ્ત અને જાહેલ લોકોમાં એ નૂરનો નુકતો એક કાલસાની માફક રહેલો હોય છે, તે સલગતો નથી. પણ જ્યારે તે ઇસલામને કબુલ કરે તે વખત સલગે છે. તે પછી જે તે મુસલિમ ઇમામને તાબે થાય અને મુમિન બને તો તે નૂરનો નુકતો વધારે રોશન થતો જાય છે, અને જેમ જેમ તેમાં ઇક્લમ અને અમલની તાકત વધતી જાય તેમ તે નૂરનો નુકતો વધારે તેજ પડે છે, અને વિજલીની રોશની મુજબ રોશન થવા લાગે છે. એ નૂરના નુકતાની રોશની અને તાકત વધતાં જાય તેમ તેની અસરથી નફસ જુઝઝી વધારે તાકત પડે, અને નફસ રીહી હયુલાના કચરામાંથી સાફ થતું જાય છે. મોત વખત શાશા-

નીતો. નુકતો નુર શાશાની તરફ ખેચાઇ જાય છે. નફસ જુઝડી છેટલી કદર સાફ થયું હોય તે મુજબ હુજત નીહારી, હુજત લેલી, કે બાબના ઝમનમાં જઈ રહે છે. જો સાફ ન થયું હોય તો તે ફરીથી હૈયુલામાં પટકાય છે, કે જેને જહનમ કહેવામાં આવે છે. છુત પરસ્ત લોકો અને તોહીદને નહીં માનનારાઓના નફસ એ રીતે ફરીથી આ સૃષ્ટિના હયુલામાં પાછા જન્મ લે છે.

અમીર મુખલીસ—ઇમ.મનું લાહુત બાબની પાસે ભેગું થએલું હોય છે, અને તે ઇમામના જન્મ વખતે ઇમામના જનની જગા લે છે, એવું કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ સમજવો.

અબુ મોહરરિક—મે હમણું સમજાવ્યું કે નફસ જુઝડી જેટલી કદર સાફ થયું હોય તે પ્રમાણે હુજત નીહારી, હુજત લેલી કે બાબના ઝમનમાં રહે છે. હવે જે હુજત નેહારીના ઝમનમાં હોય છે તે વધુ સાફ થઇ લાયક થાય તે વખત બાબ પાસે જાય છે, એ મુજબ નફસ જુઝડી સાફ થાતાં આખર બાબના ઝમનમાં ભેગાં થાય છે, અને તે ઇમામના લાહુત અને છે, કે જે ઇમામના જન્મ વખતે ઇમામના જનની જગા લે છે. એ ઇમામની નુરાની હેકલ છે, અને એ હેકલમાં હરએક નફસ જુઝડી પોતપોતાના ઇક્લમ અને અમલના પ્રમાણમાં જુદી જુદી જગા લે છે, કેટલાક નફસ પગની જગામાં, કેટલાક હાથની જગામાં, કેટલાક દિમાગની જગામાં વિગેરે, હરએક પોત પોતાની લાયકાત પ્રમાણે જગા લે છે.

અમીર મુખલીસ—નફસ જુઝડી દાઇ, માઝૂન મુતલક કે મુકાસિર નકીબ પાસે ભેગી થતી નથી તેનું શું કારણ ?

અબુ મોહરરિક—કારણ એજ કે એ નિયલા મરતબાના સાહેબો છે, કે જેઓ લોકોને ઇસલામ, ઇમાન, અને હિદાયત તરફ બુલાવનારો અમલદાર વર્ગ છે. પણ તેઓ આ મરતબા હાંસિલ કરે છે તે બતાવે છે કે તેઓના જન ખીજા મુમિનના જન કરતાં વધારે ચોખ્ખાં થએલાં અને વધુ ઇક્લમ ધરાવનારા છે. દાઇ, માઝૂન મુતલક અને મુકાસિર નકીબની સંખ્યા મુકરર હોતી નથી, તેમજ એ મરતબાના સાહેબો કોઇ જમાનામાં સંખ્યાબંધ હોય, અને કોઇ જમાનામાં એક પણ ન હોય, પણ હુજત, બાબ અને ઇમામ તો હોયજ. હાલના જમાનમાં ઇમામ અને બાબ પડદામાં છે, અને હુજત બહાર છે.

અમીર મુખલીસ—હવે નફસ રીફીનું શું થાય છે તે સમજવો.

અબુ મોહરરિક—ઇનસાનના મોત વખત તેનામાં જે નફસ રીહી છે તે તેના ઇક્કમ અને અમલના પ્રમાણમાં થોડું યા વધારે સાફ થાય છે. જેટલો હિસ્સો સાફ થએલો હોય તે હિસ્સો ફલક કમરની તરફ ચડે છે, જેમ ધુવો ઉપર ચડે છે તે મિસલ તે ચંદ્રમાની તરફ જાય છે ત્યાં તે એક મુદત રહી વધારે સાફ થાય છે. તે પછી તે ફલક ઉતારદમાં જઈ રહે છે. તે પછી ત્યાંથી ઝોહરાના ફલકમાં ત્યાંથી એજ રીતે વધારે સાફ થવા પછી શમ્શની તરફ ચડે છે. તે પછી મિરરીખની તરફ, તે પછી ત્યાંથી મુશતરીની તરફ, તે પછી ઝોહલના ફલકની તરફ ચડે છે. ઝોહલના ફલકમાં પાક અને સાફ થએલા નફસ રીહી ભેગા થવા પછી વખત આવે તેઓ નીચે ઉતરે છે. અને મુશતરી, મિરરીખ, શમસ, ઝોહરા, ઉતારદમાં થઇને કમરના ફલકમાં આવે છે, અને ત્યાંથી તે દુનીઆમાં ઇમામના જીસમ ખનવા આવે છે. તેને ઇમામનું નામત કહે છે. આ ઉપરથી તમે જોશો કે હુજતનો મરતબો કેટલો ઉચો છે, અને તેની શક્કત અને મહેરબાનીનો લાભ તમને મલકતાં તમારા જનને કેટલો ફાયદો પહોંચાડશે તમારી પાસે રહેલો નૂર શાશાનીનો નુકતો મોલા અને માલિકની શક્કતનાં સખખ વિજ્ઞાની પેડે ચમકવા લાગશે, અને તમારું નફસ જુઝઝી અને નફસ રીહી તે ઉંચા આલમની તરફ ચઢશે, કે જે તરફ જવાની હરએક મુમિનને ખવાહેશ છે.

અમીર મુખલીસ—તમે હુજત અને તે ઉપરના મરતબા યાને હુદુદ આલીયા, અને હુજતની નીચેના મરતબા યાને હુદુદ દાનીયા વચ્ચે જે તફાવત છે તે સમજવો, પણ એ મરતબાના નામોના અર્થ અને દરેકની સત્તા સમજવી નથી, તે સમજવવા મહેરબાની કરશો.

અબુ મોહરરિક—આખ એ ઇમામ તરફ પહોંચવાનો દરવાજો છે, ઇમામી લાહુત તેમની પાસે ભેગું થવા પછી ઇમામના જનની જગા લે છે તે મેં સમજવું. આખ ઇમામના હીજબ છે. ઇમામી દાવત લોકોમાં હુજત મારફત ચાલે છે, યાને દાવતનો કારોબાર હુજત ચલાવે છે. લોકો ઉપર દાવત કરનાર ઇમામી નાએબ તેઓ છે. હુજતના બે ભાગ છે, લેલી અને નેહારી; લેલી ઇમામી દરબારમાં રહી આખ પાસેથી હુકમો મેલવી હુજત નેહારી તરફ મોકલાવે છે. હુજત નેહારી પોતાના જઝીરામાં લોકોને ઇમામી દરમાનો પહોંચાવે છે, અને તેને લગતો અમલ અને કારોબાર ચલાવે છે. લેલી અને નેહારીનો અર્થ રાત અને દીવસ થાય છે. લેલી ઇમામ પાસે અને લોકોથી દૂર રહે છે, અને

નેહારી નહેર લોકોની સામને રહે છે. લેલી અને નેહારી એક જાતના પક્ષીઓ BUSTARD ના નામે પણ છે, કે જેઓ દરેક વસ્તુ ખાય છે. તેજ રીતે હજાર પણ દરએક દેશ કે કોમના માણસને ઇમામી દાવતમાં લેનાર છે. દાઇ બક્ષાગ ઉપલા વર્ગના અથવા મહોટા દરજ્જાના મીરાનરી અમલદાર છે. બક્ષાગનો અર્થ ઉચ્ચ થાય છે. તેમની નીચે દાઇ મહેસુર છે, જે લોકોને દાવતમાં ધેરનાર છે. *તેમના હાથ હેઠે માણુન મુતલક હોય છે જેઓને ફક્ત નવું વટલાયલાને દાવતમાં દાખલ કરવાનો અપત્યાર હોય છે, તે ઉપરાંત ખીજો અપત્યાર નથી તે સખખ મુતલક માણુન એટલે ફક્ત ઇઝન કરનાર કહેવાય છે. તેમને દાઇ મુતલક પણ કહે છે, એટલે કે દાઇ મહાસુરના હાથ નીચે ફક્ત દાવત કરવાની અપત્યારી ધરાવનાર, યાને દાવતમાં દાખલ થનારને દાખલ કરવાની અપત્યારી કરતાં વધુ સત્તા ન હોય તેવા દાઇ એવો અર્થ થાય છે. મુતલકનો અર્થ “ ફક્ત ” થાય છે. તેમને વધુ સત્તા હોતી નથી. તે પછી મુકાસર નકીમ હોય છે, તે નવી ખેતી કરવામાં આગેવાન એટલે નવા નવા માણસને હાથમાં લઈ જમ જમીનને ખેડી તૈયાર કરે તેમ તૈયાર કરનાર અમલદાર છે. તે જમીનને ખેડે એટલે તેમાં ખીજ રોપનાર યાને દાવત કરનાર માણુન મુતલક કે દાઇ મુતલક છે, તેને ખીજ રોપવા ઉપરાંત વધુ અપત્યાર નથી. તે જમીનને પાણી સીચીને તૈયાર કરનાર દાઇ મહેસુર, અને કાપણી, કરનાર દાઇ બક્ષાગ છે. દાઇ બક્ષાગ ફસલને હુજતની તરફ રવાના કરે છે, કે જે જમીરાના ઇમામી નાએખ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ખાતેની લોકોની ફિલમુડી

અલ હુસામ હાલુલ મહાલથી ૧૦ કે ૧૫ દીવસ ગેરહાજર રહેનાર હતો. તેની ગેરહાજરી દરમીઆન ફાતેમા ખાનમે સાહરા ખાનમ અને તેની ખેડી ગાલીખને હાલુલ મહાલ છુલાવ્યા, અને ગાલીખને ઇખને અહેસાન સાથે શાદી કરવા સમજાવવા જતી હતી તેજ વખત અણુધારેલા સંજોગો વચ્ચે અલ હુસામ અને ઇખને અહેસાન ત્યાં આવી લાગ્યા. એ આપણે પ્રકરણ ૬૬માં

*દાઇ મહેસુર, પાણી વખત છુપાયલા રહે છે, સખખ કે તે ઇમામી જાસુસી ખાતામાં પણ જોડાયલા હોય છે.

જોઈ ગયા. ગાલીબને જોઈ અલ્લ હુસામનું મન લલચાઈ ગયું, અને તેણે તેણીને હાથ કરવા ઠરાવ કર્યો. તેણે નડતર દુર કરવાના ઇરાદાથી ધબને અહેસાનને હલબ રવાના કરીધો. તે પણ આપણે પ્રકરણ ૧૧માં વાંચી ગયા. ધબને અહેસાનના જવા પછી અલ્લ હુસામે દાઇ અથુ રિઝામને સાહરા ખાનમ અને ગાલીબને સમજાવવા મોકલ્યો. અથુ રિઝામે તે કામ પુરૂ કરી હમશ આવી અલ્લ હુસામને ખબર આપી. અલ્લ હુસામે ગાલીબને હાથમાં આવેલી જોઈ ગાલીબતા કાકા અમીર મુખલીસને હાથમાં લેવા દાઇ અથુ મોહરરીકને ખેડત મોકલાવ્યો. તે આપણે પ્રકરણ ૧૩માં જોઈ ગયા. ધબને અહેસાન હલબથી પાછો ફરતો હતો તે વખત તેને રેલવેમાં તેના મિત્ર લતીફમે અને જમસુસ મુશરરાની મુલાકાત થઈ, અને લતીફમે પાસેથી અલ્લ હુસામના કેટલાંક પડા પાછળના કામેની ખબર મલી.

રેલવે હમશ શહેરના સ્ટેશન ઉપર આવી ઉભી કે ધબને અહેસાન શહેરમાં જવા તૈયાર થઈ પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉતર્યો. તેના મિત્ર લતીફમે પણ તેની પછવાડે ઉતર્યો, અને તરાયુલુસ જતી ગાડીમાં બેસવા તૈયારી કરવા લાગ્યો. મુશરરા પણ આ મિત્રોને ખુદા હાફિઝ કહેવા અને અલીતહની ખબર મેળવવા પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉતર્યો. તેઓ એક બીજાને મક્કી બેટી પોત પોતાને ઠેકાણે થયા. ઉતાર્યાની પ્લેટફોર્મ ઉપર ગડબડ ઝાઝી થવા લાગી, અને તરાયુલુસ અને દીમશક-ખેડત ત્રેનો રવાના થઈ. ધબને અહેસાન કરમતી મહાલ તરફ રવાના થયો. ત્યાં પહોંચતાં તેને ખબર મલી કે અલ્લ હુસામ કાદેશ તરફ શિકારે ગયો છે. ધબને અહેસાને ઇરાદો કરીધો હતો કે અલ્લ હુસામને પેગામ પહોંચાડી, કૂંધ પણ બહાનું કહાડી, હાલુલ મહાલ જવું, અને ત્યાં ફાતેમાં ખાનમ પાસેથી તેના કીસમતની કહાણી સાંભળવી. તે સમયે અલ્લ હુસામ હમશમાં નથી એવી ખબર મલતાં તે વિચારમાં પડ્યો, અને શું કરવું તેના ખ્યાલ કરતો તે પોતાના ઉતારા તરફ આવ્યો કે તેને અથુ રિઝામ સાથે મુલાકાત થઈ.

અથુ રિઝામ—ખીરાદર હું તમારી રાહ જોતો બેઠો છું. અમીર મને હુકમ કરી ગયા છે કે તમો આવો કે તરત તમારી પાસેથી ખબર મેળવી વફાદાર પેગામથી મારફત તેમને પેગામ પહોંચાડવો.

ધબને અહેસાન —હલબમાં બાબ આલીયાના કેટલાંક અમલદારો ભેગા થયા છે. પણ શું મસલેહત થાય છે, અને શું સમજાય છે. તેની કૂંધ મેં પણ વાત બાહેર આવી શકતી નથી. યુરોપી એકઠી ખાતાંઓ પણ ખબર મેળવી

શક્યાં નથી, નક્કી પણ જણાય છે કે ઇકશીદીની નીમણુંક થશે, બધાંકે તેની નીમણુંક થઇ ગએલી સમજવી.

ધબને અહેસાને કેટલીક વધુ હકીકત કહી સંભળાવી, અને દાઇ અણુ રિઝામે પેગામ લખી ખેપીઆ મારફત અલ હુસામની તરફ રવાના કીધા.

અણુ રિઝામ—ખીરાદર, અમિરે તમારે માટે મને ઘણી ભલામણ કીધી છે, અને જણાવ્યું છે કે તેવણ પાછા આવે ત્યાં સુધી તમોને અહીં થાપવવા આજે મને પુરસદ છે. આપણ વચ્ચે તે દીવસ મઝહબી ઉસુલો વિશે વાત થઇ હતી તે તમોને યાદ હશે.

ધબને અહેસાન—હા ! તમોએ તે દીવસ મને અપની દાવતના ઇતિહાસ અને દાવતના અકાબરોની ઘણી માહિતી આપી હતી. મારો ઇરાદો અહીંથી જશદી રવાના થઇ હાલુલ મહાલ જવાનો હતો, પણ મને મજબુર એક બે દીવસ અહીં રહી જવું પડશે એવું દેખાય છે. તમો સાહેબ અહીં છો તો મારે તમારા જ્ઞાનનો લાભ લેવો જોઇએ. મને એક વાત આપને પુછવી છે. ઇનસાનની રૂઝઆતમાં પેદાયશ કેમ થઇ તે બાબત મને એક બાતેની ફિરકાના આલિમ સાથે હલબમાં વાત થઇ હતી. આપની મરજી હોય તો તેઓના એતેકાદ કહી સંભળાવું.

અણુ રિઝામ—ખુશીથી કહો. બાતેની ફિરકાના ઘણા ખ્યાલો અપના ખ્યાલોને મલતા આવે છે. તમે શું સાંભળ્યું છે તે કહેશો એટલે હું વધુ ખુલાસો કરીશ.

ધબને અહેસાન—અલ્લાહતઆલાએ પોતાની કુદરતથી અસંખ્ય અરવાહ પેદા કીધી. કે જેની સંખ્યાનો શુમાર ન થાય. એ અસંખ્ય અરવાહ ઇલમમાં, કુદરતમાં, કુવ્વતમાં, અને હરએક વાતમાં એક બીજાથી સરખીજ હતી. કોઇ વધારે કે કમતી ન હતું, કોઇ ઉંચું કે નીચું ન હતું. આ રૂઝઆતની હસતીને આલમે-રહાની અને આલમે લાહુત કહે છે. તે પછી એ અરવાહોમાંથી એકએ, કોઇના પણ શિખવ્યા વગર વિચાર કીધો કે, તેઓને હસતીમાં લાવનાર કોઇ છે, કે જેની કુદરતથી તેઓની હસ્તી થઇ છે; અને તે પેદાનો કરનાર અરવાહોના આલમમાંથી નથી, પણ જુદોજ છે. આવી તોહીદ કરવાની સખબ એ અરવાહનું નામ અકલ અવ્વલ પડું; કે જેને કલમ પણ કહે છે, અને તે બાકીની અરવાહો ઉપર સરદાર થયા.

તે પછી બીજી બે અરવાહોએ વિચાર કીધો, અને અલ્લાહતઆલાની તોહીદનો અને અકલ અવ્વલના ઉપરીપણાનો તેઓએ ઇકરાર કીધો. તેઓને મુનબ-એસેન કહે છે. એ મુનબએસેનમાંથી એક ઇકરાર કરવામાં બીજાથી સહેજ પહેલાં હતાં, તે સખબ જે પહેલાં હતા તે ઇનબઆસ અવ્વલ, નફસ કુલી, અથવા લોહ કહેવાયા. મુનબઇસ સાનીએ તોહીદ કીધી, અકલ અવ્વલના ઉપરીપણાનો સ્વીકાર કીધો, પણ કહ્યું કે તે પછી તોહીદ કરામાં હું અને મુનબઇસ અવ્વલ બેઉ બરાબર છીએ, તે સખબ અમારો બેઉનો દરબે બરાબર હોવો જોઇએ. આ તેમના દાવાના સખબને કસુરવાર થયા, અને કસુરના સખબ મુનબઇસ સાની પાછલ રહ્યા. જે નૂરનો નુકતો અકલ અવ્વલ અને મુનબઇસ અવ્વલને મલો હતો તે મુનબઇસ સાનીને મલો નહીં, તે પછી અકલ અવ્વલ કે જે અકલ કુલી અને કલમ છે, તેના હુકમથી મુનબઇસ અવ્વલ કે જે અકલ સાની, નફસ કુલી અથવા લોહ કહેવાય છે, તેણે બાકીની અરવાહોને તોહીદ કરવાની દાવત કીધી. તેને પરીણામે એક પછી એક એવી રીતે બીજી સાત અકલોએ તોહીદ કીધી, અને એક બીજાના ઉપરીપણાનો પણ ઇકરાર કીધો. એ સાત અકલો કલમાતુલ્લાહ કહેવાય છે. એ રીતે ૮ અકલોએ તોહીદ કીધી, અને એક બીજાના ઉપરીપણાનો સ્વીકાર પણ કીધો, તે સખબ દરએકને નૂરનો નુકતો હાંસલ થયો. તે પછી મુનબઇસ સાની, કે જેણે હજી ઉપરીપણાનો સ્વીકાર કીધો ન હતો, તેણે પોતાની ભૂલ જોઇ, અને ૯ અકલોના ઉપરીપણાનો સ્વીકાર કીધો, તે સખબ તે ૧૦ માં થયા, કે જે આશિર મુદબ્બીર કહેવાય છે, અને આદમ રહાની પણ કહેવાય છે. જે સાત અકલોએ તોહીદ કીધી હતી, જે કલમાતુલ્લાહ છે, તેઓએ પોત પોતાના ગ્રીમનમાં રહેલી અરવાહોને દાવત કરી તોહીદ કરાવી. અને એક બીજાની સરદારગીનો પણ ઇકરાર કરાવ્યો. પણ જે અરવાહ મુનબઇસ સાની (જેને આશિર મુદબ્બીર અથવા આદમ રહાની કહે છે તે) ના શરઆતમાં ખ્યાલ ઉપર હતી. તેઓએ હવે આશિરને પગલે ચાલી ફાક થઇ ગયેલી અરવાહોના ઉપરીપણાનો સ્વીકાર કીધો નહીં, અને આશિરની દાવતનો જવાબ દીધો નહીં, મુનબઇસ અવ્વલના ઉપરીપણાને સ્વીકાર્યું નહીં, તે સખબ તેઓમાં ઇનકારની ખુલ્લમત પેદા થઇ; અને તેઓ લતીફ અરવાહ હતી તે કશીફ થઇ બેગા થઇ ગયા, અને તેનો હુકુલ ઉલ્લા બની ગયો કે જે જસમ કુલી પણ કહેવાય છે. એવી હાલતમાં આવી જવા પછી તેમાંના એક હિસ્સાએ તોખા કીધી, અને દાવતનો જવાબ દીધો, તે સખબ તેનું નામ નાદિમ મુસ-

તગદ્દિર પડ્યું. બીજા એક હિસ્સાએ શકમાં પડી જઈ સ્વીકાર પણ ન કર્યો, અને ધનકાર પણ ન કર્યો, તે સખ્ય તેઓનું નામ શાક મુતહયયર પડ્યું; અને ત્રીજો હિસ્સો ધનકાર કરવા ઉપર બાકી રહ્યો તે સખ્ય તેઓનું નામ મસર મુસતકબિર પડ્યું, તે પછી નાદિમ મુસતકબિરના ૯ ભાગ થયા. અને હરએક ભાગમાંથી એક ફલક બના. એ રીતે ફલક મોહિત, ફલક ખુરજ, ફલક ઓહુલ, ફલક મુશતરી, ફલક મિરીખ, ફલક શમસ, ફલક ઓહુરા, ફલક ઉતારદ અને ફલક કમર હસ્તીમાં આવ્યા. એ ૯ ફલકમાં ૭ સિતારાઓ છે, તે મુદખખેરાત કહેવાય છે. જેઓ શાક મુતહયયર કહેવાયા તેઓના ૪ ભાગ થયા, અને તેમાંથી આગ, હવા પાણી અને માટી પેદા થયાં. જેઓ મસર મુસતકબિર હતા તેઓમાંથી પહાડો બના, કે જેને સિબજીન પણ કહે છે. એ રીતે આ સૃષ્ટીની હસ્તી થઈ.

અબુ રિઝામ—આ વિચારો બાતેની અને નિઝારી લોકોના છે. તેઓ પોતાની ફિલસુફીમાં ૧૦ને ઘણી અગત્યતા આપે છે. હિંદમાં હું નિઝારીઓને લગતી કેટલીક તપાસ કરવા ગયો હતો. તેઓ ત્યાં ખોળા કે ખવાળને નામે ઓળખાતા લોકોને એવું શિક્ષણ આપે છે કે, રહાની આલમમાં ૧૦ દરજ્જા છે. તેના નામ અકલ અવ્વલ, અકલ સાની, તે પછી ૭ ઉકુલો કે જેને તેઓ સખ અતિલ ઉકુલ કહે છે, અને તે પછી આશીર મુદખખીર, એ રીતે ૧૦ ઉકુલને તેઓ માને છે, અને કહે છે કે એ ૧૦ ઉકુલ, કે જે રખ અને આલમના અદલાહ છે, તેઓએ એક પછી એક અવતાર લીધો છે, તે અવતારના નામે મસ્જ અવતાર, કસ્જ અવતાર, વાહુ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, અને ૧૦ માં અવતાર અલી અલ્લાહ છે. હિંદુઓ કહે છે કે ઇશ્વરના ૯ અવતાર થઈ ગયા છે. અને ૧૦મો અવતાર થવાનો છે, કે જેનું નામ નીબકલંકી અવતાર છે. નિઝારીઓ કહે છે કે એ ૧૦મો અવતાર નીબકલંકી તે બીજું કોઈ નહિ પણ અલી છે એ રીતે તેઓ નખી મહમદ સ. અ. કરતાં હઝરત અલી અ. સ ને વધારે મહોદો દરજ્જે આપી આલમના રખ અને દસમા અવતાર અથવા આશીર મુદખખીર ગણે છે. ફલક મોહિત તે અકલ અવ્વલ અથવા અકલ કુલી, ફલક ખુરજ તે અકલ સાની અથવા નફસ કુલી, તે પછી ૭ ઉકુલો તે સાત સીતારાઓ, તે પછી આશિર તે દુન્યા. તેઓ એવી પણ માન્યતા રાખે છે કે, નફસ કુલીના ૧૨ ભાગ છે; સખ્ય તેઓ કહે છે કે ફલક ખુરજના ૧૨ ભાગ છે તે પ્રમાણે નફસ કુલી ૧૨ ભાગમાં ફલક ખુરજમાં પથરાયેલા છે. તેને

તેઓ રાશી ચક્ર કહે છે. એ બાર રાશીના નામ, મેષ, વૃષભ, મીથુન, કર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વ્રશ્ચિક, ધન, મકર, કુંભ અને મીન એ મુજબ ફલક બુરજમાં ૧૨ બુરજો છે, તેના નામ આપે છે.

ઇબને અહેસાન—આપણી દાવતમાં તફરૂસ, તાનીસ, તરાકીક, તાલીક, રખત, તદલીસ, તાહીસ, ખાલ, સલખ અને ઇમામત, એ ૧૦ મરતબા છે તેને અને ૧૦ ઉકુલ અને ૧૦ ફલકની માન્યતાને કંઈ સંબંધ છે કે ?

અબુ રિઝામ—સંબંધ શું હોય ? આપણે નીઝારીઓના દસ અવતારની માન્યતાને સ્વીકારતા નથી. એ ૧૦ મરતબાઓમાં ઇમામ, ખાલ, અને હુજત, એટલે કે ઇમામ સલખ અને ખાલ હોવાની જરૂર છે. તેઓની હસતી વગર દાવતની હસ્તી હોઈ શકે નહિ. બાકીના બધાઓને એકજ વર્ગ એટલે કે મુમિનમાં મુકી શકાય. આપણે ઉકૂલોને એ રીતે ૧૦ ભાગમાં વહેંચી નાખતા પણુ નથી. બાતેનીઓ અને નિઝારીઓ કહે છે કે, અલ્લાહતઆલાએ શરૂઆતમાં બધી અરવાહને એક જોની કીધી, કોઇને સમજ શક્તિ કમતી અથવા વધારે આપી નહિ. તે પછી તેમાંથી ફક્ત એકજ અરવાહએ તોહીદ કીધી; તે પછી બીજાએ, તે પછી ત્રીજાએ. એ રીતે ફક્ત ૧૦ અરવાહોએ એક પછી એક તોહીદનો સ્વીકાર કીધો. તે પછી તે ઉકૂલોએ બાકીની અરવાહોને દાવત કીધી, વિગેરે. એ વાત કબુલ કરીએ તો સવાલ એ ઉપજે કે, ન્યારે અલ્લાહતઆલાએ બધાને એકજ સરખી સમજ આપી હતી ત્યારે બધાઓએ શા માટે એકજ વખત એકજ સરખી સમજ લઇ અલ્લાહતઆલાની તોહીદ ન કીધી ? બધી ઉકૂલોએ એકજ વખત અને એક સરખી સમજ ન લીધી તે બતાવે છે કે એ બધી અરવાહો શરૂઆતમાં એકજ સરખી સમજ ધરાવતી ન હતી. જો-એ પહેલાં તોહીદ કીધી તેઓનું ઉપરીપણું નહીં સ્વીકારવાને કારણે અરવાહો હયુલામાં ગરક થઈ, અને તેમાંથી આ સૃષ્ટિ પેદા થઈ, એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણુ આપણા અકીદા મુજબ ખરોખર નથી. નિઝારી લોકોએ પોતાના મુરીદો પાસેથી ગુલામી કરાવા આવી વાતો ઉભી કીધી છે.

ઇબને અહેસાન—કહે છે કે હિંદુસ્તાનના નિઝારીઓ હિંદુસ્તાનના જન લોકોના જોગ મત ધરાવે છે, એ વાત સહી છે કે ?

અબુ રિઝામ—જન લોકો માને છે કે, અલ્લાહતઆલા નિર્વીકાર, નિર્મોહ, નિઃસ્પૃહ, નિર્જન, અનાકૃતિ વિગેરે છે. તે અનંતક છે. તેણે આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કીધી નથી. જન લોકોના મત પ્રમાણે આદમ અથવા

જીવ પણ અનત અને નિત્ય છે. કર્મને તેઓ જડ, પુડગલ અને રૂપ સહિત માને છે, કે જેનો નાશ થશે. આત્મા અથવા જીવમાં કેટલાક કર્મરહિત છે, અને કેટલાકમાં માયા ઉત્પન્ન થવાથી તે સુક્ષ્મ પુડગલને કર્મ રૂપે ધારણ કરી સંસારી બને છે, એટલે તેને કર્મનું બંધન થાય છે, તેથી ૮ જાતના કર્મનિશરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એ રીતે આ સૃષ્ટિની રચના થઈ છે. જે આત્મા અથવા જીવ કર્મને લીધે શરીર ધારણ કરે છે તે કર્મ-પુડગલનું બંધન છોડવાની કોશીશ કરે છે, અને છેવટે તે બંધન છોડી દઈ સિદ્ધ થાય છે. તેવા આત્માઓને તેઓ મુક્તિર પણ કહે છે. તેઓ અક્ષાહતઆલાને પર-શ્ચરુદ્ધ નામ આપે છે. આ મઝહુઓ સંબંધી આપણે બીજી કોઈ વખત વાત કરીશું. આજે મને તમારી સાથે તમોને અંગત સંબંધ ધરાવતી વાત કરવી છે. તમોને કદાચ ખબર નહીં હશે કે હું જળરેલથી થઈને આવ્યો છું.

ધબને અહેસાન—ખરેખર ! ત્યારે તો તમે મારે માટે કાશિય પણ કરી હશે ?

અબુ રિઝામ—બન્નું એમ કે, તમે જે દીવસ હાલુલ મહાલથી રવાના થયા તેને બીજે દીવસ મને કંઈ કામ માટે અમીર પાસે આવવું થયું. તે પછી મને જળરેલ જવાનું હતું, અને સાહરા ખાનમ અને ગાલિબ ખાનમ પણ જળરેલ જવાના હતાં. એટલે હું તેઓના કાફલા સાથે થયો. માર્ગમાં મેં સાહરા ખાનમને અને ગાલિબને તમારી ખાતમાં તેઓની મરજી પુછી જેઠ. તેઓ તો તદ્દનજ ધનકાર કરે છે. ગાલિબ તમોને બિલકુલ ચાહતી નથી, તેમ ગાલિબનો સ્વભાવ પણ એવો અમીરઝાદી જેવો છે કે તમે શાદી કરો તો પણ સુખી થાઓ નહીં.

ધબને અહેસાન આ ખબર સાંભળી દગાઈ ગયો. તેનો ચહેરો તેના મન ઉપર છવાઈ ગએલા ગમગીનીના વાદળના અંધકારને લીધે ઉદાસ થઈ ગયો. થોડી વાર તે ચૂપ રહ્યો તે પછી બોલ્યો.

ધબને અહેસાન—હું માનતો હતો કે તેણી મને ચાહે છે, અને મારી સાથે શાદી કરવા તેણી ખુશીજ થશે. મીનામાં તેણી સાથે થએલી મુલાકાત બખતે મને તેવોજ ખ્યાલ પેદા થયો હતો. હજી પણ હું તેણીને મનાવી શકીશ, ફક્ત અમીર જલ્લીલ—

અબુ રિઝામ—મેં અમીર જલ્લીલ પાસે પણ તમારે માટે ઘણી સિદ્ધા-રસ કીધી. પણ ઘણો દિલગીર છું કે તે પણ એ વાતમાં ખુશ નથી. તેને તો ગાલિબ માટે પૈસાદાર જમાઈ જેઠએ છે. હું ધારું છું કે એવી હાલતમાં ઉતા-

વક્ષ કરવાથી સાઈ પરિણામ આવશે નહિ. હજી પણ હું કાશિય કરીશ, તમે એ વાત છેડશો તો મામલો વધારે બગડશે.

ધખને અહેસાને—તે દીવસ દીલગીરીમાં અને વિચારોમાં ગુન્નર્યો. તેણે જોયું કે ગાલિય જેવી તવંગર ઓરત માટે તેને આશા રાખવી જોઈતી ન હતી, જો ગાલિય શાદી કરવા કબુલ થાય તો પણ શું તે તેણીની આશાઓ પુરી કરી શકે ખરો કે ! આ દુનયા દોલતમદો માટે છે, ખાનદાની કે નેક લોકો માટે તો આ દુનયા કેદખાના જેવીજ છે. તે, ધખને અહેસાન, ખાનદાનમાં કોઈ પણ રીતે ગાલિયના ખાનદાનથી ઉતરતો નથીજ. ગલિયનું કુટુંબ વેપાર ધંધામાં પડી દોલતમદં થઈ શક્યું, ત્યારે ધખને અહેસાનનું કુટુંબ જુના રીત રિવાજોને પકડી રાખવાને કારણે, અને કેળવણીમાં કુટુંબને આગમ ન વધારવાને લીધે, ફેરવાયલા સંજોગોનું ભોગ થઈ પડ્યું. શું ગાલિય તેની સાચી મહોબતને જવાબ નહી આપે ? જ્યાં ખરી મહોબતની જરૂર હોય ત્યાં દોલતની એટલી જરૂર રહેતી નથી. આહ વગરના એક તવંગરને પરણવા કરતાં તો ગાલિય ધખને અહેસાન જેવા તેને ખરી મહોબતથી આહનાર સાથે પરણવાથી વધું સુખી થવાની. પણ કરવું શું ?

ખીજે દિવસ ધખને અહેસાન એજ વિચારમાં પડેલો હતો તેટલામાં અણુ રિઝામ હાથમાં એક કાગલ લઈ તેની પાસે આવ્યો.

અણુ રિઝામ—ખિરાદર, આ જુઓ, મને હમણાંજ અમીરનો કાગળ મળ્યો છે. તે જણાવે છે કે તમોને મિસરના દાખના મુકાસર નીમવામાં આવ્યા છે. કેરોમાં તમારી હાજરીની ધણીજ ઉતાવલે જરૂર છે.

ધખને અહેસાન—હું ધારૂ છું કે મને એ મરતખાની ખવાહેશ નથી.

અણુ રિઝામ—એ શું કહો છો, ખિરાદર, તમને દરજમાં ઉપર ચઢવાનું આ પગીઈ છે. તશકીકના મરતખાની તમે હજી કીમત પીછાની નથી. આખેરતમાં તમોને તમારા જાન વાસતે જે લાભ થશે તે વાત અધાહેદી રાખતાં તમારી હાલની આશાઓ પુરી કરવામાં તમોને એ મરતખો કેટલો મદદગાર થઈ પડશે તેનો તમે વિચાર કીધેલો લાગતો નથી.

ધખને અહેસાન—લોકો પાસેથી દાવત ભેગી કરી આપવાથી મને જે હિસ્સો મલશે તે તરફ તમારો ઇશારો હશે. પણ જે રીતે લોકો પાસેથી દાવતને નામે દોલત ભેગી કરવામાં આવે છે તે રીત મને પસંદ નથી. જો કે લોકો જહેરમાં ખુલ્લી રીતે ખોલી શકતા નથી, પણ અંદર અંદર કચવાઈ ધણીજ ફેલાતો રહ્યો છે.

અધુ રિયામ—એવો કામ કરનાર ઉપર આધાર રાખે છે. તમો એવા છો કે લોકો તમોને તો ખુશીથીજ આપશે. તે ઉપરાંત અમિરે પણ તમોને મહેલોટી રકમ આપવાની ખ્વાહેશ બતાવી છે. એવી ખબર મળી છે કે સુલ્તાનમાં અબદુલ્લાહ બિન ઓસમાન દીગના નામનો એક શખસે ઘણા કીધેલો સંભળાય છે કે તે સુલ્તાનમાં જાહેર થએલા મહમદ બિન એહમદ મહેદીના સાક્ષાર ઓસમાન દીગનાનો ખેટો, અને ઝમાનાના ઇમામનો બાપ છે. એ જાણસ તરફથી આવેલા દાઇઓ અમીરો દાવતના લોકોને વટલાવે છે. તે સમયે મિસરના અપના દાઇને મદદની ધણી જરૂર છે. ખીજું એ કે કુપની જુવોશ ખાસાને મિસરનો વઝીર આઝમ નીમવામાં આવ્યો છે, તે સુલ્તાન અને સુલ્તેઝ દેનાલ સતા નવા પટા અંગ્રેજોને કરી આપવા પરપચ રચી રહ્યો છે, તે સમયે મિસરી લોકોમાં ખલલથી મચી રહી છે. એની તપાસ કરવા માટે અધુ તમારા જેવાની જરૂર છે. મહાત્મા ખીલત માનો, અને તમો આ તક હાથથી જવા આપો નહિ.

દાઇ અધુ રિયામે ઇખને અહેસાનને ધણી રીતે સમજાવી અતે કેરો જવા મનાવ્યો. કેરો જવા માટે ઇખને અહેસાનને તઇયાર કરવામાં આવ્યો. પછસા પણ આ વખત અલુધારેલા ઇખને અહેસાનને વધુ મલા. ઇખને અહેસાન કેરો જઈ સારી રકમ ભેગી કરી આવી, ગાલિબને હાથ કરવાના સ્વપ્ના લેતો તરાબુલુસ રસતે સિકંદરીઆ જવા રવાના થયો, મિસરના રાજદવારી મામલાની કેટલીક ખાસ તપાસો કરવા ઇખને અહેસાનને ખાનગી સુચનાઓ આપવામાં આવી હતી, અને એવું વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે એકાદ બે અઠવાડીઆ પછી જો ઇખને અહેસાનની ખ્વાહેશ સીરીઆ આવી ગાલિબના સંબંધમાં વધુ તજવીજ કરવી હોય તો તે સીરીઆ આવી શકશે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

જાતેમી ઇમામ.

બાતેની અને ગ્રીક ફીલસુફી

દિમશક—અસ—શામ જેને દમાસકસ કહે છે. તે આપણી પૃથ્વી ઉપર જુનામાં જૂનું શહેર કહેવાય છે. આદમ નખીની દાવત ફેલાવવાને

બહાને જે ધર્મ ગુરૂઓ લોકો ઉપર કાબુ રાખી બેઠેલા હતા તેઓ ધણાજ આપમતલખી, સ્વાર્થી, કાવા દાવા કરનારાઓ, અને પાપી થઇ ગયા તે વખત અલ્લાહ-તઆલાએ તેઓનો નાશ કરવા પોતાની કુદરતને હરકત આપી, તે સમય તુફાન પેદા થયું, દુબ આવી, અને તેઓનો નાશ થયો. તે પછી તુહુ નબી અને તેમની ઓલાદની આગેવાની હેઠે નવી ઉમ્મત પેદા થઇ. તુહુ નબીના બેટા શામ અરબસ્તાનમાં આગેવાન થયા તેમણે જે શહેર વસાવ્યું તેને દિમશક નામ આપ્યું, જેથી તે દિમશક-અસ-શામ, કહેવાય છે. દાઉદ નબીએ દિમશકના રાજની આગેવાની હેઠે બેગાં થએલા શામી-ઓના લશ્કરને હરાવ્યું હતું, અને સુલેમાન નબીને પણ ધણી વખત દિમશકના રાજ સાથે લડાઇ થઇ હતી. ૭ સ. ૬૩૫ માં ખાલિદ બિન વલીદે યરમુકની લડાઇ પછી રોમન લોકોને હરાવી દિમશક તાબે કીધું, મુઆવીઆએ તેને પાયતખ્ત બનાવ્યું બન્ન ઉમય્યાઓની સલ્તનતનું પાયખ્ત રહેવા પછી બા અબ્બાસની સલ્તનત થઇ. તેઓએ દિમશકને ખદ્દે બગ-દાદને પાયતખ્ત કીધું. એક જમાનામાં દિમશક અને તેની આસપાસનો દેશ કર-મતીઓનું મુખ્ય મથક થઇ પડ્યું હતું. દિમશક લખનાનના પહાડો અને જંગલોની પુર્વ દિશાએ આવેલું હોવાથી ઘણું આબાદ છે. એ પહાડો ઉપરથી વહેતી બે નદીઓ (બરાદા અને અવાજ) દિમશકની આસપાસના મેદાનોને ફળ-દ્રુપ કરી સીરીઆના રણ વચ્ચે ફેલાઇ જાય છે. શહેર બરાદા નદીની બેઉ બાજુએ વસાએલું છે. બરાદા નદીની જમણી બાજુએ જુનું શહેર અને અલ મેદાન નામનું પડે વસેલું છે. એ પરાની પાસેથી થઇને હજનો કાફલો રવાના થાય છે. નદીની દાબી બાજુએ અલ અમારા અને અલ સાલીહીઆ નીમની પરાં છે. બરાદા નદીનું પાણી નહેર અને નાલાઓ મારફત શહેરના બધા ભાગોમાં પહોંચાડવામાં આવે છે.

દિમશક અશ શામ ચારે તરફ બાગ બગીચાઓથી ઘેરાયેલું હોવાથી ખૂબ મુંદર જણાય છે. શહેરના અસપાસ લગભગ ૫૦ માઇલ જેટલા ઘેરાવામાં તરેહવાર ફળદ્રુપ વૃક્ષો અને રોપાઓ શહેરની શોભા અને આબાદીમાં વધારો કરી રહ્યાં છે. નારંગી, તરેહવાર જાતનાં ફળીયુઓ, તુરંજ, દાડમ, શેતુત, અંજુર, અખરોટ, સેંબફળ અને નાસપાતની તરેહવાર જાતો, આલુ અને અલુચાઓ, વિગેરે મેવાના બગીચાઓની સુગંધી અને પુલોના બહારથી રળીયામણા દિમશક શહેરના રસ્તાઓ તરફ નજર કરીએ. શહેરની પૂર્વે આવેલા મુખ્ય દરવાજાથી દાખલ થતાં આપણે

ફરખ-અલ-મિસ્તકીમ નામથી ઓળખાતા ઘેળી રસતેથી સીધા પશ્ચિમ તરફના મુખ્ય દરવાજે પહોંચી જઈએ. માર્ગમાં બન્ને તરફની ગલીઓમાં રેશમી સુતરાઉ અને દમશક નામથી ઓળખાતાં કાપડ બનાવવાના કારખાનાઓ; હાંટા છાપવાના અને કાપડ રંગવાના. ત્રાંબા અને બીજા ધાતુઓના વાસણો અને વસ્તુઓ બનાવવાના કારખાનાઓ; તંબાકુ કાચ, સાણુ, ચામડાની વસ્તુઓ વિગેરેના કારખાનાઓ, અને બજારો નજરે પડે છે. એક જમાનામાં આ શહેર તક્લવાર અને ખંજરો વિગેરે લગાધના હથીયારો માટે ધાણું બાંધીતું હતું. હવે તે હુન્નર પડી ભાંગેલો જણાય છે. બજારો વચ્ચે ફરતાં સંખ્યાબંધ કારખાનાઓ તરફ નજર કરી શહેરની વચ્ચે બજારોની વચ્ચે આવી પહોંચતાં, ઐનાઇટ પથ્થર અને રંગબેરંગી આક્ષ પહાણુના મુરિશ ઢબના ખાન તરફ જુએ. મુરિશ કળાનો આના કરતાં સરસ નમૂનો તમેને દુનયાબરમાં પણ કદાચજ નજરે પડશે. શહેરમાં બીજા ૩૦ ખાન છે, પણ આ ખાનની ખરોખરી કરી શકે તેવું એક પણ બીજું ખાન નથી. શહેર વચ્ચેના આ મુખ્ય ખાન તરફ જવા માટે ત્રામગાડી શહેરના જુદા જુદા ભાગ તરફથી આવતી જણાય છે. શહેરને વિજળીની રોશની પણ પુરી પાડવામાં આવી છે.

રણીઆમણા દીમશક શહેરના ઘરો તરફ નજર કરતાં તમેને ફક્ત માટીની દિવાલો અને તેની વચ્ચે અહીં તહીં અંદર દાખલ થવાના નહાના દરવાજા નજરે પડશે. સાંકડી અને ઘણે ભાગે ગંદી ગલીઓ વચ્ચેથી પસાર થતાં, રહેવાના ઘરોની જે દિવાલો આપણી નજરે પડે છે તે, ફક્ત જેલની દિવાલો જેવી દેખાય છે. પણ એ દિવાલો વચ્ચે મુકવામાં આવેલા નહાના દરવાજામાના કોઇ એકમાં દાખલ થાઓ. બાહરના દેખાવ ઉપરથી ગભરા-એલાને અંદર દાખલ થતાં તેણે નહીં ધારેલો દેખાવ નજરે પડશે. રંગીન પથ્થર કે આરસ પહાણુથી શોભિતા ચોકમાં દાખલ થતાં તરેહવાર ગતના રોપાઓ, પુલોના ક્યારાઓ, અને તેની વચ્ચે પાણીના પુવારાઓ જેનારની આંખોને થંડક પહોંચાડવા વગર રહેશે નહીં. ચોકની બે કે ત્રણ બાજુએ દીવાનખાનાઓ બનાવેલા જણાશે, કે જેને અરબી કમાનો, કોતરેલી લાકડાંની કે મોઝેકની શોભીતી દિવાલો, ગલીઓ અને રેશમી મસનદોથી હમેશા આરાસતા રાખવામાં આવે છે. ચોકની એક બાજુએ બીજો દરવાજો નજરે પડે છે. તેમાં દાખલ થતાં એક બીજા ચોકમાં પહોંચીએ, કે જેની આસપાસલા ઝોરડાઓ અને મકાનો હરમ કહેવાય છે, અને જે માલિકનું રહેવાનું ઘર છે.

દરબ અલ શિસતકીમ નામના મુખ્ય રસ્તા વચ્ચે આવેલા રોમન જમાનાના ગઠના બાકી રહેલા દરવાજા નીચેથી પસાર થતાં મવારીન ખ્રિસ્તી-ઓના બીશપ યોહાન અને મુશરરા પશ્ચીમ તરફ જતા હતા. બીશપ યોહાન લગભગ ૬૦ વરસનો હતો. તેની દઢાડીના લાંબા વાળ સફેદ થઇ ગયા હતા. માથા ઉપર તેણે બેડી રાતી તરબુસ પહેરેલી હતી, જેની આસપાસ પાંચડી વિટાળેલી હતી. લગભગ ગુંટણુ મુધી પહોંચતો જખ્ખો પહેરેલો હતો, જેને કમરની આસપાસ બાંધેલી ચપટી રેશમી બેટ, અને કમરથી નીચે મુધી વળગાડેલા બટનોની હાર, તેના બાહર નીકળી આવેલાં પેટ ઉપર ગોઠવી રાખતો હતો. એક મહોડી માળાને છેડે લટકાવેલી તરમુલ બીશપના અધી-કારની નિશાની હતી. તેના હાથમાં સોભિતી લાકડી હતી, જેનો ટેકા આપતો તે મુશરરા સાથે વાત કરતો ચાલતો હતો. તેઓ ઘોડાકળ આગળ વખ્યા કે સામેથી ઘોડે સવારો આવતા જણાયા. દરેક અમીર અતરશ તેના કદાવર બાંધા અને હસતા ઉદાર ચહેરાથી તરત પરખાઇ આવતો હતો. તેની સાથે ચાર બીદવી સવારો હતા, તેઓ પાણીદાર અરબ-સીરીઅન ઘોડાઓ ઉપર કાળા વાળના અરબ આભાઓ, તેની નીચે પહેરેલા રેશમી જખ્ખાઓ, કમર-બધેમાં ખોસેલા ખંજરો, અને હાથમાં રાખેલી તલવારો સાથે તેઓના લડાયક ભુરસાની ખાતરી આપતા, અમીર અતરશની પાછળ ચાલતા હતા. તેઓના માથા ઉપર અરબોની વીચિત્ર પાંચડી રૂમાલની આસપાસ વિંટાડેલી હતી. તેઓના ઘોડાઓને પણ તરેહવાર લટકત્રા ઝુમખાઓથી સજ્જારવામાં આવ્યા હતા. બીશપ યોહાન ઉપર નજર પડતાં અમીર અતરશે ઘોડાને ઘોખાવ્યો, અને નીચે ઉતર્યો. દરેક બીદુ સવારો પણ તરતજ જમીન ઉપર ફેડી પડ્યા. અમીર અતરશ ‘મરહબા મરહબા’ પુકારતો બીશપ યોહાનને બેટચો, અને એ બે ભુદા ભુદા પંથના ધાર્મિક વડાઓ એક બીજાની ખેર આશિષત પુછતા આગલ વખ્યા. તેઓ હવે એક બારણામાં દાખલ થઇ ઘેરના એકમાં આવ્યા, કે તરત કેટલાક સીરીઅન નોકરોએ તેઓને આદાબ બજાવી દિવાનખાના તરફ લઇ ગયા.

દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં જેઓ બેઠેલા હતા તેઓએ ઉભા થઇ આવનારાઓને માન આપ્યું. અમીર અતરશ અને બીશપ યોહાનને ઉંચી મક્કનદ ઉપર બેસાર્યા. આ શાબીતું દિવાનખાનું સફેદ અને કાળા રંગના અરસ પહાણનું બાંધેલું હતું. અંદરની દિવાલ લાકડાના ઉંચી કિસમના ક્ષેતરકામથી સજ્જારવામાં આવી હતી. બેઠકની જગ્યા પણ અરસ પહાણની

બનાવવામાં આવી હતી. તે ઉપર ઉંચી કિમતના ગાલીઆઓ પાથરેલા હતા. જે ઉપર રેશમી અને મખમલના ગોળ આકારના બકીઆઓ ગોઠવેલા હતા. છત ઉપરથી રંગબેરંગી કાચની વિજળિક પત્તીઓના ઝુમરો લટકતાં હતાં. તવંગર શામીઓના મકાનો આવાંજ ઠાઠમાઠથી રાખેલાં દિમશકની મહીએ ગંધીમાં નજરે પડશે. આ દિવાનખાના અને મકાનને શણગારવામાં જે ખર્ચ કરેલું હતું તે ઉપરથી તેને કોઇ શાહી મહેલ કહી શકે. મુખ્ય ચોકમાં આવા ત્રણ દિવાનખાનાઓ નજરે પડતાં હતાં. ચોથી તરફ બીજા ચોકમાં જવાનો માર્ગ અને કુવારાંઓની હાર ગોઠવેલી હતી. એ બીજા ચોકમાં અનેક નહાનાં ઓરડાઓ સંખ્યાબંધ નજરે પડતા હતા. એ ચોક ફરીથી બીજા એક ચોક સાથે જોડાયેલો કે જેમાં પણ સંખ્યાબંધ નહાના ઓરડાઓ નજરે પડતાં હતાં. આ મકાન દિમશકમાં કરમતીઓનું દારૂલ-હિજર હતું. દિમશક અને તેની આસપાસમાં આગલના જમાનામાં જેઓને કરમતી ફિરકામાં વટલાવવામાં આવતા હતાં, તેઓમાના જેઓ ગરીબ હાલ-તના હોવાને લીધે કે બીજા કોઇ સંજોગને લીધે થોડો કે વધારે વખત કરમતી દાવતના આસરા હેઠે આવી રહેતા, અથવા જેઓ કરમતી દાવતનું ઘાન હાંસલ કરવા કરમતી દાઇ પાસે આવી રહેતાં, તેઓને દારૂલ હિજરમાં રહેવા અને ખાવા પીવાનો બદાબરત કરવામાં આવતો હતો. કરમતી લોકોના આવા દારૂલ હિજર ઘણા ધણાકાઓમાં હતાં. કોઇ કરમતી ઓયિતી આફ-તને લીધે કે બીજા કોઇ સબબને લીધે નિરાધાર થઇ જતો તો તેને અને તેના કુટુંબને ગુજરાનનું સાધન કરી આપવામાં આવે ત્યાં સુધી દારૂલ હિજરમાં રાખવામાં આવતો. ટુંકમાં આ દારૂલ હિજર કરમતીઓનું મુસાફરખાનું, દરસ, ગરીબો અને લાચારોને આશરો આપવાનું, અને કરમતીઓને ભેગા થવાનું જમાતખાનું પણ હતું. દારૂલ હિજરનો નિભાવ કરવા કરમતીઓ પાસેથી ફિતરો નામો માથા દીઠ કર લેવામાં આવતો હતો. ફિતરો લેવાની રસમ હમ્મદાન બીન અહસાન અશાસ નામના બાપે દારૂલ હિજરના નિભાવ વાસતે શરૂ કરી હતી. ફિતરાની આવકમાંથી આ મકાનો કરમતીઓના લાભ માટે બધાવવામાં આવ્યાં હતાં. એ રીતે આ મકાન ધાર્મિક વકફ જેવું હતું.

અમીર અતરશ અને બીશપ ચોહન આવ્યા તે વખત કરમતી હુજત અલ હુસામ અને તેના દાઇ નોમાન અલ ઝકી ત્યાં ખેઠેલા હતા તેઓએ આવનારાઓને ઊઠીને માન આપ્યું, અને મસનદ ઉપર ઉંચી જગ્યાએ બેસાડ્યાં. મોશરફ પણ આવી ખેડો. તેઓ અહીં તહીની વાતો કરવા લાગ્યા.

તેટલામાં માનશીઅર ફેક આવી પહોંચ્યો. તેઓ વચ્ચે હવે દર અલ કમ-
રની જગીર સંબંધી વાદવિવાદ ચાલ્યો. મંવારીનો તરફથી બીશપ યોહને એ
જગીર ઉપર પોતાનો દાવો જાહેર કીધો. અગીર અતરશે એ જગીર દરઝ
કીકોની છે તેવું બતાવનારા દસતાવેજ મોબુદ કીધાં. અને નોમાન અલ ઝકીએ
એ જગીર કરમતીઓની છે તેવું બતાવનારા મુદા આગલ કીધા. વાદવિવાદ
ધણી વખત ચાલ્યા પછી છેવટે માનશીઅર ફેકે તેનો સમજુતીથી ફરજી કીધો.
અગીર અતરશને તેણે મહોરોની થેલી આપી જગીર ઉપરનો તેનો જે કંઈ
હક હોય તે બીશપ યોહનના નામથી ખરીદી લીધો. અને બીશપ યોહને એ
જગીર કરમતી દાદ અલ હુસામને વહેચાતી આપવાનું લખત થયું. એ રીતે
એ જગીર કરમતી દાદ અલ હુસામને મલી. તેના બદલામાં અલ હુસામે
માનશીઅર ફેક સાથે કેટલીક છુપી શરતો કીધી. કામ આરોપવા પછી તેઓ
ખાણા માટે ઉડ્યા. બીજા દિવાનખાનામાં ગોઠવેલા ખાણને ધનસાફ આપી
તેઓ ફરજી પહેલા દિવાનખાનામાં કાઢવો પીવા આવ્યા. તે વખત તેઓ
વચ્ચે નિચલી વાતચીત થઈ.

માનશીઅર ફેક—ફાતેમીઓ ઇમામ આમિર પછી હાફિઝ અબુલ મેમુન
અબદુલ મજીદને ઇમામ ગણે છે, પણ મને કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇમામ
આમિર પછી તેમના બેટા તઘયબ ઇમામ છે ?

નોમાન અલ ઝકી—અબુ મહમદ નજમુદીન ઓમરા બીન અબિલ
હસનના કિતાબમાં એ બયાન છે. ઓમરા ફાતેમી ઇમામના દાદ બલાગ હતા
તે જણાવે છે કે યમનના ઇલાકાના હુજત મુલેહી મુલતાન અલી બિન
મહમદ હતા. તે પછી તેમના બેટા અલ મુકરર એહમદ, અને તે પછી
અલ મુકરરમની રાણી અલ મલેકા સઘયદા હૂર હુજત નિમાયા હતાં.
હર અલ મલેકાના દાદ બલાગ અઝ ઝવાહી, તે પછી કાઝી ઇબને મોસિક,
તે પછી અલી બિન ઇબરાહિમ અલ મુવફફક ફિદદીન બિન નજમુદ્દોલા
હતા. હૂર અલ મલેકાને એક પેગામ ઇમામ આમિર તરફથી મલો,
જેમાં ઇમામને ફરજંદ પેદા થવાની ખુશખબર આપવામાં આવી હતી. એ
ફરજંદનું નામ તઘયબ રાખવામાં આવ્યું. પણ તે ફરજંદ થોડા વખતમાં
વેફાત થયું. ઇમામ આમિરનું ખૂન થયું તે વખત તેમના એક બીજા રાણી
હામેલા હતાં. તે સમય ઇમામ આમિરના કાકાના બેટા હાફિઝને મુસતેફિ
ઇમામ નીમવામાં આવ્યા, કે જેથી જો તે હામેલા રાણી બેટાનો જન્મ આવે,
અને તે બેટા કાયક થાય, તો ઇમામ હાફિઝ પોતાના અગ્રણી વખતમાં તે

ફરજંદને ઇમામતની સુરત અલ અમર તફવીદ કરે. પણ તે હામેલા રાણીએ બેટીનો જન્મ આપ્યો. તે સખખ ઇમામત હાફિઝની નસલમાં ચાલુ થઇ. ઇમામ હાફિઝના હુકમથી હુર અલ મલેકાએ ઇબ્રાહીમ બિન હુસેન અલ હમ્મદીને દાઇ બલાગ નીમ્યા હતા. તેમના મોત પછી હુર અલ મલેકાએ સખા બિન અશુ સહિદ બિન ઝુરેને દાઇ બલાગ નીમ્યા. તે વખત દરબારમાં હુર અલ મલેકાએ જાહેર કિયું કે, ઇમામ આમિરના ફરજંદ તઇયબના અમરના સંબંધમાં બન્ન સુલેહીને પૂરી ખબર મલી છે.

માનશીઅર ફેા.—ઝોમરાની તવારીખમાં એવું કંઇ લખેલું છે, પણ તેનો અર્થ સાફ નથી. હર અલ મલેકા પછી કોણ હુજત નિમાયું ?

નોમાન અલ ઝકી.—ઇમામ આમિરના બેટા તઇયબ વફાત થયા તેની ખબર હર અલ મલેકાને મલી હતી. ઇમામ આમિર પછી હાફિઝ બિલાહ, તે પછી ઝાફિર, તે પછી ફેઝ અશુલકાસમ, તે પછી આદિદ અશુ મહમદ ફાતેમી ઇમામો થયા છે. હુર અલ મલેકા હુજત હતાં, તે ૮૮ વરસની ઉંમરે વફાત થયાં તે વખત મનસૂર બિન મુફઝઅલ બિન અબિલ ખરકાતને હુજત અને સુલતાન નીમી ગયાં. મનસૂર પછી તેના બેટા એહમદ હુજત નિમ્યા.

માનશીઅર ફેા.—તવારીખમાં બનું ઝુરેનું નામ જોવામાં આવે છે તેઓ કોણ હતા ?

નોમાન અલ ઝકી.—હર અલ મલેકાએ ઇબ્રાહીમ અલ હામિદીને દાઇ બલાગ નીમ્યા હતા. તેમના મોત પછી હુર અલ મલેકાએ અમીર સખા બિન અશુ સહિદને દાઇ બલાગ નીમ્યા, જે ઝુરે ખાનદાનના છે. તે પછી એ બનું ઝુરેના કુકુખમાં કેટલાક દાઇ બલાગ નીમાયા છે.

માનશીઅર ફેા.—તમારા ધર્મ મુજબ ઇમામત બાપ પછી બેટામાંજ આવવી જોઇએ તેનું કેમ ?

નોમાન અલ ઝકી.—અમે એ માનતા નથી. જેના ઉપર ઇમામતની સુરત તફવીદ થાય તે ઇમામ ગણાય. બાપ પછી બેટાજ ઇમામ થાય તેનું હોત તો ઇમામ હસન પછી તેના બાઇ હુસેન ઇમામ થાત નહી. અમારા ધર્મ પ્રમાણે નયુવત, જે આલા દરજે અને ઉંચો રૂતબો છે, તે રૂતબાના સાહેબમાં બશરિયા ખશલતોમાંથી ૪૬ ફાઝિલ ખસલતો હોવી જોઇએ. એ ૪૬ ફાઝિલ ખસલતો જે ઇનસાનમાં હોય તે નયુવતના અથવા ઇમામતના સાહેબ થઇ શકે. અમારા પાકઝાત નખીએ (સ. અ.) રિસાલત પહેાચી અમાનતને અદા કીધી, ઉમતને નસીહત કીધી, વહયેની તનઝીલના ભામે

ખતાઆ, તાલીફને ચિતારી આપી, શરીઅતને મજબુત કીધી, રસતાને રોશન કીધી, સુન્નતને કાયમ કીધી, અને ઉમ્મતની જમાઅતોને ભેગી કરી એક કીધી. તે બાદ આપ વફાત થયા. જે ૪૬ ખસલતોની અમાનત આપ મુકી ગયા છે તે આપની વિરાસત છે. હવે જે શખસમાં એ બધી ૪૬ ખસલતો અથવા તેના મહોટા ભાગ જમાં થયો હોય તેજ શખસ આપનો ખલીફ અને ઇમામ બની શકે. જે કોઇ બશરમાં એ બધી ખસલતો એકઠી થવાનો ભેગ ન બને, પણ તે ખસલતો છૂટી છૂટી ફટલાક લોકોમાં હોય તો તેવા લોકોની જમાઅત ભેગી થઇ એક વિચાર ઉપર આવે, અને દરએક એક બીજાને મોહબત કરે, દિલોનું જોડાણ કરે, અને દિનની મદદ, શરીઅતની સંભાળ અને સુન્નત કાયમ કરવાની ફરજ અદા કરે. એ બધાનું ઇખવાનુ-ફસકદામાં નામસે ઇલાહી અને નબુવ્વતોની શરતોના રિસાલામાં ખુલાસાવાર જોવામાં આવશે. હવે જે બશરમાં એ ૪૬ ખસલતો નઝરમાં આવે તેના ઉપર ઇમામતની સુરત તકવીદ થાય, અને તે ઇમામ બને. જે ઝમાનમાં એવા બશર નઝર ન આવે તેવા ઝમાનમાં મઝકુર ખસલતો જે જે શખસોમાં જોવામાં આવે તેઓની જમાઅત કાયમ કરી અમરને જારી કરે, કે જેને અલ્લ હકદાનીઆ કહે છે. એવી રીતે અલ્લ હકદાનીઆ અમારી બહેરેનની દાવતના ઝમાનમાં કાયમ થઇ હતી.

માનશીઅર ફ્રેડ—ઇમામ અથવા તેના હુજતને શરીયત રચવાનો અખત્યાર છે કે નહીં, અથવા તે શરીઅતમાં ફરફાર કરી શકે કે નહીં ?

નોમાન અલ્લ ઝકી—શરીઅતની રચનામાં કંઇપણ તેઓ કહે શકે, હુકમ કરે અથવા મના કરે, તેની સનદ પોતાની રાએ, ફાશિસ અથવા કુબ્વત તરફની ન હોય, પણ નખીની તરફ તેના રબ મલાએકતની મારફત વહયે મોકલે છે તે વહયેના હુકમોની તરફ સનદ હોવી જોઇએ.

માનશીઅર ફ્રેડ—ત્યારે તમારી દાવતના લોકો કોઇ પણ તમારા હુકમ માટે ઇતરાઝ ઉઠાવી તમેને તે હુકમ વહયેના હુકમો મુજબ છે કે નહીં તેનો સવાલ કરી શકે ?

નોમાન અલ્લ ઝકી—શા વાસ્તે નહીં ? અમારા એતેકાદ મુજબ નખી (સ. અ.) પછી અલી ઇબને અબી તાલિબની બરોબર કોઇ નથી. લેફિન લોકો આપને સવાલો પુછતા, બહેસ કરતા, અને તકરાર ઉઠાવતા. તેના અધીજ નરમી સાથે જવાબ આપવામાં આવતાં, અને સનદો બતાવવામાં આવતી હતી.

માનશીઅર ફાક—પેરીસની લાયબ્રેરીમાં એક હાથનો લખેલો કિતાબ છે તે હાલના જમાનાનો જોવામાં આવે છે. એ કિતાબમાં આ પૃથ્વી ઉપર શરૂઆતમાં ઇનસાનો કેવી રીતે પેદા થયાં તેની ખબર આપી છે. એ કિતાબમાં લખાણ મુજબ આશિર મુદ્દખીરે ૯ અફલાક, ૪ કુરરા, અને શખર અથવા પથ્થર બનાવ્યા. ચાર કુરરાઓ જેને માટી, પાણી, હવા અને અગ્નિ નામ આપ્યાં છે તે શખર અથવા પથ્થરની આસપાસ ફરી વળ્યા, અને તેની ઉપર આસપાસ ૯ અફલાક રહ્યા. તે પછી ઝોહલના સિતારાએ ૧૦૦૦ વરસ તાસીર પહોંચાડી, જે ચાર કુરરા હતા તેને બેલસેલ કીધા, અને તેની વરાળ પેદા કરી પાણી રૂપે શખર અથવા જમીન ઉપર વરસાવ્યો, તે સમય જમીનની આસપાસ પાણી ફરીઆ રૂપે ફરી વહ્યાં, અને કેટલીક જાતના ખનીજ અને કેટલીક જાતના ઇનસાનના ખમાએર પેદા થયા. એક હજાર વરસ પછી મુશતરીએ ઝોહલને મદદ કરવી શરૂ કીધી. અને બીજા એક હજાર વરસ ઝોહલ અને મુશતરીની તાસીર કામ કરવા લાગી. તે સમય પાણી સૂકાવા લાગ્યું. અને જમીન ઉપર ઝાડ અને કેટલીક જાતના હેવાનો તેમજ કેટલીક જાતના ઇનસાનના ખમાએર પેદા થયાં. તે પછી ત્રીજા હજાર વરસે મિરીએ પણ પોતાની તાસીર ઝોહલ અને મુશતરીની સાથે ચાલુ કીધી, એટલે પાણી વધુ સૂકાયાં, અને જમીન ઉપર કેટલીક વધુ જાતના ખનીજ, ઝાડ અને હયવાન પેદા થયા, અને કેટલીક બીજા જાતના ઇનસાનના ખમાએર પેદા થયા. તે પછી ચોથા હજાર વરસમાં શમસની મદદ શામિલ થઇ, એટલે વધુ જાતના ખનીજ, ઝાડો, હયવાનો અને કેટલીક જાતના ઇનસાનના ખમાએર પેદા થયાં. પાંચમાં હજાર વરસમાં ઝોહરાની મદદ શામિલ થઇ, એટલે વધુ જાતની પેદાયશ થઇ. તે પછી છઠા હજાર વરસમાં ઉતારદની અસર પણ શામિલ થઇ, તે સમય જમીન ઉપર બાકીના તમામ જાતના ખનીજ, ઝાડ અને હયવાનો પેદા થઇ ગયાં, અને કેટલીક વધુ જાતના ઇનસાનોના ખમાએર પેદા થયા. તે પછી ચંદરમાંએ ૭ માં હજાર વરસની શરૂઆતથી પોતાની તાસીર આપવી શરૂ કીધી તે સમય ઇનસાન પેદા થયા. ચંદરમાની તાસીર શરૂ થઇ તે વખત કુરત નસીમમાં વાદ્લો પેદા થયાં, અને તેના પાણી જમીન ઉપર વરસવા લાગ્યાં. જમીન ઉપર તે વખત વધુ ખાડાઓ પડેલા હતા, કે જે ખાડાઓમાં આગલા સિતારાઓએ તાસીર ફેલાવી હતી તેના વરસેલા પાણી ભરેલા હતાં. એ પાણી સાથે ચંદરમાંની તાસીર માથના વરસાદના પાણી-ભેગાં થતાં, જેમ માતાનાં પેટમાં હોય

બધાય છે તેમાં હરએક ખાડામાં એક એક છોકરાનું હમલ રહ્યું, અને ૯ મહીના પુરા થતાં તે છોકરાઓની સુરત તમામ થઇ. તેઓ ખાડામાંથી બહાર નીકળ્યા, અને પોતાનો અંગુઠો ચુસવા લાગ્યા, જેથી તેઓને દુધનો ખોરાક મલતો હતો. એ રીતે છોકરાઓની પેદાશ થવા પછી છોકરીઓની પણ એજ રીતે ખાડાઓમાં પેદાશ થઇ. તે પછી હરએક ખાડામાંથી પેદા થયેલા ઇનસાને તેની પાસેના ખાડામાંથી પેદા થયેલી ઓરત સાથે શાદી કરાવી, અને એ મિસલ ઇનસાનની પેદાશ ચાલુ થઇ.

અમીર અતરરા—ઇનસાનની પેદાશના સંબંધમાં અલ્લાહતઆલાએ કલામે શરીફમાં બયાન કીધેલું છે તેને આ વાત મક્કતી આવતી નથી. તમો જે કહેો છો તેવી અથવા તેને લગતી માન્યતા તાલીમીઆ ફિરકા ધરાવે છે, આ દુનીઆમાં હજારો ફિરકાઓ હસ્તીમાં આવ્યા છે, અને હરએક એ બાબતમાં જુદા જુદા અભિપ્રાય રાખે છે. બાઇબલમાંજ નજર કરો. જેને સીસ ૨ વાક્ય ૪-૮માં જણાવ્યું છે કે, અલ્લાહતઆલાએ આકાશ અને પૃથ્વીને પેદા કીધી તે વખત જમીન ઉપર ઝાડ પાન કે વનસ્પતી ઉગતી ન હતી, કારણ કે અલ્લાહતઆલાએ જમીન ઉપર વરસાદ વરસાવ્યો ન હતો, અને જમીન ખેડવા માટે ઇનસાન પણ પેદા કીધા ન હતા, પણ જમીનની અંદરથી એક પાણીનો ઝરો પેદા થયો કે જે જમીનની સપાટીને પાણીથી ભિજાવતો હતો. તે પછી અલ્લાહતઆલાએ જમીનની માટી લઇ તેમાંથી ઇનસાનને બનાવ્યું, અને તે ઇનસાનના નાક માર્ગે તેમાં ૩૬ ફૂંકયું, જેથી તે ઇનસાન જનદાર થયું. અને અલ્લાહે ઇનમાં એક બાગ બનાવ્યો, અને હાં જે ઇનસાનને અલ્લાહએ બનાવ્યો હતો તેને મુક્યો. જેનેસિસ ૧ માં તેજ બયાન વિસ્તારીને અને જુદી રીતે આપવામાં આવ્યું છે, જેનો સાર એ છે કે, અલ્લાહતઆલાએ શરમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વી પેદા કીધાં, પણ પૃથ્વીને સુરત ન હતી, એમેર અંધકાર હતો, અને અલ્લાહતઆલાનું ૩૬ પાણીની સપાટી ઉપર ફરતું હતું. પછી અલ્લાહતઆલાએ હુકમ કીધો કે રોશની આવ, એવલે રોશની થઇ; અને રોશની અને અંધકાર જુદા થઇ રાત અને દીવસ થયા, તે પછી અલ્લાહના હુકમથી પાણી જુદાં થયાં અને આકાશ પેદા થયું. આકાશની નીચે તેમજ આકાશની ઉપર પાણી હતાં. આકાશની નીચેનું પાણી અલ્લાહના હુકમથી એક જગા ભેગું થયું, અને અલ્લાહના હુકમથી સુકી જમીન બહાર થઇ. એ સુકી જમીનને અલ્લાહએ પૃથ્વી નામ આપ્યું. ૩૬ અને દીવસ પેદા થયા તે પહેલો દીવસ હતો, તે પછી બીજો દીવસ

આકાશ પેદા થયું હતું, અને ત્રીજા દીવસમાં જમીન થઇ, તે ઉપર અલ્લાહના હુકમથી વનસપતી પેદા થઇ, ચોથે દીવસે આકાશમાં તારાઓ થયા અને રતુઓ થઇ, અને અલ્લાહના હુકમથી આકાશની એ રોશનીઓએ પૃથ્વીની સપાટીને રોશન કીધી, અને તે માટે સુરજ અને ચંદ્ર પેદા થયા. પાંચમે દીવસે અક્ષાહતઆલાએ તરેહવાર જનવરો અને પક્ષીઓ પેદા કીધાં, અને હુકમ કીધો કે તેઓ વધતા રહે. છઠે દીવસે અક્ષાહતઆલાએ હુકમ કીધો કે મારી જાયા રૂપ માણસ પેદા થાય, જે પૃથ્વી ઉપરના તમામ જનવરો ઉપર સત્તા ભોગવે. એટલે તે મુજબ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ પેદા થયાં, અને અક્ષાહે તેઓને હુકમ કીધો કે વધતાં રહે, પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ફેલાતા રહે, અને પૃથ્વીને તમારી સત્તા હેઠે લાવો. જેનેસીસ બીજા પ્રકરણમાં આદમને પેદા કરવા પછી તેની પાંસલીમાંથી હુવાને પેદા કીધાં, અને આદમ અને હવવાની ઓલાદથી પૃથ્વી ઉપર ઇનસાનો પેદા થયા તે જણાવ્યું છે. બીશપ ચોહન સાહેબે બીજા મઝહબોના વિચારોનો અભ્યાસ કીધો છે, તે સાહેબ તેમના અભ્યાસનો આપણને લાલ આપશે કે ?

બીશપ ચોહન—મારો અભ્યાસ ઘણો નથી, પણ હું જે જાણું છું તે જણાવું છું. સાધારણ માન્યતા એ છે કે ઇનસાન માટીમાંથી બનાવવામાં આવ્યો છે. ન્યુઝીલેન્ડના લોકો માને છે કે ટીકીએ રાત્રી માટી લીધી; અને તેમાં પોતાનું લોહી મેળવી, તેને ગુંદી તેમાંથી માણસ બનાવ્યો. મીક્ષિનેસીઆના લોકો માને છે કે મેનુઆ લેવુની બેજવાળી રાત્રી માટીમાંથી માણસ બનાવવામાં આવ્યો છે. ગ્રીકમાં એવી માન્યતા હતી કે પ્રોમીથીઅસએ માણસના માટીના આકારો બનાવી તેને પકાવ્યા. એપીકોનામના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે દેવતાએ પથરાઓ ઉચકી પોતાની પછવાડે ફેંક્યાં તે માણસ બનતાં ગયાં. હિંદમાં મનુને આધારે એવું માનવામાં આવે છે કે સ્વયંભુ (વાળજીલ વુલુદ) એ ધ્યાન કરી પાણી પેદા કીધાં, તેમાં એક બીજ નાખ્યું, જેમાંથી સુવર્ણ બેદું થયું, અને તે ઇડા માંથી પોતે બ્રહ્મારૂપે બહાર થયા, જેણે આ સૃષ્ટી રચી, ઝરથોસ્ત્રી મન પ્રમાણે ઝોરમઝદ અને અહરીમન અઝદી અને અબદી છે. ઝોરમઝદે રહાની આલમ પેદા કીધું ત્રણ હજાર વર્ષ પછી અહરીમને રહાની આલમની રોશની જોઇ તેનો નાશ કરવા ભુતો અને દેવો પેદા કીધા. તેઓ વચ્ચે, એટલે રોશની અને અંધકાર વચ્ચે ૩૦૦૦ વરસ લડાઇ રહી; તેમાં આકાશ, પાણી, પૃથ્વી વનસપતી, જનવરો અને ઇનસાન પેદા થયાં. તે પછીના ત્રીજા ૩૦૦૦

મરસખાં જુહીમને પૃથ્વી ઉપર બીભારીઓ, નાશકારક જનવરો, વિગેરે ઉત્પન્ન
 કર્યાં. હુનિયર લોકોની માન્યતા પ્રમાણે શરૂઆતમાં તકુમ ઉપર તોકુ બને
 તોકુ હતું. (અર્થ હુયુલા અને અદમ ઇનતેઝામ જેવો થાય છે.) તે પાણી
 ઉપર અસ્લાહની હવા ચાલી રહી હતી. તે પછી નુર પેદા થયું. પછી વૃક્ષક
 પેદા થયું, અને પાણી બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું, એક ભાગ ઉપર અને બીજાને
 ડીલિયે. બીજા હાલતમાં સુકાએલી જમીન જાહેર થઈ, અને તે ઉપર વનસ્પતી
 જાતી બીજાં. એથી હાલતમાં આસમાનમાં સુરજ, ચંદ્ર અને તારાઓ પેદા થયા.
 અને રાત અને દિવસ હસ્તીમાં આવ્યા. પાંચમી હાલતમાં સમુદ્રના અને હવેમાં
 હોનારા પ્રાણીઓ પેદા થયાં. છઠી હાલતમાં જમીન ઉપર ચાલનારા પ્રાણીઓ
 અને ઇનિસાનો પેદા થયા. ઇનસાનને અસ્લાહએ પોતાના છાયા રૂપ પેદા કર્યા.
 આનહિયર આપે ઠીક તત્વજ્ઞાનો અભ્યાસ કરીધો છે. આપના અભ્યાસની
 આગેને ખાલ આવ્યો.

પ્રથમ અભિયન રોક—ઠીક લોકોના વિચારો અને ઠીક શીલસુકોની માન્ય-
 તાઓને કમજવા માટે હેડા અભ્યાસની જરૂર છે.

અભ્યાસ હુસસમ—તમને કદાચ ખબર હશે કે, યુરોપમાં ખ્રીસ્તી મઝહબ
 શરૂઆતમાં મંછી મોપ સરકારી ઠીક તત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની જગાઈ
 મહેલોમાં આપી હતી. જે રાજાઓ પોતાના કબજામાં હતા તેઓ પોતાના રૂઝ-
 આમીની ઠીક તત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોની શોધ કરાવી તેનો નાશ કરવા લાગ્યા. એજ
 ખાનદાનામાં પહેલેથી જોલેખાઓ ઠીક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા હતા,
 તેઓને મદદ કરવા ઇસલામી સલ્તનતના રાજકરતાઓએ ઇસલામી યુની-
 વર્સિટીઓમાં ઠીક પુસ્તકો ભેગાં કરી તેના અરબીમાં તરજુમા કરાવ્યા.
 એમાંથી તેઓને ઠીક વિદ્યાનોના પુસ્તકો હાથ લાગ્યાં તે મહોટી કિંમત અફી
 મહેલોમાં, અને તેના અરબીમાં તરજુમા થયા. પરિણામ એ આવ્યું કે ખ્રીસ્તી
 અભ્યાસને બીજા ઠીક પુસ્તકો નાશ પાળ્યાં તે વખત ઇસલામી સલ્તનતેમાંજેએ
 ઠીક પુસ્તકોના અરબી તરજુમા, હસતીમાં આવ્યા. ઠીક પુસ્તકોના અરબી
 તરજુમા ઇસલામી યુનીવર્સિટીઓમાં શીખવવામાં આવતા હતા તેને પ્રતોપે
 મહેલોમાં વિદ્યાનોના વિચારો અને માન્યતાઓ જાણવાના સાધનો હસ્તીમાં
 આવ્યાં છે. એમાંથી યુનિવર્સિટીઓને પ્રતાપે યુરોપમાં ફરીથી તત્વજ્ઞાન શીખ-
 વવાનો સાધન મેલાયો, અને એક જમાના સુધી ઠીક તત્વજ્ઞાનનો અરબીમાં
 અભ્યાસ થઈ શક્યો. તે પછી થકુદ્દી વિદ્યાનોએ તેના શીષ્યોમાં
 અરબીમાં, અને યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમાં શીષ્યો લાપામાં શીખવવા

લાગ્યા. તે પછીના જમાનામાં હીબ્રુ પુસ્તકો ઉપરથી યુરોપી ભાષામાં તેના તરજુમા થયા. એવું કહેવાય છે કે હાલના જમાનામાં કેટલાંક મુળ ગ્રીક પુસ્તકો શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અરબી, હીબ્રુ અને બીજી યુરોપી ભાષાઓમાં થએલા મજકુર તરજુમા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. અમો ગ્રીક વિચારોનો અભ્યાસ અરબી તરજુમા ઉપરથી કરીએ છીએ. તે માટે તમોએ ગ્રીક વિચારોનો અભ્યાસ કીધો છે તેનું તારણ સમજવશો તો મહેરબાની થાશે.

માનશીઅર ફેક—ગ્રીક આચાર વિચારો સમજવા અભ્યાસની જરૂર છે. ગ્રીક વિચારો ઇસલામી યુનીવરસીટીઓમાં શીખવવામાં આવ્યા. તેને લીધે અનેક ઇસલામી શીરકાઓના આચાર વિચાર ઉપર ગ્રીક તત્વજ્ઞાને અસર ઉપજાવી છે, તે માટે તમારી જાણાસા કુદરતીજ છે; કેમકે તમારા વિચારો ઉપર પણ ગ્રીક માન્યતાઓની ધણી અસર જોવામાં આવે છે. હું માત્ર ટુંક રેખા આપી શકું. જોને આપણે તત્વજ્ઞાન કે શીલસુશી અથવા હુકીકતનું ઇલિમ કહી શકીએ તેનો ગ્રીસમાં ફેલાવો થયો તે પહેલાના જમાનામાં, ગ્રીસના લોકો અનેક દેવ અને દેવીઓની માન્યતા રાખતા હતા. એ દેવ દેવીઓ કદિપત હસ્તીઓ હતી કે જેઓ અમર જીંદગી ભોગવતા માનવામાં આવતા. તેઓ સ્ત્રી અને પુરૂષ તરીકે રહેતા માનવામાં આવતા, અને તેમને ઓલાદ પણ હતી. ઇસા નબીના જન્મથી પાંચ કે છ સૈકા પહેલાં ગ્રીસમાં બે મહોટા કવીઓ થઇ ગયા, જેઓ હોમર અને હીસીઅદ નામેથી જાણીતા છે. તેઓના કાવ્યોમાં આગલા જમાનાની માન્યતાઓનો ખ્યાલ આપણને મળે છે. ઝીઅસ બધાથી વડો અને ધણી તાકત ધરાવનારો દેવ મનાતો હતો. તે દયાળુ, ઇનસાફી અને રહેમદીલ હતો, પણ પાપીઓને સજા કરવામાં તે તેટલોજ સખ્ત માનવામાં આવતો. તે શર Evil નો કરતા નહોતો, પણ સત્ય અને મજલુમના બચાવ માટે ઝાઝીમો સાથે ધણોજ સખ્ત રીતે વર્તતો હતો. તે મજલુમોના શ્રાપ પુરા કરવા માટે એરીનીસ દેવને મોકલતો હતો. એ જમાનામાં દાયોનીસાસ Dionysos પંથ આગેવાન કુટુંબોમાં દાખલ થતો જતો હતો. એ પંથવારા દાયોનીસાસ દેવ પાસે એક જાતના વાજાંત્ર સાથે લાગણી ઉત્પન્ન કરનારા ગીતો ગાતા હતા, જેનો હેતુ આત્મીક બળ પેદા કરવાનો હતો. ઝીઅસ Zeus અને તેની સ્ત્રી લેટો Letoના પુત્ર અપોલો Apolloને ફેલફીના ધર્મગુરુઓએ (Delphic Priests) દેવવાણી કે ભવિષ્યવાણી કહેનારો દેવ બનાવી તેને પીથાન Python દેવ નામ આપ્યું, ફેલફીક દેવવાણી Delphic Oracleની માન્યતાએ પણ ગ્રીક લોકોમાં ફેલાવી વીચારો ઉત્પન્ન કીધા. દાયોનીસાસ પંથ જખત જતા

વધતો ગયો, અને એ પંથે તત્વજ્ઞાનીઓનું મંદળ જેને તમે ઇખવાન કહે
છો તેનું મંદળ ઉભું કીધું, જે આરેફીક બ્રધરહુદ Orphic Brotherhood નામથી મશહુર છે. આરશીઅસ Orpheus આ મંદળ ઉભું કરનાર
કહેવાય છે; અને એવી માન્યતા છે કે પીસાગોરસ શીલસુફ આ મંદળમાં
જોડાયા પછી Pythagorean Clubs અથવા પીસાગોરીઅન મંદળો
હસ્તીમાં આવ્યા. આરશીક બ્રધરહુદ વધતું જતું હતું તે વખત એક બીજો
પંથ પણ ગ્રીસમાં બળવાન થયો હતો તે એલ્યુસીનીઅન પંથ Eleusinian
mystery નામથી ઓળખાતો હતો. આ પંથવારા તરેહવાર જાતની રીઆઝો
(Sacramental rites) કરતા દરેક ક્રીયા માટે તાવીલ અથવા ભેદ ભરેલો
અર્થ હતો. ગ્રીસની ધાર્મિક માન્યતાઓની આવી હાલત હતી તે જમાનામાં
ગ્રીસમાં ફેરલાક તત્વજ્ઞાનીઓ Philosophers પેદા થયા તે તરફ આપણે
નજર ફરીએ. તાલીસ મહત્તી Thales of Miletus 640 to 546
B. C. ગ્રીક તત્વજ્ઞાનનો પીતા કહેવાય છે. તે પછી તેનો ચેલો અનકીમાદર
Anaximander અને તે પછી અનકીમીન Anaximenes નામથીન
થયા છે તે પછી પ્રખ્યાત શીલસુફ ક્રીસાગોરસ Pytha Goras 586-
504 B. C. થયો, જેણે અદ્દ Philosophy of Numbers દાખલ
કીધી તે પછી હીરેકલીતસ Heraclitus 540-475 B. C. થયો, તેણે
આત્મતત્વ વિદ્યા(માં-અઅદ-તબ્બઆત Metaphysics) નું જ્ઞાન દાખલ
કીધેલું કહેવાય છે તે પછીના વિધવાનોમાં પરમેનીદસ Parmenides
born 539 B. C. એમપી દાકલસ Empedocles 490-430 B. C.
એનોફ્નેસ Xenophanes of Elea ઇનકાગોરસ Anaxagoras
born 500 B. C. એનો Zeno 5th century B. C. અને ઇયુકાપસ
નામવર થયા છે. એ દરેકના મત અને આચાર વીચાર જણવાની જરૂર છે,
કારણ કે તેઓના શીક્ષણની ટ્રીક વીધવાનો અને ટ્રીક પ્રજા ઉપર ધણી અસર
થઇ છે, તે પછીના જમાનામાં સુક્રાત Socrates B. C. 470-અફેલાતુન
Plato 427-347 B. C. અને અરસતુ Aristotle 384-322 B. C.
ફુનયામાં-ધણા પ્રખ્યાત થયા છે. તે તમો જણો છો. આ વીધવાનોએ સ્થાપેલા
ફરશોમાં શીક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. તે મશાહ ફીલસુફી Peripatetic
School નામથી મશહુર છે. તે પછીની ફીલસુફી અફેલાતુનીયા જહીદ
Neoplatonism કહેવાય છે.

બીશપ થોહન—શરૂઆતની હસ્તી સબ્ધી આ શીલસુફીના મત કેવા

હતા તે તમે જણાવ્યું નથી.

માનસીઅર ફેક—આરશીઅરફક વીશે એ તમેને કહ્યું તેનો સ્થાપક આરશીઅસ એવો મત ધરાવતો જોવામાં આવે છે કે સૃષ્ટીનું મુળ ત્રણ વસ્તુઓ છે એ ત્રણ વસ્તુઓ રાત્રી પૃથ્વી અને આકાશ પૃથ્વી અને આકાશના સપાટી ધરતી અને સમુદ્ર ઉત્પન્ન થયા, તેને તે ઓશીનસ અને ટેથીસ કહેલો. ઓશીનસ અને ટેથીસની શાદીથી—સંબંધથી બીજી બંધી હતી થઇ. હીનીઆસ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ચાસમાં કેઆસ (Chaos—અદમ) હતું તે પછી તેને તરફથી દ્રવ્ય (Gaia) અને આત્મા (Eros) આવ્યાં, અને બીજી તરફથી એરીસ અને Erebus અને નાઇટ Nighat આવ્યા. તેઓના સંબંધથી ઉત્પત્તી થઇ તાર્દીસ મહત્તી એવો મત ધરાવતો હતો કે, જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું છે તે બધું પાણીમાંથી Water થયું છે. અનકીમાંનદર ધારતો હતો કે વીચાર પ્રકાર કે જેનો છેડો નથી તેમાં એક વસ્તુ ફેલાયેલી છે Boundless something તેમાં પરમોટાની પેઠે ઉત્પત્તી થાય છે, અને લમ પામે છે. અનકીમાં મીચનો મત હતો કે, મુળ વસ્તુ પાણીમાંથી વરાળ રૂપે વાયુ થાય છે, વાયુ વધારે સ્વચ્છ થતાં ધપર થાય છે, જે વાળી રંગનું આકાશ દેખાય છે તે છે. આકાશ અમી છે. પાણીમાંથી યરફ, અને યરફમાંથી માટી અથવા જમીન થાય છે. હીરેકલીટસની માન્યતા હતી કે, દ્રવ્ય અથવા માધ (તત્ત્વ, માયા, માટી પુદ્ગલ Matter) ચેતન્ય છે Or organically alive તેમાં થતા ફેરફારમાં ઉત્પત્તી અને લમ થાય છે. એમપીટીકલ પહેલો હતો જેણે જણાવ્યું કે ૪ મહાભુત (અનાસીર 4 Element) જે શુદ્ધ non-material છે, તેમાંથી પ્રેમ અને વિરોધ Love & Discord ને લીધે ઉત્પત્તી થાય છે. હીરેકલીટસે ચાર અનાસીર સાથે નફસ Nous or reason ને જોડ્યું અને જણાવ્યું કે, ચાર અનાસીરને હરકત આપનાર—ચતીમાં લાલનાર નફસ એ ગ્રીક વિધવાનોના આવા છુટક છુટક વીચારોને બેગા હતી અફેક્ટાને બેગા તીતા નીચમ વીશે વીચારો ગોઠવ્યા.

અમીર અતરશ—તાર્દીસ મહત્તી અને તે પછીના આમેનીઅન સિદ્ધિ : વાસેતા મત હતા કે સૃષ્ટી મુળ એકજ પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. First material first principle. એ મુળ વસ્તુમાં ફેરફારો કેવી રીતે થાય છે તેમિએ જણાવવાની કાશીસ કમી છે, પણ એ ફેરફારો થવાનું કારણ શું છે વીશે તેઓએ મત આપ્યો નથી. તમે જેને દ્રવ્ય material કહે છે તેના અર્થ જણાવો. કહીએ છીએ,

આનુશ્રીયમર શૈલ—તમે ખરે કહો છો હીલેક્ટીયસ પરબોજન હતો, જેને જાણવું કે એ મુળ વસ્તુ અથવા દ્રવ્ય [Primary element હય] સફી Fire છે. અહીંમાં ચેતન્યતા અથવા અકલ Reason or Intelligence છે, તે સમજ તેણે તેનું નામ Logos લાગાથ રાખ્યું. ઇલેક્ટ્રોનને આગળ વધી ચેતન્યતાને માટે કહ્યું કે, દ્રવ્યમાં ફેરફાર થઈ જાયથી અને લક્ષ્યમાં છે તેનો કર્તા દ્રવ્યથી-હયુલામી જુદો છે, એ કર્તાને તેણે નહિતે નામ આપ્યું, જે ઉપરથી અરબી શબ્દ નફસ પેદા થયો છે, હું કહેવા માગું છું કે અરબી શબ્દ નફસનું મુળ નહિતે Nouns છે, જે ગ્રીક શબ્દ છે.

અગ્રીય અલ્પ હુસામ—અર્થજ્ઞાતુનના મત વીશે જુદા જુદા લખના-રખોએ જુદી જુદી વાત લખી છે. તમે શું કહો છો ?

માનસીયમર ફાઈ—ગ્રીક લોકોની ખાસીયત જાણવા માટે એ જાણવાની જરૂર છે કે, તેઓ કોઈ પણ ક્રીતાયને ફહાની ક્રીતાય માની લઈ તેણી લખાણને ચીવટથી પકડી રાખવાની હક કરનારા ન હતા. તે સમજ ગ્રીક વિધવાનોના વીચારોમાં ફેરફાર થયા તે વખત કોઈ જાતની ધાર્મિક તકવારે કે હુલડો થવા પામ્યાં નહી. વિધવાનોના વીચારોમાં ફેરફાર થતો તેની પ્રજા ઉપર અસર થતી હતી. અર્થજ્ઞાતુન કોઈ એક મત ઉપર હક રાખી પકડી ખેસનાર ન હતો. તેનો અભ્યાસ, અનુભવ, અને વીચારો વધતા જતા હતા તેમ તે પોતાના મતમાં ફેરફાર કરતો. તેના વીચારોને પાંચ તબક્કાના Five stages of Intellectual Development વહેવી શકાય. એ પાંચ તબક્કા તેના લખાણો ઉપરથી જાહેર થાય છે. [1] The Socratic dialogue [2] Educational dialogue [3] Earlier theory of ideas [4] Later theory of ideas and [5] The laws. એ પ્રજાણે પાંચ તબક્કા છે. આપણે ચોથા તબક્કા તરફ નજર કરીએ. તેહ પ્રસન્ન દીક્ષીયસ તેના વીચારો જાણવા ઉપયોગી થઈ પડશે. જેને તમે અર્થજ્ઞાતુ કહો છો તેને તે Universal mind કહે છે તેનો આર્થ અલ્પ કુદ્દી, ઝહેન કુદ્દી, (જુજરાતી ભાષામાં ચિત્ત અથવા મન) થાય છે. આપણે તેને અલ્પ કુદ્દી કહીએ. અલ્પ કુદ્દી સીવાય બીજા કોઈ અલ્પની હસી કે, આનહો નથી એ યાદ રાખવું. અલ્પ કુદ્દીના વીચાર, જેને Thaumaturgy કહે છે, તેને તમે અશીયત અથવા અમર ધસાણી કહો છો. એ અમર અથવા મશીયત જે ધસાણી જાહેર કરે છે તેને અર્થજ્ઞાતુન Ideas of the thoughts of universal mind કહે છે. સરીને, આપણે કાલ (Time)

ઝમાન અથવા અલ ખલા) અને સ્થાન (Space=મકાન અથવા અલ મલા)ને અંગે જાણી શકીએ. એ સૃષ્ટી અકલ કુદ્દીના અમરનો ધરાદો=Thoughts of universal mind together with Ideas of thoughts માની શકાય. અંકલ કુદ્દીના અમરનો ધરાદો સ્થાનમાં (space=અલ મલા) જાહેર થાય છે It thinks those ideas, Its objects, In space. અને તે સુરત હનદસીયા એટલે કે Geometrical figures માં જાહેર થાય છે. આ સુરત હનદસીયા-ભુમીતીની આકૃતિઓ અગ્નિ, વાયુ, પાણી અને માટી છે. Ideas of fire, air, water, Earth. આ તત્ત્વો Element માથી (૧) સૃષ્ટીનું જીસમ Body of the universe અથવા જીસમ કુદ્દી, (૨) તારાઓના જીસમ Bodies of the stars which are the first born thoughts of the creative mind અને (૩) હથવાનાત અને નખાતના જીસમ થાય છે. હથવાનાત અને નખાતના જીસમો તારાઓના ચિતની મારફત જાહેર થએલા અકલ કુદ્દીના અમરના ધરાદાની વસ્તુઓ છે. અકલ કુદ્દી કે જેના સીવાય ખીજે કોઈ અલ્લાહ નથી તેના અમરનો ધરાદો તમામ ઇનસાન માટે, તમામ ગાયો માટે, અથવા તમામ બકરાઓ માટે, અથવા તમામ ખજુતરો માટે એકજ હોય છે; તે ધરાદો તારાઓ મારફત જાહેર થાય છે તે વખત દરેકની એક્યતામાં અનેકતા આવી જાય છે. જેમકે ઇનસાની એક્યતામાંથી-ખધા ઇનસાન એકજ એવા ધરાદામાં ભાગ પડી-અનેકતા થવાને લીધે અમીર હુસામ, અમીર અતરશ, ખીશપ ચોહન વીગેરે જુદા જુદા ઇનસાનો થયા છે. તેજ રીતે જુદી જુદી ગાયો, જુદા જુદા બકરાઓ, જુદા જુદા ખજુતરો વીગેરે થયા છે.

We may now tabulate the theory. (A) Beside pluralities of phenomena, transient, mutable, imperfect which come into being, and are objects of opinion, there are unities, eternal, immutable, perfect, which really exist, and are subjects of knowledge. (B) There are substantive, self-existent ideas of the Universe; of fire, air, water, earth; of the several stars; and of the several animal and vegetable species; but nothing else. (C) It is not the Idea's immanence in particulars, but the imitation or the reflection of the Idea in

matter -i.e. in space-that brings particulars into existence, and makes them what they are. (D) Unity=mind=good=God is the cause, the sole cause, of all things; it is the cause of the ideas, of particulars, and even of its own correlative-plurality-space-evil-necessity. (E) The Ideas are the thoughts of the sole cause, namely, unity or mind (F) Infinite mind develops within itself a complete univers of thoughts, primary and secondary, and this universe of thoughts, seen from within by a finite intelligence included in it, is our universe of things

In this stage, then, the forms or ideas are unities from which natures fixities-universe, the four simple bodies, the stars, and the animal and vegetable kinds -are respectively derived; they are substantial and eternal; they are the thoughts of universal mind; they are not immanent in particulars, but are imitated or reflected as particulars in space.

ખીશાય ચોહન—તમેએ કહ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે અકલ કુદ્દી Universal mind નેજ અકલાનુન અલ્લાહ માનતો હતો. એટલે તેનું શીક્ષણ એ હતું કે અકલ કુદ્દી સિવાય બીજો કોઇ ઇલાહ નથી, તમે અમર ઇલાહીને thoughts of the mind કહો છો. ઇસલામ તેને કલામ કહે છે, અને અમે ખ્રીસ્તીઓ તેને word કહીએ છીએ. તમે કહેવા માગો છો કે ઇલાહી કલામ પોતાનો ઇરાદો સ્થાન [Space=અલ મલા]માં જાહેર કરે છે, જેથી સ્થાનમાં [Space=અલ મલા] સુરત હનદસીયા, એટલે કે ચોરસ ત્રીકાણુ વીગેરે આકારો પેદા થાય છે. તમારા કહેવાનો સાર એ નીકરે છે કે, સ્થાન એ દ્રવ્ય અથવા જડ વસ્તુ material substance છે, જેને અરબીમાં હુયુલા કહે છે. એટલે કે ઇલાહી કલામ, અથવા તમારા બોલોમાં કહીએ તો અકલ કુદ્દીના કલામ, word or thought હુયુલામાં પોતાના ઇરાદા જાહેર કરે છે, તે સમગ્ર હુયુલામાં સુરતો પેદા થાય છે, જે સૃષ્ટીની હસ્તી છે. તમે સુરત હનદસીયા વીશે કહ્યું તે વીચાર પીસાગોરસના મત

હિપરથી અફલાતુનને કીધો હોય એવું જણાય છે. માફ કરેલું છે કે, અફલાતુનના મત એ હતો કે, કુલ હસ્તીના ખાલીક અસ્લાહ છે, તે આપણી સંજ્ઞા અંદર છે, તેને જાણવું મુશ્કેલ છે. તેણે સૃષ્ટી પેદા કીધી તે વખત તે ચોતાની સીદ્ધિતામાં બાકી રહ્યો. He abode in his own nature સૃષ્ટીની રચના કરવા માટે અસ્લાહે નફસ કુદ્દી પેદા કીધું; અને હયુલા કે જેને કોઇ સુરત ન હતી તેમાં સુરતો નાખી, તેમાંથી જીસમ કુદ્દી થયું. એ નફસ કુદ્દી અને જીસમ કુદ્દી મળીને સૃષ્ટી થઇ તે ખાલીકની પોતાની સુરત કહેવાય છે. The universe thus formed of body and soul is described as image of its creator, only begotten. એ સુરત ખાલીકની એક છે. thus it is related to him as son to father તે જોતે અસ્લાહ છે. It is itself a God, a perceivable God એ અસ્લાહ અથવા અસ્લાહનો બેટો ઇસામસીહ રૂપે આ પાપી દુનયાના તોરણ માટે જાહેર થયો હતો.

મામાન અલ ઝકી—બીશપ સાહેબે છેલ્લી વાર્ત કહી તે અફલાતુનના વીધારાને ખ્રીસ્તીઓની માન્યતાનું રૂપ આપવા જેવી વાર્ત કહી છે. અફલાતુનના પુસ્તક કીમીઅસમા જે વીધારો જાહેર કરેલા જેવામાં આવે છે તે હિપરથી તો કહી શકાય કે, અસ્લાહે સૃષ્ટીને જડ પદાર્થમાંથી પેદા કીધી. તે પદાર્થ એવો જડ intractable હતો કે તે એકજ વખતમા ખાલીકના અમર મુજબન સુરતો ધારણ કરી શકતો ન હતો, ખાલીકે એ હયુલામાં તે લઇ શકે તેટલી સુરતો દાખલ કીધી. આ હયુલામાં જે જડતા The stubborn power which thus resisted the Creator હતી તેને અફલાતુન Necessity નામ આપે છે. આ Necessity ને ખ્રીસ્તીઓ શેતાન કહે છે. સૃષ્ટી રચવા માટે અસ્લાહે (૧) જે જડ હયુલા હતો Primary matter જેને કોઇ સુરત કે આકાર ન હતો, તેના થોડા ભાગમા લુમીતીના આકારો અને ગણીતની સંખ્યાના અંકોડા નાખ્યા. તેથી ચાર અમાસીર એટલે કે અગ્નિ, વાયુ, પાણી અને માટી જાહેર થયાં. એ ચાર અનાસીર સૃષ્ટીનું જીસમ છે (૨) અસ્લાહે નફસ કુદ્દીને ચોતામાંથી જાહેર કીધું. એ નફસ કુદ્દી World Soul ની ખાસીયત અતી એટલે કે તોરાએની ગતી, હાલ ચાત્ર વીગેરે હરકતો, ઉગવું, વધવું, ખીખીને મતીમાં લઈવું વીગેરે, તેમજ ફરફારનું થવું. નફસ કુદ્દીની બીજી ખાસીયત એકસ Intelligence છે. Apprehending not only ideas but sensible realities and such as be between the two એક

કુલ્લી અલ્લાહમાથી જાહેર થયું હતું By emanational process એ નફસ કુલ્લી મજકુર ચાર અનાસીરના અનેલા જીસમમા દાખલ થતાં સૃષ્ટીની રચના થઇ. At the beginning of time, God created the universe. A spirit or soul went from him, and inhabited the body which he redeemed from chaos by imprinting mathematical forms on primordial matter Timeeus 373

માનસીઅર ફેઝ—તમારા અને મારા કહેવા વચ્ચે ફરક નથી. જે શબ્દાર્થનો ફેર જોવામાં આવે છે તે ગ્રીક શબ્દોના અર્થ કરવામાં છે. સાર એ છે કે, **યુનીવરસલ માઇન્ડ**, જેને તમે જાહેન કુલ્લી અથવા ચીત્ત કહી શકો, તેનો અમર અથવા કલામ word જાહેર થતાં, તે અમરનો ધરાવેલો જેને અફલાતુન Ideas કહે છે, અને જેનો અર્થ ફક્ત Soul પણ કરી શકાય, તે સ્થાન Space જે જડ હતું અને જેને સુરત ન હતી તેમાં ધ્રુવતા તેમાંથી ચાર અનાસીરો પેદા થયા અને એ ચાર અનાસીરોમાંથી બીજી બધી સૃષ્ટિ થઇ. સુરત હનદસીયા Geometrical figures અને ગણિતના આકારો અને સંખ્યા mathematical forms and numbers વિગેરે શબ્દો અફલાતુને વાપર્યા છે તે પીસાગોરસના મતની નકલ છે. અફલાતુન એ પ્રમાણે અકલ કુલ્લી અથવા ચીત્ત universal mind અને જડ અથવા માદાને કદીમ, અનંત eternal માને છે.

અલ હુસામ—કેટલાક વિધવાનો અફલાતુનના લખાણનો એ અર્થ પણ કરે છે કે હયુલા અથવા અફલાતુનના શબ્દોમાં કહીએ તો સ્થાન space પણ અકલ કુલ્લીએ પેદા કરેલી વસ્તુ છે.

માનસીઅર ફેઝ—કેટલાકો એવો અર્થ કલાંડે છે ખરા પણ તે ખરું નથી. ખરી વાત એ છે કે અફલાતુન અને અરસતુના લખાણોમાં કેટલીક વાત સાફ સમજાય નહિ તેવી છે, અને કેટલીક વાતના ખુલાસા આપ્યા નથી, તે સમજ તેના ભાવાર્થમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો વચ્ચે ફરક જોવામાં આવે છે. પણ અરસતુ તો ખુલ્લી રીતે દૂતવાદી છે. અરસતુ અફલાતુનના અમર અને ધરાવેલ Ideas of thoughts of universal mind ના મતને વખોડી કલાંડે છે, અને ખુલ્લી રીતે કહે છે કે (૧) આદી ગતી એવી ગતી છે કે જેને ગતી આપનાર કોઈ બીજું નથી, તે અનંત છે, હયુલાથી તે સ્વ-

તંત્ર અને જુદી છે. Prime unmoved movement, eternal, existent, essentially operant, exempt from matter તે ઉપરાંત (૨) બીજી ગતીઓ એવી છે કે તેને ગતીમા લાવનાર કોઈ નથી. other unmoved movements (૩) આદી ગતી બીજી ગતીઓ સાથે હયુલા સ્વરૂપ સૃષ્ટીને ખેંચે છે. (the prime unmoved movement, with other unmoved movements) તેને પરીણામે અફલાકો અને તારાઓ વીગેરે ફરી રહ્યા છે, અને અફલાકો અને તારાઓની ગતી મારફત કમરના અફલાક (ચંદ્રમાંના આકાશ) નીચે જણાતી હસ્તીઓની ગતિ પણ ચાલુ રહેલી જોવામાં આવે છે. આદી ગતીને માટે અરસતુ કહે છે કે તે ચીત છે, જે પોતે વિચાર કર્યા કરે છે, અને પોતે પોતાના વિચારોને જાણે છે. the prime unmoved movement is mind (NOUS), which with itself for object, thinks continually and is conscious of its thinking બીજી ગતીઓ માટે અરસતુ ખુલાસો કરતો નથી, પણ તેના લખાણો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે, તે આદી ગતીના વાચારો છે, એવો તે મત ધરાવતો હતો. The Prime mover is not the creator, but the mover directly of heavens, and indirectly through the planets of sublunary substances. The prime mover is God, but God is no mechanical mover. He moves as motive. He is the efficient only as the final cause of nature. While nature aims at Him as design, as an end, a motive, a final cause, God's occupation is intelligence; and since essence, not indeed in all being, but in being understood, becomes identical with intelligence, God in understanding, essence is understanding himself. In short, God's intelligence is at once intelligence of Himself of essence and of intelligence.

The obvious substances are natural substances or bodies e.g. animals, Plants, elements, earth, stars. Each natural substance is a compound of essence and matter; its essence being its actual substance, its

matter nor, its essence being one in all individuals of a species, its matter different in each individual, its essence being cause of uniformity, its matter cause of accident. Each natural substance is a formal cause, as being what it is, a material cause as having power to be changed, an efficient cause having active power to change, and a final cause as an end to be realized. Though each natural substance is corruptible; species is eternal and continues in its original essence, which is ungenerated and incorruptible; the natural world is therefore eternal.

પ્રકરણ ૧૬ મું

દિમશકમાં ફરેન્ચ તઇયારીઓ.

યમનની દાવત.

ખવાજ ઇસમાઇલીઓની માન્યતા.

દિમશક-અસ-શામ-પ્રાચીન જમાનાથી પ્રખ્યાત થએલા શહેરનું વર્ણન આગલા પ્રકરણમાં આપ્યું છે. ખરાદા નદીના જમણા કિનારા ઉપર જુનું શહેર છે, તે તરફ, શહેરની બાહર, અથ મેદાન નામનું પડે ક્ષગભમ દોઢ માઇલ લાંબુ વસેલું છે. ઉપરના દેશ તરફથી આવતા હાજીઓને હિજઝ તરફ જવાનો માર્ગ પણ આ પરાંની પાસેથી છે. એ પરાંમાં ફરેન્ચ એલચીખાતાંની ઓફીસ અને નાએબ એલચીને રહેવાના મકાન એવી જગા ઉપર આવેલાં હતાં કે, મકાનની અગાસી ઉપરથી મજકુર ધોળી રસ્તેથી જતા આવતા કાફલાઓ ઉપર નજર રાખી શકાય. આફ્રિકાના એક ઓરડામાં માનશીઅર ફ્રેંક નામના એલચી માન. પેશાં સાથે વાતે વળગેલો હતો. માન. પેશાં તેને એક નકશો બતાવી સમજાવતો હતો.

માન. પેશાં—અહીંથી એક રસ્તો ઉતર-પુર્વ તરફ જાય છે. તે પ્રાચીન પામીરાના ખંડીએર પાસે જઇ પહોંચે છે. ખંડીએર અહીંથી એક સો

માછલ દુર સમજવાં. આ રહ્યો હમસ જવાનો રસ્તો. એ રસ્તો રેલવે લાઇનની નજદીકથી જાય છે. અને હમસથી પામીરાનાં ખંડીએ તરફ જવાનો આ ખીબે રસ્તો દેખાય છે તે પણ મોટરો આવળ કરી શકે તેવો છે. પામીરાના ખંડીએ પાસેથી થઇને કુરાતના કિનારા ઉપર પહોંચવાનો રસ્તો અને ત્યાંથી કુરાતને કિનારે થઇને ધરાક તરફ જવાનો રસ્તો, આ નકશામાં બતાવેલો છે તે, આગલા જમાનામાં પમીરા રાજના અરબ વેપારીઓને આવવા જવાનો રાજમાર્ગ હતો.

માન. ફ્રેક—તેવામાં આવે છે કે બગદાદથી આ તરફ આવતા સીરીઅન રણનો અરબો ભાગ કુરાત નદીની નજદીકથી પસાર કરી શકાય; તે પછી કુરાત છોડી પડે, અને રણમાં દાખલ થઇ અરબો રસ્તો પસાર કરવો પડે, ત્યાં પાણી મળી શકે કે ?

માન. પેશાં—પામીરાના ખંડીએ નજદીક પહોંચો નહીં ત્યાં સુધી તો નજ મળે. પામીરા રાજના જમાનામાં એ રસ્તો આગાદ રાખવામાં આવતો હતો, અને માર્ગમાં એકાદો અને પાણીનો બદોબસ્ત હતો. હાલમાં એ બધું ખંડીએ છે. પાણીની પુરી તૈયારી રાખવી પડે.

માન. ફ્રેક—પામીરાથી હમસ થઇને તરાબુલુસ જવાનો માર્ગ ઘણો પહાડી નથી. પણ પામીરાથી દિમશક આવ્યા પછી ખેરત કે કોઇ પણ ખીબા અંદર તરફ જતાં પહાડો ઓળંગવા પડે.

માન. પેશાં—પણ રેલવે આપણા હાથમાં છે. અને તે ઉપર કબજો જળવી રાખવા માટે બદોબસ્ત સરસ છે. છતાં પણ જોગવાઇ તો પુરતી રાખવી પડે. લગ્નના અને પેલેસ્ટાઇનનાં દરેક પહાડ અને ખીણોના નકશા પેરિસ મોકલાવી આપ્યા છે. પણ પહાડી પ્રદેશ છે, તેમ દરૂઝ લોકોની સંભાળ પણ રાખવી પડે. જો તેઓને જણાય કે તેઓની સ્વતંત્રતાનો નાશ થશે તો તેઓ મરણીઆ થઇને લડે તેવા છે.

માન. ફ્રેક—દરૂઝ લોકોની મહોટી વસ્તી કઈ તરફ છે ?

માન. પેશાં—દિમશકથી દક્ષિણ તરફ. જુઓ આ જખલ હરાન. એ પહાડોને જખલ દરૂઝ પણ કહે છે. કેમકે એ આખો પહાડ લગભગ તેઓથી વસાએલો છે, તેઓ તુરકી સલ્તનતથી ફક્ત એટલાં માટેજ ખુશી નથી કે તુરકી સલ્તનત તેઓને જોઇતું સ્વતંત્રપણું આપતી નથી.

માન. ફ્રેક—શરઆતમાં તેઓને હાથમાં રાખવા પડે. તેઓ પાસે હથિ-આર છે કે ?

માન. પેશાં—તુરકી સલ્તનતને લાઇસન્સ લેવાનો કાયદો રચ્યો ત્યારથી ચોક્કસ જાતની રાઇફલો સહેલાઇથી મલી શકતી નથી, આપણે દરૂઝ લોકો અને મવારીનો વિગેરેને કેટલીક જાતની બંદુકો વહેંચીએ છીએ, તે બંદુકો કરતાં વધારે દરથી ગોલીબાર કરી શકે તેવી રાઇફલોનો આપણી પાસે લગભગ દસ હજારનો સ્ટોક અહીં આસપાસમાં રાખેલો છે.

માન. ફ્રાંક—આ મકાનમાં રાખવું જોખમ ભરેલું છે.

માન. પેશાં—અહીં રાખી શકાયજ નહિ. દિમશક શહેર જીનું ગલી કુચીઓ વાળું અને એવી બાંધણીનું છે કે, ત્યાંના ઘરોમાં શું છે, અને ક્યાં છે, તેનો કાઇને પતો લાગી શકે નહિ. તમે ગઇ કાલે કરમતીઓનું દારૂ લિજર જોયું. બાહરથી ફક્ત માટીની દિવાલ અને અંદર જવા માટેનો દરવાજો જોઇને કોણ કહે કે અંદર આવા શાહી મકાનો હશે? દિમશકમાં નહાના કે મહોટા મકાનો એવીજ રીતના છે. એવાં મકાનોમાં આપણા ખાસ વિદ્વાસુ શામીઓને, રહેવાના મકાનો તરીકે, લઈ આપેલા કેટલાક મકાનો છે, ત્યાં આપણા ખાતગી સ્ટોર સરદાર કે બોંયરામાં પડેલો છે.

માન. ફ્રાંક—આ તરફના બંદરો ઉપર કીલ્લેબંદી જોવામાં આવતી નથી, તેમજ લડાઇના વખતમાં લશ્કર લાવ લઇજા કરવા માટે પણ જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત તુરકી સલ્તનતને કીધેલો નથી.

માન. પેશાં—તુરકી સલ્તનતને, તમે જાણો છો તેમ, પૈસાની ઘણી તંગી રહે છે, તે સમય તે લડાઇના સરનજમ વાસતે પુરતું ખર્ચ કરી શકતી નથી. એ મુશ્કેલીના સમય તેઓએ એશીઆમાઇનરનો કિનારો જાળવી રાખવા નજીવાં પગલા લેવા ઉપરાંત વધુ કંઇ કર્યું નથી. તેઓ યુરોપીઅન સલ્તનતો પાસેથી લોન ઉપર મહોટી રકમો ઉધાર લેવાની કોશિશ કરે છે. પણ એ લોન લશ્કરી અસખ્યામ માટે ખર્ચ ન થાય એવી આપણે જામિન-ગીરીઓ માગતા હોવાથી કંઇ થઇ શક્યું નથી.

માન. ફ્રાંક—તેઓ પોતાની રદ્યત પાસેથી શા માટે લોન ઉપર નાણું લેતા નથી?

માન. પેશાં—મુશ્કેલી એ છે કે તેઓના ધર્મ પ્રમાણે વ્યાજ ઉપર નાણું લેવું અથવા ધીરવું યુનાલ ભરેલું છે. થોડાજ વરસ પહેલાં તુરકી બાજુ આલીઆએ એ બાજતમાં ઓલોમાઓ પાસેથી ફતવા મેલવવા શેખુલ ઇસ-લામની આગેવાની હેઠે ઓલોમાઓની કોનફરન્સ ભેગી કરી હતી; અને

એવી તજવીજ કરી હતી કે, ઓલોમાઓ એવી ફતવા આપે કે, સક્તનતના લાભ માટેના કામો વાસતે સક્તનત લેન ઉપર નાણું લે, તે ઉપર વ્યાજ આપે તે લેવા દેવામાં શરીઅતની બાધા આવતી નથી. એવું જણાતું હતું કે ઓલોમાઓ તેવી ફતવા આપશે, તે સમય કેટલાક ઓલોમાઓને આપણે અને બીજા મિત્ર રાજ્યો તરફથી હાથમાં લેવામાં આવ્યા હતા, તેઓ, તેમજ જૂના વિચારના દિનદાર શેખોએ બાબ આલીઆની કાશિસ તોડી પાડી. તુરકી સક્તનત હેલ્લી લડાઇઓમાં ફતેહમંદ નિવડતી નથી તેનું મહોતું કારણ એજ કે, તેઓ પોતાની રખયત પાસેથી લડાઇની લેન ઉપર નાણું મેળવી શકતી નથી. તે સમય લશકરને પગાર આપી શકતી નથી, તેમજ અસબાબ પુરો પાડી શકતી નથી. નાણાની વ્યવસ્થા કરવાની યુરોપની રીત તેઓ શીખ્યા છે. પણ તેઓને તેઓની રખયત પાસેથી જોઇતું નાણું મલી શકતું નથી, બીજું કારણ તુરક લોકો અરબોને પોતાની સાથે મેળવી લઇ શક્યા નથી. અરબો અરબજ રહ્યા છે, અને તુરકો તુરકજ રહ્યા છે. તેઓએ ભાષા પણ જુદી જુદી રાખી છે. તે સમય અરબો પાસેથી જોઇએ તેવી મદદ તુરક લોકો મેળવી શકતા નથી. આ બધું આપણા લાભનું છે. સુએઝ કેનાલ સમઘી અંગરેજો સાથે આપણે જે સમજુતી કીધી તેને લગતા આપણા છુપા કાલકરારો મુજબ સીરિઆ આપણા હવાલામાં આવ્યું છે. પેલેસ્તાઇન અંગરેજોના હાથમાં રહેશે. હવે અંગરેજોની આ ઇલાકામાં દખલગીરી રહી નથી, અને આપણા હાથ છુટા થયા છે.

માન. ફૈક—મવારીન ખીસ્તીઓને વધારે પ્રમાણમાં હાથમાં લેવા જોઇએ. તેઓને મહોટી સંખ્યામાં ફ્રાન્સ મોકલી, લશકરી અને બીજા જોઇતા તાલીમ આપી, તઇયાર કરવાની જરૂર છે. રેલવે ખાતામાં પણ તેઓની બની શકે તેટલી ભરતી કરવાનો મેં હુકમ આપી દીધો છે.

તેઓ વાતો કરતા હતા તેટલામાં ચોકીદાર ખબર આપી કે અલ હુસામ માનશીઅર ફૈકને મલવા આવ્યો છે. માનશીઅર ફૈકે એક અમલદારને અલ હુસામને ખેડકના ઓરડામાં બેસાડવાનો હુકમ આપ્યો.

માન. ફૈક—હું ધારૂં છું કે અલ હુસામ પેલું ખાનગી દસતાવેજ સહી કરવા આવ્યો છે. મેં તેને ગઇ કાલે કહ્યું હતું કે એ ખાનગી કાલ કરાર ઉપર સહી કરી જવી, કે જેથી દરે અલ કમરની જગીર તેના નામ ઉપર કરાવી આપવાના બાકીના દસતાવેજો તઇયાર કરી શકાય.

માન. પેશાં—દસતાવેળે તદયાર છે. તમે તેની પાસે જાઓ, હું દસતાવેળે લઇને આવું છું.

માનશીઅર ફ્રેક ત્યાંથી ઉડ્યો અને અલ હુસામને જઈ મથ્યો. રિવાજ મુજબ એક બીજાની ખજર પુછી, તંદુરસ્તી ચાહી તેઓ વાતે વલગયા.

માન. ફ્રેક—માનશીઅર, એક વાત હું તમોને ગઈ કાલે પૂછવી જૂલી ગયો. માન. પેશાં. દસતાવેળે લઈ આવે છે તેટલાં મહેરબાની કરી તમે એ વાતનો ખુલાસો કરશો કે ? હું પૂછું છું કે યમનમાં તમારી દાવત નથી કે ? અને જે ન હોય તો શા માટે નથી ?

અલ હુસામ—યમનમાં કરમતી દાવત બનું સુલેહીગેના હાથમાં હતી. સધયદા હુર અલ મલેકા નામના એક બાહોશ બાનું, કે જે સુલતાન અલ મુકરરમ એહમદ બિન અલી સુલેહીની રાણી હતી, તે તેના મરદના વક્ષાત પછી યમનના હુજત નિમાયાં હતાં.

માન. ફ્રેક—એ વાત ગઈ કાલે થઈ હતી, પણ એક ઓરત હુજત નિમાયા એ અજબ જેવું છે !

અલ હુસામ—સુલતાન અલ મુકરરમના મા સાહેબા સુલતાના અપરામાં બિનતે શિહાબ, તેમજ સધયદા હુર અલ મલેકા તેઓના મરદોની હયાતીમાં અને તે પછી યમનની સલતનત પણ ચલાવતાં હતાં, તો હુજત નિમાય તેમાં અજબ જેવું થું છે.

માન. ફ્રેક—એ ઓરતો પડદામાં રહીને સલતનતનો કારોબાર ચલાવતી હતી ?

અલ હુસામ—એ સુલતાનાઓ પડદો કરતાં ન હતાં તેવું અણુ મહમદ નજમુદ્દીન ઓમરા નામનો તવારીખ નવેશ જે તેઓનો એક દાઇ હતો તેના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. તેઓ લશ્કરની આગેવાની લઈ લડાઇમાં પણ ભાગ લેત હતાં. હુર અલ મલેકા વક્ષાત થયાં તે વખત મનસુર બિન મુહમ્મદ બિન અબિલ બરકાત બિન વલીદને હુજત અને સુલેહી સલતનતના માલિક નિમી ગયાં. મનસુરના મોત વખતે તેના બેટા એહમદ હુજત નિમાયા. હુર અલ મલેકાના, તેમજ મનસુર અને એહમદના જમાનામાં દાઇઓનો ફસાદ વધતો જતો હતો. મીસરની ફાતેમી સલ્તનત કે જેની મદદથી યમનની સુલેહી સલતનત અને કરમતી દાવત ટકી રહી હતી, તે નબલી પડી ગઈ હતી. જો

જગ દાષઓ અને ફસાદીઓ પોતાની હુકુમત કાયમ કરવા લાગ્યા હતા. એ ફસાદોના સખખ એહમદ બિન મનસુર જે યમનના હુજત હતા, તેમના મોત પછી યમનની દાવત પડે ચઢ.

માન ફ્રેડ—તમારા મત મુજબ હુજતની હાજરી વગર દાવત ચાલી શકે નહીં, પણ તેનો સખખ શું ?

અલ હુસામ—અમારી માન્યતા છે કે કોઈ પણ દાવત હુજતની જાહેર હાજરી ન હોય તો ચાલી શકે નહીં, તે દાવત પડે થએલી ગણાય. અમે ચાર મરતબાને ઉંચા ગણીએ છીએ. એ ચાર મરતબા ઇમામ, બાબ, હુજત, લેલી અને હુજત નેહાર છે. હુજત નેહારી જઝીરાઓની દાવતના માલિક છે. તેઓ ન હોય તો દાવત કેમ ચાલી શકે ? ઇમામ, બાબ અને હુજત લેલી એ ત્રણ મરતબા પડે હોય તો પણ હુજત નેહાર જાહેરમાં રહી દાવત ચલાવે જે તે પણ પડે થાય તો દાવત સદંતર પડે થએલી ગણાય. અમારા એતેકાદ પ્રમાણે એવો વખત પણ આરનાર છે કે, પૃથ્વી ઉપર કોઈ પણ ઠેકાણે અમારી દાવત જાહેરમાં જોવામાં આવશે નહીં. ફાતેમી ઇમામે તરફથી એવી આગાહી થએલી છે.

માન. ફ્રેડ—તમે કહો છો કે ચાર મરતબા વગર દાવત હોય નહીં. અને તે ચારમાંથી કમતીમાં કમતી એક મરતબાના સાહેબ જાહેર હોવા જોઈએ. તેમ કહેવાને તમારી પાસે કોઈ ધાર્મિક સનદ છે કે ?

અલ હુસામ—ચાર મરતબાના સાહેબોમાંથી જે એક પણ મરતબાના સાહેબ જાહેર હોય તોજ તે દાવત જાહેર છે એવું કહેવાય. જે ઇમામ, બાબ હુજત લેલી કે હુજત નિહારીમાંથી એક પણ મરતબાના સાહેબ જાહેર ન હોય તો દાવત પડે છે, અને પડેથી ચાલી રહેલી છે એમ કહેવાય. દાખલા તરીકે અહેરેનની દાવતમાં હુજત પણ પડે હતા, તે સખખ જગાઅત કાયમ થઈ, કે જે અલ ઇકદાનીયા કહેવાય છે. અલ ઇકદાનીયા સંબંધમાં તમને ગઈ કાલે કહેવામાં આવ્યું હતું.

માન ફ્રેડ—મેં સાંભળ્યું છે કે તમે બાહરેનમાં અણુ તાહેર સલેમાને અલ ઇકદાનીયાહની કાઉનસિલ સ્થાપી દાવત ચલાવી હતી તેની વિરુદ્ધ છો, અને કહો છો કે તેતો ફાતેમી ઉસુલ મુજબ કરવામાં આવ્યું હતું ?

અલ હુસામ—અમારી કામને કેટલાક કારણને લીધે અમે એમ કહીએ છીએ, પણ અલ ઇકદાનીયાહની નિમણુંક અમારા મઝહબી સિદ્ધાંત મુજબ

બરોબર છે. સીરીયાની માહરી દાવત સંભાળી રાખવા માટે મને મારા લોકોને તેમ કહેવું પડે છે. તમે જે ચાર મરતબાની દલીલ માગી તે, ઇબ્રાહીમ નામનો અમારો કિતાબ છે તેના ચોથા ભાગમાં સાતમી રિસાલતની ૭-૯ મી ફસલમાં ચાર કિતાબનું બયાન છે, તે કિતાબથી મુરદ ચાર મરતબાની છે, યાને ઇમામ, બાબ, હુજત, લેલી અને હુજત નેહારી. એજ ફસલોમાં ચાર જહેલનું બયાન છે તે દાઇ બલાગ, દાઇ મહેસુર, માઝુન મુતલક અને મુકાસર નફીય છે, કે જેઓ હકીકતમાં મઝહબના બેદોથી જહેલ છે. એજ ફસલોમાં રહાની મદીનાની ફરીયત આપવામાં આવી છે, કે જેની બિના નામુસે અકબરના સાહેબની મમલકતમાં છે; નુહુ નખીના સફીનાની ફરીયત છે, કે જે સફીનું જસમોના બોળબોળ ઉપાડનાર છે. એ જસમોના બોળને ઉપાડનાર સફીનું, અને જનોને આસરો લેવાનું મદીનું, ચાર મરતબાથી આરાસતા છે. એ ચાર મરતબામાં નીચલો મરતબો અરકાનના ઘણીનો છે, કે જે કારીગરીના સાહેબ છે, અને કારીગરી ઉપર નજર રાખે છે તે હુજત નિહારી છે. તે ઉપરનો મરતબો રિયાસતના સાહેબનો છે, કે હુજત લેલી છે, જે રિયાસતની સંભાલ રાખે છે. હુજત લેલી પડદામાં હોય ત્યાં સુધી અમારી દાવત ફક્ત દાવત હુદીઆ, એટલે હિદાયતની દાવત કહેવાય, અને લોકો ઉપર મઝહબી વાતોના સંબંધમાંજ હુકમો આપી શકાય. સિયાસતી બાબતોમાં હુકમો આપી શકાય નહીં તે ઉપરનો મરતબો પાદશાહનો છે, કે જે બાબ છે. બાબની જહેર હાજરી વગર મુલકી મઆમલાતમાં દબલ કરી શકાય નહિ. ચોથો મરતબો રહાનિયત અને રજુબિયતનો છે, કે જે ઇમામ છે, તેમની જહેરમાં હાજરી ન હોય ત્યાં સુધી જે કંઈ અમલ થાય તે કિતાબોની સનદ અને સાફ જણાતા હુકમો મુજબ થાય. કોઇ પણ મામલામાં પુરો અને સાફ ખુલાસો માલુમ ન પડે તેની ફતવા કોઇ પણ આપે નહીં. ચાર મરતબાના મુકાબલામાં ચાર અરકાન છે. ઝમીન, પાણી, હવા અને આગ તે ચાર કુવ્વત છે, કુવ્વત નામીયા, કુવ્વત હયવાનીયા, કુવ્વત નાતેકા, અને કુવ્વત મલકીયા. તખીયતની કિસમ પણ ચાર છે, દમ, બલગમ સોદા અને સફરા. હજી વધારે સાબેતી જોઇતી હોય તો ઇબ્રાહીમ નુસ્સાના પહેલા ભાગના ૯ માં ૧૨સાલામાં ફસલ ૪૩ જુઓ. તેમાં અમારા પાક નખી (સ. અ.) નું ફરમાન છે. આપે ફરમાવ્યું છે કે. ઇબ્રાહીમ નખીની ઉમ્મત પોતાના ઉમુરને સંભાલવા ૪ અબદાલને સોંપતી હતી. તેઓ ૪ અબદાલ કહેવાતા હતા, સબ્ય કે, તેઓ એક પૈદાઇશ પછી બીજામાં

બદલાઇને સાફ થએલા હતા. તે એવી રીતે કે ૪૦૦૦ મુમિન તોળા કરના-
રાઓમાંથી ૪૦૦ તપયાઓ અને મારફતના સાહેબોને ચુંટી કાઢતા. એ ૪૦૦
તપયાઓ ૪૦ ને ચુંટતા, કે જેઓ આલેમો અને ફાજિલ હોય. એ ૪૦ માંથી
૪ અબદાલને ચુંટી કાઢવામાં આવતા. એ ચાર મરતબાના ઇમામ, બાબ
હુજત લેલી અને હુજત નેહાર છે.

માન. ફેક—તમોએ છેલ્લી વાત કહી તે ઇસરાઇલીઓની સેનહેદરીમ
અથવા ખેત દીનની વાતને મલતી આવે છે. બાઇબલમાં તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન
નથી, પણ એ વાત સિદ્ધ છે કે ઇસરાઇલીઓમાં તેઓના ધર્મ અને રાજનો
વહીવટ ચલાવવા એક કાઉનસિલ ઇસરાઇલી લોકો નીમતા હતા. કાઉનસિલનો
વડો નીમવામાં આવતો તે તેઓનો વડો ધર્મ ગુરૂ અને વડો ન્યાયાધીશ પણ
ગણાતો. તમે દાઇ બલાગ, દાઇ માહસુર, માહુન મુતલક અને મુકાસર
નકીબને ચાર જહાલતના મરતબા શા માટે કહો છો ?

અલ હુસામ—એ ચાર મરતબાને જહાલતના મરતબા નહી પણ
જાહીલીયા અથવા નફસાનીયા મરતબા કહીએ છીએ. તેની ઉપરના ચાર
મરતબા—ઇમામ, બાબ અને બે જાતના હુજતો—એ ચારને અકલીયા અથવા
ફહાનીયા કહીએ છીએ. અમો માનીએ છીએ કે સૃષ્ટીની શરૂઆતથી હમણા
સુધી જે જે પેગંબરો થઇ ગયા તે બધાઓએ એકજ મઝહબનું શિક્ષણ
આપ્યું છે. આપણે જાહેર રીતે જોઇશું તો આપણને ઇબરાહીમ નબીની
શરીઅત કરતા મુસા નબીની શરીઅતમાં ફરક જણાશે. ઇસા નબીની
શરીઅતમાં તે કરતાં જુદું જોવામાં આવશે, અને ખાતેમુલ મુરસલીનીની
શરીઅત જુદીજ નજરે પડશે. બંદગી અને ઇબાદતની રીતમાં, હરામ અને
હલાલના સવાલોમાં, જાએઝ અને નામજાએઝના કાયદાઓમાં, તેમજ વિરસા
અને તેવા બીજા કાનુનોમાં નજર કરો. તમોને દરેક નબીની શરીઅતમાં જુદું
જુદું નજરે આવશે. તેવું છતાં પણ અમો કહીએ છીએ કે બધા નબીઓનું
મઝહબ એકજ હતું. હરએક શરીઅતનું જાહેર સ્વરૂપ આમ લોકોને
ચોકસ રસ્તા ઉપર લાવવા માટે જુદા જુદા જમાનાને અનુકૂળ આવે તેવું
શિક્ષણ છે. આ શિક્ષણ લોકોને ખરા મઝહબ તરફ વટલાવવા અને તે પછી
તાલીમ આપવાને લગતું છે, તે જાહેર શરીઅત અને ફિક્કહ વિગેરે કહેવાય છે
તેવું શિક્ષણ દાઇઓ, જેને તમો મિશનરીઓ કહો છો, તેઓની અને તેઓના
મદદનીશોની મારફત આપવામાં આવે છે, તેઓ જાહેલોને મઝહબની તરફ
વટલાવવાનું કામ કરે છે, તે સખબ મરતબા જાહેલીયા, અથવા નફસાનીયાના

સાહેબો કહેવાય છે. બીજું તેઓને તેઓના કામને લગતું એટલે જાહેરી શરી-
અત (ઇલાદતના કાયદાઓ, જાએઝ નાજાએઝના કાયદાઓ, વિગેરે) ને
લગતું તનઝીલ, તાવીલ અને હકીકત શિખવવામાં આવે છે, પણ મઝહબને
લગતી જે ઉંચી સમ્યાધઓ અને ભેદો છે તે બતાવવામાં આવતાં નથી. એ
ઉંચું ઇલમ ફક્ત ઇમામ, બાબ, અને હુજતોનેજ તેમના દરજા મુજબ આપ-
વામાં આવે છે. જેઓ આ ઉંચી સમ્યાધઓનો અભ્યાસ કરે છે તેઓ ખુદી
રીતે જોઇ શકે છે કે, જોકે જુદા જુદા નબીઓની જાહેરી શરીઅત જુદી
જુદી જોવામાં આવે છે, પણ તેમાં રહેલી ઉંચી સમ્યાધઓ અને રહાની
અને નુરાની ભેદો એકજ છે. તેજ સખબ ઇમામ, બાબ અને હુજતોને
અક્લીયા, નુરાનીયા, અથવા રહાનીયા મરતબાના સાહેબો કહેવામાં આવે છે.
આ મરતબાના સાહેબો ઉંચી સમ્યાધઓ અને ભેદો ચોક્કસ સંજોગો અથવા
ચોક્કસ ઇનસાનો સિવાય, બીજાઓને નહીં કહેવા એક બીજાથી મિશાક આપી
બંધાય છે. એ મિશાકનું બયાન અમારા પાક કલામે શરીફમાં જોવામાં આવે
છે, કે અલ્લાહતાલાએ હરએક નબી પાસેથી મિશાક લીધો હતો, મિશાક
એ છે કે મઝહબને લગતી ઉંચી સમ્યાધઓ અને ભેદો જાણવા સાથે પણ
હરએક મરતબાના સાહેબને જે સત્તા આપવામાં આવી છે, તે સત્તા કરતાં
વધુ સત્તા વાપરવી નહીં. અમો નીચેના મરતબાના અમલદારો એટલે કે
દાઇઓ, માઝુન અને મુકાસરો પાસેથી પણ મિશાક અને ખેત લખએ છીએ
કે તેઓ તેઓને આપવામાં આવેલી સત્તા કરતાં વધી ન જાય, અને લોકોને
વટલાવતી વખત પોતાના નામથી દાવત ન કરે, બલકે પોતાનું નામ પણ ન
વાપરે, જે દાવત કરે તે ઇમામના નામથી કરે.

વાત ચાલતી હતી તે દરમીયાન માનશીઅર પેશાં દસતાવેજો લખ આવ્યો,
જે ઉપર અલ હુસામે સહી કરી આપી.

અલ હુસામ—માનશીઅર મારે તમારી સાથે એક અંગત બાબત ઉપર
વાત કરવી છે, પણ તે પહેલા હું તમોને પુછું છું કે શું આ વાત સહી છે,
કે તમારી અને અમીર જલીલ વચ્ચે કંઈ વાંધો પડ્યો છે, અને તમે અમીર
જલીલ પાસેથી રેલવેને લગે- ચોક્કસ માલ લેવા ના પાડો છો? અને જો તમે
માલ ન લોવ તો અમીરને પાંચ લાખ કરતાં વધારેનું નુકસાન થાય?

માનઝ શેક—અમીર જલીલનું કુટુંબ અમારી રેલવેને કેટલીક જાતનો
માલ પહોંચાડવાનું કન્ટરાક લે છે. એક મહોટા કન્ટરાકમાં માલ ફેર આપ-

વામાં આવ્યો છે. તેને લગતી તકરાર ચાલે છે, પણ એ વાત સાથે તમોને શું નિસબત ?

અલ હુસામ—હું તમારી મદદ ચાહું છું. તમો જાણો છો કે હું ફરેન્ચ સરકારને કેટલી મદદ કરું છું, અને ખાનગી ખાતમીઓ પહોંચાડું છું. હાલના નાણુક વખતમાં આ સેવા કંઈ ઓછી ગણાય નહિ. શું એ સેવાના બદલામાં તમો મને થોડી મદદ કરી શકશો ?

માન૦ ફ્રેંક—તમે ચાહે છો શું તે તો કહો !

અલ હુસામ—વાત એ છે કે અમીર જલીલની પૌત્રી ગાલિબ ખાનમ સાથે હું શાદી કરવા ચાહું છું પણ અમીર જલીલ અને તેનો ભેટા અમીર અરસલ મારી વિરુદ્ધ છે. તેઓ શાદી વચ્ચે આવશે એવી ખિલક છે. મને ખબર મલી છે કે કનટરાકટ મુજબ માલ આપવામાં ભૂલ થઇ છે તે અમીર મુખલિસથી ધચેલી હોવાથી, જો તમો અમીર મુખલિસને માફ કામ કરી આપવા સમજાવો તો, તે કદી પણ તમારા કહેવાથી બાહર જશે નહી. તેને કનટરાકટ ખાતમત ધણી ચિંતા છે, અને ગમે તે ભોગે એ કનટરાકટને લગતી તકરારનો અંત લાવવા માગે છે.

માન૦ ફ્રેંક—માનશીઅર તમારા કહેવાનો અર્થ હું સમજું છું. અમીર મુખલિસને અમો મુશકેલીમાં નાખવા માંગીએ તો તેમ કરી શકીએ, એટલે તેનો લાભ લઇ, અમીર મુખલિસ ઉપર દબાણ કરી, ગાલિબની તમારી સાથે શાદી કરી આપવા તેની ઉપર ફરજ પાડવી, એમ તમો કહો છો. એ કામ મારાથી બની શકે તેમ નથી. પહેલું એ કે, અમીર જલીલ અને તેનું કુટુંબ ગૃહસ્થ માણસો છે. તેઓએ, ખાસ કરીને અમીર અરસલે અમારી સાથે દગલખાજ કરી નથી. બીજું એ કે, ગાલિબને તેના દાદા, કાકા, તેમજ કુટુંબની ખાનુઓ સાથે મેં જોઇ હતી. તે એક ચાલાક બાનુ છે. તે તમારી સાથે શાદી કરવાનું પસંદ કેમ કરશે ? તમોને ત્રણ સ્ત્રીઓ તો છે !

અલ હુસામ—આ દેશ ફ્રાન્સ નથી, અને અહીંની સ્ત્રીઓ ફરેન્ચ બાનુઓ નથી. અમો યુરોપિઅન લોકોની પેઠે જે ઉપર અમારો ચાહ દોડવાય તે સાથે મહોબત બાંધી તે પછી પરણતા નથી. એટલુંજ નહી પણ જેની સાથે પરણીએ છીએ તેની ચાલચલણ અને પ્રકૃતિની પણ અમોને ખબર હોતી નથી. એટલે એવી હાલતમાં ધચેલી મારી આગલી શાદીઓથી મને સુખ છે કે દુઃખ તે તમો શું જાણો ? હું ગાલિબને ધણેજ ચાહું છું, અને તેણી મને ચાહે છે. તેણી મને બેટ સોગાદો મોકલતી રહી છે, અને હું

તેણીને મોકલતો રહ્યો છું. હું દિમશક આવ્યો તે પહેલાં કાઢેશમાં તેણીને મલી આવ્યો છું. અમારી મુલાકાત ખાનગી હતી. અમે એક બીજાને વચન આપી બંધાયા છઇએ.

માનં ફેક—હું દિલગીર છું કે હું આ વાતમાં વચ્ચે પડી શકું નહીં. કન્ટરાક્ટને લગતી જુલ થએલી જોવામાં આવે છે તેમાં અમીર જલીલની પહેડીનો કે અમીર મુખલિસનો કસુરજ છે એમ નથી, અમારી પણ જુલ થએલી છે, અને અમે એ લગભગ એવો ઠરાવ કર્યો છે કે માલ લઇ લેવો.

અલ હુસામ—જો તેમજ છે તો તમે મને મદદ કરવાને ખાતર અમીર મુખલિસને કહી શકો કે, તે મારું કામ કરી આપશે તો તમે વાંધા વચર માલ લઇ લેશો.

માનં ફેક—હું આ વાતનો કંઈ પણ જવાબ આપી શકતો નથી. વિચાર કરી પછી કહીશ. મને લાગે છે કે એક બાનુને તમારી સાથે છાદી કરવાની ફરજ પાડવા જેવો આ મામલો દેખાય છે, અને તેવા કામમાં હું હાથ નાખવાનું પસંદ નજ કરું.

અલ હુસામે—વધુ કહેવામાં ડહાપણ જોયું નહીં, એટલે એરઆદિયત ઇચ્છી વિદા થયો. તેના જવા પછી માનં ફેક અને માનં પેશાં આ કરમતી હુજતની સ્ત્રીઓ પરણવાની અબીલાસા, તેની પોતાનો મતલબ પાર પાડવા હલકી રીતો, વિગેરે સંબંધી વાતો કરવા લાગ્યા.

માનં ફેક—આ કરમતીઓ અને ઇસમાઇલીઓના ધર્મગુરુઓ તરફ એકંદર નજર કરતાં મને તો જણાય છે કે, મિસરના ફાતેમી ખલીફાઓના નામેને હથીયાર બનાવી દરેકે પોત પોતાનું ધાર્મિક રાજ્ય સ્થાપ્યું છે, એવી જાડી રીતે ઉત્પન્ન કરેલા મઝહબી ફિરકાને જાળવી રાખવા કાવાદાવાઓ અને છેતરપિંડી કરતા રહ્યાં છે. એક ઇમામ હોવાનો દાવો કરે છે, બીજો બાબ હોવાનો, ત્રીજો હુજત હોવાનો, ચોથો દાઇ હોવાનો, વિગેરે જેને જે ફાવ્યું તે મુજબના દાવાઓ રજુ કરી, ફાતેમી અથવા ઇસમાઇલી ઇમામોના નામને હથીઆર બનાવી, ધોકિયાજી લગાવી બેઠા છે. તેઓ જે ધાર્મિક વિચારો અને ફિલસુફી જાહેર કરે છે તેમાની કેટલીક ગ્રીક અને યહુદીઓની ફિલસુફી વિગેરેનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. કેટલાક વિચારો નીચો પ્લેટોનીઝમ અથવા પ્લોટીનસના વિચારો જેવા છે, પણ તે સાથે કેટલીક વાતો ઊઠાડવાદી જેવી પણ લઇ લીધી છે. દાખલા તરીકે ઇનસાનની પેદાયશના સંબંધમાં દરેક

સીતારાએ હજાર હજાર વરસ તાસીર ફેલાવા પછી જમીનમાં ખાડાઓમાં બેગાં થએલાં પાણીમાંથી છોકરાઓ, અને તે પછી છોકરીઓ પેદા થવાની વાતો, અને એક ખાડાના છોકરા બીજા ખાડાની છોકરી સાથે શાદી કરવાની વાત, વિગેરે અચ્ચાંઓની વારતા કરતાં વધુ નથી. આ ધર્મ ગુરૂઓ નીતી રીતી પણ હવે ખોધ બેઠા છે.

માન. પેશા—તેઓ તેઓના લોકોને જે શિખાવે છે તે તેઓ પોતે માનતા નથી, તે સમય પોતાની માન્યતાં કરતાં ભુદી જાતનું શિક્ષણ આપવાની તેઓની ટેવે તેઓમાં બીજા હલકાદઓ પણ પેદા કરી દીધી છે. તેમ ન હોત તો ચોથી સ્ત્રી તરીકે એક નવજુવાન જાનુને છેતરવા અને શાદી કરી આપવા તેના કાકા ઉપર દબાણ કરી ફરજ નાખવાની હલકટમાં શામિલ થવાનું આપણને, કહેવા આવવા તે હિમત કરતે નહી. શામી લોકો છેજ એવા. હું ધારું છું કે આપણે માટે એ બહેતર થઇ પડશે કે અલ હુસામને આશામાં રાખવો, પણ આ મામલામાં ખરેખારે પડતું નહીં.

માન. ફેક—અલખત આપણે તેના અનીતીના કામને ઉત્તેજન આપી ન જ શક્યે, હું પુછું છું કે તમે આ લોકોના બંધારણની તપાસ કીધી છે કે? તેના દાઇઓ વીગેરે શું કામ કરે છે?

માન. પેશા—તેઓના એતેકાદ મુજબ દાઇઓ માત્ર મીશનરીઓ તરીકે કામ કરનારા અમલદારો છે. દસમાઈલી બધા શીરકાઓનું બંધારણ લગભગ એક સરખું છે. એ બંધારણ પ્રમાણે દાઇ બલાગ હુજતોના સેક્રેટરી અથવા નાયબ જેવો છે. હુજતો જે હુકમ કરે તે તેની કામને પહોંચારી તે પ્રમાણે અમલ થાય છે કે નહી તેની તપાસ રાખનાર છે. જે જમાનામાં કરમતીઓ કે ખાતેનીઓની સલતનત હતી તે જમાનામાં હુજત ઇલાકાના ઉપરી અમલદાર હતા, અને તેના હાથ નીચે શહેરોના વાલી દાઇ બલાગ હતા. તેઓને આમીલ પણ કહેવામાં આવતા. દાઇ બલાગને તેઓની ખાનગી માન્યતાઓ કે રાજદારી વાતોમાં શામીલ કરવામાં આવતા નહી. દાઇ મહાસુર મહોટે ભાગે જમસુસી કામ કરનારાઓ હતા, અને હજી પણ દાઇ મહસુરનું કામ તેવુંજ છે. તેઓ છુટક છુટક ફરતા રહેતા, અને દાવતનું કામ કેમ ચાલે છે તેની તપાસ રાખી ખચર પહોંચાવતા. તે ઉપરાંત તેઓને વધુ અખત્યાર નથી રહેતો. દાઇ બલાગના હાથ નીચે દાઇ મુતલક હોય છે. દાઇ મુતલકનું કામ તખ્લીફના વડા જેવું રહે છે. દારૂ લીજરનો વહીવટ દાઇ મુતલકના હાથમાં હોય છે. ત્યાં તે નવા વટલાયલામાંથી જરૂર જણાય તેવાને ત્યાં લાવી રાખે,

અને બીજી જોઈતી મદદ કરે. ફીતરની જગત ઇસમાઇલી શીરકઓ ઉપરાંત છે તેનો વહીવટ દાઇ મુતલકના હાથમાં રહે છે. કેમકે એ ફીતરો દારૂ હીજરના નીલાવ વાસતે લેવામાં આવે છે.

માનશીઅર ફેક—દાઇ મુતલક ત્યારે મઠના વડા જેવો થયો.

માનશીઅર પેશાં—હા. દારૂ હીજરને મઠ કહી શકાય. મુતલક સમ્મનો અર્થજ બતાવે છે કે, એ દાઇઓને વધુ સત્તા હોતી નથી. મુતલક એટલે ફક્ત, only, એટલે કે ફક્ત દાવત કરનાર, અથવા વટલાવનાર. દાઇ મુતલકના હાથ હેઠે મદદનીશ અમલદાર હોય છે, તેને માજુન અને મુકાસર કહે છે.

માન. ફેક—કેટલાક તેઓના નામ માજુન મુતલક અને મુકાસર નકીબ જણાવે છે.

માન. પેશાં—કેટલાક શીરકમાં તેવા નામો છે. કેટલાક માજુન મુતલક નેજ દાઇ મુતલક કહે છે. માજુન મુતલક દાઇના સેક્રેટરી જેવો છે. મુતલક શબ્દ જ્યાં પણ જોવામાં આવે ત્યાં સમજવું કે તેને વટલાવવાઓને શીરકમાં દાખલ કરવા ઉપરાંત વધુ સત્તા હોતી નથી. મુકાસર નકીબ નામ જેઓ આપે છે તેઓમાં ધણું કરી કમીલાના વડાઓની મુકાસર તરીકે નિમણૂક થાય છે; તે કમીલાનો વડો હોવાના સમય તેને નકીબ કહે છે, અને દાઇનો મદદનીશ હોવાથી મુકાસર કહોવાય છે. મારા હાથમાં ઇસમાઇલી જવાબ ફીરકનો એક કીતાબ આવેલો છે, જે ફારસી ભાષામાં લખેલો છે. આકસસ નદી ઉપરના ભાગ તરફ રહેતા ઇસમાઇલીઓના એતેકાદને લગતો એ એ કીતાબ છે, એ શીરકના વડા આગા સુલતાન મહમદશાહ છે, એવું એ ઉપરથી જણાય છે. મને ખબર મલી છે કે એજ પુસ્તકનો હિન્દુસ્તાનની એશીઆટીક સોસાયટી આફ બેંગાલે અંગરેઝી તરજુમો ફારવી પ્રગટ કીધો છે. એ તરજુમો હાથ કરવા મેં કલકત્તાના એક મીત્રને લખ્યું હતું. તેનો મને બે દિવસ પહેલાં જીપરાલટરથી જવાબ આવ્યો છે કે, તરજુમો કરનાર મી. દમ્બુ ધિવાનો છે, અને તે એશીઆટીક સોસાયટી આફ બેંગાલને નંબર ૧. પારક સ્ટ્રીટ કલકત્તાને સરનામે, વાલ્યુમ ૮ નંબર ૧, પુસ્તકનું નામ 'ઇસમાઇલી ટીકા' મોકલવા લખવાથી મંત્રી શકશે.

માન. ફેક—એ કીતાબ તમે વાંચ્યો હોય તો તેનો સાર કહી સંભળાવશો કે ?

માન. પેશાં—મે તેના ટુંક સારની નોંધ લખી છે કે વાંચી સંભળાવું છું.

બીસમીલ્લાહર રહુમાનો રહીમ. અમર ઇલાહીનું મઝહર ઇમામ છે. બક્ક કુલનું મઝહર હુન્નત છે. નક્સ કુલનું મઝહર દાઈ, માઝુન અકબર માઝુન અસગર, અને મુસતન્નખ છે. જીસમ કુલનું મઝહર એહલે ઝીદ છે. તેઓના બયાનમાં આ ફસલ છે. ઇમામની ઓળખાણ બાબત ઇમામ કોઇ વખત પોતાની ઝાતથી અને કોઇ વખત હુન્નતની મારફત ઓળખાય છે. પોતાની ઝાતથી દીનના જુમાના દીવસ ઓળખાય છે. દીનનો એક દીવસ તે ૧૦૦૦ વરસ, અને દીનનો એક હફતો તે ૭૦૦૦ વરસ. દીનના એક હફતામાં ફક્ત ૧ દીવસ, અને ૬ રાત હોય છે. એટલે ૧૦૦૦ વરસ ઇમામ જહર હોય છે, અને ૬૦૦૦ વરસ હુન્નત ચંદ્રમાની પેઠે રોશની આપતા હોય છે. ઇમામ કોઇ વખત જહર અને કોઇ વખત પરદામાં રહે છે. ન્યારે ઇમામ જહર હોય છે તે વખત હુન્નત પુર્ણ જહર હોતા નથી, પણ ન્યારે ઇમામ પરદામાં હોય છે ત્યારે હુન્નત પુરા જહર હોય છે. દાઇઓ હુદુદો અને મુમીન ઇમામને નસ અને વિલાદતની નીશાનીથી ઓળખી શકે, પણ હુન્નતો પોતાના ઇલમના સબબ ઇમામને ઓળખી લે છે. ઇમામના હોવાની જરૂર એટલા માટે છે કે ઇમામ વગર સંપ્રીનું વળુદજ નથી, ઇમામ ન હોય તો દુન્યા ન હોય. આલમ બે છે (૧) રૂહાની આલમ તે ઇલાહી અમરથી પેદા થયું છે, અને (૨) જીસમાની આલમ તે ખલકી છે. આ બેઉ આલમમાં ઇમામ હમેશા હસ્તી ધરાવે છે. ઇમામ અને હુન્નતનું અસલ એકજ છે. ઇમામને શીખવવાની જરૂર રહેતી નથી, તેમ તે શીખવતા પણ નથી. હુન્નતને શીખવાની જરૂર રહેતી નથી, પણ બીજાઓને શીખવવું તેની ફરજ છે. હુન્નતની નીચેના મરતબાના હુદુદોને શીખવાની તેમજ શીખવવાની જરૂર છે. મુસતન્નખને શીખવાની જરૂર છે, પણ તેને શીખવવાનો અખતીયાર નથી. તે પછી હુન્નતની જરૂર બાબત લંબાણ લખાણ પછી જણાવ્યું છે કે કુરઆનમાં ન્યાં જીવરખલ, મીકાઇલ, ઇસરાફીલ, અઝરાઇલ, વીગેરે ફરીસતાઓ વિષે લખેલું છે, તેની તાવિલ અને મમસુલ હુન્નત છે, બીજું કંઈ નથી. અને કુરઆનમાં ન્યાં દાઇ વીશે લખેલું છે, તે નખી સાહેબ છે. દાખલો, મુરા અલ અહઝાબ, આયત ૪૫-૪૬, “ યા અય યોહન નખીયો ઇન્ના અરસલનાકા શહેદન, વ મોબશ્શરન, વ નઝીરા, વ દાઅેયન ઇલ્લાહે, બે ઇઝ-નેહી, વ સેરાજન મુતીરા ” અને કહેવામાં આવ્યું છે કે નખી મહમદ જીવરાઇલ પાસેથી ખબર (તાલીમ) મેળવતા હતા, તેનો અર્થ એ છે કે, નખી સાહેબ

સહમાન ફારસી પાસેથી તાલીમ લેતા હતા. કાલ છે કે, “સહમાનના મનમાં શું છે તે જો અણુઝર જાણે તો અણુઝર સહમાનને કાફિર સમજે,” તે કાલનો અર્થ કરતાં સયદનાએ કહ્યું છે કે “અગર સહમાન અણુઝરને એમ કહે કે, નખી કરતાં પણ સહમાનનો મરતબો ઉંચો છે, અને મો. અલી ખાલીક અને મોસ્તવવીર આલમ છે, તો જરૂર અણુઝર સહમાનને કાફિર સમજે, અને મારી નાખે, ‘આદમ નખીનું જન્નત, નુહ નખીનું જહાઝ, ઇબરાહીમ અને ઇસા અને મરયમએ જેએલા દેખાવ vindaan, અને મુસા નખીનો સીનાઇનો પહાડ, અને મુસતફાની જબરાઇલી મુલાકાત, એ બધી હુજતની સુરતો છે ! આમ લોકો આ તાવીલ જાણતા નથી. દાખલો:- એક વખત નખી સાહેબ જબરાઇલી વાત કરતા હતા, તે વખત અમીર અલ મુમીનીન પધારતાં જબરાઇલે ઉઠી તેમને સલામ કીધી, તે ઉપરથી નખી સાહેબે જબરાઇલને પુછ્યું કે ‘આ છોકરાને શા માટે એટલું માન આપો છો?’ તેના જવાબમાં જબરાઇલે જવાબ આપ્યો કે, હું પેદા થયો ત્યારથી એ મારા ઉસ્તાદ છે. નખી સાહેબે પુછ્યું કે, એ જબરાઇલ તમને પેદા થવાને કેટલો જમાનો થયો. તેના જવાબમાં જબરાઇલે કહ્યું કે મારી ઉંમર મને બરાબર ખબર નથી, પણ અરશની ઉપર દર ૩૦૦૦૦ વરસે એક સીતારો ઉગે છે. તે સીતારાને ૩૦૦૦૦ વખત મેં જોયો છે. તે પછી સહમાન હુજત છે તે સાબીત કરવા કેટલીક હદીસો આપી જણાવ્યું છે કે, ‘તે શખસ હુજત છે અને ઇસમ એ નઝીર કે જે ઇમામનું નામ છે તે પણ હુજત છે. ’ તે પછી જણાવ્યું છે કે, ઇમામ અને હુજબ “ દર મઆની યક અસ્ત, વ દર જસમ યક નીસ્ત ” અને તેની સાબીતીમા કેટલુંક લખાણ છે. તે પછી જણાવ્યું છે કે “ ઇન દલાએલ અકલી વ શાહેદ નકલી સાબીત થુદા કે દર શીસ હઝાર સાલ રાખ દીન એ હુજત સનાખત ઇમામ હાસીલ નખી શવદ ” તે પછી હુજતના મોઅજઝા ૩૫ ઇલમનુ વર્ણન છે, તે પછી હુજત કલેમનુલ હુક છે, તેની દલીલ આપી છે. અને જણાવ્યું છે કે, જે વારે હ. ઉમરે મોહાના અલીને હ. અબુબકરને ખેત આપવા લઇ જવા ખેચતાણ કીધી, તે વખત અમીરૂલ મુઅમેનીને પોતે ખેત આપ્યો, પણ સહમાનને તેમ કરવા દીધું નહીં. તે વખત હ. ઉમરે સહમાનને કહ્યું કે “ તમે અલી માટે લાંબી લાંબી વાતો કરતા હતા, હવે અલીએ ખેત આપ્યો, અને તમે કેમ આપતા નથી ? તેના જવાબમા સહમાને કહ્યું કે, એ ઉમર તમે અલીને ઓળખતા નથી, અલી આહે તો જમીનને આસમાન કરી દે, અને આસમાનને જમીન કરી દે. તે વખત અમીરૂલ

મુઅમેનીને સલમાનને ધમકાવ્યા કે, સલમાન તમે જે જાણો છો તે બધું કહી દેવું જોઈએ નહીં. ” તે પછી વીરધીઓ-એહલે ઝીદ-હોવાની જરૂર વીશે જણાવતા કહ્યું છે કે, એહલે ઝીદ ખચરની મીસલ છે, જેઓને બાંધી રાખ્યા શરીર અત રૂપી કાયદાઓની જરૂર છે, કે જે સાંકળથી તેઓને બાંધી સીધે રસતે લગાવી શકાય. તે સિવાય હુજત વાસતે કોઇ શરીર અતી કાનુન મુજબ ચાલવાની જરૂર નથી. તે પછી જન્નત અને જહન્નમના સબ્ધમા કહેતાં જણાવ્યું છે કે, **માલીક અને રીધવાન** એ દોઝખ અને બહેસ્તના મમસુલ છે, અને એ બે બસરે ખુદ ઇમામમા મોબુદ છે, તે એવી રીતે કે રીધવાન બહેસ્ત છે, અને તેના હાથમા હમેશાં રહેમત કરવું છે; અને **માલીક** એ દોઝખ છે, કે જેના હાથમા સજા કરવાનું કામ છે. તે પછી **અહેલ તરતીબ**નું વર્ણન છે. તેમા જણાવ્યું છે કે અહેલ તરતીબના બે ભાગ છે. [૧] કવી-મજબુત, અને બીજો [૨] ઝબ્દ, જેઓ કવી કહેવાય છે તેઓ દાઝઓ, માઝુનો, મોઅલ્લીમાન, માઝુન અસગર, વીગેરે છે, કે જેઓ હુજત પાસેથી ઇલમ હાંસીલ કરે છે, અને ઝબ્દ કે જેઓ મુસતન્નબ લોકો છે તેઓને તાલીમ આપવાનું કામ કરે છે. પણ દાઝઓ, માઝુન અકબર, માઝુન અસગર, મોઅલ્લીમ, કે મુસતન્નબ, એમાના કોઇ એકને પણ તાહદ મલતી નથી, જ્યાં સુધી કે તેઓ હુજતના મરતબા ઉપર ન પહોંચે. તે પછી જણાવ્યું છે કે, અહેકામ ખલકી શરીર અત શા માટે થઇ છે? જ્યાં સુધી કે લોકો તહારત, નમાઝ, ઝકાત, હજ, અને જહાદનું તાવીલ સમજતા થાય નહીં, અને જ્યાં સુધી તકીયત રાખવાની જરૂર છે, ત્યાં સુધી શરીર અતની આ ફરીજતો છે. તે પછી ઝકાતના સબ્ધમા બયાન છે, તેમા જણાવ્યું છે કે અમારૂં મઝહુબ મોલાના અને તેમના હુજતનું હકીકી દીન છે, તે સખખ આ હકીકી દીનની કીમત ઇનસાન પાસે જેકંઈ હોય તે બધું છે, ન કે દસમો હિસ્સો કે જે શરીર અતે બાંધેલો છે. યાને આ હકીકી દીનની કીમત એક માણસની દોલતનો દસમો હિસ્સો નહીં, પણ તેનો બધો જીન માલ છે. દસમો હિસ્સો તો ફક્ત શરીર અતની કીમત છે, તે સખખ આ દીનના રાતના ઝમાનમા (ઝમાન શમે દીન) સચ્ચાઈ ફક્ત તેજ હાથ લાગશે કે જે મરતબાના લોકો છે, અને જે પોતાનો જીન માલ બધું અરપણુ કરે છે. જે શખ્સ કે પોતાને માટે જરા પણ રાખશે તે હુજત પાસેથી ઇલમ અને મારેફત મેળવી શકશે નહિ, અને જેણે હુજત પાસેથી ઇલમ અને મારેફત મેળવ્યા નથી તે જજતમા દાખલ થઇ શકશે નહિ. તે પછી વીરધીઓ-અહેલ ઝીદનું વર્ણન

કરતાં જણાવ્યું છે કે, તેઓના બે ભાગ છે. (૧) કાફર અને (૨) મુનાફીક. તેમા મુનાફીક કાફર કરતા વધારે બદતર છે.

મજદુર રીસાલામાં અનેક ઠેકાણે ખવાજ નાસીર ખુશરોની શયર પણ આપવામા આવ્યા છે.

અને છેવટમાં ઇમામોના નામો, હીજરી સન, અને દરેકના હુજતના નામ આપવામાં આવ્યાં છે. છેલ્લા ઇમામનું નામ હીઝ હાઇનેસ આગાખાન સુલતાન મહમદશાહ છે અને તેના હુજત સૈયદ અબુલ હસનશાહ છે.

માન. ફ્રાંક—કરમતી, ગાતેની અને બીજા ઇસમાઇલી ફીરકાની માન્યતા કરતાં એ લોકોની માન્યતા ઘણી જુદી જોવામાં આવે છે. મને તો એ માન્યતા ઘણી વીચીત્ર જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

અમીર અતરશ.

દરૂઝ લોકોની માન્યતા

દિમશક—અશ—શામમાં—માનશીઅર ફ્રાંકે અલ હુસામ, અમીર અતરશ, અને બિશપ યોહનની, કરમતી દારૂઝ હિજરમાં મુલાકાત લઇ, જે સમજુતી કરી હતી, તે પછી કેટલાક દિવસ કેડે અમીર અતરશે માનશીઅર ફ્રાંકને અબતદદીન નામના મહેલમાં ખાનગી ઝિઆફત આપી. અલ હુસામ રોંકાણુને લીધે આવી શક્યો નહી, પણ દાઇ નોમામ અઝઝકી અને બિશપ યોહન આવ્યા હતા. અબતદદીનનો મહેલ દરૂઝ લોકોના ઇતીહાસમાં જણીતો હતો, ત્યાં અમીર બંશીર શેહાબ જે વિશે પ્રકરણ ૫ તથા ૮ માં ઇશારો છે તે રહેતો હતો, એ મહેલ દરે અલ કમરની નજીકમાંજ હતો. દરે અલ કમર અગાઉ યઝમેકીઆ દરૂઝ લોકોનું મથક હતું, જ્યાં અબુ નકદનું બહાદુર અને જણીતું કુટુંબ રહેતું હતું. જૂઓ પ્રકરણ ૮.

અબતદદીનના મહેલમાં રાતના ખાણ પછી નોતરેલા મહેમાનો વાતે વળગેલાં હતા. તેઓની વાતો રાજદવારી, ધાર્મિક, સંસારી અને તે સાથે મજાક મશકરી પણ શામેલ હતી. જેનો સાર નીચે પ્રમાણે.

માન. ફ્રાંક—અમીર, યુરોપીઅન વિદ્વાનોએ દરૂઝ કોમના આચાર વિચારો જાણવા કોશિસ કીધી છે તેનું પરિણામ તમો લોકો તમારા ધર્મને ધણી

છૂપાવતા રહ્યા છે તે સખખ ઘણું આવ્યું નથી. તમે મહેરબાની કરી શકતા હો તો મને દરજ મઝહબની માહિતી આપશો.

અમીર અતરશ—અમે અમારા મઝહબી વિચારોને તકીઅતમાં રાખીએ છીએ, અને સાધારણ રીતે ચોક્કસ શખસો સિવાય બીજા પાસે અમે જાહેર કરતા નથી. તકીઅત રાખવામાં નવાઇ નથી. ઇસમાઇલી શીરકાઓ જ નહીં પણ લગલગ બધાં ધર્મો પોતાના ધર્મની મુખ્ય શીલસુદ્ધી તકીઅતમાં રાખે છે.

માન. ફેક—આગલા જમાનામાં તેમ હતું, પણ હવે દુન્યાબરમાં અબ્યાસ એટલો વધી ગયો છે કે હરએક ધર્મ પોતપોતાના વિચારોને જાહેરમાં મૂકવા લાગ્યું છે. જમાનાના અનુભવ પછી એ વાત હવે સિદ્ધ થયેલી છે કે જે ધર્મમાં ઉંચી શીલસુદ્ધી સમાયેલી છે તે ધર્મને તેના વિચારો જાહેરમાં મૂકવાથી વધુ લાભ થાય છે. ઇસલામનો જ દાખલો લીઓ. હાલના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો ઇસલામી વર્ગ, કે જેઓ પોતાને એહમદી કહેવડાવે છે, તેઓના દાદાઓ યુરોપમાં ઇસલામી શીલસુદ્ધી જાહેર કરવા લાગ્યા છે, તેને પરિણામે યુરોપીઅન આગેવાનોમાં કેટલાકો મુસલમાનો થઇ ચુક્યા છે. એક જમાનો એ હતો કે અણુ અલી સેના અને અલ ફરાબીને તો શું પણ અલ ગઝાલીને પણ તેના વિચારો જાહેર પુસ્તકોમાં લખવા માટે મુસલિમ ઓલોમાઓએ ગાલો આપી છે. તે વખતના ઓલોમાઓ એવો વિચાર રાખતા હતા કે, ઇસલામી શીલસુદ્ધી ફક્ત દારૂ ઉછુમો કે જેને અમે કાલેજ કહીએ છીએ, તેના ઉંચા વર્ગના તલબતો વચ્ચે જ છુપાએલી રહેલી હોવી જોઇએ. ઇસલામને જે નુકસાન થયું છે તે ફક્ત એજ વલણને સખખે. એક જમાનામાં ખ્રિશ્ચીઅન ધર્મ ગુરૂઓ તો તે કરતાં પણ વધુ હઠીલા હતા. ત્યારથી ખ્રિશ્ચીઅન ધર્મ ગુરૂઓ જમાના મુજબ ચાલી પોતાની ધાર્મિક શીલસુદ્ધીને અખબારો અને લેકચરોમાં જાહેર કરવા લાગ્યા ત્યારથીજ તેઓની તરક્કી થવા લાગી છે.

અમીર અતરશ—તમે અમારા ધર્મ સંબંધી કેટલું અને શું જાણી શક્યા છો તે મહેરબાની કરી જણાવશો કે ? બીજાઓ અમારા ધર્મ સંબંધી કેવા વિચારો રાખે છે તે જાણવાની હું હમેશા કાશિશ કરું છું.

માન. ફેક—ખુશીથી. મારી બૂલો મને બતવશો તો મહેરબાની થશે. તેથી મને જાણવાનું મલશે. હું જે કંઈ જાણી શક્યો છું તે આ છે.:

તમે એવું માને છે કે ખુદાતઆલા એક છે. તે ઓળખી શકાય નહીં, સમજી શકાય નહીં, વર્ણવી શકાય નહીં, તેની હસ્તી કાંઈ પણ વખત નીસ્તીમાં ફેરવી શકાય નહીં, તે વિકાર રહિત છે, એ અલ્લાહે ૧૦ અવતાર લીધા, તેના નામ અલી, અલખાર, આલીઆ, મોઇલ, કાએમ, મોઇઝ, અઝીઝ, અણુ ઝકરીઆ, મનસુર અને હાકિમ. હાકેમ છેલ્લા અવતાર હોવાથી હવે અલ્લાહ-તઆલા અવતાર લેશે નહીં, પણ હાકેમ પોતે એક વખત ફરીથી જાહેર થઇ, દુન્યા ફતેહ કરી, પોતાનું મઝહબ ફેલાવશે, હાકેમ વફાત થયા નથી, અથવા તેમનું ખૂન થયું નથી, પણ ગાએબ થઇ ગયા છે. એ રીતે તમે પોતાને મવાહેદ્દીન કહેવડાવો છો, છતાં અવતાર વિગેરેની વાતોને માને છે. તમારા બીજા વિચારો જોતાં આ માન્યતા રાખો છો કે કેમ એ શકે બરેલું જણાય છે. તવારીખમાં નજર કરતાં જણાય છે કે હાકેમ બિસ્માહ કે જે મિસરના ખલીફ ૨૬ વરસ રહ્યા હતા. તેને તેનીજ બહેન સિતલ મુલ્કે દગલખાજીથી મરાવી નાંખ્યા આ બધી ઉલટી સુલટી વાતો છે.

અમીર અતરશ—તમે ૧૦ અવતારની વાત કહી તે કરમતી લોકોના વિચારોને આધારે બેલસેલ થએલી વાતો છે. ઇસમાઇલી ફિરકાઓ નબી મહમદ સં ૨૦ પછી અલી બિન અબીતાલિબને પહેલા ઇમામ માને છે. તે પછીના ઇમામોના સંબંધમાં ઇસમાઇલી અને શિઆ ફિરકાઓ એક મત નથી કરમતી લોકો માને છે કે અલી ઇબને અબી તાલિબની ઓલાદમાં જે શખ્સમાં ૪૬ ફાઝિલ ખસલતો, કે જે ઇખવાનુસ્સામાં જણાવેલી છે, તે બધી હોય તો, તે શખ્સ ઇમામ થઇ શકે. તમે જે નામે લીધાં તેઓમાં એ ૪૬ ખસલતો હોવાને લીધે તેઓ ઇમામ થયા.

નામાન અલ ઝકી—કેટલીક રીતે એ ખરૂ છે, પણ જે ૧૦ નામે તમે લીધા તે અમારા વિચાર મુજબ સહી નથી. અમે બાપ પછી બેટાનેજ ઇમામ માનવાના કાએબ પણ નથી. જેનામાં ૪૬ ખસલતો ઉતરી હોય તેઓજ ઇમામ. બાકીનાઓ વડા અથવા ખલીફ કહી શકાય. પણ ઇમામ નહીં.

માન. ફ્રાડ—દરૂઝ લોકો એવું પણ કહે છે કે અલ્લાહતઆલાએ જે પહેલી હસ્તી જાહેર કરી તે અમ્દલ કુદ્દી છે, અને તેના છેલ્લા અવતાર હમઝા બિન અલી હતા. અકસ કુલ્લી એજ બધી ઉત્પત્તિનું કારણ અને હસ્તીમાં લાવનાર છે. અલ્લાહને ફકત અકસ કુલ્લીજ ઓળખી અથવા પહોંચી શકે. હાકેમ બિસ્માહ કે જે અલ્લાહના અવતાર છે તેને ફકત હમઝા બિન

અલીની મારફતજ પહોંચી શકાય. અકલ કુલ્લીએ અરશને ઉઠાવવા વાસતે ચાર ફરેશતાઓ પેદા કીધા છે, જેઓને તમે નફ્સ કુલ્લી કહેમાં સક્લફ અને ખલફ કહો છો. અંગરેઝીમાં આ પાંચના નામો Universal Intelligence, Universal Soul, Word, the Right Wing, and the Left Wing લખાય. તમે એમ પણ કહો છો કે, ઇનસાનોની સંખ્યા મુકરર છે, એ સંખ્યામાં વધારો થાશે નહીં અને ઘટારો પણ થાશે નહીં. તેઓ એક પછી બીજા હાલતમાં બદલતા રહેશે, એટલે એક જીસમ પછી બીજા જીસમમાં દાખલ થતા રહેશે, જેઓ પાપી હશે તેઓ ઉંટ કે કુતરાના અવતાર લેશે, અને જેઓ પાક અને ઉંચા છે તેઓ ચાંદનાના દરૂઝ લોકોનો અવતાર લેશે.

અમીર અતરશ—તમેએ કહી તે અમારા જીહાલોની માન્યતા છે. અમારા વિચારો સમજવા આપણે ખ્રિસ્તીઓની માન્યતા સાથે સરખામણી કરીએ. ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે અલ્લાહ તઆલા બાપ છે. અલ્લાહથી જે નૂર જાહેર થયું તેને ખ્રિસ્તીઓ હોલી ગોસ્ટ Holy ghost કહે છે. અમે તેને પાક નૂર અથવા અકલ કુલ્લી કહીએ છીએ. ખ્રિસ્તીઓ ત્રીનીટીમાં ત્રીજાને સન Son યાને બેટા કહે છે. અમે તેને નફ્સ કુલ્લી કહીએ છીએ. ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે ઇસા નખી જે Son હતા તેને હોલી ગોસ્ટ Holy ghost યાને પાક નૂર અથવા અકલ કુલ્લી મલુ, તે સમજ ઇસા આ આલમના અલ્લાહ અથવા રબ થયા. તેજ અર્થમાં અમે હાકેમ ખિલાહને અલ્લાહ અથવા રબ કહીએ છીએ. હકીકતમાં અલ્લાહ એક છે. તેનો કોઇ શરીક નથી. લેકિન અલ્લાહ ઓળખી ન શકાય તેવો છે. અલ્લાહ, આ આલમ કે જે આપણી નજરે પડે છે તેને હયુલાના દરિઆમાંથી બાહેર લાવવા માટે, જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે, પોતાના પાક નૂરને નફ્સ કુલ્લીની તરફ ઉતારે, જે મિસલકે ઇસા નખીમાં ઉતર્યું, અને એ નફ્સ અને પાક નૂર મલી ઇનમાન તરીકે જાહેર થાય, તે આ જીસમાની આલમના રબ અને અલ્લાહ કહી શકાય. ઇસા નખી પણ તેમ કહેવાયા. હાકેમ ખિલાહ પણ તેજ રીતે અલ્લાહ કહેવાયા. બીજા ઇસમાઇલીઓ સિલ સિલાખંધ ઇમામો થયા છે અને થાય છે એવી માન્યતા રાખે છે તેવી માન્યતા અમે રાખતાં નથી.

માન૦ ફ્રેક—મને અજબ લાગે છે કે હાકેમ ખિલાહને બધા ઇસમાઇલી ફિરકાઓ માને છે, પણ બીજા ફિરકાઓ તમે રાખો છો તેવી માન્યતા રાખતા નથી તે ઉપરથી શક ઉત્પન્ન થાય કે હાકેમ ખિલાહએ પોતે તમે

માનો છે તેવી માન્યતાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું કે કેમ ? તમારી પાસે તમારી માન્યતાના ટેકામાં શું સામેતી છે ?

અમીર અતરશ—હમઝા બિન અલી બિન એહમદ, કે જેને અમે માનીએ છીએ, તેમજ કરમતીઓ, બાતેનીઓ, ફાતેમીઓ વિગેરે પણ તેમને ઇમામના બાબ તરીકે માને છે, તેનાજ કિતાબોમાં નજર કરો. એ નુરાની ઝાતે નુરાની હેકલ, યાને હાકેમ બિલ્લાહ, પાસેથી ઇલ્લમ તહેસીલ કીધું, અને ખલફતે ખુદાને હિદાયત આપી. એના કરતાં વધારે સુબુતી કેવી હોઇ શકે !

માનં ફ્રેક—તમે નખી મહમદ, અલી ફાતેમાં અને તેના બે બેટાઓને કેવા રૂપમાં માનો છો ?

અમીર અતરશ—નખી મહમદ ફક્ત અક્લ કુલી છે, જેને નૂર શાશાની પણ કહેવામાં આવે છે. અલી નફ્સ ફૂલી છે, જેને નૂર કાહેરો પણ કહેવામાં આવે છે. હાકેમ બિલ્લાહમાં એ બે નૂર એક જગા ભેગાં થયાં હતાં તેજ સમય હાકેમ બિલ્લાહ ઇલાહ અને રચ છે. ફાતેમાં કલામ છે, જેને તમે Word કહો છો. એટલે ફાતેમાં “કુન” છે, કે જેના સમય સલફ અને ખલફ યાને આ આલમમાં બે જાતની હસ્તી થઇ. એક એ કે જે હક્કયક્ કરે છે, અને બીજી એ કે જે હક્કયક્ કરી શકતી નથી. એ પાંચને પાંચ એતામ કહેવામાં આવે છે.

માનં ફ્રેક—અમીર, તમારા મઝહબી વિચારો ઇસલામી ખ્રિસ્તી અને ત્રીક ફિલસફીનું મિશ્રણ જેવામાં આવે છે. માનશિઅર નોમાન તમે એ બાબતમાં શું કહો છો ?

નોમાન અલ ઝકી—એક વાત કે જેની કોઇ પણ ના પાડી શકશે નહીં તે એ છે કે, આ દુનીઆમાં કેટલાક એવા મહા પુરૂષો થઇ ગયા છે, કે જેઓએ કોઇ પણ જાતના જાતી સ્વાર્થ, સત્તા કે ફાયદા માટે નહીં, પણ ફક્ત આમ ખલફના લાલના ખિઆલથીજ, જમાનાના વિચારોને આમલ વધારી સંસારી સુધારાઓ સુચવવા સાથે ઇનસાનનો મહોટો ભાગ, કે જે હમેશા ગરીબ હાલતમાં રહ્યો છે, તેઓના દુઃખ દૂર કરવાના ઇલાજો લીધા છે, અને મઝહબને નામે, કે રાજદવારી વ્યવસ્થા કરવાને નામે, થઇ બેઠે. આગેવાનો, કે જેઓને આપણે સાધારણ રીતે ધર્મ ગુરૂઓ અને રાજ કરનારાઓ કહીએ છીએ, તેઓ પોતાની સત્તાનો જે ગેર ઉપયોગ કરતા રહ્યા છે તેઓની સત્તા તોડી પાડવા, અને આમ લોકોને તેઓના લાભો સાચવવાના

પાઠો શિખવવાના પણુ ઇલાજો લીધા છે. આવા મહા પુરુષોને નબી કે રસુલને નામે ઝાળખવામાં આવે છે. તેઓએ પોતાની ગાદી સ્થાપવાનો ક્ષી વિચાર કર્યો ન હતો. પણ તેઓના વફાત પછી તેઓના શિષ્યો કે બીજાઓ રફતે રફતે સ્વાર્થને માર્ગે દોડવા લાગ્યા, અને ગુરૂના શિક્ષણના મરદી મચડી પોતાના લાભ માટેના અર્થ લેવા લાગ્યા. બીજી વાત, જે આપણે તવારીખમાં જોઈએ છીએ, તે એ છે કે, જમીનના જુદા જુદા ભાગો ઉપર વસતી જુદી જુદી કોમો હમેશા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા કોશિશ કરતી રહી છે, અને તે માટે વિચીત્ર ઉપાયો પણ લેતી રહી છે. દાખલા તરીકે ધરાન તરફ નજર કરો. એક જમાનમાં તે મજૂસી ધર્મ પાળતું હતું, તે પછી ઝરથોસ્તી ધર્મ ફેલાયું, એટલે તેનું રૂપ બદલાવી સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખ્યું. અરમીનીઅન લોકો સાથે ધરાનીઓ હમેશા લડતા રહ્યા છે. તે સખખ અરમીનીઅન પ્રાચીન લોકોના દેવ અહુરીમનને ધરાનીઓએ શેતાન જાહેર કીધો, અને ઓરમઝદને પોતાનો દેવ જાહેર કીધો. ત્યારે અરમીનીઅન અથવા અહરીમનને દેવ માનનારાઓએ ઓરમઝદને માનનારાઓને મજૂસી કહી ધિક્કાર્યા. ધરાનમાં ઇસલામ ફેલાયું, અને ધરાન ઇસલામને તાબે થયું, કે ફરીથી ધરાને ખ્રિસ્તી સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે ઇસલામના રૂપમાં ફેરફાર કરી, શિઆ ઇશના અશરી પંથ ઉભો કીધો, અને જેઓએ શિઆ પંથ સ્વીકાર્યો નહી તેઓને કાફર જાહેર કીધા આજે ધરાન સ્વતંત્ર છે, અને બીજા ઇસલામીઓથી છૂટું છે, તે આ હીલચાલનો નતીજો છે. એજ રીતે સિરીઅન લોકોમાં ઇસલામે જુદું રૂપ લેવા માંડ્યું. દરૂઝ કોમ, કે જેઓને કેટલાકો રશીઅન માને છે, અને કેટલાકો અસીરીઅન માને છે. તેઓએ પોતાનું સ્વતંત્રપણુ એક અથવા બીજા રૂપમાં જાળવી રાખવા ધર્મનું એક જુદું રૂપ જાહેર કીધું છે. એ રીતે નજર કરતાં દુનીયાના જુદા જુદા ભાગમાં ઇસલામ જુદા જુદા રૂપમાં નજરે પડે છે તેનું મૂળ કારણ રાજદવારી હીલચાલ, કોમની કદીમી ખાસીઅત, અને તેની આસપાસના બીજા મઝહબોની અસર છે. દિમશકના અમારા દારૂલ હિન્દમાં આપણે બેગા થયા હતા તે વખત મેં આપને કહ્યું હતું કે, ઇખવાનુસ્સાફા નામના અમારા કિતાબમાં જણાવ્યું છે કે, તેજ અખસ નબી હોવાનો દાવો કરી શકે કે જેમાં ૪૬ હાઝિલ ખસલતો અને ત્રાકતો હોય. જેનામા એ ૪૬ ખસલત અથવા ગુણ ન હોય તે અખસ કોમનો ઇમામ યા નબી હોઈ શકતો નથી. જે જે લોકોએ ઇમામતના કે ઇલાહિયતના દાવા કીધા છે તેઓમાં નજર કરો ! જુઓ કે

એ ૪૬ તાકતો અને ગુણો છે કે નહીં ? મહોટા ભાગમાં નજર નહીં આવે, કુદરતનો નિયમ છે કે બાપ અને બેટામાં સમાન તાકતો કે ગુણ નહોં હોય, વધ ઘટ હશે. એક બે પેઢી વચ્ચે નજર કરતાં હજી પણ વધારે તફાવત નજર આવશે. એટલે બાપ પછી બેટો ઇમામ હોવાના દાવા ટકી શકતા નથી. ઇબ્રાહીમ નબીની ઓલાદમાં બાપ પછી બેટો સિલસલાવાર નબી કે ઇમામ થયા નથી. મુસાની ઓલાદમાં પણ તેમ થયું નથી. ઇસા નબીની તો ઓલાદજ નથી. મુસવી દાવતમા અનેક પરહેજગાર અને વિદવાન સાહેબોને નબી માનવામાં આવે છે. દાનીઆલની મિસલ, ઝકરીઆની મિસલ, હઝકીલની મિસલ. યાહુયાની મિસલ, તેઓ એક બીજના સગા પણ ન હતા એવા દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે બાપ પછી બેટો ઇમામ હોવો ન્તેષ્ટએ, અથવા ઇમામત એકજ કુટુંબમાં હોવી ન્તેષ્ટએ એવી માન્યતા પાયાદાર નથી. અમો કરમતીઓ એવું કહીએ છીએ કે જે શખ્સમાં ૪૬ ફાજિલ ખસલતો મોજૂદ હોય તેજ ઇમામ બની શકે. જે શખ્સમાં એ ૪૬ ખસલતો ન હોય તે ઇમામ બની શકે નહીં.

અમોર અતરશ—મારા વિદવાન મિત્ર નોમાનની બહેશ સાંભળી હું ધણું ખુશી થયો છું. પણ હું મારા મિત્રને યાદ અપાવું છું કે, કરમતીઓ જેઓને ઇમામ માને છે તેઓ બધા ફાતેમી ઓલાદના છે, અને શાયદ તેઓ એમ માને છે કે ઇમામ ફાતેમી ઓલાદમાંથીજ હોવા ન્તેષ્ટએ, બીજી ઓલાદમાંથી ઇમામ બની શકે નહીં. એ માન્યતા મારા વિદવાન મિત્રની બહેશની વિરૂદ્ધ જાય છે.

માનવ ફેક—ખચિત માનશિઅર નોમાન તમો સપડાયા છે, જગ્યા આપો.

નોમાન અલ ઝકી—એનો ખુલાસો અમારા છુપા મઝહબી તકીયતના ખુલાસાઓમાંનો એક છે, કે જે અમો જાહેર કરતા નથી. પણ તમો વિદવાનો પાસે તમારી ખાનગી જાણ માટે હું જણાવીશ. ઇમામ શખ્તનો અર્થ આગેવાન થાય છે. લશકરનો વડો લશકરનો ઇમામ છે. નમાઝ પઢાવતી વખત જે સાહેબ આગળ થાય તે ઇમામ છે. કબીલાનો વડો કબીલાનો ઇમામ છે. કોમનો વડો કોમનો ઇમામ છે. સુન્ની જમાઅત કેટલાક મહોટા ઓલામાઓને ઇમામ માને છે સખ્ત કે તેઓએ મઝહબી સવાલાતો ઉપર ઘણું અજવાળું નાખી ખુલાસાઓ કીધા છે. અણુ હનીફાને હનફિઓ ઇમામ માને છે, તેજ રીતે

ઇમામ ગઝાલી, ઇમામ મહમદ બિન ઇઘરીસ અશ શાફિઇ, ઇમામ અબુ અબ-દિલાહ માલિક બિન અનસ, ઇમામ અબુ અબ્દિલાહ એહમદ ઇબને હમ્મઅલ વિજેરેને ઇમામ માનવામાં આવે છે. જે અર્થમાં તેઓને ઇમામ માનવામાં આવે છે તેજ અર્થમાં અમો ફાતેમી નસલમાંથી કેટલાકને ઇમાનના ઇમામ માનીએ છીએ. ફાતેમી ખલીફાઓમાંથી પણ કેટલાક એવા વિદ્વાનો હતા કે જેઓ પણ એજ અર્થમાં ઇમામ માની શકાય. જેઓમાં એટલી વિદ્વતા ન હતી તેઓને અમો ઇમામ માનતા નથી. એ ઉપરથી તમો જ્ઞેશ કે કરમતીઓ ઇમામનો અર્થ જુદોજ કરે છે. જે અર્થમાં શિઆઓ, ફાતેમીઓને ઇમામ માને છે તે અર્થમાં અમો કરમતીઓ તેઓને ઇમામ માનતા નથી. શિઆઓ ઇમામોને જે રૂપ અથવા અર્થમાં માને છે તે અર્થ અથવા રૂપમાં ફક્ત તેજ શખ્સ ઇમામ માની શકાય, કે જેમાં મેં કહેલી ૪૬ ખસલતો અથવા ગુણો હોય. અગર તમો ઇમવાનુસક્કીનો બરોગર અબ્યાસ કરશો તો આ વાત સાફ જણાઇ આવશે.

માન૦ ફાઃ અમીર, તમારા સલાહનો આ જવાબ દનદાનશિકન છે.

કેટલીક વધુ વાતચીત પછી તોમાન અલ્લઝઝીએ રજા લીધી, પણ માનશીઅર ફેક અને અમીર અતરશ વાંતો કરતા રહ્યા. અમીર અતરશને એકલો જ્ઞેદ માનશીઅર ફેક વાતચીતનું રૂપ બદલ્યું, અને રાજદવારી વાંતો ઉપર આવ્યો.

માન૦ ફાઃ દરૂઝ લોકોની વસ્તીનો શુમાર તમો કેટલો ધારો છો ?

અમીર અતરશ—જાપ કરતાં વધારે સમજવી. કોઇ પણ વખત લડાઇ થતાં અમે ઘણી સહેલાઇથી દરૂઝ લડવાયો વીસ હજાર કરતાં વધારે લાવી શકીએ. તે ઉપરથી તમો અંદાઝ કરી શકશો. તે ઉપરાંત બીજી કેટલીક કોમો એવી છે કે જેઓ અમારી મદદમાં ઉભી રહેવા બંધાએલી છે.

માન૦ ફાઃ—તમો અમારા કરતાં અંગરેજોને વધુ પસંદ કરો છો તેનું શું કારણ ?

અમીર અતરશ—તેઓ ફરેંચ લોકો કરતાં વધુ ઉદાર છે, અને જે દેશ ઉપર તેઓ સત્તા ચલાવે છે તેઓને તેઓ ટુંક મુદતમાં સ્વરાજ આપે છે. તુરકી સક્તનતથી અમોને તકરાર છે તે એટલાજ માટે કે તુરકી સક્તનતમાં સ્વરાજનું સિદ્ધાંત સ્વિકારવામાં આવ્યું નથી. તુરકી કોમ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખી બીજી કોમોને દબાવી રાખવા ચાહે છે. તેવીજ રીત ફરેંચ લોકોમાં પણ જ્ઞેવામાં આવે છે.

માન૦ ફ્રેડ—તમારા મન ઉપર એ જોડી છાપ પડેલી છે. અંગરેજોએ કોને સ્વરાજ આપ્યું છે તે તમે તપાસ કરો. આહેરના દેખાવની વાતો ઉપર લોભાતા નહીં. કેનેડા કે આસ્ટ્રેલીઆને સ્વરાજ્ય આપ્યું હોય તે ઉપરથી એવું અનુમાન લાવવું નહીં કે, એશીઆખંડની રહયતોને પણ તેવું સ્વરાજ આપશે. કેનેડા, આસ્ટ્રેલીઆ વિગેરેને સ્વરાજ્ય આપ્યું છે તેનું કારણ એજ કે ત્યાં અંગરેજ દોલતમંદો, લોર્ડ અથવા અમીરો અને એવા ખીજાઓ કે જેઓ ઇંગ્લંડમાં ઘણીજ સત્તા રાખે છે તેઓની મહોટી જગીરો, કારખાનાઓ ખાણો વિગેરે હોવાને લીધે, તેઓ પોતાના અંગત લાભને માટેજ ઇંગ્લંડથી સ્વતંત્ર રહેવા માગે છે. ખરી રીતે જોતાં જેઓ ઇંગ્લંડની લઘુમતમાં ઘણી સત્તા ધરાવે છે, અને આહે છે તે કરી શકે છે, તેઓએ આ નવા દેશો હાથ કરી, ત્યાંની રહયતને ગુલામ બનાવી, ફળદ્રુપ જમીનો અંગરેજ અમીર ઓ-મોરાઓ વચ્ચે વહેંચી લીધી છે. એટલે જમીન અને મુલકના પોતે માલિક બની બેઠા પછી પોતાનાજ લાભ માટે ઇંગ્લંડની પારલામેન્ટમાં સત્તા ચલાવી, એ દેશોને સ્વરાજ્ય કે સ્વતંત્ર પણ આપ્યું છે. બીજી રીતે જોતાં ઇંગ્લંડની ગરીબ અને મજૂર વસ્તી પાસેથી કરવેરા લઈ નાણું ભેગું કરી, તે નાણામાંથી નવા મુલકો હાથ કરી, અમીરોએ પોતાની જગીરો અને દોલત વધારી છે, પણ તેનો લાભ ઇંગ્લંડનીજ ગરીબ રહયતને નહોતો આપ્યો છે તો તેઓ ખીજાને લાભ કયાંથી આપે ?

અમીર અતરશ—મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ હિંદને થોડા વખતમાં સ્વરાજ્ય આપી દેવા આહે છે.

માન૦ ફ્રેડ—હિંદ શું કદી પણ સ્વરાજ્ય મેળવી શકશે ? અંગરેજો તેઓને ખુશીથી સ્વરાજ આપે એ કદી પણ તમોએ માનવું નહીં. હિંદ કેનેડા કે આસ્ટ્રેલીઆ નથી. હિંદમાં અંગરેજ અમીરો અને દોલતમંદો એટલી મિલકત ધરાવતા નથી કે તેઓને સ્વરાજની જરૂર પડે, આઠી હિંદીઓને માટે સ્વરાજ મળે એ હું માનતો નથી. હિંદમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે જ્યાં સુધી મારા મારી ઉત્પન્ન થઈ શકે એવી સ્થિતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી હિંદને સ્વરાજ આપી દેવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. હિંદની મહોટી વસ્તી હિંદુઓ છે, કે જેઓ ગાયને માટે એવી લાગણી ધરાવે છે કે ગાયને માટે દેશને વહેંચવા તઈયાર છે. જેઓએ ગુરૂઓ અને ગાયોની પુજાનેજ મોક્ષ ગણ્યો છે, જેઓ ગુરૂને સિંજદા આપે છે, ગાયોના પુંછડા સુમે છે, ગાયના પેશાબને પાક અને પુણ્ય માને છે, એટલું જ નહિ પણ જેઓ દુકાને

અને પથ્થરને નમતા રહ્યા છે, તેઓમાં રહેલો ગુલામી સ્વભાવ શું કદી પણ ઓછો થવાનો ? વિદ્વાન અને વિચારવંત ગણાતા હિંદુઓને જ્યારે મેં રસ્તા વચ્ચે રાખેલા તરેહવાર આકારના પથ્થરને નમતા જોયા, એ પથ્થરો પાસે હાથ જોડી ઉભા રહેલા જોયા, ત્યારથીજ મને ખાતરી થઈ કે એ દેશ સ્વતંત્ર થવાનો કે રહેવાનો નથી. ત્યાંના મુસલમાનો પણ તેવાજ છે. તેઓ હિંદુઓમાંથી વટલાઈને મુસલમાન થએલા છે. પણ લાગણી તો જેવીને તેવીજ છે. હિંદુઓમાં જેમ નહાનાં નહાનાં દળરો ફિરકાઓ નંવામાં આવે છે, અને દરએક ફિરકા એક બીજા માથે રોટી વહેવાર કે ગેડી વહેવાર રાખેલો નથી, તેવીજ રીતે મુસલમાનો પણ વહેંચાયેલા અને અલગ અલગ રહે છે. મસજિદ પાસે વાળૂ વગાડવામાં આવ્યું કે મુસલમાન જન આપવા તૈયાર થઈ જશે, પણ ઇસ્લામની મહોદાઈ શીખવાની કદી પણ દરકાર કરશે નહીં. એવી રીતે વહેંચાયેલો દેશ સ્વરાજની આશા રાખે એ કેટલું છે.

અમીર અતરશ—પણ અંગરેઝ સત્તા એટલી ફેલાયેલી છે કે તેઓ મુસલિમ દેશો ઉપર લાંબો વખત સત્તા ભોગવી શકવાના નથી.

માનડ ફ્રાંક—જ્યાં સુધી હિંદ તેઓને દોલત અને માણસો પૂરાં પાડે છે ત્યાં સુધી મુસલિમ દેશો સ્વતંત્ર થઈ શકે એ સંભવિત નથી, બીજા હાથ ઉપર હિંદને તાબે રાખવા. મુસલિમ દેશો અંગરેજોને ધણા ઉપયોગી છે. ધણી વખત એવું કહેવામાં આવે છે કે જેટલી કોલોનીઓ, સંસ્થાનો, અંગરેજો સ્થાપી શક્યા છે તેટલાં સંસ્થાનો બીજા યુરોપી નાજ્યો સ્થાપી શક્યાં નથી. એવું કહેનારાઓ ભુલી જાય છે કે અંગરેજોએ જે જે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં છે તે હિંદી લશ્કર અને હિંદની દોલતની મદદથી, હિંદની દોલત આડકતરી રીતે તેઓને મળે છે, તેથી દોલતમંદ થએલું ઇંગ્લાંડ નવા સંસ્થાનો સ્થાપવાનું ખરચ ઉપાડી શકે છે, અને હિંદી લડવઘયાઓની મદદથી નવા દેશો તાબે કરી શકાય છે, જેથી અંગરેજોને પોતાના દેશના ધણાજ થોડા માણસોની નુકશાની ખમવી પડે છે. ઉપરાંત આફ્રિકા વિગેરે ઠેકાણેના જંગલોએને અરબા સુધારનારા પણ હિંદવાસીઓ અને હિંદી વેપારીઓ છે. તેવું છતાં હિંદીઓની એ દેશોમાં કેવી વલે થાય છે તેની તપાસ કરો ?

અમીર અતરશ—એ અંધું ખરું છે, પણ હું નથી ધારતો કે તુરકોની હકુમત હેઠે અમો જે સ્વતંત્રપણું ભોગવીએ છીએ તે કરતાં અમેને વધુ સત્તા ફરેન્ય હકુમત હેઠે મળે. એ સવાલ વખત આવવે વિચારવાનો છે. હાલ

તે સંબંધી કંઈ પણ દરાવ કરી શકાય નહી. કૃષિકાક ખિસ્તીઓની લાગણી અમારી વિરૂધ્ધ કેટલું કરી રહી છે તે તમે જાણો છોજ, અને તેમ! ફરેન્ચ હકુમતનો કેટલો લાય છે તે પણ તમે જાણો છો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

ધનસાનુન નાસુત અને લાહુત નુસેરીઓની માન્યતા.

નાહેર અલ કબીર ઉપર આવેલી કરમતી હુજત અમીર અલ હુસામની જાગીર હાલુલ મહાલમાં કેટલાક દીવસ થયા અસાધારણ હીસચાલ થઈ રહી હતી. અમીર પોતે ત્યાં આવી રહ્યો હતો, અને ફરાન્સ વિગેરે કેકાણેથી મંગાવેલો કીમતી સરસામાન ગોઠવવામાં મશગૂલ હતો. નોકરોમાં વાતચીત ચાલતી હતી કે તોફાનીક પાશાને ખાસ આમંત્રણ કરી હાલુલ મહાલ બુલાવ્યો છે, તે માટે તકયારીઓ થઈ રહી છે. પણ તે ક્યારે આવવાનો છે તે ચોકસ જણાયું ન હતું. એવી વાત પણ ચાલતી હતી કે તોફાનીક પાશા શિકારનો શોકીન હોવાથી આસપાસના જંગલોમાં અમીર અલ હુસામ સાથે શિકાર માટે જવાનો છે.

દાઢ અબુ મોહુરરિક કેટલાક દિવસોથી બેઝત જઈ રહ્યો હતો. તેને અમીર અલ હુસામનો પેગામ મળ્યો કે અમીર મુખલિસને લઈને હાલુલ મહાલ આવવું, અને શિકાર પાર્ટીમાં શામિલ થવું. એ પેગામ મળતા અબુ મોહુરરિકે અમીર મુખલિસને હાલુલ મહાલ ચાલવા સમજાવ્યો.

અબુ મોહુરરિક—લાઇ મુખલીસ, અમીર તમારી તરફ ઘણીજ મહોબત રાખે છે, અને લખે છે કે તમેને જરૂર સાથે લઈ હાલુલ મહાલ આવવું. અમીર કેટલાક સરદારો સાથે શિકાર માટે જવાની તકયારી કરી રહ્યા છે, તોફાનીક પાશા હલખથી હમશ થઈ તરાબુલસ જવાનો છે, તેને શીકાર માટે ઇઝન કરવામાં આવ્યું છે તે પણ શામિલ થાશે, એટલે તેમની સાથે પણ તમારી મુલાકાત થઈ શકશે.

અમીર મુખલિસ—પાશા ક્યારે આવવાનો છે ?

અબુ મોહુરરિક—તેણે નક્કી દીવસ આપ્યો નથી, પણ અઠવાડિયાની અંદર આવશે, અને આવવા પહેલાં બે દીવસ અગાઉ ખખર આપશે. આ તરફના બંદરો સુધારવા તુરકી સક્તનત વિચાર ચલાવે છે. એ કામ તોફાનીક

પાશાની જતી દેખરેખ હોં થાય એવું જણાય છે, એટલે તેમની સાથે તમારી મુલાકાત ઉપયોગી નિવડશે અમીર હુસામે પણ ખાસ મહોબતથી તમોને લાવવા કહ્યું છે, વાસતે આપણે આવતી કાલે રવાના થઈએ.

અમીર મુખલિસ—હું બે દિવસ પછી ચાલી શકું. આવતી કાલે અમેરીકન મિશન તરફથી ચાલતી કાલેજમાં મેલાવડો છે, તેમજ અમારી શહેરની જગામાં કેટલોક ફેરફાર કરાવવો છે. તે એનજીનીઅરને બતાવવું છે, એટલે તે પછી જવાનું બની શકે. પરમ દહાડે આપણે સ્ટીમરમાં તરાશુલ્સ જઈએ અને ત્યાંથી રેલવેમાં હાલુલ મહાલ જઈએ.

અબુ મોહરરિક—જૂના શહેરની બજારના મકાન વિશે તમો કહો છો કે ? એ મકાન જૂના જમાનાનું જણાય છે.

અમીર મુખલિસ—ધણ જૂનું છે. એક સદી પહેલા તે દરૂઝ સરદારની માલેકીનું હતું. તેની પાસેથી મારા દાદાના વખતમાં ખરીદ કરવામાં આવ્યું હતું. તમોને ખબર હશે કે ખેડૂત એક વખત દરૂઝ લોકોને તાબે હતું. એટલે કે દરૂઝ લોકો અહીં લગભગ સ્વતંત્ર હતા.

અબુ મોહરરિક—મે તેવું તવારીખમાં વાંચ્યું છે. આ નવા શહેરમાં તમારી પહેડી લાવ્યાને કેટલા વરસ થયા હશે.

અમીર મુખલિસ—લગભગ ૨૦ વરસ થયાં. જૂનું શહેર ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં બ્રિટિશ લોકોએ ગોલાબારી કરવા પછી પડતી હાલતમાં આવતું ગયું, અને આ ભાગમાં યુરોપી રાજ્યોના કાનસલ જનરલો વિઝેરેના ખાતાઓ હસ્તીમાં આવતાં આ ભાગ વધતો ગયો છે. અહીં રસતાઓ, અને ટ્રેટલીક રીતે મકાનો પણ યુરોપી ઢાળનાં જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ એજ કે આ નવું વસાએલું છે. જૂનું શહેર મહોટે ભાગે ગરીબ વર્ગ અને પુરાણી બજારો અને દુકાનદારોથી વસાએલું છે. જૂના શહેરના અમારા મકાનમાં અમારો માલ રહે છે. થોડા વખતથી અમોએ રેશમ અને કિન ફરાન્સ મોકલવાનું ખાતું ખોલ્યું છે, એટલે અમોને માલ રાખવા માટે વધારે યુદ્ધમોની જરૂર હોવાથી જુના મકાનમાં જોષ્ઠો ફેરફાર કરવાનો છે.

અમીર મુખલિસ—દાઢ અબુ મોહરરિક સાથે બે દિવસ પછી ખેડૂતથી રવાના થયો. તેઓ રાતમાં સ્ટીમરમાં ગવાના થયા, અને બીજી દિવસે તરાશુલ્સ આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેઓ રેલવેમાં રવાના થયા. તરાશુલ્સ પાસે વહેતી નહેર અલ કાદેસા, કે જે આ ભાગમાં આવેલા કરાડ ઉંચા પહાડો

વચ્ચેથી વહેતા ધોધોના પાણી લઇ સમુદ્રમાં વહે છે, તે ઓળંગવા પછી ઉત્તર તરફ સમુદ્રને કિનારે રેલવે આગળ વધે છે. અને નહેર અલ્લ કબીર નજદીક પહોંચતાં જે ઢળાવો મલે છે તેનો લાલ લઇ રેલવે સમુદ્ર કિનારો મુકી ઉત્તર પુર્વ તરફ દેશના અંદરના ભાગમાં દાખલ થાય છે. નહેર અલ્લ કહેસાની નજદીક પહાડો એટલા કરાડ છે કે તેઓ વચ્ચે આવેલી ખીણો કદાચજ સુર્યના તાપ જોઇ શકતી હશે. આ ભયાનક જણાતી ઉંડી ખીણો વચ્ચે જ્યાં જ્યાં સપાટ જમીન જણાય છે ત્યાં ગામડાઓ વસેલા છે, એ સુંદર ગામડાઓમાંના કેટલાક રેલ ગાડીમાંથી દેખાય છે, આ દેખાવો જોતાં મજબૂર બે મુસાફરો નહેર અલ્લ કબીર તરફ આગળ વધતા હતા. અમીર મુખલીસ ઉપર પોતાનો ધાર્મિક કાબુ વધારવા અત્યુ મોદરરીફ વાત છોડી:-

અબુ મોહરરીફ—તમે તે દીવસ ઇમામના અસમ વિશે પૂછતા હતા. તેનો જવાબ પછી આપવા મેં તમને વચન આપ્યું હતું. એ તમારો સવાલ શું હતો ?

અમીર મુખલીસ—ઇનસાનના અસમ વીરો મેં તમને પૂછ્યું હતું. તમે મને જણાવ્યું કે મોત વખત ઇનસાનમાં રહેલું તુર શાશાનો અને નફ્સ બુલબુલી અસમ મુકી જાય છે. તે પછી ઇનસાનનું અસમ જે તન્વોનું તે બનેલું છે તે તત્વા છુટા પડવા માંડે છે, અને પૃથ્વીમાં ફેલાય છે. મોત થતાં ઇનસાનમાં રહેલું નફ્સ રીહી, જેટલું ચોખું થયું હોય તેટલો ભાગ, વરાળ કેપે ફક્ક કમરની તરફ ઉંચે ચઢે છે, ફક્ક કમરમાંથી તે ઉતારદની તરફ જાય છે. ત્યાંથી તે ફક્ક ઓહરાની તરફ, ત્યાંથી તે ફક્ક શમસની તરફ, ત્યાંથી તે ફક્ક મીરરીખની તરફ, ત્યાંથી તે ફક્ક મુશતરીમા જાય છે. મુશતરીમા એક મુદત રહેવા પછી તે નીચે ઉતરે છે, અને ફક્ક મીરરીખ, ફક્ક શમરા, ફક્ક ઓહરા, ફક્ક ઉતારદ, અને તે પછી ફક્ક કમરમા આરે છે. ત્યાંથી એ નફ્સ નામીઆ દુન્યાની તરફ નીચે ઉતરે છે, અને વનસપતી એટલે કે મેવા વિગેરેમા શામીલ થઇ જાય છે. એ વનસપતી અથવા મેવો ઇનસાનના ખાવામા આવતાં નફ્સ નામીઆ તુતફાની શક્તિ ધારણ કરે છે. એ રીતે તૈયાર થએલો તુતફા મરદ અને ઐરાન મેલાપ થતાં બૈયરોના ગર્ભમા ઇનસાનના અસમની સુરત લે છે. એ અસમની સુરત અથવા ગર્ભ ઇનસાનનું નાસુત છે. એ નાસુત, તેની આગલી અંદગી વખતે લીધેલા ઇક્કમ અને કરેલા અમલોના પ્રમાણમા, જેટલું ઉંચી જાતનું હોય તે પ્રમાણે તે ડરબે લે છે. અને જન્મ લેવા પછી તે ગર્ભ

તેના દરજ્જા પ્રમાણેના ઇનસાન બને છે. ઇસમાઇલી શીરકાના એક કીતાબમા મેં વાંચ્યું છે કે, સુન્ની બાલીસના મોત પછી તેના નફસ રીહી અફલાક તરફ ઉઠ્યા ચઢવા પછી ફલક મુશતરીમા ભેગાં થાય છે. ત્યાંથી તે નીચે ઉતરતાં છેવટે ફલક કમરમાં આવે છે. ત્યાંથી તે શયનમ રૂપે કોઇ ઉંચી કીસમના મેવા ઉપર આવી પડે છે. એ મેવો ઇમામના હાથમાજ જાય છે. ઇમામ તે મેવો ખાય છે, અને ઇમામ તે મેવાનો એક ભાગ પોતાની તે ઐયરોને ખવરાવે છે કે જે ઐયરોથી બીજા ઇમામ પેદા થવાના હોય. તે પછી તે ઐયરો સાથે હમબીસતર ચતાં તે ઐયરોને ઇમામના નાસુ-તનું હમલ રહે છે. એ રીતે ઇમામનું નાસુત પેદા થવા પછી, બાબુલ અબવાબ પાસે જે લાહુતી હેકલ જમા થઇ હોય તે બાબના મોત વખત ઇમામને મલે છે; અને એ ઇમામ ઉપર નસ થાય તે વખત નુર શાશાનીનો માઅદો પણ આવી મલે છે. આમાંથી જે સવાલ પેદા થાય છે તે એ છે કે (૧) એક ચોક્કસ ફળ ઉપર શયનમ રૂપે નફસ રીહી ઉતરે, અને તે ફળ ઇમામના હાથમાં ન જાય તો શું થાય ? (૨) ઇમામનું નાસુતી જીસમ પેદા થવા પછી બાબુલ અબવાબના મોત વખત એ બાબુલ અબવાબ પાસે રહેલા નફસ જુઝઝી (જે લાહુતી હેકલ છે તે) ઇમામને મલે છે. પણ ધારો કે એ બાબુલ અબવાબની ઉમર મહોટી થઇ, અને એ નવા જનમ પામેલા ઇમામ ગાદી ઉપર આવે તે વખત સુધી પણ બાબુલ અબવાબ ફોત થયા ન હોય તો શું થાય ? (૩) એમ પણ કહી શકાય કે જેમ હરએક ઇનસાનનું નાસુત નફસ રીહી રૂપે હમલ રહેવા પછી તેમાં નફસ જુઝઝી ફૂંકાય તે વખતેજ જનમ આવે છે, તેમ ઇમામને જનમ પહેલાંજ જે બાબ પાસે રહેલાં નફસ જુઝઝીની લાહુતી હેકલ આવી ન મલે તો તે ઇમામ જન-નદાર કેમ પેદા થાય ?

અબુ મોહરરિક—ઇસમાઇલી ફિરકાઓમાં બધા શીરકાના મત નથી. જો કે તેઓના વિચારો કેટલેક દરજે એક બીજાને મલતા આવે છે, પણ બધાઓની માન્યતા એક સરખી નથી. એક ફિરકો માને છે કે ઇમામત બાપ પછી બેટામાંજ ઉતરે, અને ઉતરતું ઝરરી છે. તેવું માનનારાઓ પોતાની માન્યતાને બંધ ખેસતું કરવા માટે તમે કહો છો તેમ કહેતા હશે. આપણી માન્યતા નેવી નથી. આપ પછી બેટામાંજ ઇમામત ઉતરતી હોત તો ઇમામ હસન પછી ઇમામ હુસેનને ઇમામત મળતે નહીં. આપણા અકીદા મુજબ ઇબ્રાહીમનું સસકોમા બયાન કરેલી ૪૬ શરૂઆત ખસલતો જે ઇનસાનમાં હોય.

તેજ ઇમામતના કાયક હોય, અને તેજ ઇમામ બની શકે. ઇમામની સરત ત-
ફવીદ થાય, તે વખત જેટલા સાફ થએલા નફસ જુઝઝી ખાખના ઝમનમાં
બેગાં થયાં હોય તે ઇમામને આવી મલે, તે પહેલાં જેમ હરએક ઇનસાનમાં
નાસતી અને લાહતી સરતો (એટલે કે જસમ અને જન) હોય છે તેજ
રીતે થનાર ઇમામને પણ હોય. તેજ રીતે ખાખ અને હુજતનું પણ સમજવું.
એટલું ખરું કે હુજત, ખાખ અને ઇમામના જસમ અને જન બીજા લોકોના
જસમ અને જન કરતાં વધારે સાફ થએલા નફસ જુઝઝી અને નફસ રીહીના
બનેલાં હોય છે.

અમીર મુખલિસ—જેટલાક હુજતો અને ખાખ ઇમામોથી ફરી ગયા છે,
અને દુસ્મનો થયા છે, તેનાં કેમ ? જો તેઓના જસમ અને જન સાફ અને
પાક થએલા નફસ જુઝઝી અને નફસ રીહીના બનેલા હોય તો એમ
કેમ થાય ?

અય્યુ મોહરરિક—એ સવાલ નાઝુક છે, તે બીજી વખત સમજાવીશ,
હમણા તમને એ સમજ પડશે નહીં.

અમીર મુખલિસ—એવું મનીએ કે સાફ થએલા ખાલિસ મુમિનના
નફસ જુઝઝી ખાખના ઝમનમાં બેગાં થવા પછી તે ઇમાનને આવી મલે છે,
તો એ પણ સવાલ ઉભો થાય છે કે, જે ખાખ ઇમામથી ફરી જઇ દુસ્મન
થઇ ગયા, તેના ઝમનમાં બેગાં થએલા મુમિનના જનોની કેવી હાલત થાય ?

અય્યુ મોહરરિક—એ સવાલનો જવાબ પણ કોઇ બીજી વખત આપીશ.
આ સવાલો ઉંચા ઇશ્કમને લગતા છે તે હમણા તમને સમજ પડશે નહીં.

(એમી રીતના જવાબ આપી એ ખંદા દાઇએ આ મહત્વના સવાલો
ઉઠાવી દીધા.)

અમીર મુખલિસ—મોત પછી ઇનસાનના જસમનું શું થાય છે ?

અય્યુ મોહરરિક—ઇનસાનનું જસમ અનેક જાતના તત્વોનું બનેલું છે,
કે જેનું અસલ આગ, હવા, પાણી અને માટી છે. મોત પછી, જે તત્વોનું
જસમ બનેલું છે તે તત્વો છુટા પડી વિખરાય છે, અને પોતપોતાની મિ-
સલ્લના તત્વો સાથે શામિલ થાય છે. ચુનો ચુનામાં, આસિડ આસિડમાં, પાણી
પાણીમાં, વિગેરે હરએક પદાર્થ પોતાની અસલ તરફ ફેલાય છે, અને મૂલત
પછી તે ફરીથી ખનીજ, વનસ્પતી, વિગેરે રૂપે પેરા થઇ હેવાન અને ઇન-
સાનના જસમો બને છે.

અમીર મુખલિસ—બુતપરસ્ત, ઇનસાનપરસ્ત વિગેરે કાફરો કે ગુનાહ-ગૌરાનું મોત પછી શું થાય છે ?

અમુ મોહરરિઃ—તેઓમાં રહેલા નફસ જુઝઝી હુજત કે આપના ક્રમતમાં જવાને બદલે ફરીથી દુનયામાં જુઝઝી રીતે આવે છે. તેઓના જીસમના તત્ત્વો પણ જુઝા પડી પોતપોતાની અસલ તરફ વિખરાય છે, જેમ ખરાબ દૂધમાંથી માંખણ નિકળી શકતું નથી તેમ તેવા ઇનસાનના મોત પછી તેના જીસમમાંથી નફસ રીલી નિકલી શકતા નથી. તત્ત્વોમાં આમજ રહે છે. એ તત્ત્વો એક મુક્ત પછી ખનીજ, વનસ્પતી વિગેરેમાં થઈ તેના અમલ અને ઇલમના પ્રમાણમાં હલકી કે ઊંચી જાતના જીસમો બને છે, અને એ જીસમોમાં નફસ જુઝઝી પાછા આવી મલે છે. આ દુનયામાં આપણે હરએક કિસમના ઇનસાનો જાંઠએ છીએ. કેટલાક તંદુરસ્ત અને મજબૂત હોય છે, કેટલાક ખીમાર કે નબળા હોય છે. કેટલાક સમજદાર તે. કેટલાક ભેવફૂક હોય છે. કેટલાક મિસકીન માઆપને પેટે જનમ લે છે, તો કેટલાક અમીરો કે શાહના ઘરમાં પેદા થાય છે. એ બધું તેઓના ઇલમ અને અમલના પ્રમાણમાં થાય છે. કેટલાક જલ્દીમ અને કેટલાક રહેમદીસ પેદા થાય છે. કેટલાક જમશી અને બુતપરસ્ત માઆપને પેટે, તો કેટલાક ફાજિત શખસોને ત્યાં પેદા થાય છે. કેટલાક લખમી ગુલામો તરીકે પેદા થાય છે. તો કેટલાક હુજત કે, આપના ઘરમાં પેદા થાય છે. એ રીતે આ દુનયાનો ચક્કર ચાલ્યા કરે છે, અને દોર અને દાર થયા કરે છે.

અમીર મુખલિસ—આપણે દોર ૬૦૦૦૦ વરસનો ગણીએ છીએ તે કેવી રીતે ?

અમુ મોહરરીઃ—આ સવાલ ખગોળ શાસ્ત્રને લગતો છે. સાધારણ રીતે કહેતાં ૬૦૦૦૦ વરસને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. પહેલા ૫૦૦૦૦ પચાસ હજાર વરસ દોર કશો કહેવાય છે. એ પચાસ હજાર વરસમાં ૭ અનખીઆ મયકિસ થાય છે, એ પચાસ હજાર વરસ પછી ખીમ ૩૦૦૦૦ ત્રણ હજાર વરસ ફીતરતનો દોર રહે છે. એ ત્રણ હજાર વરસમાં ફક્ત એક નખી થાય છે. તે પછી ખીમ ૭૦૦૦ સાત હજાર વરસ શતરતનો દોર રહે છે, જે દરમીઆન ૬ નખી મયકિસ થાય છે. આ નખીઓ કાવતો નવેસરથી રચાવતાગએ હોય છે. કાલમાં આપણે શતરતના દોરની લગભગ છેવટ તરફ પહોંચ્યા છીએ. હાલમાં સતરમી અંગેરી એવી સખત છે કે જેમ રાતની વખત કીડી ચાલતી હોય તે દેખાય નહીં તેમ દુનયામાં

ઇમાન છુપાયલું છે. તેજ સમય ઇમામે લાંબો વખતથી શતરમા રહ્યા છે. આપણા મહોટા નસીય કે આપણને હમીદી દીન હાથ લાગ્યું છે. આપણા સીવાય બીજા અધા દીન અને ઇમાનની શોધમા ભટકે છે, પણ તેઓને રસતો હાથ લાગતો નથી. તમે તો ખરેખરા ઘણાજ નસીયદાર છો કે ઇમામી ગાદીના મોક્ષા અને માલીક, આપણા જન અને માલના મુખતીઆર, અમીર અલ્લ હુસામની તમારી ઉપર એટલી બધી નજર છે. આવા નસીય કોઈ બધાના હોતાં નથી. એકજ કુટુંબમા નજર કે! એક લાઇતો દરજે ક્યાં અને બીજા લાઇતો દરજે ક્યાં! દાવતની ખીઝમત કંઈ બધાને મગ્યસર થાતી નથી. તમારે નફસ રીહી તો નુરજ છે.

અમીર મુખલીસ—એ તો તમારા જેવા ઓલોમાઓની સોહબતની અમર છે. આપની મહોબત અને માયાનો આ સમરો છે. હું આપને નુસેરીઓ વીશે પુછવા ચાહું છું. મારા મીત્રોમા એક નુસેરી છે, તેની પાસેથી તેઓના એતેકાદ જાણવા મેં કાશીશ કીધી. મને લાગે છે કે તેઓના કેટલાક વીચારો આપણને મક્કતા છે, પણ તેઓએ ઘણી વાનોમા ભુલ કીધી છે. અને આડા ઉતરી ગયા છે.

અબુ મોહરરીક—તમે તેઓ વીશે શું જાણો છો. તે કહેશે તો હું જાણાવીશ કે તેઓના ખ્યાલાનો કેટલા સહી છે અને કેટલા સહી નથી.

અમીર મુખલીસ—તેઓ જમાનાને સાત ૭ થી વહેંચી નાખે છે. દરેક નખીનો દોર ૭૦૦ વરસનો. અને દરેક ૭૦૦×૭=૪૯૦૦ વરસે અલ્લાહ અવતાર લઇને ઇનસાનની સુરતમા જાહેર થાય છે. ખાલીફ એટલે કે અલ્લાહ એક છે, પણ તેની જાહેર ૭ સુરતો નજરે પડે છે. એ ૭ સુરતો તે ૭ સયયારા, અથવા કરતા તારાઓ છે. દરેક નખી નાતીક કહેવાય, અને દરેક નખીના ૭ હજતો હોય છે. એ ૭ હજતોમા પહેલા અસાસ કહેવાય છે. આપણે અસાસને નાતીક કરતા ઉતરતા ગણીએ છીએ. પણ નુસેરીઓ અસાસને નાતીક કરતાં કિંચા માને છે. તેઓના મત પ્રમાણે ૭ નાતીક ૧. આદમ, ૨. નુહ, ૩. યાકુબ, ૪. મુસા, ૫. સુલેમાન, ૬. હાસા, ૭. મહમદ છે. અસાસના નામ ૧. આબીલ, ૨. સેથ, ૩. યુસુફ, ૪. યોશુઆ, ૫. અસફ, ૬. શમડિન, ૭. અદી. સાતમા અસાસ હકીકતમા અલ્લાહ છે. તેનું નામ “માઅના” છે તેજ “કલામ” છે. અલી કાઇને પેટે જનમ્યા નથી. અલી અંનત અને સદા છે. અલીનું જોહર નુર છે. તારાઓ ચમકે છે તે અલીના નુરના સમય. અલી નુર અલા નુર છે. જેને ખ્રીસ્તીઓ

Word કહે છે, અને જેને ફીલસુફી Logos કહે છે તે અલી છે. અલી છુપાયા નથી, પણ અલીનું જોહર મર્વસ્વ છુપું રહેલું છે. અલીએ મહમદને પેદા કીધા અને મહમદને “મુસમ” નામ આપ્યું, અને પોતાના હીનઅ બનાવ્યા. મહમદે સલમાન ફારસીને પોતાના નુરમાથી પેદા કીધા, અને સલમાનને પોતાના બાપ બનાવ્યા. અલી અફલાક છે. મહમદ સુરજ છે, અને સલમાન ચંદ્ર છે. એન-મીમ-સીન આ સૂટીનો આધાર છે. મહમદ એ બલાગત ખમસ=પાંચ બલાગત પેદા કીધા—Five incomparables પેદા કીધા, બલાગત ખમસા પેદા કીધા incomparables પેદા કીધા, જેઓએ પાંચ તારાઓ પેદા કીધા. પાંચ નમાઝના એ પાંચ મમસુલ છે.

અબુ મોહરરીફ—નુસેરીઓ મુસલમાન નથી, તેમ ખ્રીસ્તીઓ પણ નથી. જહાલતના જમાનાના એતેકાદ સાથે ખ્રીસ્તી અને ઇસલામી માન્યતાઓની તેઓએ એવી બેકસેલ કરી નાખી છે કે તેનો કંઈ પતો લાગતો નથી. અમીરૂલ મુઅમેનીન અલી ઇબને અબી તાલીબનો એક ગુલામ નામે નુસેર હતા. તેણે અમીરૂલ મુઅમેનીનની વીધવતા પરહેઝગારી, એકલમંદી, રહેમદીલી વીગેરે જેઠાં તે વીજ અલ્લાહ સમજવા લાગ્યો. અમીરૂલ મુઅમેનીન અલીએ તેને ઘણો સમજાવ્યો પણ તે કુફરથી દુર ન થયો, એવું કેટલીક તવારીખમા લખેલું છે. નુસેરીઓનું વજુદ તે ઉપરથી માનવામા આવે છે. લખનાના નુસેરીઓના એતેકાદ જોતાં એ ખરું નથી લાગતું. કેટલાકે નુસેરી ફીરકાનો સ્થાપક મહમદ ખીન નુસેર છે એવું માને છે, પણ મહમદ ખીન નુસેર ઇશના અશરીઓના ૧૧ માં હમામ હસન અલ અસકરીને માનનારો હતા, એટલે તે પણ ખરું નથી. કેમકે નુસેરીઓ ફક્ત ૧૭ હમામને માને છે. તેઓનો ધાર્મિક ક્રિતાઅ ‘ક્રિતાબુલ મજબુ’ છે. તેમા નજર કરતાં અળઅબ જેવા એતેકાદ જેવામા આવે છે. હરાનના જંગલી રહેવાસીઓની જુના જમાનાની કેટલીક માન્યતાઓ પણ તેઓના એતેકાદમા શામીલ જેવામા આવે છે. ખ્રીસ્તીઓ ત્રીનીટી-ત્રીપુટીને માનનાર છે તેમ નુસેરીઓ પણ અલી, મહમદ અને સલમાનને ત્રીનીટી માને છે. પામીરાના પુરાના રહેવાસીઓ “બાલ સમીમ-મલક બાલ-અગલીબાલ” એ ત્રીપુટીને માનનારા હતા, એટલે કે આકાશ, સુરજ અને ચંદ્રને માનનારા હતા, તેને કલતી માન્યતા પણ નુસેરીઓમા જેવામા આવે છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

નાસીર ખુશરો. મમદ મઆદ

હાથ અયુરીઝામની સમજવટથી ધખને અહેસાન મીસર જવા કબુલ થઈ તરાયુલુસથી સિકન્દરીઆ રવાના થવા નીકલ્યો, તે આપણે પ્રકરણ ૧૪ની છેવટે જોઈ ગયા. તરાયુલુસ નહાનું શહેર છે. તે લગભગ ત્રીકાણ આકારની સપાટ જમીન ઉપર વસેલું છે. તરાયુલુસથી આસરે બે માઈલ દુર અલ્લ મીના નામનું એક સુંદર ગામડું આવેલું છે, તેની નજદીકમાંજ તરાયુલુસનું બંદર આવેલું છે. ધખને અહેસાન સ્ટીમરમા રવાના થવા તૈયાર થઈ બંદર ઉપર આવ્યો. તેના વીચારો હજી પણ ગાલીબ ખાનમના સ્વપ્નાઓ લેતા હતા. તે અવાર નવાર અલ્લ મીનાના તે ભાગ તરફ નજર કરતો હતો કે જ્યાં ગાલીબ ખાનમ આવી રહેતી હતી. શું તેણી ત્યાં હશે ? તેણીની ત્યાં મુલાકાત લઈને પછી સફર માટે નીકલે તો કેમ ? તેમ કરવામાં કંઈ પણ ખોટું ન હતું. પણ સ્ટીમર થોડા વખતમાં રવાના થવાની હતી, અને વખત એટલો ન હતો કે, જે ગાલીબ ત્યાં હોય તો, તેણી સાથે વાતચીત કરી પાછો ફરી શકે. અયુ રીઝામ સાથે થએલી વાત ઉપરથી તો સાફ જણાતું હતું કે, તેણે હવે ગાલીબનો ખ્યાલ વટીક મુકી દેવો જોઈએ. એ તવંગર અમીર-ઝાદી ગાલીબ જેવા તોફારીઆત માણસ સાથે પરણે એ બનવા જોગજ ન હતું. એવી અમીરઝાદીમા ઉમેદ રાખવામાંજ તેણે ભૂલ કરી હતી. પણ શું તેનું પોતાનું ખાનદાન કંઈ કમ હતું ? સુખ શું દોષતમાંજ ચમાએલું છે ? તે તેણીને દીસો જનથી ચાહે છે તે બસ ન હતું ? તેના પાક પ્યાર અને ખરી મહોબતની કીમત ફનયવી દોષત કરતાં વધુ ન ગણાય ? ચલાણી અને ચંચલ ગાલીબ તે સમજતી હોવી જોઈએ. તેણી તેના પાક પ્યારનો જવાબ જરૂર આપશે, તેણે આ સફર ઉપર જવામાં ભૂલ કરી હતી. ઉતાવળ કરવી ન હતી. ગાલીબને મક્કી સમજાવી પછી સફર કરવી હતી. તે આવા વીચારમાં હતો કે તેને કાંઈએ મુલાબો.

ધકશીદી—પ્રણ ! ધખને અહેસાન ! ક્યાંની સફરનો ઈરિદો છે ?

ધખને અહેસાન—ધકશીદી ! તમે ક્યાં જવાના છો ?

ધકશીદી—હું પોર્ટ સમયદ મારી માસીને મલવા જઈશું કુટુંબી મામ-કાને મળ્યો તેણી મને મુલાકાતે છે. પણ તમે ક્યાં જવાના છો તે તો કહે ?

ધખને અહેસાન—કેરોના દાઢના મુકાસર તરીકે મારી નીમણુંક થઇ છે. તમે તેથી ખુશી હશે ?

ધકશીદી—તમારી તરફી જોઇ હું શા માટે ખુશ ન થાઉં !

ધખને અહેસાન—તમે મુલાઓની વીરૂધ્ધ છે તે માટે.

ધકશીદી—લાઇ ધખને અહેસાન ! તમે મને ગેરઇનસાફ કરો છો. હું મુલાઓનો વીરોધી નથી, અશ્વકે મીત્ર છું. ખરો મિત્ર તેજ છે કે જે ખરું કહે છે. મને કેટલાક અપનાવાલાઓ મુદ્દા સમજે છે, પણ તે તો આજકાલની કેશન થઇ પડી છે જો હો ! મુશરરા પણ મૈદામાં આપણી સાથે સામીલ થતો જણાય છે ! જુઓ તે પણ આવે છે.

મુશરરા—મુઆરક. મુઆરક. મીત્ર ધકશીદી, હું તમને મુઆરકબાદી આપું છું.

ધખને અહેસાન—શાની મુઆરકબાદી તે તો કહો ?

મુશરરા—કાએમ મદામ નીમાયા તે માટે. ધખને અહેસાન તમને શું ખબર નથી મત્રી ? તમારી ડામના એક લાયક શખસની કદર થઇ તે જોઇ હું થલો ખુશી થયો છું. તમારી કામે તમને મુઆરકબાદી જરૂર આપવી જોઇએ.

ધખને અહેસાન—તમે જાઓ છો ક્યાં તે તો કહો ? [ધખને અહેસાને વાત ઉઠાવવા પુછ્યું.]

મુશરરા—એ દીવસ પોર્ટ સમુદ્ર એક મીત્રને મદવા.

ધખને અહેસાન—ત્યારે તો અમને મુસાફરી દરમિયાન તમારી હાજરીનો ઠીક લાભ મદશે.

સ્ત્રીમર ઉપરવાની સીગનલ થઇ એટલે જ્યાં સ્ત્રીમર ઉપર ચઢવાની તૈયારીમાં પડ્યા. મુસાફરોનો સરસામાન ચઢાવનારા મઝદૂરોની ધમાલ. મુસાફરોની ઉતાવળ, અને તેમને મુકવા આવનારા કે જેથી મુલાકાતે આવનારાઓની બીડ, વીગેરેથી સ્ત્રીમરનો ઊંચ દબમચી રહ્યા હતા. મુસાફરોની મુલાકાતે આવનારાઓ બીડમાં વધારો કરી રહ્યા હતા. મુસાફરો મુલાકાતે આવનારાઓ હવે જલદી વીદા થાય તેવું ઇચ્છતા હતા. મઝદૂરો સામાનની મઝદૂરી માગતા હતા. મદદગારો સામાન ~~જે~~ ખરેખર આવ્યો કે નહિ તેની તપાસ કરતા હતા. બાપ મેટાને બોસો લઇ વીદા કરતો હતો. લાઇ બહેનને, અને બહેન લાઇને કપાળ ઉપર ચુંબન કરી વીદા કરતા હતા. મીત્ર મીત્રને ચુંબન કરતો હતો. જ્યાં એક બીજાને ખેર આશીયત ઇચ્છતા હતા. કાઇ

કાઇને સમાચાર કહેવા યાદ અપાવતું હતું. એવી ધમાચકરી વચ્ચે સ્ટીમર જાણે ગુસ્સામાં આવી હોય તેમ ચીસ ઉપર ચીસ પાડવા લાગી, એટલે દરેક પોત પોતાને ટેકાણે થવા ઉતાવળ કરવા લાગ્યું. મુસાફરોને મુકવા આવનારાઓ ઉતારી જવાની ઉતાવળમાં અને મલુગે મજુની મેળવવાની ઉતાવળમાં પડ્યા. શાંતી પથરાતી ગઇ, અને થોડી વારે સ્ટીમર લંગર ઉતારી સફર શરૂ કીધી.

ઇકશીદી, મુસરરા અને ઇખને અહેસાન પોતાનો સરસામાન ટેકાણે કરી ભેગા થયા. સ્ટીમર ખેડત જવાની હતી એટલે કાનારા નજદીક આસની હતી, અને તરાબુલુસ અને ખેડત વચ્ચેનો કાનારા રળીયામણો હોવાથી ઉતાવળો અવાર નવાર દુરચીનોશી તે નમ્દ જતાં અને વનો કડતા દતા.

મુસરરા—નાસીર ઇખને ખુશરો જે કાતેમી મમામન મુસતનસીર ખુશાનના હુજત હતા તે વીશે અને તેના એતકાદ વીશે નમ કહ જણાવ હોવ તો કહેશો.

ઇકશીદી—નાસીર ઇખને ખુશરો કાતેમી મમામ મુસતનસીર ખીશાને ખુશાનનો હુજત હતો. એ હુજતને તાખેના યાને તેની દાવનના બેકા નાચેરીઆ મસમાઇલીઆ કહેવાય છે. તેમના વીષે હું ઘણું થોડું જાણું છું જે હું જાણું છું તે જણાવું છું—

અખુ મોંઘન અસ દીન નાસિર ઇખને ખુશરોનો જન્મ મુસરરા શહેરની પાસેના એક ગામમાં થયો હતો. તે ૪૦ વરસનો થયો ત્યાં સુધીની તેની જીંદગી વિષે જણાવું નથી. તે દરમિયાન તેણે અબ્યાસમાં ધણે વખત શુખરયો હતો એવું જણાય છે. ખેનાલીશ વરસની ઉંમરે તે કુલ વાસને રવાના થયો તે વખત તે ઘણો સરસ આક્રમ મણાતો હતો. તે સલજુકી કાદેમની નોકરીમાં હતો. તે નોકરી તેણે છોડી દીધી, અને મારે રવાના થયો. હજ કરીને તે મીસર ગયો, અને ફેરા શહેરમાં ૧૦૪૩ના આગષ્ટ મહીનામાં આવ્યા પહોંચ્યો. મિસરમાં તે એ અથતા ત્રણ વરસ રહ્યો, અને મમામ મુસતનસીર ખિજાહની ખાત્રા નજર હેઠે અબ્યાસ કરી ત્રણ ત્રણ વરસાં હુજતને કરાવે મેલ્યો. તે પછી કાતેમી હુજત તરીકે ઘણા શહેરોની સફર કીધી, અને ખા. સ. ૧૦૫૨ના આષ્ટોખર મહીનામાં મરવ શહેર આવ્યો. તેણે પોતાનો મુસાફરીનું જવલ નોક કિતાબમાં લખ્યું છે, જે 'સફરનામા નાસિર ખુશરો' નામથી જાણીતું છે. અંગ્રેજમાં તેના તરજુમે

થયો છે જે Nasir-i-Khusro, Diary of a journey through Syria and Palacstine કહેવાય છે. તેણે પોતાની પાંચ હજાર અને મુસાફરીનું બયાન એ કિતાબમાં વિસ્તારીને કીધું છે, પણ મઝહબી એતેકાદ સંબંધી કંઈ લખ્યું નથી. તેના બીજા કિતાબો ઉપરથી તેના મઝહબી અકીદાની ખબર મળે છે. તેણે જે કિતાબો લખ્યા છે તેના નામ. ૧ દીવાન નાસીર ખુશરો ૨. રોશનાઇ નામા. ૩ સઆદત નામા ૪. ઝાફલ મુસાફરીન ૫ વજહ-એ-દીન, જે ધરાની ઝબાનમાં છે, તે લુગાત એન્ડ ક. ૪૬ એટ રસલ રફીટ લનદન. ૭૫૨૫. સી. નામના બુક્સેસર અને પબલીશર છપાવ્યા છે. એ બેઉ કિતાબ ૧૬ શીક્ષામાં મળે છે. જરમન ભાષામાં એચ. એચીએ નાસીર ખુશરોના દીવાન અને બીજા કિતાબમાંથી કેટલાક ભાગનો તરજુમો કીધો છે. અંગરેજી ભાષામાં ઇ. જી. બ્રાઉન તેના પુસ્તક લીટરરી હિસ્ટ્રી ઓફ પરશીઆમાં કેટલોક ટુકડા બયાન આપે છે. ફાતેમી ઇમામના હુજ્જત તરીકે નાસીર ખુશરો કેટલાક વરસ બન્નખ અને નિશાપુરમાં રહ્યા હતા; અને ત્યાં દરસ રાખી ઓલોમાઓ તબયાર કરતા હતા. નિશાપુરમાં ઇસમાઇલી ઓલોમાઓનો મહોટો ભાગ તેમની પાસેથી કે તેમના દરસમાંથી શીખીને તબયાર થયો છે. તે પછી તેમની સામે બીજા મુસલમાનો ધણા ઉશકેરાયા, અને નિશાપુરમાં રહેવું સલામત ન હોતું, તે સમય બદકશાનમાં યમગાન નામના ગામમાં જઈ રહ્યો અને ત્યાં દાવતનું કામ ચાલુ રાખ્યું. તે ઇ. સ. ૧૦૮૮માં ૮૪ વરસની ઝંઘડ ઉમરે વફાત થયા તે વખત ઇમામ મુસતે-અલી ગાદી ઉપર હતા. હુજ્જત નાસીર ખુશરો પોતાના સફરનામાં મિસરનો અહેવાલ અને ફાતેમી સલ્તનતના કારોબાર અને ઇનસાફનું લખાણ વર્ણન લખે છે. તેના દિવાનમાં તે મીશાક પાને ૧૮૨ અને હુજ્જતનો મર-તબો હાંસલ કરવાની હકીકત પાને ૩૩ અને ૨૩૬ માં જણાવે છે. તે જણાવે છે કે, ફાતેમી ઇમામો, જે ઇસલામના ખરા ખલીફા છે. તેના ૧૨ નકીબમાં તે પોતે એક નકીબ છે. કક્કામેશરીફમાં કેટલાક અકાકારિક અને ઉદાહરણ રૂપ વર્ણન છે, તેનું તાવીલ સમજવું જોઈએ, નહીં તો અર્થ પુરા સમજાય નહીં. તેવા અર્થ ઇમામેએ સમજાવ્યા છે. જન્નત, જહન્નમ, સીરાત, કબ-રની વહેશત, દબ્બલ, સૂરજનુ પશ્ચિમ દિશામાંથી ઉગવાનું બયાન વિગેરે તાવીલ શીખવા વગર સમજાય નહીં. અને તે શીખવું ઘણું જરૂરી છે, જે ફક્ત ઇમામજ પુરી રીતે સમજવી અને શિખાવી શકે. પોપટની જેમ

કુરઆન પઠી જવું નકામું છે, ઇલમ અને સમજ વગરનું ઝોહદ પણ નકામું છે, મમ્હુબનો પાથો ઇલમ ઉપર છે. અલ્લાહ સિવાય કોઈ હસ્તી નથી, અલ્લાહને સરમદી કહેવાય નહીં, તેમ ઝમનીય પણ ન કહેવાય. જે કુદરતી હુદયસત જોવામાં આવે છે તે ફક્ત પરછાયા રૂપ છે, પણ તે ઉપરથી ધણું જાણવાનું અને શીખવાનું છે, કારણ કે અકલ કુદ્દી તેમાં પ્રસરી રહેલી છે. ઇબનેસાન એક નહાનું આલમ છે, અલ મલા અને અલ ખલા-સ્પેસ એન્ડ ટાઇમ-ગેર મહેફૂદ છે, ફલકનો નાશ નહીં થાય; પણ આલમ (દુનયા) અમદી નથી, અઝલી નથી. કદર ઉપર આધાર રાખવો. “કીસમતમાં હશે તો પોતાની મેળે મલશે” એવો એતેકાદ રાખવો ખોટું છે. માણસ મરજીનો મુખતાર છે, જેમકે અલ્લાહતઆલાએ માતાને પેદા કરી તેની છાતી અને તેમાં દુધ આપ્યું છે, પણ બચ્ચાએ પોતે તેમાંથી દુધ ચૂસવું જોઈએ. તારો જીન એક કિતાબ છે, તારા આઅમાલ લખાણ છે, માટે તારા જીન ઉપર ખરાબ લખાણ કર નહો. મારા લાઇ કલમ તારાજ હાથમાં છે, માટે ધણું સરસ લખાનજ કરે. ફાતેમા ઇમામોજ ખરા ખલીફાઓ છે, કે જેઓ અલ્લાહના બાગના માલી છે. તેના બાબ હરએક મુલકમાં નજરે પડશે, તપાસ કર અને તને જરૂર મલશે. દરબારના કાક માક અને દરબારીઓના કંઠરાને હમેશા ધિક્કારતો રહે, ગઝલ ગાનારાઓ અને તારીફ ગાનારાઓથી દુર ભાગતો રહે.

નાસિર ખુશરોની એક શબ્દર—કાવ્ય હજની તાવીલનું બયાન આપે છે, અને તે સમજ પડે તેવી સહેલી અને સરસ ઇબારતમાં છે. તેના કિતાબો કનઝુલ હુકાએક અને કાનૂન અધહામ વિગેરે નિસાબુરી ઇસમાઇલી ઓલો-માઓએ કરેલા કેટલાક ફેરફાર સાથે જુદી જુદી નકલોમાં નજરે પડે છે. બદકશાનમાં નાસેરીઆ ઇસમાઇલીઓના સિદ્ધસિલો આવૂ છે. In Rushnai Name he expounds a system of cosmology which may be summarised as under: GOD is beyond thought, unknowable in His essence, infinite, immaterial, and visible only to the spiritual eye. It is wrong to say that God created the heavens and the earth. Plurality can not spring directly from the one. From Him proceeds UNIVERSAL REASON, thence is born UNIVERSAL SOUL. The marriage of these

two brings into existence the NINE SPHERES, which in their turn produce the FOUR ELEMENTS. The Spheres and the Elements are the fathers and mothers of the world of natural things—mineral vegetable, and animal. Each of the SPHERES has an intelligence and a soul, and their eternal revolution is the cause of all good and evil fortune. MAN is composed of soul and body, substance and accident, he has five outward and five inward senses. Essentially he is a spirit, and it behoves him realizing his true nature, to return to God. The language used by Nasir Khusro in this part of the poem shows familiarity with Sufistic ideas. In order to attain union with God the soul must first acquire wisdom and virtue which are the fruits of asceticism, and its future lot depends on the measure of perfection achieved. Paradise and hell are really states of the soul, according as it is 'ripe' or 'raw'. Self-knowledge, above all, is indispensable.

મુશરરા—હજી મહેરબાની થા. તમારો અબ્યાસ પણ ફીક લાગે છે. તમને ઉઝર ન હોય તો હું તમેને એક અંગત વાત પુછું.

ઇકશીદી—પુછો, ખુશીથી પુછો.

મુશરરા—આપણા મીત્ર હજને અહેસાન તમને મુદ્દા સમજે છે, યાને તમે કરમતી કુઝત અલ્લ હુસામના વીરોધી છો. ઇબને અહેસાને તેમ કહ્યું નથી, પણ હું તેઓના તમારે માટે કેવા વીચારો છે તે જાણું છું. તમે મને સમજાવો કે તમારી કેમ શા માટે તમારી વીરુદ્ધ છે ?

ઇકશીદી—એ બધું માત્ર સમજાવેલું પરીણામ છે. હું મારા દીન હમાનથી કહું છું કે, હું અમીર અલ્લ હુસામનો ખરેખરો મીત્ર અને ખેર-ખવાહ છું. અમીરને કેટલાક તેના સ્વાર્થી દાઇઓ ઉધે રસતે દોડવે છે. અમીર પોતે દોલત અને સત્તાની લાલચમાં ખડે ખોડું જોડા નથી, અને અબુ મોહરરીક અને તેના ભાઇ અબુલ અલ્લ નેવા હુસામોના કાલા-દાવા ઉપર આધાર રાખે છે. મારા મીત્ર ઇબને અહેસાનને વધુ અનુભવની

જાહેર છે. તેમને અનુભવ થશે તે વખત આખો ખુલશે. ધર્મની માન્યતાએ માણસને એવો બનાવી મુકે છે કે; અકસમંદ અને સમજદાર શખસ પણ સોચતો નથી, અને ભુલ થાય ખાય છે. ઇબને અહેસાનની હાલત પણ તેવીજ છે. હું તેમની હાજરીમાજ તેમને કહું છું કે, તેમણે અમીર અલ હુસામ પાસેથી ભલાઇની આશા રાખવી નહી. હું નથી કહેતો કે હું અમીર અલ હુસામને માટે જે અબીપ્રાય જાહેર કરું છું તેને આજ ને આજ ખરો અબીપ્રાય સમજ લે; પણ મારા મોત્ર ઇબને અહેસાનને એટલું તો કહીશ કે, હું જે કહું છું તેની તે નોંધ કરી લે, વખત આવે વીચારે, અને પછી મારે માટે અબીપ્રાય આંધે.

ઇબને અહેસાન—હું દીલગીર છું કે મુશરરાએ આવી નાજુક વાતને કહી છે. શું તમે દાવતની વીરૂધ્ધતા નથી કરતા !

ઇકશીદી—મારો વીરૂધ્ધતા શામા છે ? હું કહું છું કે કામને જહાલતમા રાખવા અમીર અલ હુસામ જે પગલા ભરી રહ્યા છે તે કામને નુકસાનકારક નીવડશે. લોકો પોતાના લાભાલાભ સમજતા નથી, પણ લોકોમા જાગતી આવતી જાય છે, એટલે ખરી હાલતથી તેઓને વકિફ થવામા લાંબો વખત લાગશે નહી. જ્યારે લોકો જાણવા લાગશે કે, અમીર જે કંઈ કરી રહ્યા છે તે કામને ખરબાદી ઉપર લાવતું રહ્યું છે. જે કંઈ કરી રહ્યા છે તેનું પરીણામ કામને ખરબાદીના ખાડામા હોમાવા જેવું આવ્યું છે, તે વખત સ્થિતી કેવી થશે ? મદરેસાએ ઉપર અને કેમી વકફ મીલકતો ઉપર કબજો કરી તેમણે કેવી હાલત ઉભી કીધી છે ? કાફ પણ મદરેસાની મુલાકાત લાંબો, અને જુઓ કે આપણી આવતી એલાદની કેવી અને કેટલી ખરબાદી થઈ રહી છે ? કેમી મીલકતોની આવક ક્યા રીતે કામોમા વપરાય છે ? ક્યા ગરીબોને તેથી ફાયદો મળે છે ? આ મવારીનો તરફજ નજર કરો ! તેઓની ૨૫ વરસ પહેલાં કેવી હાલત હતી, અને આજે તાલીમી તરફી કરવાથી કેવી હાલત થઈ છે ! અમીર અલ હુસામ તરફની આપણી વફાદારી એજ છે કે, આપણે તેમને સાચેસાચું કહી, તેમની હાલતની રાજનીતીને લીધે તેમની ઉપર ભવીખમા જે આફતો આવનારી આપણે જોઈ સકીએ છીએ તેથી તેમને વકિફ કરીએ. સાચો અને વફાદાર નોકર તેજ છે કે, જે પોતાના શેઠને ખરી સ્થિતીનું જાન કરાવે, ન કે અણુ મોહરરીક અને અણુસ એદાદ જેવા સ્વાર્થી અને ભુઆ આમીલોની રીત પ્રમાણે પોતાના મજવા ભરવા માટે જાહેરમા ભુઠો દેખાવ રાખી બાતેનમા કામનું અને

પોતાના માલોકું પણ સત્યાનાશ વાલવા તૈયાર થાય. કામમા જે કંઈ ફીસાદ જોવામા આવે છે તે એ મસ્ત કલાંદર, તેના ભાષા અને ભત્રીજાઓને આભારી છે. ચાલો ખેડત બંદર આવ્યું. આપણે પછી વાત કરીશું.

સ્ટીમર ખેડત બંદર આવી પહોંચતાં ઉતાડોનોની ચઢ ઉતરની ધમાલ શરૂ થઈ. કેટલાક રમીશો ઇકશીદીને મક્કવા આવ્યા. મુશરરા અહીં તહી ફરવા અને વાતો કરવા લાગ્યો, અને છબને અહેસાન ઇકશીદીએ કહેલી વાતો અને ગાલીબના સ્વપ્નાઓના પીયારના વખતમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો. કેટલીક વારે સ્ટીમર ઉપર ફરી શાંતી થવા લાગી. મુલાકાતે આવનારાઓ નીચે ઉતરયા, મુસાફરો પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયા. સ્ટીમરે લંગર ઉપાડી સફર શરૂ કરી, અને પોર્ટ સમુદ્રનો રસનો લીધો.

સાંજ પડતાં ફરીથી ઇકશીદી પાસે મુશરરા અને છબને અહેસાન આવ્યા.

મુશરરા—મારા હાથમાં એક ફારસી કીતાબ આવ્યો છે. એ કીતાબમાં ખાતેની લોકોની ફીલમુફી છે. તમે જાણવા માગતા હોય તો હું વાંચી સંભળાવું. મેં ફારસીનો અભ્યાસ કરીધો છે. જેણે મને ફારસી શીખવ્યું તેણે મને આ કીતાબ આપ્યો છે.

ઈકશીદી—ખુશીથી વાંચો, આપણો વખત નકામો નહીં જાય, અને આપણને કંઈનું કંઈ જાણવાનું મક્કશે.

મુશરરા તે કીતાબ વાંચી તેનો અર્થ સમજાવતો ગયો. એ કીતાબનો મજમુન નીચે પ્રમાણે હતો.

તોહીદના સમયમાં એક હુસેન બિન અલી બિન મોહમ્મદ બિન વલીદ જણાવે છે કે, અલ્લાહના આશને કોઈ જાન અકલથી, વહેમથી, યા હિસથી, સમજ શકે અથવા ઇત્રીઓની મદદથી જાણી શકે નહીં. તે સમય જાનને મોહતાજગી થાય છે કે છકરાર કરે કે, નથી કોઈ ઇલાહ મગર તે ખુદા કે જેના સિવાય બીજો કોઈ માઅય્યુદ નથી. સમયદના માઅય્યુદ ફરમાવે છે કે ખુદા હદ પેદા કરનાર છે, મગર ખુદાને હદની સિફત લાગૂ પડતી નથી. એટલે ખુદા અનહદ, અનંત છે. એમ પણ ન કહેવાય કે ખુદા મઅદુમ છે, યાકે મોજૂદ છે. ખુદાના વારને અદમ નથી, તે નિત્ય છે, મદદ છે, અવિનાશી છે. ખુદાને ઇજદ પણ લાગૂ પાડી શકાય નહિ, તે વનૂદમાં આવ્યો એમ કહી શકાય નહીં, તે અનાદી છે, તેને આરંભ નથી, શરૂઆત નથી, અનાદિ મિદ્દ છે. અમિરૂલ મુખમીનીન અંકી અ. સ. ફરમાવે

છે કે ખુદાની સેવા (ઉપાસના, ભક્તિ) કરવાનું પહેલું ખુદાની માઅરેફત છે; માઅરેફતનું પેદલું ખુદાની તોહીદ છે, અને તોહીદનું પેદલું (તોહીદનો નિજામ) એવો ઇકરાર કરવું છે કે, ખુદાને કોઈ સિકત લાગુ પડતી નથી. કુદમાં તોહીદ એટલે ખુદા એક છે, તનઝીહ એટલે દોષરહિત છે. તજરૂદ સૃષ્ટી રચનામાં જણાતી બધી વસ્તુઓથી તે અદ્વાહેદો છે.

ખુદાએ ઇબ્રાહીમમાં જે આલમને પેદા કીધું તેમાં “ શર ” (શુરાઈ) હતું નહીં. આ આલમ, જે શરનું આલમ છે તે, કતેઅ થાશે. ખુદાએ આ આલમને દાએમ રહેવા વાસ્તે પેદા નથી કીધું. એતો ફક્ત આરજુ છે, ઇત્તેફાક છે, અકસ્માતિક છે, આકસ્મિક છે. પેદા થયું તે પાશ્વ મંદી જશે. ખુદાનો કસદ ન હતો. એતો એક બીજાથી લાહેક થવામાં ખિલાફ કીધું, ઇનકાર કીધો, આજીઝ થયા, મુખાલિફ થયા; જે મના હતું તે કરવામાં ખતા કીધો, તે સખખ આ શરનું આલમ હસ્તીમાં આવ્યું. ખુદાતઆલા કુરઆનમાં ફરમાવે છે કે, ખુદાએ ખતકને જે મિસલ શરમાં પેદા કીધું હતું તે મિસલ પાછા બધાને વાલી અમલી હાલતમાં લાવશે.

કિતાબ વહીદામાં, ફસલ શી માઅરેફત આદમ કુદ્દીમાં, બયાન છે કે, આ બયાનોને એલોમા રખ્ખાનીયતે પોતાના કિતાબોમાં રમઝન યાને ઇશારતન લખ્યાં છે, પણ હાલના ઝમાનમાં એ રમઝ અને બયાન કશી ફરવાની જરૂર થઈ છે, તેનો સખખ આ ઝમાનમાં દસલામી શીરકઃએ ઇખતલાહ શરઇ દાવા કરી રહ્યા છે, તેમજ ફિલસુફે અને ખુલ્લતાનના અસહાબો સરદારો બનવા માટે મજલિસોમાં ખાતિલ કલમાઓ બયાન કરી રહ્યા છે, તે સખખ આ બયાન જાહેર કરવાની જરૂર છે.

ખુદાની તોહીદ, તનઝીહ અને તજરૂદ બયાન ઉપર આપ્યું છે. અવ્વલ બારીતઆલા હતા, અને બીજી કોઇ, કંઈ ન હતું અદ્વાહુતઆલાએ પોતાની કુદરતથી એઅદદ, એ શુમાર રૂહાની સુરતો પેદા કીધી. આ સુરતો લા મિન શય, વ લા ફી શય, વ લા લે શય, વલા અલા શય, યાને કોઇ વસ્તુમાંથી, કે કોઇ જગ્યામાં, કે કોઇ કારણ કે જરૂર માટે, કે કોઇ નમૂના મુજબ પેદા કીધી નથી. આ રૂહાની નુરાની સુરતો તે આલમ ઇબ્રાહીમ કહેવાય છે, એટલે કે શરઆતની હસ્તી કહેવાય છે. તેઓને પેદાનો કરનાર અદ્વાહુતઆલા મુબદ્દઅ (હસ્તીને પેદાનો કરનાર) છે. શરઆતની હસ્તી વખતે આલમ ઇબ્રાહીમમાં બધી સુરતો રૂહાની, નુરાની અને લતીફ હતી. અને બધી એક બીજાની બરોબર હતી. વજુદના અવ્વલમાં એ સુરતો

કુદરતમાં, ઇશ્વરમાં, શસ્ત્રમાં, લતાફતમાં, હયાતમાં, ક્યામમાં, વિગેરે દરેક રીતે એક સરખી હતી. કાંઈ કાંઈનું મોહતાજ ન હતું, અને બધી સરતો અશ્વત્થમાંથી હસ્તીમાં એકજ વખતે આવી. તેઓનું વજૂદ જહર થવામાં વખત ન લાગી; એકદમ, એકજ વખતમાં હસ્તીમાં આવી. તેઓનું એક બિગ્નની બેરોબર હોયું, અને એકજ વખતમાં વજૂદમાં આવ્યું અસ્થાહના અદસની જહાલત છે. આ આસમ ઇબ્રાહિમ, આસમ રહુની, આસમ સાહુત, આસમ આસા કહેવાય છે. એ બધી સુરતોમાંથી એક સુરતે ઇશ્વરમાં પંચર, કાંઈના સુચ્યા વગર, પોતાની ઝાતથી, પોતાની તરફ અને બીજી રૂઠાની સુરતો તરફ નજર કીધી; અને વિચાર કીધો કે અશ્વત્થમાંથી અમેને હસ્તીમાં લાવનાર અમારામાંથી કાંઈ નથી; સમય, અમે બધા સરખા છીએ, અને અમારામાં એવી કુદરત નથી કે અમે પોતે અમેને પેદા કરી શકીએ; જરૂર કાંઈ પેદાનો કરનાર બીજો છે, જે અમારા બધાથી અશ્વત્થો છે. એ મિસલ ફિકર કરી પુદાની તોહીદ કીધી, તનઝીહ કીધી, તજરીહ કીધી, તકદી કીધી, તમજીહ કીધી. તે સમય પુદા થકો મવાદ ઇલાહિયા અને નૂર શામિયા અનિયા એ સુરતની ઝાતમાં મુત્તાસિસ થયું. પુદાએ તેમને પોતાના હિગમ કીધા. તેમનું નામ અકલ અવ્વલ, કલમ, અને સમિત છે. આસમ ઇબ્રાહિમની હસ્તી થઈ તે કમાલ અવ્વલ કહેવાય છે. અને અકલ અવ્વલ આગેવાન થયા (તોહીદ કરવાના સમય) તે કમાલ સાની કહેવાય છે.

અકલ અવ્વલ અહદિયત (યાને એક પાગ) અઝમત અને જલાલતના સાહેબ છે; બરકાતના ચશમાં છે, હરકાત અને સકનાતની ઇલત છે, કમાલ અને તમામમાં એ અકલ પોતાના અરશ ઉપર મુસતવી થયા, મહલમાં સાફિન થયા. એ હદ ઇસમુલ્લાહ છે.

અકલ અવ્વલ ઉપર કમાલસાની હાસલ થવા પછી બીજી બે રૂઠાની સુરતોને પણ વિચાર થયો, પુદાની તોહીદ કીધી, અકલ અવ્વલની મિસલ, અો છકાર કીધો, અને અકલ અવ્વલની સખાકત, ફજલ અને શરફનો પણ છકાર કીધો. તે સમય એ બે નૂરાની સુરતો મુનબઅશાન કહેવાઈ. આ બે મુનબઅસમાંથી એક છકાર કરવામાં બીજા કરતા સહેજ અમલ હતા, જેમ ઘોડાની સરતમાં જતનાર કરતાં બીજો ઘોડો થોડો પાછલ રહી જાય છે તે મિસલ મુનબઅસ અવ્વલ કરતાં મુનબઅસ સાની થોડા પાછલ રહી ગયા હતા. જે મુનબઅસ અવ્વલ હતા તેને અકલ અવ્વલ

પોતાના હિંમત અને બાળ બનાયા, અને જે નરાની માદો, કમાલ સાની વખતે, અકલ અવલને અસ્ત્રાહતઆલા તરફથી મલો હતો, તેમાંથી મુનબદસ અવલને અકલ અવલે આપો, મુનબદસ અવલને કમાલ સાની હાંસિસ થઈ અને તમામ રહાની સુરતો ઉપર અકલ અવલ પછી સરદાર થયા. તેમનાં નામ અકલ સાની, ધનબેઆસ અવલ, લેાડ, નફસ કુલી છે.

મુનબદસેનમાંથી એક, ઉપર મુજબ, અકલસાની ધનબેઆસ અવલ, નફસ કુલી અને અકલ અવલના બાળ થયા. બીજા મુનબદસે ઉપર જાણ્યાં તેમ તોહીદ કીધી, એ અકલ અવલના ઉપરી પણાનો ઇકરાર કીધો, પણ મુનબદસ અવલની આગેવાનીનો ઇકરાર કીધો નહી. તેણે દાવે કીધા કે તોહીદ કરવામાં અને અકલ અવલનો ઇકરાર કરવામાં તે અને મુનબદસ અવલ બેઉ લગભગ સરખા હતા. જે સહજ ફરક હશે તે ફરક ગણાય નહીં, તે સખખ મુનબદસ અવલ તેના આગેવાન કે ઉપરી નથી. મુનબદસિસાની આવા વિચાર ઉપર બાકી રહ્યા તે સખખ તેમને કમાલ સાની હાંસિસ થયું નહી, અને કમાલ અવલની હાલત ઉપર બાકી રહ્યા.

અકલ અવલે મુનબદસ અવલ, કે જે તેમના બાળ થયા હતા, તેને આલમ ઇબદાઅની બાકી સુરતો હતી તેઓને દાવત કરવાનો હુકમ કીધો. મુનબદસ અવલે દાવત કીધી, અને ખુદા મુબદઅ, પેદાનો કરનાર છે, તેવો ઇકરાર કરાવ્યો; અકલ અવલની આગેવાની, અને તે પછી પોતાની આગેવાનીનો ઇકરાર કરાવ્યો. એ ઇકરાર કરનારાઓના એક પછી એક ૭ મરતબા થયા, જે પ્રખઅતીલ ઉકુલ, ૭ અકલો, નામથી ઓળખાય છે. રિસાલા વહીદામાં સંધયદના હુસેન બિન અલી ફરમાવે છે કે, આલમ ઇબદાઅની ખુદ સુરતોએ જવાબ દીધો, અને એ જવાબ દેવામાં ૭ મરતબા થયા. હ. એક મરતબામાં એટલી સંખ્યા હતી કે તેનો શુમાર ફક્ત અલાહજ નહીં છે. કિતાબ મબદઅ અને મઆદમાં જણાવે છે કે મુનબદસ અવલે અકલ અવલના અમરથી આલમ ઇબદાઅની રહાની સુરતોને દાવત કીધી તે વખત ૭ સુરતોએ એક પછી એક જવાબ દીધો, તોહીદ કીધી, અને અકલ અવલ વિગેરેના એક પછી એકના ઉપરીપણાનો ઇકરાર કીધો. તે વખત તેઓને પણ કમાલ સાની, એક પછી બીજાના હાથ ઉપર હાંસિસ થયું. અને તેઓની આત રોશન થઈ. એ ૭ ઉકુલોની, જે મિસલ એક પછી બીજાએ જવાબ દીધો તે મુજબ, તેઓની મુનબદસ અવલ પછી એક પછી બીજાની તરતીબ થઈ, આ ૭ અકલો કલેઆતુલકાલ કહેવાય છે. તે પછી જે જે સુરતો એ

૭ અકલોના જિમનમાં હતી તે સરવેને એ ૭ ઉકુલોએ દાવત કીધી. તે સરવેએ તેઓની દાવતનો જવાબ દીધો, યાને કચુલ કીધી. તે સખ્ય એ સુરતો ૭ ઉકુલોના જિમનમાં શામિલ થઇ, અને સરવેની ઝાત રોશન થઇ.

મુનખઇસ સાની પોતાના વિચાર ઉપર કાયમ રહયા હતા. તે સખ્ય જે સુરતો મુનખઇસ સાનીના જિમનમાં હતી તે પણ મુનખઇસ સાનીના વિચાર ઉપર બાકી રહી, યાને તેઓએ ખુદાની તોહીદ કીધી, અકલ અવ્વલના ઉપરીપણાનો ઇક્રાર કીધો, પણ કહયું કે મુનખઇસ અવ્વલ અને મુનખઇસ સાની વચ્ચે તફાવત નથી. તેઓને મજકુર ૭ ઉકુલોએ દાવત કીધી, પણ તેઓ તેઓએ જવાબ દીધો નહી, દાવત કચુલ કીધી નહી.

અકલ અવ્વલ મુનખઇસ અવ્વલ યાને અકલ સાની, અને તે પછીની ૭ અકલો, અને એ ૭ અકલોના જિમનમાં આવેલી રહ્યાની સુરતોની ઝાત રોશન થઇ હતી, તેઓને કમાલ સાની હાસલ થયું હતું; પણ મુનખઇસ સાનીને કમાલ સાની હાસલ થયું ન હતું, તેની ઝાત રોશન થઇ ન હતી. તે સખ્ય મુનખઇસ સાનીને ફિકર પેદા થઇ. તેણે મજકુર ૭ ઉકુલોમાંથી જે છેલ્લે હતી તેને તઝરરાના અને ખુઝુના સાથે અરઝ કીધી, અને સખ્ય પુછ્યો કે સરવેની ઝાત રોશન થઇ અને મારી ઝાત કેમ રોશન ન થઇ? તે વખત તે ૭ અકલમાની છેલ્લી અકલે તેને સમજાવ્યું કે, તમે મુનખઇસ અવ્વલના ખસાબરીનો દાવો કીધો તે સખ્ય તમને કમાલ સાની હાસિલ થયું નથી. એ સાંભળી મુનખઇસ સાનીએ તોખા કીધી, અને એ ૭ ઉકુલોની મારફત શકાઅત તલખ કીધી. તેના ચુનાહ તેની આજીઝીના સખ્ય માફ થયા, અને અકલ અવ્વલે કમાલ સાનીનું ફેઝ, નુરાની માદદો, મુનખઇસ અવ્વલ અને તે પછીની ૭ અકલો મારફત, મુનખઇસ સાનીને પહોંચાડ્યો. એ રીતે મુનખઇસ સાનીને કમાલ સાની હાસલ થયું; અને તેની ઝાત પણ રોશન થઇ, પણ તે આશિર યાને ૧૦માં તરતીબમાં થયા. ૧ હા અકલ અવ્વલ, બીજા મુનખઇસ અવ્વલ, તે પછી એક પછી બીજા એમ ૭ અકલો જે કલેમાતુલ્લાહ છે. જુમલે ૮, અને ૧૦ માં મુનખઇસ સાની થયા, કે જે આશિર નામથી ઓળખાય છે, અને આદમ રહ્યાની પણ કહેવાય છે.

મુનખઇસ સાની ૧૦ માં મરતબામાં કાયમ થયા, અને આશિર મુદખમીર કહેવાયા, તે વખત આશિરને હુકમ થયો કે, જે સુરતો તેમના વિચાર ઉપર હતી તેઓને દાવત કરે, અને ઉપરીઓના ઉપરીપણાનો ઇક્રાર કરાવે. યાને ઉપર કહયું છે તેમ, જે સુરતો મુનખઇસ સાનીના જિમનમાં

હતી તે પણ એવા વિચાર ઉપર હતી કે મુનબઇસ અવ્વલ અને મુનબઇસ સાની બેઉ બરોબર છે, તેઓ વચ્ચે તફાવત નથી, એ વિચાર તેઓના દૂર કરીને, ૧ લા અકલ અવ્વલ, બીજા મુનબઇસ અવ્વલ કે જે અકલ સાની કહેવાયા, તે પછી કલેમાતુલાહની ૭ બીજા અકલો, અને તે પછી મુનબઇસ સાની ૧૦ માં દરબમાં આશિર છે, એવા ઇકરાર કરાવવાની આશિરે કાશિસ કીધી. અને સમજાવ્યું કે જેમ મે તોબા કીધી તેમ તમે બધા પણ તોબા કરો, અને સાબિકની સખાકતનો, આગેવાનની આગેવાનીનો ઇકરાર કરો. પણ તેઓએ માન્યું નહિ, અને એ બધી સુરતો ઇનકાર ઉપર બાકી રહી. તે સખા તેઓની સુરત નુરાની હતી તેમાં અંધકાર આવી ગયો, લતીફ હતી તે કસીફ થઇ ગઇ. યાને હલકી હતી તે ભાર આવી ગયો. તે સખા તેઓને પોતાની હાલત જોઇ દહેશત પેદા થઇ, અને તેઓ જુદી જુદી સુરતો હતી તે બધા ભેગા થઇ ગયા, અને તેનો હુયુલા થયો. તેનું નામ હુયુલાઉલા [પરેડું] છે.

મુનબઇસ સાનીના ઝિમનમાં તેમના વિચાર ઉપર રહેલી સુરતોનો ઉપર મુજબ હાલ થવા લાગ્યો, તે વખત મુનબઇસ સાનીએ (આશિરે) તેઓને ફરીથી દાવત કીધી. તેનો નતીજો એ થયો કે, ઇનકાર ઉપર રહેલી સુરતોમાંથી એક ભાગે પસતાવો કીધો, નદામત કીધી, તે સખા તેઓનું નામ નાદીમ મુસતગફિર પડ્યું, બીજો ભાગ શકમાં રહ્યો કે, ખરૂં શું છે, તે સખા તેઓ શાક મુતહરિયર કહેવાયા. ત્રીજો ભાગ ખિલકુલ ઇનકાર ઉપર બાકી રહ્યો, બલકે અદાવત કરવા લાગો, તે સખા તેઓનું નામ મુસિર મુસતકબિર પડ્યું.

હુયુલા ઉલા હસ્તીમાં આવતાં આશિર મુદ્દખિરે તેઓને છોડવા માટે ૭ ઉફૂલોના માદાની મદદથી તેમાં લગ્યાઇ, પહોળાઇ અને ઉંચાઇ પેદા કીધી, તેથી હુયુલા ઉલા જીસમાની હદમાં આવ્યો, અને તેનું નામ જીસમ કુલ્લી પડ્યું.

આશિર મુદ્દખિરે તેઓને છોડવાની તદ્દખીર કીધી. જેઓ નાદિમ મુસતગફિર હતા તેઓના ખમાએરમાંથી આસમાન, અફલાક અને સિતારા બનાવ્યા. ૧ લા આસમાન ફલક મોહીત, બીજા ફલક ખુરજ, ૩ ફલક ઝોહોલ, ૪ ફલક મુસતરી, ૫ ફલક મિરરીખ, ૬ ફલક શમ્સ, ૭ ફલક ઝોહરા, ૮ ફલક ઉતારિદ ૯ ફલક કમર. એ રીતે ૯ આસમાન થયા, કે જે એક બીજને ઘેરી લીધા છે, એક બીજના અંદર છે. અને ૭ સિતારા છે

કે જે મુદબ્બેરાત કહેવાય છે. તેના નામ ઝોહલ, મુશતરી, મિરરીખ, શમ્સ, ઝોહરા, ઉતારિદ, કમર અથવા ચંદ્ર. એ ૭ સિતારા ઉપરાંત જે તારાઓ આસમાનમાં નહર આવે છે તે ફલક યુરૂજમાં છે, જેના ૧૨ ભાગ છે. એ ૧૨ ભાગને ૧૨ રાસી કહેવામાં આવે છે. અને તેના અરબી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી નામો જાણિતા છે. ફલક યુરૂજ(રાશીચક્ર)ના આસમાન ઉપર, બધાથી ઉંચે, ફલક મોહીત છે, જે ખાલી છે. તેમાં કોઈ તારો નથી. ફલક મોહિતની તમસીલ અકલ અવ્વલ, અને જીસમાની આલમમાં નથી છે. ફલકયુરૂજની તમસીલ મુનબઘસ અવ્વલ, અકલ સાની, અને જીસમાની આલમમાં વસી છે. તે પછી ૭ અફલાક, તેની તમસીલ ૭ ઉકુલો, અને જીસમાની આલમમાં ઇમામના સાતરા છે. ફલક કમરની નીચે આશિર મુદબ્બીર છે, તે જીસમાની આલમને છુડાવવાની તદબીર કરે છે.

જે શાક મુતહરિયર હતા તેના ૪ ભાગ થયા. ૧ કુરરા નારે યાને આગ, ૨ કુરરા હુવા, ૩ કુરરા માઅ યાને પાણી, અને ૪ કુરરા અર્જ યાને માટી.

જેઓ મુસીર મુસતકબીર હતા તેઓમાંથી આશિરે સખર [સખ પથ્થર] બનાયા, કે જે સખર સિજજીન કહેવાય છે, તે જમીનની વચમાં છે, અને આસમાન તેની ચોતરફ ફરે છે. પહેલ વહેલાં, અવ્વલમા, બધા તારાઓ ફરવા લાગ્યા તે વખત, તારાઓના શાઓ [કિરણો] જમીન (જે તે વખત સખર હતી તે) ઉપર પડ્યા, પણ સખરની સખાઇના સખખ તે કિરણો અથડાઇને પાછા ફર્યાં. તે પાછા ફરેલ, કિરણોને તારાઓએ પોતાની શીપ બનાવી, જેથી તારાઓ આપણી નજરમાં આવે છે. પહેલાં તારાઓ વહેમીયા હતા, દેખાઇ શકે તેવા ન હતા.

એ રીતે જીસમાની આલમની હસ્તી થઇ. બધાની વચ્ચે સખર (પથ્થર) છે. જે જમીનનો વચલો ભાગ છે. તેની આસપાસ માટીનો કુરરા, તેની ઉપર પાણીનો, તેની ઉપર હવાનો તેની ઉપર આગનો, તેની ઉપર ફલક કમર, તે પછી એક પછી એક ફલક કે જેના નામો ઉપર આપ્યાં છે. કુરરા આગની તાસીર ગરમી અને ખુશકી છે, હવાની તાસીર ગરમી અને લીનાસ છે. પાણીના કુરરાની તાસીર ઠંડી અને લીનાસ છે, અને કુરરા માટીની તાસીર ઠંડી અને ખુશકી છે. આશિર મુદબ્બીરે તે પછી અફલાકની હરકત [ચાલ] મારફત તારાઓના કિરણો જમીન ઉપર નાખ્યા,

તેથી જમીન ઉપર વાતાવરણ સુધરવા લાગી કુરરા નસીમ પેદા થયું, તેની ઉપર કુરરા ઝમહરીર છે.

આશિર મુદબ્બીરે તે પછી જમીન કે જે આલમ હનયા, આલમ નાસુત, આલમ અઆલમ, આલમ અજસામ કહેવાય છે, તેની તદખીર શરૂ કીધી, એક હુજાર વરસ ઝોહલ સિતારાને તે ઉપર મુતવલ્લી કીધા, તેના બુખારાતના વરસાદ જમીન ઉપર વરસવાના સખખ જમીન પાણીથી ભરાઇ ગઇ, અને ખનીજની કેટલીક જાતની હસ્તી શરૂ થઇ, તે પછી બીજા હુજાર વરસમાં ઝોહલ સાથે મુશતરીની મદદ પણ ચાલુ થઇ, તે સખખ ખનીજ, વનસ્પતી અને હયવાનના કેટલીક જાતના ખમાએર પેદા થવા લાગ્યા, અને જમીન ઉપર પાણી ફરી વળેલા હતાં તે થોડાં સુકાવા લાગ્યાં. તે પછી ત્રીજા હુજાર વરસમાં મિરરીખની તાસીર પણ સાથે થઇ, જમીન વધારે સુકાઈ, અને પહાડો અને મેદાનો નઝર આવ્યા, અને નવી જાતના ખનીજ, વનસ્પતી, અને હયવાનના ખમાએર પેદા થવા લાગ્યા. તે પછી ચોથા હુજાર વરસમાં શમ્સની મદદ, તે પછી પાંચમાં હુજાર વરસમાં ઝોહરાની મદદ, છઠ્ઠા હુજાર વરસમાં ઉતારિદની મદદ, અને સાતમાં હુજાર વરસમાં કમરની મદદ શામિલ થઇ; અને દરેક વખતે જેમ નવી તાસીર પેદા થવા લાગી તેમ નવી નવી જાતના ખમાએર પેદા થવા લાગ્યા. જમીન ઉપર હવા અને પાણી વિગેરે પ્રમાણમાં (મોઅતદિલ) થયાં, જમીનના પેટામાં ખનીજ, અને ઉપર વનસ્પતી ઝાડ પાન, અને હયવાન વિગેરે પેદા થયાં.

ઇનસાનની પેદાયશ, કમરની તાસીર બીજા સિતારાઓની મદદમાં શામિલ થઇ તે વખતે આશિર મુદબ્બીરે આલમમાં ઇનસાન પેદા કરવાનો ઇરાદો કીધો. સિતારાઓની તાસીરના સખખ જે વરસાદ વરસતા હતા તેને લીધે જમીનમાં ખાડાઓ થઈ ગયા હતા. તે ખાડાઓમાં, કુરરા નસીમમાં, ઇનસાનના ખમાએરના પાણી ભરાયલાં હતાં. તે પછી તે કરતાં વધારે અશ્વરફ અને અલતફ બુખારાતના પાણી વરસીને તે ખાડાના પાણીમાં શામિલ થયાં. અને એ ખાડાઓમાં, જેમ માના રહેમમાં બચ્ચાનું હમલ રહે છે અને પેદા થાય છે તેમ, હરએક ખાડામાં એક એક છોકરાનું હમલ પેદા થયું. અને તારાઓની તાસીરના સખખ ૯ મહીનામાં તે છોકરાઓની પેદાયશ પૂરી થઇ, ખાડામાંથી તેઓ બાહર આવ્યા, તેઓમાં હિસન રફ પેદા થયું, અને તેઓ પોતાના અંગૂઠા ચૂસવા લાગ્યા, કે જે સખખ તેઓને ખુલ્લની કુદરતથી

દ્વિતીયો ખોરાક મલવા લાગ્યો, અને ખીજી ત્રણ મહીનામાં તેઓ ચાર વરસના છોકરા જેટલા મહોટા થઇ ગયા. તે પછી તેઓ મેવા ખાવા લાગ્યા, અને મહોટા થવા લાગ્યા. છોકરાઓ ખાડામાંથી પેદા થઈ બાહરે નીકળવા પછી, તે ખાડાઓમાં બાકી રહેલા પાણીમાંથી આશિર મુદ્દખિયરે છાંકરીઓની પેદા-યશ ખુદાની રજાથી ઉપર મુજબ કીધી. એ રીતે હરએક જઝીરામાં ધનસાનની, મરદ અને ઝોરતની પેદાયશ, આશિર મુદ્દખિયરની તદ્દખીરથી થઇ.

આશિર મુદ્દખિયરે એજ રીતે અફઝલ, અલતફ અને અશરફ ખમાએ-રમાંથી સરનદીપના જઝીરામાં ૨૮ ફાજિલ શખસોને પેદા કીધા. જેમ પથ્થર કરતાં યાદૃત વધારે અલતફ અને અશરફ છે તેમ આ ૨૮ શખસો ખીજીઓ કરતાં વધારે અફઝલ હતા. તેઓ નાદિમ મુસતગફિરમાં આગેવાન હતા, યાને પસતાવો કરવામાં પહેલા અને આગેવાન હતા. એ ૨૮ માંથી એક, કે જે વધારે અફઝલ અને અશરફ હતા તે. પોતાના ખાડામાંથી બાહરે નીકળવા પછી ચોતરફ નજર કરવા લાગ્યા; અને કંઈ પણ ઇલાહામ વગર, પોતાની જાતથી, વિચાર કીધો કે, અમને અને આ આલમને પેદાનો કરનાર અમારામાંથી નથી, જુદો છે. પછી તેમણે અલ્લાહતઆલાની ઇલાહિ-યતનો ઇકરાર કીધો, અને જે મિસલ ફહાની આલમમાં અકલ અવ્વલે તોહીદ કીધી તેમ આ ફાજિલ શખસે પણ તોહીદ કીધી. તે વખત તે ફાજિલ શખસને અકલ અવ્વલ તરફથી મુનબઇસ અવ્વલ, ૭ ઉકુલો અને આશિરની મારફત ફેઝ મલ્યું, અને તે આગેવાન થયા. એ સાહેબ આદમ અવ્વલ છે, તેને અબ્દુલ અશર, અને ઇલમના લોકો આદમ કુદલી પણ કહે છે.

આદમ અવ્વલે, આદમ કુદલીએ, પોતાની જાતથી, ઇલાહામ વગર, ફિકર કરીને, ખુદાની તોહીદ કીધી, તે સખબ જેમ આલમ ફહાનીમાં અકલ અવ્વલનો દરજ્જો થયો તેમ આલમ જમ્માનીમાં આદમ કુદલી અકલ અવ્વલના મકામમાં થયા, અને જે કંઈ થયું અને થાશે તેનું તેને ઇલામ થયું. તે પછી એ આદમે તેમની સાથેના ૨૭ શખસોને દાવત કીધી. તેમાંથી જે સાહેબે પહેલાં જવાબ દીધો તે બાખના રૂતબામાં કાયમ થયા, તે પછી જવાબ દેનારાઓ હુજ્જતના મરતબામાં કાયમ થયા, જેની સંખ્યા ૨૪ની છે, તેમાં ૧૨ હુજ્જતલેલી અને ૧૨ હુજ્જત નહારી છે. તે પછી જવાબ દેનાર દાર્દ બલાગ અને તે પછીના દાર્દ મહેસુર છે. એ ૧૨ હુજ્જત નહારીને ૧૨ જઝીરામાં દાવત વાસ્તે મોકલ્યા, અને હુજ્જત લેલીને પોતાની પાસે રાખા. ખીજી કિતાબમાં લખે છે કે એ હુદ્દમાંથી ૪ શખસોને જુદા કાઢ્યા, જે

અરબા હરમ કહેવાય છે. તે બાબ, દાઢ માહસર, માઝુન મુતલક અને મુકાસિર છે.

એ મુજબ દાવત શરૂ થઇ. હરએક જઝીરામાં ત્યાંના હુજ્જત અને દાઢએએ લોકોને મઆશ યાને રોઝી પેદા કરવાનું ઇલમ અને મઆદનુ ઇલમ શિખવ્યું, અને એક ખાડામાંથી પેદા થએલા મરદને બીજા ખાડામાંથી પેદા થએલી ઓરત સાથે શાદી કરવાનું કહ્યું. ફતયાના હુનરો શિખાવ્યાં, અને જીસમની હુદ્દ અને રૂહાની આલમના હુદ્દોના ઇકરાર કરાયા, અને ખુદાની તોહીદ કરાવી. આદમ કુદલી અને હુજ્જતો વિગેરેએ પણ, જે ખાડામાંથી દરેક પેદા થયું હતું, તેની બાજુના ખાડામાંથી પેદા થએલી ઓરત સાથે શાદી કરી. એ રીતે દાવત ચાલુ થઇ અને હસ્તીની શરૂઆત થઇ. તે પછી આદમ કુલી વફત થયા તે વખત તેમના ફરજંદ આપના મકામમાં કાયમ થયા. એ મુજબ ફરજંદો દોર ૫૦૦૦૦ વરસ ચાલ્યા બાદ સતરનો દોર શરૂ થયો. એ મુજબ દોર ચાલ્યા બાદ છે.

મઆદની કેરીયત.

જે તાઇદનું નૂર અલ્લાહતઅલા તરફથી અક્લ અગ્વલની તરફ કમાલ સાની વખતે જારી થયું, તે તાઇદના નૂરનો નુકતો રૂહાની અને જીસમાના હુદ્દોની મારફત મુબિન મુસતજીબને આવી મલે છે. મુબિન મુસતજીબ, યાને જે મુબિન ઇમામ અથવા તેમના હુદ્દના હાથ ઉપર દાવતને કબૂલ કરે, તેને નૂરનો નુકતો મલે છે. એ નુકતો તેના જીવમાં અમેઝ થાતો નથી, લેકિન બાજુમાં રહે છે. તે પછી એ મુસતજીબ જેમ જેમ ઇલમ તહેસીલ કરે, અને નેક આમઆલ કરતો રહે, તેમ તે નુકતો મહોટા થાય છે, રોશન થાય છે. તેના ઇલમ અને અમલની સૂરત અને તેનો જાન અને તેના મોત વખત, એક થઇ જાય છે. અને જે તાઇદનો નૂરાની નુકતો ઇમામ તરફથી મલો હોય છે તે તેના જાનને તેના મુરીદની સુરત સાથે મુત્તસિલ કરે છે. મુરીદ, યાને જે મોઅલ્લીમ પાસેથી તેણે ઇલમ તહેસીલ કરી પૂર્ણ હોય તે હુદ્દની સુરત, સાથે મુત્તસિલ થાય છે. એ રીતે એ જાન એક પછી એક ફાકના રૂતબાના જાન સાથે મુત્તસિલ થાતાં, અને ઇલમ તહેસીલ કરતા, જઝીરાના હુજ્જત અને તે પછી બાબુલ અબવાબને પહોંચે છે. એક હદના બાદ બીજા હદના ઝિમનમાં રહીને, તેઓના અખસાક, આદાબ, અને ઇલમનો ફાયદો ભેતાં બાબના ઝિમનમાં પહોંચે છે. બાબના ઝિમનમાં તમામ જઝીરાના હુ-

જનતોના ઝિમનથી આવેલી સરતો બેગી થઇ એક નૂરાની હેઠલ અને છે, કે જે ઇમામના લાહૂત છે.

જે મુમિન ગુનાહ અને બદીના કામથી બાઝ રહેનારા અને નેક છે, તેના જાનને લાલ તેના મોત પછી ઉપર મુજબ થાય છે. તેના જીસમ ત્રણ દીવસ પછી છુટ્ટ પડી વિખરાઇ જવા લાગે છે. પણ તેના જીસમમાં જનની હરાત જૂઝ બાકી રહેલી હોય છે કે જેને નફસ નામીઆ અથવા નફસ રીહી કહે છે, તે મોત પછી જીસમમાંથી ત્રણ દીવસ પછી બાહર નિકલે છે, અને કમરના કિરણો સાથે તે ફલક કમર તરફ જાય છે. આશિર મુદબ્બરના ઇરાદા મુજબ તે ફલક કમરમાં કેટલીક મુદત રહેવા પછી તે ઉતારિદ અને ઝોહરાના ફલકમાં રહે છે, તે પછી ઝોહરાની મારફત શમ્સમાં જાય છે. ત્યાંથી મુશતરીમાં જાય છે, અને સાફ થાય છે, એ મુજબ બધા જઝીરાથી નફસ રીહી શમ્સના દાઝેરામાં બેગા થાય છે, અને ત્યાંથી મુશતરીમાં જાય છે, અને વધારે સાફ અને લતીફ અને છે. તે પછી જ્યારે આશિર, આલમ જીસમાનીમાં, નવા ઇમામનું વુજુદ ચાહે છે, તે વખત એ બેગા થએલા નફસ રીહી (નફસ નામીઆ) શમ્સ તરફ પાછા ઉતરે છે, અને ત્યાંથી ઝોહરા અને ઉતારિદમાં થઇ ફલક કમરમાં આવે છે. ફલક કમર એ વૃદ્ધ રીહીને શબનમના રૂપમાં કમરના કિરણો મારફત દરાખ, અંજર કે એવા મેવાના ફળમાં ઉતારે છે. અને તે ફળ જે ઇમામ દુનયામાં મોજૂદ હોય તેના સિવાય બીજા કોઇના હાથમાં ન જાય તેની આશિર સંભાળ રાખે છે. અને હરકાઇ રસ્તેથી તે ઇમામના હાથમાં પહોંચે છે. ઇમામ તે ફળને પોતે ખાય છે, અને તેમાંથી જુઝ દિસ્સો પોતાની તે બધરોને ખિલાવે છે કે જે બધરોથી બીજા, ઇમામ પેદા થવાના હોય. તે પછી ઇમામ તે બધરોથી મિલે છે, અને તે બધરોના રહેમમાં નુતકો પહોંચતાં એવે નુતકા મિલે છે, અને ઇમામનું હમલ રહે છે. આ ઇમામનું નામુત છે. ૯ મહીના બાદ એ ઇમામનું નામુત જનમ લે છે. તે પછી, ૪૦ દીવસ પછી, અથવા ૪ વરસ પછી, ઇમામી લાહૂત, જે ઉપર જણાવ્યું છે તેમ બાબુલ અબવાબની પાસે રહેલું હોય છે તે, બાબ વક્ત થઇને બાબના સાથ ઇમામના લાહૂત-ઇમામનું નૂરાની જીસમ અને છે.

તમામ મુમિનના જન ઇમામના લાહૂત, અને નફસ રીહી ઇમામના નામુત અને છે, તેની કેફીયત ઉપર આપી છે. આ નવા ઇમામને તેમના બાવા ઇમામુઝ ઝમાન નસ કરે છે, તે વખત તેમને અકલ અબવલ તરફથી

માઅદ્દો, બધી ઉકુલો અને આશિર મારફત આવી મલે છે, કે જે માઅદ્દો એ નવા ઇમામ પોતાની દાવતના હુદ્દોને પહોંચાડે છે. ઇમામુઝ ઝમાન વફાત થાતાં, તે આશિર અકલના, અશિર મુદ્દિખિરના ઝિમનમાં પહોંચે છે. આશિરના ઝિમનમાં તમામ અનબીયા, અવસીયા, અને ઇમ. મોની એક હેક્લ નૂરાની કુદ્દસાની ભેગી થઈને, તે કાઝિમ અઠ સં ન. નફસ આલીની સાથે મુત્તસિલ થાય છે. પછી કાઝિમ અઠ સં અલમ જસમાનીમાં, આશિર મુદ્દિખિરના ઇરાદા મુજબ, મુકીમ રહીને, અલમ જસમાનીથી નકલ કરે તે વખત તે આશિરના કાઝિમ મકામ થાય, અને અલમ અજરામ અને અલમ અજસામની તદખીર કરવા ઉપર લાઝિમ થાય છે, અને આશિર પોતાના ફેકના ફતયાની તરફ, અને ફેક તેના ફેકના ફતયાની તરફ, એ રીતે આખરમાં મુનખધસ અવ્વલના દાઝિરામાં પહોંચે છે. એ મુનખધસ અવ્વલનો દાઝિરો હુઝીરતુલ કુદુસ છે, જ્યાં અલમ કાઝિમની તમામ અકલો ભેગી થાનાર છે, સખખ કે અકલ અવ્વલનો ફતમા વહદતનો છે, એક છે, એ ફતમામાં કોઈ નહીં પહોંચે.

કશફના દોરના ૫૦૦૦૦ વરસમાં ૭ કાઝિમ થાય છે, પછી ફતરતના ૩૦૦૦ વરસ અને સતરના ૭૦૦૦ જુમલે ૧૦૦૦ વરસમાં ૧ કાઝિમ થાય છે. સખખ એ કે ફતરત અને સતરના લોકો કશફના દોરના લોકો જેટલા સાફ હોતા નથી, વધારે બગડેલા હોય છે.

મુમિન કામિલના મઆદની ઝિકર ઉપર આવી. હવે મુખાલેફીનના મઆદમી ઝિકર કરીએ, કે જે હકના અહેસને અદાવત કરતા હોય, બદીના આઅમાલ કરતા હોય, જુલમગાર લોકો હોય, જેર ઇનસાફ અને ફસાદના કરનારા અને દુનયા ઉપર પરાપરી કરનારા, દુનયાને હિરસ કરનારા, અને લોકોને ઇગનારા છે.

બદ, યાને ખરાબ લોકોની સૂરત ઝુલમાનીયા, યાને કે અધારી-નૂર વગરની સૂરત, એના જસમથી જુદી થાય છે. તેને જાન હિરસીયા એના જસમમાં આમેઝ થાય છે. મોત પછી એ સૂરત ઝુલમાની હવામાં ફિર છે, ઉપર ચઢી શકતી નથી, પછી એ સૂરત તેની મિસલની બીજી સૂરતો સાથે મક્કીને આ દુનયામાંજ ભટકે છે. આશિરના ઇરાદા મુજબ, તે ભટકવા પછી, શાસ અને જનખ (રાહ અને કેટ) તરફ તે જાય છે. સખખ

કે રાહુ અને કેતુ પણ મુશિર મુસતકબિરની સુરતનો મજમઅ છે. જેના ગુનાહ કમ છે તેવાની સુરત જુલમાની વહાજ ધમામની દાવતને કબૂલ કરે તો ધનસાની કાલિખમાં આવે. જેઓના ગુનાહ ધણા હોય તેઓ માઆદિન, નખાત, હયવાનાત વિગેરેમાંથી થઇને પછી ધનસાન બને. હરએક શખસના બદ આઅમાલ, બદી, અદાવત, ફસાદ દુનયાદારી, વિગેરે આઅમાલના પ્રમાણમાં સુરતો લે છે. ઝેહરીલા અને હસદ અને કીનાના લોકો ઝેહરી રોપાઓ અને ઝેહરી જનવરો બને છે. જેના ગુનાહ કમતી છે તે બહેતર જનની સુરત લે છે. બદ લોકોના જન કુરરતુલ અસીરની તરફ ચઢે છે, અને ઝનાખત-તીનના દ.એરામાં, મુદ્દખિરના ધરાદો મુજબની મુદત સુધી રહે છે. તે અઝાબ અદનાની બરઝખ તરફ વલે છે, અથવા અઝાબ અકબરની તરફ જાય છે.

બદ લોકોના જન હિરિસયા મોત પછી તેના જીસમમાં આમેઝ રહે છે, ફકત તેઓની સુરત જુલમાનીયા ઉપર જણાવ્યા મુજબ જુદી થઇને બટકે છે, સુરત જુલમાનીયા સિવાય બીજું કંઈ જુદું થાતું નથી. તેના જન હિરિસયા કબરમાં દફન થવા પછી પાછો હુશયાર થાય છે, અને તે પોતાની સુરત જુલમાનીયાને જોઇને ગભરાય છે, બીહી છે, અફસોસ કરે છે, દેહશત પ.મે છે. પછી જ્યારે કબરમાં જીસમ ફાટી જાય છે તે વખત, જીસમના અજઝાતત્વ છુટા પડે છે, અને અ.ગ, હવા, પાણી અને માટી કે જેનું આ જીસમ બનેલું છે તે, દરેક તત્વ પોતપોતાની જાતમાં મલી જાય છે. અને આશિર મુદ્દખિરની ધનાયતથી તેના અજઝા જળવાયેલા રહે છે. તેના આઅમાલ મુજબની મુદત તેમ રહીને, આશિર મુદ્દખિરનો ધરાદો થતાં, તે અજઝા ફરીથી બેગા થાય છે, તે વરસાદના પાણી રૂપે, એક હિસ્સો કે જે માટી રૂપે જમીન ઉપર હોય છે તે ઉપર વરસે છે, અને તેમાંથી નખાત પેદા થાય છે, જે ધનસાન, મરદ અને બધરોને પેટે જન્મ લેવાનો તે મુસતહિક હોય છે તેની તે અનાજ ગિઝા થાય છે, અને એ ગિઝા મારફત તે ફરીથી જન્મ લે છે, ફરીથી ધનસાન પેદા થાય છે. જેઓના ગુનાહ ધણા હોય છે તેઓ, ઉપર કહ્યું તે મુજબ, માઆદિન, નખાત, હયવાનાત વિગેરેના બરઝખમાં થઇને પછી ધનસાન થાશે.

જેઓ અનખિઆ, અવસિયા અને ધમામોના દુશ્મનો થયા છે, અને જેઓએ તેઓ ઉપર જુલમ અને સિતમ કીધા છે, તેઓ હલકી જાતના ધનસાનો, બેવકૂફો, વિગેરે તરીકે જન્મ લઇને, પછી તમામ જાતના જનવરો,

તે પછી વનસપતીની જાતોમાં, તે પછી ખનીજની જાતોમાં, એ રીતે ભટકતા નીચે ઉતરતા જશે. તે પછી ભટકતા ઉપરની જાતમાં થઇને ઇનસાન બનીને કાયમ અં સં ની પાસે આવશે. તેમનો ઇનસાફ થાશે, કતલ થાશે, આગમાં જલશે, અને પાછા પહેલાની માફક બરજખો, ખોલીઓમાં ફરશે.

એ રીતે હર ઇનસાન તેના ગુનાહના પ્રમાણમાં સજા ભોગવીને પાછો ઇનસાન બનશે, તે વખત તે.હીદ કરીને, તે.બા કરીને, ઝમાનાના ઇમામના હાથ ઉપર ઇમાન લાવી, ઇલમ તહેસીલ કરશે, અને નેક અમાલ કરશે, તે વખત તે મરતબાઓમાં ચઢતો ચઢતો પહેલાં બયાન કીધું છે તેમ નજત હાંસલ કરશે, અને આખર મુનબધસ અવવક્તના દાઓરામાં જઇ પહોંચશે, કે જે તરફ બધાઓને વલવાનું છે.

મગદ અને મચાદની આ કેફીયત છે, તેમાં કેઇ તાવીલ કે રમઝ નથી. એમ કિતાબના રચનાર જણાવે છે.

ઇકશીદી - ઇખને અહેસાન ! તમે શું ધાર્યું. મને લાગે છે કે આ કીતાબના ઘણા વીચરે! આપણી માન્યતાને મલત્તા અ.વે છે. એ કીતાબ ફરસી ભાષામાં લખાયેલો છે તે ઉપરથી મને લાગે છે કે કેઇ ઇરાની શીરકાની એ માન્યતા હશે.

મુશરરા—મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એ અરબી પુસ્તકનો તરજુમે છે.

ઇખને અહેસાન—આપણી માન્યતાને મલતું આવે તેવું છે. એ ઉપરથી સંબીત થાય છે કે આવી માન્યતા ધરાવનારા અનેક શીરકાઓ હસ્તીમાં છે.

વખત ઘણો થઈ જવાથી તેઓ જમવા જવા ઉઠ્યા, અને જમવા પછી દરેક જણ રાત ગુજરવા તૈયારી કરવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ગાલીબ ખાનમની શાદી

મીશાક અને નસ

અમીર મુખલિસ અને દાઇ અબૂ મોહરરિક હાલુલ મહાલ આવી પહોંચ્યા. અમિર અલ હુસામ તરફથી અમીર મુખલિસને ખાસ માન આપવામાં આવ્યું, અને તેની આગતા સ્વાગતા થવા લાગી. શિકાર માટે

જવાની તધ્યારીઓ થઇ રહેલી હતી, પણ તોફાનીક પાશા તરફથી હજી કંઇ સમાચાર મળ્યા ન હતા. બીજે દિવસે જખરેલ તરફથી કાફલો આવ્યો. સાહુરા ખાનમ અને તેની રૂપવંતી બેટી ગાલિખ ખાનમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. દાઇ અખૂ રિઝામ તેઓને માર્ગમાં મલતાં આ ખાનુઓને હાલુલ મહાલ લાવ્યો હતો, એવી વાત જાહેર થઇ. એ ખાનુઓ હાલુલ મહાલ રસતે થઇ અલમીના તરફ જવાની હતી, પણ અમીર અલ હુસામના ખાસ આગ્રહથી તેણીઓ ત્યાં થોભી ગઇ. અમીર મુખલિસ તેની લાભી અને ભત્રીજીને મળ્યો. તેઓ વચ્ચે કેટલીક વાતચીત થઇ. બાકીનું કામ દાઇ અખૂ રિઝામ અને અખૂ મોહરરિકે બજાવ્યું, અને પરીણામે અમીર અલ હુસામ અને ગાલિખ શાદીની ગાંઠથી જોડાઇ સ્ત્રી પુરૂષ થયાં.

અમીર અલ હુસામે દાઇ અખૂ રિઝામને ગલિખ ખાનમ અને તેની માને સમજાવી હાલુલ મહાલ લાવવા માટે, અને દાઇ અખૂ મોહરરિકને અમીર મુખલીસને લાવવા માટે છુટે હાથે નવાજ્યા. પૈસાના પુંજરી અલ હુસામે આ વખત મહોરું દિલ બતાવી તેના માનીતા દાઇઓને નવાજ્યા, તેમાં અખૂ મોહરરિકને ખાનગી રીતે વધુ આપવામાં આવ્યું. અમીર મુખલિસને પણ અમીર અલ હુસામ તરફથી કેટલીક હિંચી કીસમની સોગાદો મળી, અને અમીર અલ હુસામના નવાં સાસુજી સાહુરા ખાનમને પણ ખાસ રીતે નવાજવામાં આવ્યાં.

નખળા મનના અમીર મુખલિસે તેની ભત્રીજીના નિકાહ પદી આપ્યા પછી તેણે કરેલા કામ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે તેના પિતા અમીર જલ્લીલ, અને તેના વડા લાઇ અમીર અરસલને ખખર વટિક આપવા વગર, તેણે જે પગલું ભર્યું હતું તે વાજબી કર્યું ન હતું. કંઇ નહીં તો તેના પિતા અમીર જલ્લીલને તો પૂછવુંજ હતું. ગાલિખને અમીર અલ હુસામ સાથે પરણાવી આપવાની વાત થયા પછી, તેણે વિચાર કર્યો હતો કે, પ્રસંગ જોઇને તે તેના પિતા સાથે વાત કરશે. હાલુલ મહાલ આવવા તે ખેડતથી રવાના થયો તે વખતે તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ થયો ન હતો કે, આ બધું એટલું અચાનક અને જલ્દીથી બનશે. તેને હવે ધભરાટ થવા લાગ્યો. તેના ધભરાટ હુચ્ચો દાઇ અખૂ મોહરરિક પામી ગયો. દાઇ અખૂ રિઝામે પણ તેનું તો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

અખૂ રિઝામ—મુખલિસ વિચારમાં પડેલો જણાય છે. શું સમજ છે ?

અય્યુ મોહુરરિક—હું તે સમજું છું. ગાલિયના નિકાહ કરી આપ્યા પહેલાં તેણે અમીર જલીલ કે અમીર અરસલ પાસે વાત પણ કરી નથી, તેનો તેને હવે ઘભરાટ થાય છે. બેવકુફ, પાણી પીને પછી ધર પૂછે છે. પોતે કેશણે આવી જશે. આપણું કામ તો થઈ ગયું, હવે ને હતા આવ.

અય્યુ રિઝામ—તમે એને નિકાહ પદા આપવા અહીં મનાવી લઇ આવ્યા એ પણ ખૂબ કરી.

અય્યુ મોહુરરિક—એ બેવકુફને ખમરજ નહોતી કે હાલુલ મહાલ શીકાર માટે આવતાં તેનો પોતાનો શીકાર થઇ જશે. અમીર અલ હુસામ તરફથી તોશીક પાશા સાથે શિકાર ઉપર જવાનું એને ઇજન આપી લઇ આવ્યો છું. ગાલિય અને તેની માતા અહીં આવે છે તેની તેને ખમર આપી ન હતી.

અય્યુ રિઝામ—ખૂબ કરી. મને પણ ખમર ન હતી કે તમે એને અહીં લઇ આવશો. સાહરા ખાનમ અને ગાલિયને, સાહરા ખાનમની બહેન તરફથી મીના આવવાનું ઇજન પહોંચાડી, આ રસતે લઇ આવ્યો છું. અહીં આવ્યા પછી સાહરા ખાનમ પાસે વાત કરતાં તેણી આનાકાની કરવા લાગી કે મીના જ્યાં તેની બહેનને મલી તૈયારી કરવા પછી નિકાહ કરી આપવા, પણ તેણીના ઇમાનને જ્વેશમાં લાવી તેણીને ખુશ કરી દીધી.

અય્યુ મોહુરરિક—તેણી ઇમાનમાં અધી થઇ જાય છે તે હું જાણું છું. મુખલિસ તેટલો તો નથી, પણ જરા કમ સમજ છે. અમીર અલ હુસામ પણ ધરાતો નથી. આ નવા વ્યવહારથી તે થોડાજ વખતમાં ધરાઇ જશે, કે તેને ફરીથી બીજું જોઇશે. તમોને ખમર હશે કે લતીફા ખાનમને તેણે ગયા અઠવાડીઆમાંજ તલાક આપી દીધી છે.

અય્યુ રિઝામ—મને ખમર છે. પણ આ નવી ઘોડી ધણી તેજ છે. અમીર જો ટરટર કરશે તો લાત મારવા વગર ચુકશે નહિ.

અય્યુ મોહુરરિક—અલ હુસામ પણ કમ નથી. દોલત અને સત્તાએ તેનું માથું ફેરવી નાખ્યું છે. ઇમામ તો ખેર, પણ નખીના જેટલીજ સત્તાનો તે દાવો કરી રહ્યો છે. લોકો પણ એટલા ધર્મ ધેલા છે કે એની આલખાજી સમજી શકતા નથી. મને લાગે છે કે એ નખીની મિસલ ૯ સ્ત્રીઓ કરવાની સત્તાનો દાવો કરે તો પણ શક નથી.

અય્યુ રિઝામ—તેવો દાવો કરે તો પણ તેની સામે થનાર કેણુ છે ?

ખઈ કહું છું બિરાદર, પેટને ખાતર આવા માણસની નોકરી કરવી પડે છે. કરમતી દાવતને એ બરબાદ કરશે.

અય્યુ મોહુરરિક—તમે હજી કાચા છો. અલ હુસામ બધું સમજે છે કે હાલના જમાનામાં આવી દાવત ટકવાની નથીજ. લોકોમાં કેળવણી વધતી જાય છે. તેઓ ઇસ્લામનાં ચોખ્ખાં ઉસૂલોનો અભ્યાસ કરતા જશે, અને તેઓને ક્યાં દોરવવામાં આવે છે તે જાણતા જશે. છેલ્લા દાહેકામાંજ જુઓ, કેટલો ફેર પડી ગયો છે. માટે હાલમાં તો “જેટલું લુટાય અને ભેગું થાય તેટલું બાપનું” એવી રાજનીતિ અલ હુસામે અખત્યાર કીધી છે. આપણે માટે પણ એજ રસતે છે, નહિ તો બચ્ચાં છોકરાં ભૂખે મરશે.

અય્યુ રિઝામ—મને પણ એજ ચિંતા ન હોત તો ધ્રુવને અહેસાન સાથે રમત રમવામાં આવી તેમાં હું ભાગ લેત નહિ. ગાલિબ હાથમાંથી ગદ્દ એવી ખબર તેને મલશે કે એ જાન પટકશે. મને અફસોસ થાય છે કે મેં આ દગલબાજમાં હિસ્સો લીધો.

અય્યુ મોહુરરિક—એ બીજો એવકુફ છે. હજી પણ ખાનદાનીનો ફંકો રાખી ફેરે છે. તે સમજે છે કે અલ હુસામ તેના ખાનદાનની ઇઝત રાખી તેને મદદ કરશે. તે જાણતો નથી કે હાલના જમાનામાં સ્વાર્થ અને દોલત એજ મહોટામાં મહોટી ચીજો છે સ્વાર્થ અને દોલતના લોભમાં અલ હુસામે રકકાના પેલા એવકુફ શેખ તકીને દેકાણે પાડ્યો, તેમજ યનુ મોહુસિનના કુટુંબના કેવા હાલ કીધા, તેની એને ખબર નથી.

અય્યુ રિઝામ—તેને ખબર તો છે, પણ તે એવું માને છે કે એ બધું તમારા ભાઈએ અને તમે દુશમનીનું વેર લેવા માટે કીધું, અને અલ હુસામનો તેમાં કસુર નથી.

અય્યુ મોહુરરિક—હવે એ ઉપરથીજ એ નાદાનની નાદાની તમે સમજી શકશો. હજી તે અલ હુસામને ઓળખતો નથી, નહિ તો અમેને દોષિત કરતે નહિ.

અય્યુ રિઝામ—હજી એ નવો અને ખિનઅનુભવી છે. પણ બિરાદર, શેખ તકી જેવા પરહેઝગાર અને નેક શખસ ઉપર ઘણો જુલમ થયો. એટલું થવું જોઈતું ન હતું. યનુ મોહુસિનને પણ હવે મનાવી લેવામાં આવે તો બધું અહેતર. એ ખાનદાને ઘણી નેકીના અને લોક લાલના કામો કીધાં છે, અને હજી પણ કરતા રહ્યા છે.

અબુ મોહરરિક—અલ હુસામને જમાનાનું વેર લેવું છે. ખનુ મોહ-
સિન ખાનદાન પાસે જે દાવતની અંદરની કારરવાઇ અને કાવાદાવાને લગતા
દસતાવેજ છે તેની પણ અલ હુસામને ઘણી બીહક છે, તે સખખ આ રસતો
તેણે લીધો છે. હું કબુલ કરું છું કે આ રસતો નુકસાનકારક નિવડશે. એ
ગેરધનસાફ બલકે ઝુલમ ભરેલું છે. પણ એનો નતીજો હાલ તરત એ થયો
છે કે લોકોમાં ધર્મ જનુન ઉજ્જેરી શકાયું, અને તેનો લાલ લઇ લાખો ભેગા
કરી શકાયા. આટલી દોલત આગળ કોઇ વખત ભેગી થઇ શકી ન હતી.
હાલની રાજનીતિ એ છે કે, વખત હાથમાંથી જાય તે પહેલાં ખતી શકે
તેટલું કુટીને ભેગું કરી જાઓ, પછી થનાર હશે તે થશે. જમાનાનો રંગ
બદલાતો જાય છે તેને તો કોઇ પણ રોકી શકશેજ નહીં માટે વખતનો શા
માટે લાલ લેવામાં ન આવે.

અબુ રિઝામ—હું તમને એક સવાલ પુછું છું જે મારા મનમાં
લાંબા વખત થયા ઘેરાયા કરે છે. આપણે અમીર અલ હુસામની સત્તા
વધારવામાં ઘણી મદદ કરી છે. ખનુ મોહસીનના કુટુંબનો સંબંધ બંધ
કરવા માટે જે પ્રયત્ન રચાયો, અને તે પછી વકફ મીલકતોના સંબંધમાં જે
કેસ ચાલ્યો, તેમાં આપણે અમીરને દોલોખનથી મદદ કીધી, અને ખાસ
કરી મેં અમીરે શીખવ્યું તેવી જગ્યાની આપી. એવકુફ કરમતી આગેનાને
એવકુફ બનાવી, શીખાવી, તૈયાર કરી, આપણે જગ્યાનીઓ અપાવી. એ
બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અમીર અલ હુસામની આજે જેટલી સત્તા
વધી છે કે જેટલી તેના બાપ દાદાના વખતમા કોઈ હુજતે સત્તા વાપરી
ન હતી. અમીર હવે એ સત્તા આપણી વિરુદ્ધ પણ વાપરવા લાગ્યા છે.
આપણે હથીઆર ખતી, તેણે જેમ કહ્યું તેમ કીધું, દીન અને હમાનને પણ
આપણે બાબુએ મુક્યું. તે બધાનું પરિણામ શું આવશે ?

અબુ મોહરરિક—ભાઈ ઘી ખાના શકરશે, અને દુનયા ખાના
મકરશે. મેં અને મારા ભાઈઓએ તેને જેટલી મદદ કીધી છે તેટલી બીજા
કોઇએ કરી નહિ હોય, એ તો તમે કબુલ કરશો. મારો તેની સાથે જે
સગપણનો સંબંધ છે તે પણ તમે જાણો છો, તે છતાં પણ મારાથી પણ તે
મકર રમે છે. પણ હું માફ ધર સંભાળતો રહ્યો છું. દરેક કામ કરતી વખત
પુરા નાણા તેની પામેથી કહડાવી લેવા હું બુદ્ધતો નથી. પાસે હશે તો જ
કામ આવશે. હું તમને આ ખાનગી સલાહ આપું છું તમે મારા સમા

અને રનેહી છે. વાસતે હું બલામણુ કરું છું કે, પહેલા નગદ મુકાવવાની વાત કરવી, અને પછી કામ કરવું, નહીં તો ગરજ સરી કે વેદ વેરી જેવું થશે.

અમુ રીઝામ—અમીર જે નવું મીશાકનામું દાખલ કીધું છે તે માટે તમારી રાએ શું છે ?

અમુ મોહરરીક—અમીર કયા કામમાં શરીઅતની નજરથી જોવા જેવું છે ? હાલની શરીઅતો એજ છે કે “મને માનો, મને પુંજો, અને મને આપો.” તમારું દીન ઇમાન બધું તેમાજ સમાપ્ત ગયું. “તમારા જાન, માલ, મીલકત, મુખત્યારી, ખેરો, બચ્ચાં, અકલ હુશ્યારી, વીગેરે દરેક અીઅતો હું મુખત્યાર, ધણી, માલીક, અને મોલા છું. મારો કોલ તેજ શરીઅત, શરીઅતમા એ સીવાય બીજું કંઈ નથી, બલકે મારા સીવાય બીજું કંઈ નથી. સખબ હું હકીકતમા જમીન ઉપરનો ખુદા છું. બમ્મ હું કહું તેમ થાય, તેમા સવાલ ન થાય.” આ અમીરની શરીઅત છે, એટલે હવે તેમાં કહેવા જેવું શું બાકી રહ્યું છે ?

અમુ રીઝામ—આ બધું શરીઅતથી અરખીલાફ, ઇસલામથી અરખીલાફ અને ઇનસાનીઅતથી અરખીલાફ છે. આપણે આપણા જાનને કેટલી હદ સુધી વહેચીશું !

અમુ મોહરરીક—અદલાહતઆલા પોતાના દીનને બચાવશે. આપણાથી કંઈ થવાનું નથી. વધારે ટેં ટેં કરશું તો રોટલીના પણુ લુખા રહીશું.

અમુ રીઝામ—અમીર મુખલીસને ગઇ કાલે અમીર અલ હુસામે મુબારકઆદી આપતા કહ્યું કે, “મેશક મુમીન વાસતે અદલાહતઆલા જાન-તનો જામીન થઇ, તેઓ પાસેથી તેઓના જાન અને માલ ખરીદી લીધા છે, કે તેઓ ખુદાની રાહમા જહાદ કરીને મારીને મરે. જાનતનો એવો મીઆદ અદલાહ તરફથી તોરાત, ઇનજીલ અને કુરઆનમાં આપવામાં આવ્યો છે. ખુદા વચનનો આપનાર એ કીતાબો ઉપરથી જણાઇ આવશે. હવે ખુદા જેવો બીજો કોણ પોતાના વચનને પુરો કરનાર છે ? માટે અદલાહતઆલા સાથે તમે જે લેવડ દેવડ કીધી તે બાબતની વધામણી લો ! તમારી જીત બારીમાં બારી છે.”

અમુ મોહરરીક—ડીક બેવકુફ બનાવ્યો. અમીર અલ હુસામની ચાલા-દીને પણ હદ નથી. બાબ અબ્બાદાનના કીતાબ બલાગત સખામા જે

હુકમ છે તેને તો અલગ રાખ્યો, લેકીન કુરઆનને પણ મુકું. કલામે શરીફમાં મીશાક અને બેલ વીશે આયાતો છે તે સુરા અનામ, આયત પર. સુરા બકર, આયા ૮૩, ૮૪, ૧૧૪. સુરા તા. હા. આયત ૧૧૫, સુરા બકર આયત ૬૩, ૧૨૪ સુરા અલ ફતાહ આયત ૧૦, ૧૮, સુરા અલ અહઝાબ આયત ૬, વીગેરે. અમીરને મુછો કે તે પોતે આ આયતોના ફરમાન પ્રમાણે ચાલે છે કે ? ‘મુદ રા ફઝીહત વ દીગર રા નસીહત,’ એવું અમીર અલ હુસામનું કામ છે. મારી પાસે નેસાપુરની દાવતના એક દાઇ નામે સયદના એહમદ બીન મહુમહુ નેસાપુરીનો લખેલો કીતાબ મુજેઝ્ઝલ કાશીયા છે. તેમાં મીશાકની શરતો જે તે તરફ ચાલતી હતી તે બતાવી છે. તેમાં જણાવે છે કે, મીશાક ફક્ત ઇમામ તરફથી જ લેવામાં આવે. એ મીશાકમાં, અલ્લાહતઆલા તરફ તાબેદારી, અલ્લાહના ફરીશાંઓ. પેગમબરો, વસીઓ અને ઇમામોને માનવું, ઝમાનાના ઇમામ તરફ વફાદારી, દીનના ફરાએઝ જેવા કે રોઝા, નમાઝ, હજ વીગેરે પાલવા માટે વચન લેવામાં આવે, એવું બયાન છે. મીશાક લેનાર દાઇ પહેલાં અલ્લાહતઆલાની હમદ અને સના કરે, નખી અને ઇમામો ઉપર સલ્લાવાત અને સલામ પડે, તે પછી ફક્ત ઇમામ તરફ વફાદાર રહેવાનું વચન લે. વફાદારી ફક્ત ઇમામ વાસતે, બીજા કોઇ વાસતે નહી. વફાદારીનું વચન બાબ વાસતે પણ લેવાય નહી, તો પછી હુજત વાસતે ક્યાંથી જ લેવાય ! એ કીતાબમાં મીશાકનામાની નકલ છે, તેમાં ચોખ્ખું લખેલું છે કે, દાઇઓ મીશાક લે તે ફક્ત ઇમામ વાસતેજ, અને ઇમામના નામથી જ લે. પછી ઇમામ ઝાહેર હોય કે પડદામાં કોઇ પણ વખત ઇમામ સીવાય બીજા વાસતે મીશાક લેવાય નહી. ઇમામ પડદે હોય તે વખત પણ મીશાકનામામા ઝમાનાના ઇમામ વાસતે વફાદારીનું વચન લે, બાબ, હુજત કે દાઇ પોતાનું નામ પણ મીશાકનામામા દાખલ કરે નહી. આપણી દાવતના કુતુબોમાં પણ એજ હુકમ છે. ફક્ત ઇમામ વાસતે મીશાક લેવાનો સખબ એજ કે, બાબ, હુજત અથવા દાઇ દગલબાઝ નીવડે તો લોકોના નુકુસ જાએ જાય નહી. ખાસ કરીને જ્યારે ઇમામ પડદામાં છે, અને હુજતો ઇમામ તરફથી દાવત કરી રહ્યા છે, તે વખત તો આ વાતની ધણીજ સાવચેતી રાખવી જોઇએ. આવા વખતમા હુજતો દગલબાઝ નીવડવાના સંભવો ધણા છે, અને લોકો આડે મારગે ફેરવાઇ જાય તેની ખાસતી વખતે રહે છે. આપણી જ હાલત જુઓ ! અમીર અલ હુસામના આઅમાલ તરફ નજર કરો ! તું તમે કહી

શકશે કે તેને ઇમામની પરવાહ છે ? જાહેર મળલીસોમાં હાથ લાંબા કરી કરીને ઇમામને જાહેર થવા અરજ કરે છે, તે જાહેરી દેખાવ ઉપરથી જીવતા નહીં. એ તો લોકો ઉપર અસર ઉપજાવી લોકોને કમજોર રાખવાનો હુનર છે. એવો હુનર કામમાં ન લે તો કામ ઉપર કાણ કેમ જાળવી રાખે યાદ રાખજો કે આવતી કાલે ઇમામ જાહેર થાય તો, તેમની સામે લડવા, અને તેમનું ખુન કરવા, અમીર અલ હુસામ પહેલા બાહર પડે. હું આ બધું સમજું છું. પણ હું પુછું છું કે, આપણે તેની સામે થઇને કરી શું શકશું ? કામ જાહેલ છે, તે આપણનેજ કાફર સમજી બેસે.

અબુ રીઝામ—આપણી કામનો સુધારક વર્ગ પણ કહે છે કે જો કોઇ હુજત, અથવા દાઇ, કે કોઇ પણ આમીલ શરીઅતના અમરને પીડ પાછળ મુકશે, અને સહેજ બાબતમાં પણ ઇમામની અમાનતમાં ખ્યાનત કરશે તો તે હુજત નથી, તે દાઇ દાઇ નથી, તે આમીલ આમીલ નથી. કેમકે જે અહુલ્લાહીલ કરીમ તેના ગલામાં છે તે તેણે તોડ્યા છે. તે પછી એવા શખ્શની દાવત ઇમામી દાઅવત નહીં કહેવાય, તેની હવા નફસીની દાવત કહેવાસે.

અબુ મોહરરીક—તેઓ ખરેખર કહે છે. પણ આપણે જો તેવું જાહેર રીતે કહીએ તો અમીર અલ હુસામની નોકરી હાથથી જાય, અને લોકોજ આપણને કાફર કહેવા લાગે. જ્યાં સુધી લોકોમાં જહાલત છે ત્યાં સુધી આપણું કંઈ વલવાનું નથી. જે આકીલ અને સમજદાર છે તે તો સાફ સમજે છે કે, અમીર અલ હુસામની બધી કારરવાખ પોતાની સત્તા એવી રીતે જમાવવાની છે કે, જો કાલે ઇમામ જાહેર થાય તો લોકોને એવા ઉશકેરી મુકે કે, ઇમામને જુઠા માની તેમની સામે લડવા પણ નીકરે. અમીર અલ હુસામે હાલમાં જે મીશકનામુ દાખલ કીધું છે, તેમાં જગે જગ પોતાનું, યાને હુજતનું નામ દાખલ કરી દીધું છે. તમે બધી બાબતમાં હુજતના હુકમને ઉઠાવશો, હુજત જે મના કરે તે તમે કરશો નહીં, હુજત જેને મહોબત કરે તેની સાથે તમે મહોબત કરશો, અને હુજત જેની વીરૂધ્ધ હોય તેને તમે તમારા દુશમન ગણશો, જેની વીરૂધ્ધ લડવાનો હુજત તમને હુકમ આપે તેની સામે તમે લડશો, અને જે શખ્સ હુજતના આ હુકમોને માને નહીં તે દાવતથી ખારીજ છે, એવી શરતો મીશકનામામાં લગાવી, ઇમામને બદલે પોતાની તાઅત કરાવે છે, તેનો બેદ શું છે ? એજ કે આવતી કાલે ઇમામ જાહેર થાય, અને હુજત લોકોને હુકમ કરે કે તેની સામે લડો, તો લોકો

પોતાની જહાલતમાં ઇમામ સાથેજ લડવા નીકરે. આગલા સતરના જમાનામાં પણ ફેટલાક હુજતો અને દાઇઓ તો શું, પણ ખાખ પણ ઇમામની દુશમની ઉપર તૈયાર થઇ ગયા હતા. તેવોજ મામલો હાલમાં પણ ચાલુ થયો છે. આ ચાલાકીઓ સમજી શકે તેટલી સમજ ઇમામમાં આવી નથી. હજી લોકો ગફલતીમાં રહે તે માટે મીશાકનામામાં ઉમેરયું છે કે “ તમે હુજતના દુશમનથી. મુલાકાત રાખશો નહી, હુજતના દુશમનને તમારા દુશમન ગણશો, તમે તમારો માલ મીલકત વીગેરે હુજતની સેવામાં અરપણુ કરશો, અને ખરચ કરશો. જે કોઇ હુજતનો દુશમન ખાનગી અથવા જાહેર જેવામાં આવે તેની તમે હુજતને પોતાને ખબર આપશો ” વીગેરે શરતો મીશાકનામામાં નાખી લોકો ઉપર એટલો કાણુ કીધો છે કે. અગર આપણે એક લખ્ઝ પણ સાચ્યે સાચો લોકોને કહીએ તો, લોકો આપણા દુશમન થઈ જાય. આપણું કંઈ વલવાનુ નથી. વાસતે એ તો જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દીઓ. જે કરશે તે ભરશે. આપણે તેનું નીમક ખાઇએ છીએ, તે સખખ તોકરી ખળવીએ છીએ.

અથુ રીઝામ—ફટલાક લોકો હવે સમજતા થયા છે.

અથુ મોહુરરિક—સમજતા થયા છે ? મારા ભાઇ કોણુ સમજતું થયું છે ? જે સમજતા થયા હોત તો આવી ચોખ્ખી મુશુતીઓ સાથે પણ અમીર અલ હુસામને હુજત માનતે કે ? હીદાયત પાશાને માનપત્ર આપવા વખતે અમીર અલ હુસામના હુકમથી પારટી આપવામાં આવી, તે વખત ખુલ્લી રીતે શરાય આપવામાં આવ્યો હતો, તે શું લોકો જાણતા નથી ? ફરેન્ચો, અંગરેઝો, અને ખ્રીસ્તી વીગેરેને એ પારટીમાં બોલાવવામાં આવ્યા હતા તો શું થયું ! શું ઇસલામી ગેરત પણ ગઇ કે ? માનશીઅર ફેકે તો સાફ ટીકા કીધી કે, આ જે શરાય નહીની પેઠે વહે છે તે અમીર અલ હુસામના કયા ભદાળમાંથી આવ્યો છે ? આવી ખુલ્લી રીતે અમીર અલ હુસામ શરાય પીવરાવે, તે સાથે પણ લોકો ન સમજે ! વીઆજનું ખાલુ તો અમીર માટે મુરઘી અને બેદાં જેવું થઇ પડ્યું છે. તેના કાકા હુજત હતા તે વખતે, અને અમીર અલ હુસામના વખતમાં ચક્રવર્તિ વ્યાજ લેવાની શરતોના દસ્તાવેજ થયા છે, તેની લોકોને ક્યાં ખબર નથી ! પણ કોણુ તે વાતની દરકાર કરે છે ! અમીર અલ હુસામ હુદીઓ ઉપર નાણાં ધીરે છે, અને પોતાના મદદગારોની હુદીઓ ઉપર એનદાર્સ કરી આપે છે, એટલે કે સહી કરી આપે છે, એ અધુ આજે કોણુ નથી જાણતું ? લોકોની માન્યતા

તો એટલે હદ સુધિ વધી છે કે, અમીર અલ હુસામ જે હુકમ બાહર પાડે તેજ શરીઅત, અને અમીર કહે તેજ ખરી વાત, બાકી બધું જુહું. જ્યાં આવા ઢોલાઓ હોય ત્યાં આપણે શું કરી શકીએ ! વાસતે બહેતર એજ કે, આપણે પણ આપણા બચ્ચાં છોકરા માટે કંઈ ભેગું કરી જઈએ, નહીં તો બચ્ચાં છોકરાં ભુખે મરશે. આ બધી આપણે અમીરના બહેર કામોની વાત કહી, પણ બાતેનના કામોથી તમે કયા અણુમણુ છો ? કેવા કાવા દાવા ચાલે છે ? પોતાના ખાસ ખાંધીઆઓ રાખી તેની મારફત જે કામ લે છે તે તમે કયાં જાણતા નથી ? તમારી ઉપર અને મારી ઉપર દેખરેખ રાખનારા કેટલા જાસુસો તેણે રાખ્યા છે, તેની પણ તમને કયાં ખબર નથી ? અમીરના ખાનગી કામ કરનારાઓ સહતનતના લાલચુ અમલદારોને કાંચ રૂશવત આપી તેઓના મહોડા બંધ રાખી, કેવાં કેવાં કાવતરાઓ કરે છે તે તમારાથી અણુમણુ નથી. અને એ બધા કામોની બદનામી અમને ભોગવવી પડે છે.

અબુ રીઝામ—નસ વીંચે જે તકરાર ચાલે છે એ બાબત તમારો કેવો મત છે ?

અબુ મોહરરીક—નસ બાબત હુકમ છે કે, નસ્સે જલ્લી થવી જોઈએ. નખી મહમદ (સ. અ.) ને અલ્લાહતઆલા તરફથી હુકમ થયો કે એ મહમદ તમે અમાનતને જાહેર રીતે અદા કરો. તે સમય ગદીરના મેદાનમાં નખી સાહેબે લોકોની જમાઅત ભેગી કરી, હજારો લોકોની રૂબરૂ અમીરેલ મુઅમેનીન અલી ધંબને અખીતાલીમ ઉપર નસ્સે જલ્લી ફરમાવી. એ સાબેતી છે કે, નસ સાફ સાફ, ચોખ્ખા અલફાઝોમા, અને ખુલ્લી રીતે થવી જોઈએ, કે જેથી કાંઈ પણ જાતનો શક અથવા સુબાહ ન રહે. નોમાન અલ ઝકીના મમ્માવા હુજત હતો. તેમને જહેર આપી શહીદ કરવામાં આવ્યા, અને અમીર અલ હુસામના દાદા ગાદી ઉપર ચઢી બેઠા. જહેર આપનાર બાઈ અમીર અલ હુસામના દાદાની સાસુ હતી. સાસુએ જહેર પહોચાર્યું, અને જમાઈ ગાદી ઉપર બેસી હુજતપણાનો દાવો કરી બેઠો. પોતાના દાવાની સાબેતીમાં એ જમાઈજ કહે છે કે, તેમની ઉપર ઇશારો કરવામાં આવ્યો હતો. હુજત જહેરથી શહીદ થયા પછી, જે શખસ ગાદી ઉપર બેસે છે તે ઇક્રાર કરે છે કે, તેની ઉપર નસ થઈ શકી નહીં; સમય આગલા હુજતનો ઇરાદો હતો, પણ હુજત ઇરાદો પુરો કરે તે પહેલાં જહેરથી શહીદ થયા. એવું અમીર અલ હુસામના દાદાનું કહેવું છે. જેને ખુદાએ સહેજ અકલ આપી હોય તે પણ આવી વાત કયુલ કરશે નહીં. લોકો એટલા જાણીલ છે કે, તેઓ આવી

વાતો સોંચતા નથી. લેક્ટી તો અસ અમીર અલ હુસામનેજ હુજત, અલકે ઇમામ, અલકે ખુદ અલ્લાહ માની બેદ છે. તેઓને કોણ સમજવે ? ખુદા તેઓને હિદાયત આપે તો જુદી વાત છે, લેક્ટીન હાલત તો એવી છે કે એ બારામાં કંઈ પણ ચું ચરા કરવી પોતાના ગદ્દા ઉપર છુરી ફેરવવા જેવું છે. જમહુરની તખીયત હંમેશાં એવી રહી છે કે જેને સત્તાની ગાદી ઉપર બેઠેલો જોય તેમને તાબે થઈ જાય છે.

અય્યુ રીઝામ—ત્યારે આપનો મત છે કે નસ જહેર થવી જોઈએ !

અય્યુ મોહુરરીક—હાજ તો. નસ્સે જહી શબ્દનો અર્થ સરકારી ભાષામાં કરીએ તો Ordanance થાય છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે, સક્તનત અથવા સુક્તતાન તરફથી આમ લેક્ટીની જાણ માટે બાહર પડેલો હુકમ નસ્સે “અરબી શબ્દનો સાધારણ અર્થ” જહેર કરવું. કોઇ વાતને ખુલી કરી બતાવવી, લેખીત જહેરાત કરવી. લેક્ટીની સામે કોઇ પણ આબતસર અથવા બનાવ આબત સાફ સાફ શબ્દોમાં કોઇ વાત જહેર કરવી. ફરતાવેજ કરી આપી શાક્ષી અથવા સામેતી આપવી. To make a statement, or declaration, to dictate a declaration, to reveal, to specify clearly.

નસ શબ્દની સાથે જહી શબ્દ જોડી અર્થ વધારે સાફ કરવામાં આવ્યો છે. જહીનો અર્થ સ્પષ્ટ, ખુલ્લુ, જહેર, સાફ, ચમકતું, તરત સમજાય તેવું, શક ન રહે તેવું, એવા અર્થ થાય છે. તે અરબી શબ્દ જહાનું એક રૂપ છે જેનો અર્થ ઘસીને સાફ કરવું, ચોકખું કરવું, ચમકતું કરવું, એવો થાય છે. to polish and make clear, to display to disclose, to manifest things to others, to reveal, to unveil.

એ રીતે નસ્સ જહી શબ્દનો અર્થજ કહી આપે છે કે ઇશારત નસ જાહેર નથી. ધારો કે નોમાન અલ ઝકીના મમ્માવાનો ખરેખર ઇરાદો હતો કે તે અમીર અલ હુસામના દાદા ઉપર ખુલ્લી રીતે નસ કરી જાય. પણ તેમ તે કરી શક્યા નહીં, તેનો સમજ એજ કે ઇમામી એજન્ડ હતો. ઇમામી ઝઝમાનને એ નસ થવી મંજૂર ન હતી. તે સમય નોમાન અલ ઝકીના મમ્માવા પોતાની ઉમેદ પુરી કરી શકા નહી. અને વાત એકબી છે કે, નોમાન અલ ઝકીના મમ્માવાને ઝહેર અપાવનાર અમીર અલ હુસામના દાદાજ હોવા જોઈએ. શાયદ તેની નોમાન અલ ઝકીના

મમ્માવાને ખબર નહી હોય. તે સખખ ઇમામી એભજ થયો, અને નોમાન અલ ઝકીના મમ્માવા નસ કરી શકા નહી. હાલત એટલી બધી સાફ છે કે, તેમાં જરા પણ શક જેવું નથી. પણ આપણું માનશે કાણ? હમણા આવી વાત બહુર કરવા લાગ્યા તો, અમીર અલ હુસામ લોકોને એવા ઉશ્કેરી મુકે કે, તેઓ આપણું ખુન કરે. ખીયારા શેખ તકીનો જ દાખલો લીઓ. રક્કાના એ બેવકુફ શેખે લોકોની બદલાલત ઉપર નજર કીધી નહી, અને સાફ સાફ વાત કરવા ગયા, તો તેના કેવા હાલ થયા. લોકો મારા ભાઈને નેહને છે, પણ મારા ભાઈએ શું કીધું? જે કંઈ કીધું તે અમીર અલ હુસામના ખાનગી કારીદાઓએ કીધું. તેઓનોજ હાથ હતો, બદનામી મારા ભાઈ ઉપર આવી. આવી હાલત છે. વાસતે ચુપ થઈ બેસવું બહેતર. હાલતો અમીર અલ હુસામની નોકરી કરી જે બની શકે તે બેગું કરી જાઓ, પછી અદલાલને મંજુર હશે તે થાશે.

અબુ રીઝામ—કહે છે કે નોમાન અલ ઝકી છુપી ટાશીસ કરી રહ્યો છે, અને તેની સાથમાં કેટલાક આગેવાનો પણ છે.

અબુ મોહરરિક—નોમાન નખલા મનતો છે, તેથી કંઈ થવાનું નથી, ઇકશીદી પણ તેવોજ છે. તેથી પણ કંઈ નહિ થાય. અમીર અલ હુસામ મીલકતો પાતાના નામ ઉપર કરાવતો જાય છે, તેમાં દસતાવેજમાં શું લખાવે છે તે જુઓ. એવું લખાણ કરાવે છે કે, જે દારટમાં સાખીત થયું કે, તેના દાદા ઉપર નસ થઈ નથી. તો પણ આ દસતાવેજને આધારે તે દાવો કરશે કે મીલકતો ઉપર મારો અને મારા પછી મારી ગાદી ઉપર જે આવે તેનો હક છે. એ દસતાવેજને લીધે અમીરના દાદા ઉપર નસ થઈ કે નથી થઈ તે સવાલજ ઉઠી જાય છે, અને એવું સાખીત થાય છે કે, તેના દાદા ઉપર નસ થઈ ન હોય. તેના દાદા જુદા હોય, તો પણ મીલકત તો દસતાવેજને લીધે અમીર અલ હુસામ, અને અમીર અલ હુસામ જેને ગાદી ઉપર બેસારી જાય તેનીજ મીલકત છે, ખીજા કોઈની મીલકત નથી. ચાલાકીમાં અમીર અલ હુસામને કોઈ પહોંચશે નહી. તે બહુજ ખંધો છે. તે સમજે છે કે હુજત તરીકે તેનો દાવો ખીલકલ લુલો છે. તે વાસતે હવે તે તેના દાદા ઉપર નસ થઈ કે નથી થઈ તે વાતને ઉઠાવીજ નાખવા માગે છે. અને એવું સાખીત કરવા માગે છે કે, આ મીલકત લોકોએ મને અને મારી પછી જેને હું મારી ગાદી આપી જઈ તેનીજ માલેકી વાસતે આપી છે. મારા ભાઈ તમે અમીર અલ હુસામની ચાલાકીને નહી પહોંચો. તે નોમાન

અણ ઝકીને વાયજ આપે છે કે, હુજતની ગાદી તેને સોંપી જશે. અમીર અણ હુસામે તેના ભાઈ અમીર મનસુરને પણ એજ રીતે ખાનગી વાયદો આપી ખુશ રાખ્યો છે. પણ યાદ રાખજો કે એ બુચ્ચો! અમીર ગાદી પોતાનાજ બેટાને સોંપી જશે. એટલે અમીર અણ હુસામની ઓલાદ ગાદીની પણ માલીક અને મીલકતોની પણ માલીક થશે. અમીર અણ હુસામની ઓલાદીઓ! હું સમજું છું, અને હું મારા હાથમાં તેના કરતુકોના આઅમાલ નામા રાખતાં જાઉં છું, કે જેથી અમીર અણ હુસામ કે તેનો બેટો મારાથી કે મારી ઓલાદથી દગલગાજી કરે તો તેનો ઇલાજ લઈ શકાય.

અબુ રીઝામ—અમીર અણ હુસામે નવું મીશાકનામું ચાલું કીધું છે તે લોકોને તેના ગુલામ બનાવી મુકે છે, એટલે હવે આપણું શું ચાલશે. ઇમામ ઝાહર થાય તો પણ આપણા લોકો સમજવાના નથી. અમીર અણ હુસામ જે જાહોજલાલી ભોગવે છે તે કદી પણ પડતી મુકે નહીં.

અબુ મોહરરીક—મારા ભાઈ! ઇમામનું તો નામજ છે, બાકી ઇમામ ક્યાં અને અમીર અણ હુસામ ક્યાં! લોકોને અમીર ઇમામને તાબે થવા કહે એ તો રાતની વખત સુરજ ઉગવાની વાત કરવા જેવું છે. અમીર અણ હુસામ પોતેજ પહેલાં ઇમામના કતલ માટે તજવીજ કરે. મીશાકના મામા તેણે દગલગાજીથી પોતાનું નામ અડાવી દીધું છે, તેજ તેની સાથેની છે. ઇમામ સીવાય બાબ, હુજત કે કોઈ પણ બીજા માટે એક શબ્દ પણ મીશાકનામામા હોવો જોઈએ નહીં. તમે ખરૂં કહો છો કે મીશાકનામાની ઇમારત લોકોને ગુલામ બનાવી મુકે છે. કામ જાહેલ છે, તેને સુધજ નથી કે કેવો, મીશાક આપે છે. તેઓ તો જે વંચાયું તેમા નઅમ નઅમ કહેવુંજ સમજે છે. ઘણાઓ તો નઅમ શબ્દનો અર્થ પણ સમજતા નથી. આઝાદ માણસોને ગુલામ બનાવવા જેવું મીશાકનામું અમીર અણ હુસામે બનાવી નાખ્યું છે. આગલ કોઈ વખત પણ આવું ગુલામી ખત હસ્તીમા ન હતું. ઇસલામી શરીઅત પ્રમાણે અસીલ તે અસીલ છે અને ગુલામ તે ગુલામ છે. કીમત આપી ખરીદ કરેલો શખ્સ ગુલામ છે અસીલને મીશાકનામાથી ગુલામ બનાવી શકે નહીં. જો અસીલ મીશાક આપવાથી ગુલામ થઈ જતો હોય તો તે ગુલામની વહુ બેટી ગુલામીઓ થઈ, તે સખ્ત તે માલીક માટે વગર નીકાહે હલાલ થઈ ગઈ. અમીર કોઈની પણ વહુ બેટીને ગુલામી લે, તેમા અમીરનો મીશાક કયુલ રાખનારાઓ ઇનકાર કરી શકે નહીં. કોઈ જમોનોમા

મીશાક અસીચીને ગુલામ બનાવવા જેવો ન હતો. હાલના નવાં મીશાકના-
મામા જન માલના માલીક હોવાનું લખાણ દાખલ કીધું છે. જે અમીર
લોકોના જન માલના માલીક છે, તે પછી વારસા વીરાસતના કાયદા ઉડી
ગયા. મરનાર શખસના વારસો તેની મીલકતમાથી એક પાછ પણ વારસા
તરીકે લઈ શકતા નથી, અને બધી મીલકત અમીર અલ હુસામને મક્લી
જેઘએ, કેમકે મરનારના જન, માલ, મીલકત, વીગેરેના તેજ માલીક હોવાનો
દાવો છે. એ રીતે ઇમ્લામના વીરસા વારસાના કાયદાઓ પણ ઉડી ગયા.
વકફ મીલકતની માલેકી, અને વાત વાતમા “ રજ ” નો રીવાજ અમીરે
દાખલ કીધો છે, તે અને અમીરના બીજા કામો જેતાં ઇસલામી શરીઅતના
કાયદા કાનુનો બધા ઉડી જાય છે. અમીર અલ હુસામ બધાનો માલીક, અને
અમીર કહે તેમજ કરવું, એજ શરીઅત, એજ દીન, અને ઇમામ થઈ જાય
છે. એ બધું ઇસલામ અને ઇમાનથી અરખીલાક છે. ફક્ત લોકોની જહાલ-
તના સમજાવ આપું અંધેર ચાલી શકે છે. મારા ભાઈ આપણે બોલીએ
તેમાં કંઈ સાર નીકલશે નહી. લોકોજ આપણને ગાલો દેવા લાગશે, વાસતે
એ તો જેમ ચાલે છે તેમજ ચાલવા દીઓ. આપણે શા માટે અલખામણા
થઈએ, અને આપણી પોતાની રાજી પણ ગુમાવીએ.

અબુ રિઝામ—હું આપને એક નાજુક સવાલ પુછું છું. બામ
અમદાનના કીતાબ બલાગત સજામાં બચાવ છે કે, બાબુલ અબવાબ
હમદાન અલ અશમે મીશાકની રીત પહેલેલ વહેલી શરૂ કીધી, તે
અગાઉ મીશાક લેવાની રીત કોઈ પણ ઇસલામી શીરકામા ન હતી. ફક્ત
જેઓ નવા મુસલીમ થાતા તેઓ પાસેથી એત લેવાતો, કે જેવો એત હજી
પણ અહેલે સુન્નત અને શીઆઓ પણ લે છે. હું પુછું છું કે હમદાન અલ
અશમે મીશાકની રીત દાખલ કીધી તે ઇમામના હુકમથી હતી કે ?

અબુ મોહરરીક—ભાઈ! ઇમામો ને વખત પડદામાં હતા; બધકે હું
તમને કહી દઉં કે, “ઇમામ પડદામાં છે અને ઇમામના હુકમથી હું કરું છું,”
એવો દાવો હમદાન અલ અશમે કીધો તેજ જુહો દાવો હતો. એવા બહાના
કહાડી હમદાન અલ અશમને પોતાની દાવત શરૂ કરવી હતી. એત અને
મીશાક માટે અસ્લાહતઆલાના હુકમો છે તે કુરઆનમા સાફ છે. એ વિષે
ઇકશીદી જે કહે છે તે સાચે સાચુ કહે છે. (જુઓ ઇકશીદીના વીચારો પ્રક-
રણ ૭મું.) ફક્ત ઇકશીદીને એ બેદની ખબર નથી કે બામ અમદાન અને
હમદાન અલ અશમ ઇમામ મસતુરીનના નામથી પોતાની દાવત ચલાવતા

હતા. હાલના જમાનામાં અનેક શીરકાઓએ પોતાના સ્વાર્થ માટે એત અને મીશાકને હથીયાર બનાવી દીધાં છે, પણ હકીકતમાં એ સાધારણ રીવાજ છે. જે દરેક કામ, ધર્મ અને ફીરકામાં જણાશે. એનો હેતુ એ છે કે, નવા વટલાયલાને ધર્મમાં દાખલ કરવાની કીચા કરવી, અને તેને ધર્મની ફીરકા-તેથી વાંકે કરવો.

અમુ રિઝામ—રફાના કેટલાક રખસો થોડા દીવસ પહેલાં અમીરને મલવા આવ્યા હતા. તેઓ સાથે મને કેટલીક વાત થઈ. તેઓએ મને કહ્યું કે તમારા ભાઈ અમુલ એમદાદ મગલીસામાં કેટલાક રોવસો સુધી શેખ તકી વીરધ નંશ ફેલાવ્યા લોકોમાં ખુબ ઉશ્કેરણ ફેલાઈ તે વખત; અગાઉથી ગાંધવણ કરવામાં આવી હતી તે પ્રમાણે, ત્રણ જણાને શેખ તકીને સજ્જ કરવા હુકમ આપવામાં આવ્યો. તેઓને હુકમ મળ્યો હતો કે બની શકતી કોશીસથી શેખ તકીનું નાક કાપી નાખવું. એ હુકમ મળતાં, એ ત્રણે જણા, ખીજા બે મદદગારોને સાથે લઈ, શેખ તકીના ઘર ઉપર ચઢી ગયા, અને શેખ તકીને સજ્જ કીધી. તેઓ નાક કાપવાની કોશીસમાં હતા તેટલામાં તુરક અફસરો ત્યાં આવ્યા, તે સખખ ભાગવું પડ્યું, અને કેટલાક પકડાયા.

અમુ મોહરરીક—તમે કહો છો તે સહી વાત છે. પણ તમે જણો છો કે અમીર અલ હુસામે બધા ઉપર જસુસો રાખ્યા છે. જે દાદ તેના હુકમ પ્રમાણે કામ નથી કરતો તેને ખીજા વખત આવકવારા ગામની અમાલત આપવામાં આવતી નથી. મારા ભાઈએ પેટને ખાતર અમીરના હુકમ પ્રમાણે કારરવાઈ કીધી, તો પણ અમીર અલ હુસામના રફાના કારોઆરીએ કાણ જણે અમીર અલ હુસામને શું લખી મોકલાવ્યું કે તેથી અમીર અલ હુસામે ગુસ્સામાં આવી મારા ભાઈને એ કામ કરવા માટે દરાવેલી રકમ પુરી આપી નહી.

અમુ રિઝામ—એક ખીજા સવાલ હું પુછું છું. અમીર કહે છે કે ઇમામ પડે હોવાથી તેને નખી જેટલી સત્તા છે; તે હુજત મુતલક છે; મુતલક એટલે બધી વાતની સત્તા. પુરેપુરી સત્તા, એવો અર્થ કરે છે.

અમુ મોહરરીક—એ ખીજા બુક છે. મુતલક શબ્દનો અર્થ જ બતાવે છે કે, તેને ફક્ત હુજત જેટલીજ સત્તા છે, અને હુજતને જેટલી સત્તા હોય છે તે કરતાં તે વધે નહી. મુતલક શબ્દ ફક્ત માત્રુન કે દાદઓ માટે વપરાતો હતો. માત્રુન મુતલક અને દાદ મુતલક એવાં નામ હતાં. યાને હું એમ કહું

છું કે, માઝુન મુતલકનેજ દાઈ મુતલક પણ કહેતા હતા. સમય કે તેઓને ફક્ત નવા વટલાયલાઓનો ખેત લઈ દાવતમા દાખલ કરવા ઉપરાંત વધુ સત્તા હતી નહી. હુજત સાથે મુતલક શખ્દ જોડાયો તે સાફ સાફ બતાવે છે કે, તેની સત્તા ઉપર વધારે મઝયુત અંકુશ રાખવા એ શખ્દ જોડવામા આવ્યો છે. હવે જો એક હુજત નખી જેટલી સત્તાનો દાવો કરે, અથવા ઇમામ જેટલી સત્તાનો દાવો કરે, તો પછી નખી, ઇમામ અને હુજતના મરતબા વચ્ચે ફરક રહ્યોજ નહી. નખી, ઇમામ હુજત વીગેરે નામો અમ-સયાજ કહેવાય. નામમા કંઈ કીમત નથી, જે કીમત છે તે સત્તામાજ છે. અમીરની એ ચાલાકી છે કે, તે નખી કે ઇમામ હોવાના દાવાને બદલે નખી જેટલીજ સત્તાનો દાવો કરે છે કે જેથી લોકો ઉશ્કેરાય નહી, અને પોતે મનમા આવે તેમ કરી શકે.

મકરાણુ ૨૧ મું.

ઇબને અહેસાન મીસરમા

ઝેદીઓ, મુતઝલ્લા, મુતકલ્લેમીન, સુફીઓ.

ઇબને અહેસાન, ઇકશીદી અને મુશરરા ખેડતથી રવાના થવા પછી બીજે દિવસે પોર્ટસાદ આવી પહોંચ્યા. ઇકશીદી અને મુશરરા પોર્ટ સદમાં ઉતરી ગયા, કેરો તરફ જનારા મુસાફરો ત્યાંથી સીધા રેલવે રસતે જવા માટે રવાના થયા, પણ ઇબને અહેસાનને સિકંદરીઆ થઇને જવાનું હોવાથી તેણે સ્ટીમરમાં મુસાફરી ચાલુ રાખી. સ્ટીમર ત્યાંથી ઉપડતાં મનઝલેહ સરોવર નજદીકના સમુદ્રના છાજલાં પાણીથી બચાવ કરવા કિનારાથી દુર ચાલવા લાગી. રાતમાં તે નીલ નદીના અલ દુનીયત નામના મુખ પાસેથી, દિવાદાંડીની મદદથી, સમુદ્રમાં આગળ વધેલી નીલ નદીની માટીની બનેલી જમીનથી ચેતીને, પશ્ચિમ તરફ આગળ વધી, અને બીજી ફજરે નીલ નદીના રશીદ નામના મુખ પાસે આવી પહોંચી. ત્યાંથી અબુકીરનું અખાત ઝોળાંગી સ્ટી-મર ઇસકંદરીઆ—સિકંદરીઆ ખંદર આવી.

સિકંદરીઆ ઇસા નખીના જન્મથી ૩૨૮ વરસ પહેલાં અલેકઝાંદર ધી શ્રેટ નામના ગ્રીક શાહએ મીસર ફતેહ કરતી વખત વસાવ્યું હતું. તે પછી ગ્રીક રાજકરતાઓના વખતમાં તે વર્ધીને ૬૦૦૦૦૦ માણસોની વસતી સાથે

૧૫ માઇલના ઘેરાવામાં ફેલાયું હતું. રોમન શહેનશાહતના જમાનામાં સિકંદરીઆ તેના શોભિતા મહેલો અને મકાનો, રોનકદાર રસતાઓ તથા બાગો, તેમજ વસતી અને વિસતારને કારણે રોમ પછી બીજે દરજે આવતું શહેર ગણાતું હતું. ખલીફ ઉમરના વખતમાં અમર બિન આસે મિસર ફતેહ કરી ઇ. સ. ૬૪૧માં સિકંદરીઆ તાબે કીધું. તે વખત પણ આ શહેરમાં ૪૦૦૦ મહેલો; ૪૦૦૦ હમામો, ૪૦૦ નાટકશાળાઓ, અને ફક્ત વનસ્પતિ શાકભાજી વહેંચવાની ૧૨૦૦૦ દુકાનો હતી. તે વખત શહેરમાં લગભગ ૪૦૦૦૦ ચઢ્ઢી કુટુંબો હતાં. ચિસરના ટોલમી રાજકરતાઓના વખતથી સિકંદરીઆ હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન, અને ઇથીઓપીઆ તરફથી માલ લાવવાનું મુખ્ય ખર્ચ થયું હતું. તે સમય તેનું બંદર વેપારી વહાણોથી ભરેલું રહેતું. શણ અને કાચના કારખાનાઓ પણ એ જમાનામાં ત્યાં સંખ્યાબધ્ હતાં. શહેર જ્યાં વસેલું હતું તેની સામે સમુદ્રમાં ફેરોસ નામનો એક નહાનો ખેટ આવેલો હતો, જેને શહેર સાથે પાજ બાંધી જોડી દેવામાં આવ્યો હતો, અને જે ઉપર એક મહોટી દિવાદાંડી બાંધવામાં આવી હતી. આ ખેટ અને પાંજની બેઉ તરફ વહાણો માટે બંદર હતું. પુર્વ તરફનું બંદર હાલમાં વપરાતું નથી. પશ્ચિમ તરફનું બંદર ખેદીવ મહમદઅલીએ સુધારવા પછી લગભગ ૧૭૦૦૦ એકર જેટલી જગ્યા સ્ટીમરોને ઉભરા માટે ધરાવે છે, જેને ૩૦૦૦ વાલ જેટલી લાંબી બરેક વાટર બાંધી લઈ વધુ સલામત બનાવવામાં આવ્યું છે. ટાલીમીઓના વખતનું સિકંદરીઆ રોમન શાહ સિઝરે ચલાવેલી કતલ અને આગને લીધે, તેની મશહૂર લાયબ્રેરી સાથે નાશ પામ્યું હતું; તે પછી રોમન શાહઓના વખતમાં અવારનવાર થયેલી કતલને લીધે તેની વસતી કમતી થતી ગઈ હતી. અમર બિન આસને આ બંદર તાબે કરતાં ૧૪ મહીના લાગ્યા, અને લગભગ ૨૩૦૦૦ લશકરીઓની જીંદગી આપવી પડી. તુરકી સલ્તનતના હાથમાં આ બંદર ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં આવ્યું. કેપ આફ ગુડ હોપ ઓળંગીને હિંદ તરફ જવાનો માર્ગ શોધવામાં આવ્યો ત્યારથી સિકંદરીઆની પડતી થતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં યુરોપીઅન, ખાસ કરીને બ્રિટિશ સલ્તનતને મિસરની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવા માટે જે હીલચાલ કરી હતી તેને પરિણામે જંગલા બળવાને લીધે સિકંદરીઆમાં નાશ ફેલાવવામાં આવ્યો, અને બ્રિટિશ મનવારોએ જુલાઈ માસમાં શહેર ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, જેથી શહેરનો ઘણો ભાગ અને કિલ્લો વિગેરે નાશ પામ્યો. હાલમાં પણ ત્રણ લાખ ઉપરાંત સિકંદરીઆમાં વસ્તી છે.

ધખને અહેસાન સિકંદરીઆમાં બે ચાર દિવસ રહેવાં પછી નહેર અલ મોઝઝની આસપાસ આવેલા ગામડાઓમાં વસતા કરમતીઓની તપાસ કરવા ગયો, અને ત્યાંથી ઇમામ આરમિના ઇબનેર અબુલ મુનજી નામના યહૂદીઓ શરકીઆ પ્રાંતને ફળદ્રુપ કરવા માટે ખોદાવેલી નહેર શરકાવીઆ ઉપર આવેલા શિખીની ગામ જઈ રહ્યો. શિખીની આવ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં મહમલ પાછા ફરવાનો તહેવાર આવતો હોવાથી ઇખને અહેસાન કેરો આવ્યો અને મહમલ પાછા ફરતી વખતની સવારી જોવામાં શામિલ થયો. તપાસ કરતાં તેને જણાવ્યું કે સવાલ મહીનામાં કાખા માટે કિસવા તધયાર કરી, તેને સવારી રૂપે મસજીદ હસનેનમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાર પછી હજ માટેના કાફલા સાથે કિસવાને મહેમલમાં મુકી શાહી સવારી સાથે રવાના કરવામાં આવે છે. આ રિવાજ મિસરમાં મમલૂકોની હકુમત હતી ત્યારથી ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો. મમલૂકોના જમાનામાં સવારી ઘણાજ ઠાઠમાઠથી કહાડવામાં આવતી હતી. તે વખત સવારીમાં ઉમરાવો અને દરબારીઓ ઉંચી કિસમના લિખાસ સાથે શામિલ થતા હતા. તેઓના રંગબેરંગી રેશમી લિખાસો, ઉંટ અને થોડાના સાજ, શાહી ધજા, વાવટાઓ અને તોરણો, વિગેરે મહીને એવો દેખાવ થતો હતો કે, તે જોવા દૂરદૂરથી મણસો આવતા. હવે એ ઠાઠમાઠ રહ્યો ન હતો, તો પણ પ્રળનો ઉમંગ તેટલોજ હતો.

કેરોમાં ઇખને અહેસાનને ઉમર બિન અલી નામના એક ઝેદીની મુલાકાત થઈ. ઉમર તરતનોજ ફ્રાન્સથી અભ્યાસ કરી કેરો આવ્યો હતો, અને અલ અંતીકાના ઉપરી અમલદારના હાથ નીચે નોકરીમાં જોડાયો હતો. ઇખને અહેસાન અને ઉમર વચ્ચે પહેલી મુલાકાતેજ મીત્રાચારી પેદા થઈ. એક બે દિવસમાં તો તેઓ જમાનાના મીત્રા જેવા બની ગયા, અને ઉમરે તેના આ નવા મિત્રને ઇઝન કરી પોતાને ત્યાં બુલાવ્યો.

ઇખને અહેસાન—તમે અભ્યાસ કરવા જરમની ગયા તેનું શું કારણ ?

ઉમર—ફરેન્ચ અને યુરોપની કેટલીક યુનીવરસીટીઓમાં અભ્યાસ કરવાની જેટલી સહેલાઈ છે તેવી બીજે ઠેકાણે નથી. બીજું કારણ એ કે એ યુનીવરસીટીઓમાં હરએક મજહબના તત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ત્યાંની લાયબ્રેરીઓમાં આગલાં જમાનાના અરબી કીતાબોનો પણ કીમતી ખજાનો ભેગો કરેલો છે, તે સમગ્ર ત્યાં એ પુસ્તકોમાં નજર કરવાનું પણ બની શકે છે. ઝેદી તત્વજ્ઞાન ધણે ભાગે મુતઅલ્લીત વિચારો ઉપર

આધાર રાખે છે, અને મુતઝલ્લીત વિદ્વાનોનાં પુસ્તકો અને લેખો ત્યાંની લાયબ્રેરીઓમાં ધણા છે.

ધબને અહેસાન—તમારા ફિરકાના વિચારો મુતઝલ્લીત ખ્યાલોતો ઉપર આધાર રાખે છે કે ?

ઉમર—ઝેદીઓમાં કેટલાક ફિરકાઓ છે, પણ તે બધાઓનાં તત્વજ્ઞાન મુતઝલ્લીત વિદ્વાનોના શિક્ષણને મલત્ર છે. ફિકેહકના સંબંધમાં કેટલાક હનફી અને કેટલાક શાફેઈ તરીકા ઉપર છે, કેટલીક નહાની બાબતોમાં સહેજ બુદ્ધા પણ પડે છે.

ધબને અહેસાન—ત્યારે તમે શિઆઓ નહીં પણ સુન્નત જમાતના કહેવાઓ.

ઉમર—પ્રિય બાઈ ! ખરી રીતે જોતાં ઇસલામમાં શિઆઓ કે સુન્નીઓ જેવું કંઈ પણ નથી. જેઓ અહેલેબેત તરફ મહોબત રાખે તેઓ શિઆઓ, અને જેઓ નખી સાહેબની સુન્નત મુજબ ચાલે તેઓ સુન્નીઓ. એ અર્થે શિઆઓમાંના ધણાઓ સુન્નત ઉપર ચાલતા હોવાથી તેઓ સુન્નીઓ છે. અને ધણા સુન્નીઓ અહેલે બેત તરફ મહોબત રાખતા હોવાથી તેઓ શિઆઓ છે. ઝેદીઓ ઇજમાઅને માનનારાઓ છે, તે સખખ તેઓને સુન્નત જમાતના કહી શકાય. તેઓમાં ઇસનાઅશરીઓની પેઠે મુજતહીદન છે, એટલે તમે તેઓને શિઆઓ પણ કહી શકો ઝેદીઓએ પહેલા બે ખલીફાઓને માન્ય રાખ્યા છે, તે સખખ તમે તેઓને સુન્નીઓ કહેશો. બીજી તરફ ઝેદીઓ સાધારણ રીતે ઇમામ હસન અથવા ઇમામ હુસેનની ઓલાદના ઇમામોને માને છે, તે સખખ ઝેદીઓ શિઆઓ કહેવાય છે. ઝેદીઓના ફિકેહનો કિતાબ અલ અઝહર લખનાર ઇમામ મહેદી લે દીનિલાહ એહમદ બિન યાહયા હિ. સ ૭૭૫-૮૪૦ તપાસતાં તમોને તે ઇશિના અશરી નહીં પણ સુન્નત તરીકા ઉપર રચાયેલો જણાશે, તે ઉપરથી તમે કહેશો કે ઝેદીઓ સુન્નત જમાત સાથે મલત્ર છે, પણ સુન્નત જમાત સહેવના સિજદાઓને માન્ય રાખતા નથી, અને ઝેદીઓ માન્ય રાખે છે, તે ઉપરથી ઝેદીઓ શિઆઓ જણાશે.

ધબને અહેસાન—તમે હઝરત અબી બકર અને ઉમરની ખિલાફતને માન્ય રાખો છો, તે સાથે ફાતેમી ઓલાદની ઇમામતને પણ માનો છે એ કેમ ?

ઉમર—ઝેદીઉસુલ પ્રમાણે ઇમામત અમીરૂલ મોઅમેનીત અલી ઇબને અબી તાલિબ અને ફાતેમા અં સં ની ઓલાદ માટે છે. રાજદવારી કાર-

જોને લીધે ન્યારે પણ ઇમામોનું સક્ષતનતની ગાદી ઉપર બેસવું સલાહકારક ન ગણાય, તે વખત, જે ડ્રાઇને ગાદી ઉપર બેસાડવું ઇસલામના ફાયદા માટેનું ગણાય, તેને ખલીફ અથવા ઇમામ અસગર માની શકાય. નખી સાહેબ (સ. અ.) ના વક્ષત વખત હાલત એવી હતી કે અમીર ઉલ મુઅમેનીનનું ખીલાફત ઉપર બેસવું સલાહકારક ન હોતું, તે સમય હઝરત અબી બકર અને તે પછી હઝરત ઉમરને ખિલાફત સોંપવામાં આવી. તેઓએ ઇસલામનો ફેલાવો અને તરકકી કીધી, શરીઅતને નખવી રાખી, અને નખીની સુન્નતને કાયમ કીધી, તે સમય તેઓ ઇમામ અસગર કહેવાય છે. ઇમામ અકબર હઝરત અલી ખાનને અખીતાલિખ મોબુદ હતા. આવી તેમણેકોને અમો તફદીલ કહીએ છીએ. એટલે કે અફઝલની મોબુદગીમાં મફઝુલની નીમણુંક કરવી સલાહ ભરેલું ગણાય, તેવે વખતે તેવી નીમણુંક કરવાનું અમો માન્ય રાખીએ છીએ. અમો એ પણ માનીએ છીએ કે, ઇમામ અથવા ખલીફામાંથી જે ડ્રાઇ શરીઅત વિરૂધ ચાલે, અથવા ઇસલામને નુકસાન પહોંચાડે. તેની સામે થઇ તેને ગાદી ઉપરથી દૂર કરવું. એ રીતે હઝરત ઓસમાનને દૂર કરવામાં આવ્યા હતા.

ઇબને અહેસાન—ખીજ ફાતેમીઓ કેવા કેવા વિચારના હતા ?

ઉમર—મારા મત પ્રમાણે બધા ફાતેમીઓ મુતઅદલીત ખ્યાલના હતા. ઇમામ હસન ખિન અલી ખિન અખીતાલિખના એક બેટા જેનું, નામ પણ હસન હતું, તેના પૌત્રા ઇદરીસે ઇદરીકીઆમાં સક્ષતનત સ્થાપી ફેઝ શહેર વસાવ્યું, તેની ઓલાદ ઇદરીસી મુલતાનોના નામથી મશહૂર છે, તેઓ પણ એજ ખ્યાલના હતા. તખરિસતાન અને જુલાનમાં થઇ ગયેલ ફાતેમી ઓલાદના આગેવાન મુલતાનો અને ઓલોમાઓ પણ એજ માન્યતા ધરાવતા હતા. યમનના જુદા જુદા ભાગમાં જુદે જુદે વખતે સત્તા ચલાવનારા ફાતેમીઓ પણ એજ અકીદાના હતા. મીસરના ફાતેમી ખલિફાઓ પણ એજ ઉમ્મલના હતા. તેઓને તમો શિઆઓ પણ કહી શકો, અને સુન્નીઓ પણ કહી શકો. શિઆ અને સુન્ની એ અલફાઓ અથવા નામો રિવાજ થઇ ગયા છે. શિઆઓ નખી સાહેબની સુન્નતને માન્ય રાખે છે, અને સુન્નત જમાત અહેલે બેત તરફ ઓછી હમદરદી રાખતી નથી. ફિકેહ અને શરીઅતનેજ નજરમાં રાખવામાં આવે તો શિઆ અને સુન્નત જમાત વચ્ચેનો ધણો તફાવત નિકલી જાય છે. જે તફાવત ઉત્પન્ન થયો છે તે મહોટે ભાગે રાજદવારી કારણોને લીધે.

ઇબને અહેસાન—મુતઝઢલીતોની ઉત્પત્તી કેમ અને ક્યારે થઇ ?

ઉમર—હસન બિન અબિલ હસન અલ અશરી, જેનો જન્મ હિ. સ. ૨૧ માં થયો હતો, તેને ઇસલામના તે વખતના નામચીન ઓલો-માઓમાનો એક ગણવામાં આવે છે. મુઆવીઆના મોત પછી યઝીદને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો તે વખત ઇબને શીરીન અને અલ શાહબા જેવાઓ બિહકને લીધે ચુપ રહ્યા, પણ હસન અલ અશરીએ યઝીદની વિરૂધ પોતાના વિચારો જાહેર કીધા. તેમણે અબદુલ મલિક અને હમ્મનને પણ ખુદા અલફજોમાં કાગલો લખ્યા. લગભગ ૭૦ અસહાબો પાસેથી, અને ખાસ કરીને અનસ બિન માલિક પાસેથી, તેણે હદીસ ભેગી કરી કિતાબો લખ્યા છે. હસન અલ અશરી સુદ્દી ખ્યાલોની ઉત્પત્તી કરનાર કહેવાય છે. તેના ચેલાઓમાં અબુ હુઝેફા વાસીલ બીન અના અલ ગઝલ ધણો બાહોશ આલીમ થઈ ગયો. વાસીલ બીન અના અને હસન અલ અશરી વચ્ચે માન્યતા સમંધી વાંધો પડતાં અબુ હુઝેફા વાસિલ બિન અના એ પોતાનો ભુદો દરસ સ્થાપ્યો. તેઓ અહેલ અલ ઇતી-ઝાલ અથવા મુતઝઢલા કહેવાયા. વાસિલ બિન અનાનો દરદ થોડા વખતમાં મશહૂર થવા પામ્યો. એ દરસમાં અકલને પ્રધાનપદ આપી, અકલને રઇસ બનાવી, ધાર્મિક ફિલસુફી શિખવામાં આવતી હતી. બનૂ ઉમ-થ્યાઓના શરૂઆતના ખલીફાઓએ જોકે ઇસ્લામ સ્વિકાર્યું હતું, પણ ખરે-ખરા મુસલ્મિન ન હતા. તેઓના વિચારો બુતપરસ્તી અને ઇનસાનપરસ્તી તરફ ઢળેલા હોવાને લીધે, તેઓ વાસિલ બિન અનાના શિક્ષણ વિરૂધ બુખેશ ચલાવવા લાગ્યા, પણ વાસિલ બીન અનાના દરસ અને તેના શિક્ષણ તરફ ધણા આગેવાન મુસલિમ સરદારો હમદરદી રાખતા હતા, એટલુંજ નહી પણ મદદ પણ કરતા હતા. તેને પરિણામે મુતઝઢીત મત વધતો ગયો. અહેલુલ ઇતીઝાલમાંથી ઇસલામના ધણા બાહોશ વિદ્વાનો પેદા થયા. અબુલ હુઝેલ હમદાન, ઇબરાહીમ ઇબને સય્યાર અનનઝમ એહમદ ઇબને હેત, ફઝલ અલ હદસી, અબુ અલી મહમદ અલ બુખ્ખે વિગેરે ઓલોમાં આ દરસને પરિણામે પેદા થયા. તેઓએ ગ્રીક ફીલસુફીનો અભ્યાસ કરવા ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોનાં અરબીમાં ભાષાંતર કર્યાં. ગ્રીક વિદ્વાનોના પુસ્તકોના અભ્યાસને લીધે મુસ્લીમ વિદ્વાનોમાં ઇલમુલ કલામ The Science of Reason નો અભ્યાસ થવા લાગ્યો.

ઇબને અહેસાન—તમે કહેવા માગો છો કે મિસરના ફાતેમી ઇમામે પણ એજ વિચારના હતા ?

ઉમર—હા. અક્ષી બિન અબી તાલિબના કિતાબ નહુજુલ બલાગમાં પણ એજ વિચારો નજરે પડશે, અને મિસરના ફાતેમીઓના શિક્ષણમાં પણ એજ વિચારો જોવામાં આવશે. ઇબને અબિલ હદીદ નામના મુતઝ્ઝહીતજે નહુજુલ બલાગની શરેહ કીધી છે તે તપાસો, મિસરના ફાતેમીઓની કાલેજના ખાસ પ્રોફેસરો પણ તેઓજ હતા. જેઓને આપણે મુતઝ્ઝહીત કહીએ છીએ, તેઓ તે જમાનામાં અસહાયુલ અદલ વત તોહીદ કહેવાતા હતા. મિસરના ફાતેમી ઇમામે ધણાજ ઉદાર વિચારના અને વિદ્યાના ઉત્તેજક અને મદદગાર હતા. ફાતેમીઓની કાલેજોમાં ફક્ત મુસલીમોજ નહી પણ યહુદીઓ અને નસારાઓ પણ શિક્ષણ આપતા. સલતનતની નોકરીમાં કે વિદ્યાર્થીઓ અથવા ઓલોમાઓ વચ્ચે ફાતેમીઓએ ધર્મ બેદ રાખ્યો નથી. વિદ્યાના શોખીન અને શોધખોળ કરનારા ફાતેમીઓ ધર્મની બાબતમાં ધણા ઉદાર, અને ગ્રીક ફીલસુફોની પેઠે ઇનસાનની અકલને છુટાપાગૂ આપનારા હતા. મિસરની ભૂમીજ એવી ખાસીયત ધરાવે છે. આગલા જમાનામાં મિસરમાં રમાસીસ પ્રીરઓનો થઇ ગયા, તેઓ પણ વિદ્યા, હુનર, અને શોધખોળના એવાજ શોખીન, અને ધર્મની બાબતમાં એવાજ ઉદાર હતા. તે પછીના એક જમાનામાં ટાલમી નામના ગ્રીક ઓલાદના રાજકરતાઓ થઇ ગયા, તેઓ પણ વિદ્વાન, વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારા, અને નવી શોધખોળ કરવા માટે છુટે હાથે ખરચ કરનારા થઇ ગયા. બિતલીમુસ નામથી અરબી સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત થએલો ફિલસુફ પણ એ જમાનામાં થઇ ગયો છે. પીસાગોરસના અબ્યાસન મથક પણ મિસર માનવામાં આવે છે. અલેકઝાંદરીઆ-સિંકદરીઆ પ્રથવી ઉપર તત્ત્વજ્ઞાન શીખવાનાં નામચીન મથકોમાં એક હતું. ત્યાં હિંદના ધાર્મિક પુસ્તકો, ઇસરાઇલી અને યહુદી ફિલસુફી, ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન, વિગેરેનો અબ્યાસ એકજ જગ્યાએ કરવામાં આવતો. તેને પરિણામે બીજા દેશોના પ્રમાણમાં મિસરમાં વિચારો આપ લે કરવા માટે ઘણું છુટાપાગું હતું. પ્રખ્યાતીને પામેલું મિસર ફાતેમી ઇમામેના હાથમાં આવ્યું ત્યારે ફાતેમીઓએ તેની નામના હજી પણ વધારી, અને સલતનતની આવકમાંથી મહોટી રકમ વિદ્વાનો અને વિદ્યાના ઉત્તેજન માટે અલાહેદી કઢાડી. તેમાંથી કાલેજો સ્થાપવા અને વિધવાનોને આપવા માટે ખરચ થવા લાગ્યું. મિસરના ફાતેમીઓ પોતે મુતઝ્ઝહીત મત ધરાવતા

હોવાથી, અને વિદ્યાના વધારા માટે છૂટે હાથે ખર્ચ કરતા હોવાથી, દૂર દૂરથી અહેલુલ ઇતીઝાલના વિદ્વાનો મિસર આવી રહ્યા. એટલુંજ નહીં પણ ખ્રિસ્તી અને યહૂદી વિધવાનોને પણ ફાતેમીઓએ સક્ષતનતની નોકરીમાં જગ્યા આપી ઉત્તેજન આપ્યું એવી ઇમામો અને ફાતેમી ઇમામોના ધાર્મિક મત લગલગ એક સરખાજ હતા. ફરક માત્ર એજ હતો કે ફાતેમીઓના ઇમામો જુદા હતા, અને તેઓ તફ્દીલને સ્વીકારતા ન હતા. એટલે કે અફઝલની મોજૂદગીમાં મફઝલની ઇમામ તરીકેની નીમણૂંક તેઓ કાયદેસરની ગણુતા ન હતા. ફાતેમી ઇમામો પોતાને ઇસમાઇલ બિન જફર અસ્સાદેકની ઓલાદમાંથી ગણે છે. અબ્દુલ્લાહ અલ મહેદીએ ઇફરીકી-આમાં ફાતેમીઓની સક્ષતનત સ્થાપવા પછી, તેમની નસલમાં મનસૂર બિલ્લાહ, મોઇઝ બિલ્લાહ, અઝીઝ બિલ્લાહ, વિગેરે જગવાન અને મશહૂર ઇમામોએ મિસરમાં ફાતેમી સક્ષતનતને મઝબૂત બનાવી, તેઓનો નિયમ એ સક્ષતનતને તેઓની ઓલાદમાં જળવી રાખવાનો હતો.

ઇબને અહેસાન—અમો કરમતીઓ માનીએ છીએ કે મિસરના ફાતેમી ઇમામો અમારા મતના હતા, એટલુંજ નહિ પણ કરમતી દાવત । તેઓ મુરબ્બી અને ઇમામ હતા. કરમતી શિક્ષણ એ ઇમામોના હુકમથી એ ઇમામોના બાબ અને હુજતોએ ફેલાયું હતું.

ઉમર ખીન અલી—ઇમામ અબ્દુલ્લાહ અલ મહેદી, જેમણે ઇફરીકી-આમાં ફાતેમી સક્ષતનતની શરૂઆત કીધી તેમણે, અને તેમના પિતા અને દાદાએ કરમતીઓને મદદ અને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેઓ જ્યારે ફાતેમી સક્ષતનત સ્થાપવાની હીલચાલ કરી રહ્યા હતા. તે વખત અબાસી સક્ષતનત તેઓને ફાવવા દેતી ન હતી. તે સમય અબાસી સક્ષતનત સામે હથીઆર ઉભાં કરવા માટે કરમતીઓ, બાતેનીઓ વિગેરેને તેઓએ મદદ આપી હતી. પણ ફાતેમી ઇમામો પોતે મુતઝલ્લીત મતના હતા. તેઓએ દારૂ લિક્કમતની સ્થાપના કરી ફાતેમી ફિલસુફી શીખવવા માટે જે દરજ્જા કીધા હતા તેના સાત, આઠ અને નવમાં દરજ્જામાં દાખલ થનારાઓને શિક્ષણ આપવામાં આવતું તે મુતઝલ્લીત વિદ્વાનોના મત સાથે મલતું હતું. ઇમામ મનસૂર, મોઇઝ, અઝીઝ વિગેરે ઘણા આગલ વધેલા ફિલસુફો હતા. ઇમામ મોઇઝની ઉદારતા એટલી હતી કે તેમણે સેન્ટ મરકુરીઅસનું કુસતાતમાં આવેલું દેવલ પોતાને ખર્ચે

ખ્રિસ્તીઓ માટે બંધાવી આપ્યું, એટલું જ નહીં પણ ખ્રિસ્તી અને મુસલિમ ઓલોમાઓ વચ્ચે જાહેરમાં વાદવિવાદ કરવાની પણ છૂટ આપી હતી. મિસરના ફાતેમી ઇમામોની રાજનીતી ઇસલામને આગળ વધારવામાં ઘણી ઉપયોગી થઇ પડતે, તેઓનો વિદ્યા અને શોધખોળ માટેનો ચાહ ઇસલામને દુન્યામાં ઘણું બળવાન કરતે. પણ તેઓનો બહેરેનના કરમતી અને સીરીઆના બાતેનીઓ સાથેનો સબંધ, તેમજ અલમુતના નિઝારી ઇસમાલીઓએ ફેલાવેલો ત્રાસ, મિસરના ફાતેમીઓને નુકસાન કરતાં નિવડ્યાં. ઇમામ મનસુર મોઇઝ, અને અઝીઝે અહેલુલ ઇતીઝાલને મદદ આપી મુતઝલીત વિચારો ફેલાવવા ફોશિશ કીધી, પણ છેલ્લા એક બે ઇમામો બાતેની ઓની માન્યતાને ઉત્તેજન આપવાની લાલચમાં પડ્યા. તે સબબ મિસરમાં ફાતેમી શહેનશાહત નબલી પડતી ગઇ, અને અંતે નાશ પામી.

ધખને અહેસાન—જામેઅલ અઝહરની 'મે' ગઇ કાલે મુલાકાત લીધી હતી. તમને એ જામેને લગતી જે કંઇ બબર હોય તે જણાવવા મહેરબાની કરશો.

ઉમર—ફાતેમી ઇમામ અબુ તમીમ મઆદ અલ મોઇઝ બિલ્લાહએ કેરો શહેર નવેસર વસાવી, ત્યાં સલ્તનતની ગાદી સ્થાપી. તે પછી બીજે વરસે તેમના હુકમથી તેના સાલાર જોહર અલ કાતિબ અલ સિકીલી, કે જે અલ સકલાખી પણ કહેવાતા હતા, તેમણે હિ. સ. ૩૬૦ માં જામે અલ અઝહરનો પાયો નાંખ્યો, અને હિ. સ. ૩૬૧ના રમઝાન માસમાં ત્યાં નમાઝ પઢાવવાની શરૂઆત થઇ. તે વખત એ જામેની એક તરફ દેલ્હી લશકરની, અને બીજી તરફ તુરકી લશકરની છાવણી હતી. તેના ગુંબજ ઉપર જોહર સાલારે જે લેખ લખાવ્યો હતો તે હમણા નાશ પામ્યો છે પણ તેની નકલ મિકરીઝના અલ ખિતત નામના પુસ્તકમાં છે. મોઇઝ બિલ્લાહએ શરૂઆત કરવા પછી, અઝીઝ બિલ્લાહએ એ જામેને યૂનીવર્સીટીનું રૂપ આપી, તેને નિભાવવા માટે જાગીરો અને મિલકતો વકફ કરી આપી, તેમજ સલ્તનતની આવકમાંથી જમુક રકમ દર વરસે આપવાનો પણ હુકમ આપ્યો. હિ. સ. ૩૬૫માં અઝીઝ બિલ્લાહએ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે જુદું મકાન બનાવી આપ્યું. ઇમામ હાકિમ બિલ્લાહએ પણ હિ. સ. ૩૮૬માં જામે અલ અઝહરમાં વધારો કરી આપ્યો, જામે અલ હાકિમીની પણ સ્થાપના કરી, તેમજ વધુ જાગીરો વકફ કરી આપી. તેને લગતા દસતાવેજની નકલ મિકરીઝીના પુસ્તકમાં જોવામાં આવશે. ઇમામ

આમીરએ પણ જામેમાં વધારો કર્યો. તેણે લાકડાંના કાતરકામના મહેરાય ખનાવ્યા, જેનો એક નમૂનો ફેરાના અરય મ્યુઝિઅમમાં જેવામાં આવશે. જામે અલ અઝહરનું નામ ફાતેમાં ઝહેરાના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું છે. ફાતેમી ઇમામેના વખતમાં તેની હાલત આપાદ હતી. જે વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરતાં હતાં તેમાં એક ભાગને રહેવા તથા ખાવાપીવા વિગેરેનો ખદોઅસ્ત વકફ મિલકતોની આવકમાંથી થતો હતો. ખીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જામેમાં રહેતા, પણ તેઓને સક્કતનતના સરદારો અને તવંગર અસામીઓ નિભાવતા હતા. તે સિવાય ખીજા કેટલાક જામેની બાહર ખાનગી રહેતા, અને જામેમાં આવીને શિક્ષણ લેતા હતા. જામેના જુદા જુદા રીવાકમાં જુદાં જુદાં ઇક્લમ અને અકીદાના ઓલોમાઓ શિક્ષણ આપતા હતા અને વિદ્યાર્થીઓ તેમની મરજી મુજબ ગમે તે ઇક્લમ અથવા અકીદાને લગતો અભ્યાસ કરતા. ફાતેમી સક્કતનતની પડતી પછી અમ્યુખી સક્કતનત મિસરમાં ચાલુ થઇ, તે વખત અમ્યુખીઓએ સુન્નત જમાતના શિક્ષણ સિવાય ખીજું નહીં શિખવવાનો હુકમ આપ્યો, ઇમામ હાકીમ ગિલ્લાહએ વકફ જમીનો આપી હતી તે જમ કીધી, અને ફાતેમી ઇમામેઓ જામે અલ અઝહરને ખુતબો પઢવાનો સ્વતંત્ર હક અક્ષયો હતો તે હક પણ છીનવી લેવામાં આવ્યો. મમલુક સુલતાનોની મિસરમાં હકુમત ચાલુ થવા પછી હિ. સ. ૬૬૫માં મમલુક સુલતાન રકતુદીન ખેયાર અઝ ઝહિરે જામે અલ અઝહરના હકો ફરીથી સપુરદ કીધા, અને ફાતેમી ઇમામેના ઉસુલ મુજબ જામે અલ અઝહરને સ્વતંત્ર ખુતબો પઢવાનો હક પણ પાછો સોંપ્યો. અઝ ઝહિર અને તે પછીના સુલતાનોએ જામે અલ અઝહરમાં વખતો વખત વધારો કર્યો છે, જે તમો મારી સાથે ચાલશે તો હું તમોને ખતાવીશ. હાલમાં જામેમાં ૩૮ રિવાક છે, અને ૧૫ હરાત છે. હરાતમાં તાલિખ ઇક્લમો રહે છે, અને રીવાકમાં તેઓને શિખવવામાં આવે છે. દરેક રિવાકમાં જુદા જુદા દેશના વિદ્યાર્થી શિક્ષણ લે છે. એક રિવાકમાં ફક્ત તુરકોને શિખવવામાં આવે છે, ખીજા એકમાં શામીઓને, એકમાં હિંદીઓને. રિવાક સુલેમાનીયામાં અફગાનિસ્તાન અને ખુરાસાનના વિદ્યાર્થીઓને, રિવાક હરમેનમાં મક્કા અને મદીનાના વિદ્યાર્થીઓને, રિવાક હનશીયામાં હનશી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. રિવાક હમખલીયામાં હમખલી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, વિગેરે. જે ઉદાર રાજનીતીથી ફાતેમીઓના વખતમાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, અને જાત જાતના ઇક્લમો શિખવવામાં આવતાં હતાં, તે હવે

નથી. હાલમાં તો ત્યાં ફક્ત મોલવીઓ પેદા કરવાની કોશિશ જુના જમાનાની રીત મુજબ થાય છે. નવું શિક્ષણ લેવાનો કે નવી શોધખોળ કરવાનો જમાનો ગયો.

ઇબને અહેસાન—તમે એદીઓ શા માટે કહેવાઓ છો ?

ઉમર બિન અલી—અમો જેઓને ઇમામ અકબર મानीએ છીએ તેઓમાં (૧) અલી, (૨) હસન, (૩) હુસેન, (૪) અલી એનીલ આબેદીન, (૫) હસન બીન અલી ઇબને અબીતાલીમ, (૬) એદ બીન અલી એનીલ આબેદીન છે. તે પછી અનેક ઇમામો થઇ ગયા છે. હસન બીન હસન અને એદ બીન અલી એનીલ આબેદીનના વખતમાં બની ઉમય્યાઓની બીદવત વધવાના સમય હસન બીન હસન અને તે પછી એદ બીન અલી એનીલ આબેદીને ઇસલામને બચાવવા આગેવાની લીધી. તે પછી એદની ઓલાદમાંથી કેટલાક ઇમામો તખરીસતાનમાં હકુમત કાયમ કરી શકા, અને કેટલાક યમનમાં કાયમ રહી શકા. કેટલાક ઇમામો હસન બીન હસનની ઓલાદમાંથી પણ થયા છે. અમારા ઉસુલ પ્રમાણે ઇમામ હસન અથવા હસનની ઓલાદમાંથી હોવા જોઈએ, અને તે એદી તરીકાના કાએલ હોવા જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મીસરની સલતનત

ફતેમી ઇમામો. કરમતીઓ અને અહેલુલ ઇત્તેઝાલ

કેરો શહેરનું અરબી નામ અલ કાહેરા છે. તેની અને મીસરની પ્રાચીન તવારીખ જણાવ્યા છબને અહેસાન કેરોમાં રહી ગયો. ઉમર એદીએ તેને શીર-ઓનોના જમાનાના પાયતખ્ત મેમરીસ અને હીલીઓપોલીસના ખંદીઓ રો બતાવ્યાં. મીસરનું પાયતખ્ત મેમરીસ પડતી દશામાં આવ્યું તે વખત હીલીઓ-પોલીસ પાયતખ્ત થયું. તે પછી ગ્રીક લોકોએ બેબીલોન નામનું શહેર વસાવ્યું. રોમન શહેનશહતને તાબે મિસર આવતાં તેઓએ રોમન લશ્કર માટે ડાવણી અને કિલ્લા બંધાવ્યા, જેના ખંદીઓ રો પણ ઇબને અહેસાને જોયાં. ઈ. સ. ૬૪૧ માં અમર બિન આસે રોમન કિલ્લા અને ડાવણી ફતેહ કરી અરબ

અશકર માટે નવી ઊવણી અને મસજીદ બંધાવી, તે જગ્યા કુસતાન કહેવાય છે. આ જગા હાલના કેરો શહેરની ઉત્તરે આસરે એક માઇલ ઉપર છે. ખુ ઉમ્યાના વાલીઓ કુસતાનમાં રહેતા હતા. ખુ અબાસની સલ્તનત હસ્તીમાં આવી એટલે તેઓએ નવી ઊવણી બંધાવી જે અલ અશકર કહેવાય છે. અબાસી વાલીઓ ત્યાં આવી રહેતા હતા. અબાસી ખલીફ મુતાસિમના વખતમાં અરબોને લશકરમાં આગેવાન ન કરતાં તુરકોને સત્તા સોંપવાની રાજનીતી શરૂ થઇ, તે સમય અરબો કાપ્ટ ખ્રિસ્તીઓ સાથે મલી સામે થયા, પણ હાર્યાં, અને મીસર તુલુન ઓલાદના તુરક હાકિમોની સત્તામાં સોંપવામાં આવ્યું. એહેમદ બિન તુલુન ઇ. સ. ૮૭૩માં હાકિમ નિમાતાં તેણે અલ અશકરને તજ દઇ તેની બાબુમાંજ નવું શહેર અલ કતાઇ વસાવ્યું. ઇ. સ. ૯૦૦ની આસપાસ મિસરમાં ગળવાઓ થવા લાગ્યા તેને લીધે અબાસી ખલીફો મોકલેલાં લશકરે અલ કતાઇમાં આવેલો તુલુન હાકિમોનો મહેલ વિગેરે નાશ કીધો, અને મહમદ બિન તુગળ નામના તુરક સરદારને મિસરની હકુમત સોંપી, જેની ઓલાદ ઇકરીદી સુલતાનો કહેવાય છે. મહમદ ઇકરીદીના મોત પછી તેનો હબસી યુવાન, સાલાર કાઝર, સત્તાવાન થયો. કાઝરે મહમદના બેટા ઉનજુરને, તે પછી તેના બેટા અલીને સુલતાન બનાવ્યો, અને અલીના મોત પછી પોતે હાકિમ થયો. કાઝરે મોત વખત ઇબને યુરાતને ખરી સત્તા સોંપી ઇકરીદી સુલતાનની ઓલાદમાંથી મહમદ અબુલ ફવારિસને માદી ઉપર બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૯૬૯ ડિ. સ. ૩૫૭માં ફાતેમી ઇમામ મોઇઝના સાલાર બેહરે મિસર ફતેહ કરી ફાતેમી ઇમામોની સલ્તનત સ્થાપી, અને અલ કાહીશ વસાવ્યું. આ પ્રાચીન ઇતિહાસની ખબર મેળવવામાં, અને પુરોષના સમાજમયી ઉત્પત્તિ થયેલી અસરને પરીણામે નવા બંધાયેલા રસતાઓ, ઇમારતો, મહેલો, હોટેલો, હમામખાના, મ્યુઝીઅમ અને બાગો જેવામાં તેમજ તુલુન, મમલુક વિગેરે સુલતાનોની મસજીદો જેવામાં ઇબને અહેસાને કેટલોક વખત પસાર કીધા. જામે અલ અઝહર અને જામે અલ હાકિમીની પણ મુલાકાત લીધી, ઇબને અહેસાન ઉમર એદી અને તેના બીજા મિત્રો સાથે વિદ્યાશાળની વાતો પણ કરતો રહ્યો હતો. આ મિત્રોમાં મિ. એમદન નામનો એક જરમન હતો. જે મિસરના પ્રાચીન ખંડીઓની તપાસ માટે ત્યાં આવ્યો હતો. બીજો શરીફ હમુદ હતો, કે જે મેરાકકોના સુલતાન ઇદરીસ બિન ઇદરીસના બેટા ઉમરની ઓલાદમાંથી, એટલે કે ઇદરીસી નસલમાંથી હતો. ત્રીજો મિત્ર મુખતાર કયાબી નામનો મિસરનો રહેવાસી હતો. એ મિત્રો

કોઇ વખત મિ. એમદનની હોટેલમાં, તે કોઇ વખત મુખતાર કબાબી કે શરીફ હમુદને ત્યાં અથવા ઉમર બેદીને ત્યાં મળતા હતા.

ઇબને અહસાન—રશીક ઉમર તમે કહો છો કે ફાતેમી ઇમામે કરમતી ઉસુસ માનનારા ન હોતા, પણ અમે કરમતીઓ તેઓને ઇમામ માનીએ છીએ. તમે તમારૂં કહેવું સાબિત કરી આપશો ?

ઉમર ખીન અલી—એ સાબિત કરવું મુશ્કેલ નથી કે કરમતી, આતેની વિગેરે અનેક ફિરકા ઉત્પન્ન કરનારા ફાતેમી ઇમામોના ફરી ગએલા હુજ્જો અને દાઇઓ હતા. ઇમામ અબ્દુલ્લાહ અલ મહેદી, કે જેણે ઇફ્રીકીઆમાં ફાતેમી સલ્તનત સ્થાપી તેના આપદાદ સિરીઆમાં મસતૂરીન ઇમામે તરીકે રહેતા હતા. એ મસતૂરીન ઇમામોથી ફરી ગએલા હુજ્જોએ કરમતી ફિરકા ઉત્પન્ન કર્યો છે. તવારીખમાં નજર કરવાથી જણાશે કે, અબ્બાસી ખલીફ મુતાદીદના વખતથી, સીરીઆમાં, કરમતીઓ અબ્બાસી ખલીફની સામે લડતા જાહેર થયા. તે વખત ઇમામ અબ્દુલ્લાહ અલ મહેદીના પિતા, અને તે પછી ઇમામ મહેદી પોતે, યમનમાં અને ઇફ્રીકીઆમાં સલ્તનત સ્થાપવાની કોશિશ કરતા હતા. સીરીઆ, બહરેન, યમન અને ઇફ્રીકીઆમાં કરમતી. આતેનીઓ, તાલીમી, વિગેરે નામથી ઓળખાતા ફિરકાઓ, ખલીફ મુતાદીદ અને મુકતફીના વખતમાં, અબ્બાસી સલ્તનત સામે લડતા રહ્યા, જેને પરીણામે ખલીફ મુકતફીના મોત પછી, ખલીફ મુકતદીર અબ્બાસી ખિલાફત ઉપર આવ્યો તે વખત, ઇફ્રીકીઆમાં ફાતેમી ઇમામ અબ્દુલ્લાહ અલ મહેદી પોતાની સલ્તનત સ્થાપી શક્યા, હિ. સ. ૨૯૭ ઈ. સ. ૯૦૯ માં ઇમામ મહેદીએ ઇફ્રીકીઆમાં સલ્તનત સ્થાપી, અને કેરવાન શહેરને પાયતખ્ત બનાવ્યું. તે પછી તેમણે મિસર તાબે કરવા કોશિશ કીધી, અને સિરીઆમાં કરમતીઓ અબ્બાસી સલ્તનત સામે લડતા રહ્યા. ઇમામ મહેદીના બેટા, કાએમ, મિસર તાબે કરવા કોશિશ કરતા હતા, તે સમય અબ્બાસી ખલીફ તુલુન ખાનદાનના સુલ્તાનને મિસરની હકુમત ઉપરથી ખસેડી મહમ્મદ ઇફ્રીકીદીને મિસરનો હાકમ કરી મોકલાવ્યો. ઈ. સ. ૯૩૪ માં ફાતેમી ઇમામ કાયમ ગાદી ઉપર આવતાં તેમણે મિસર તાબે કરવા કોશિશ ચાલુ રાખી. તે વખત કરમતીઓ અને આતેનીઓ સીરીઆ, બહરેન, વિગેરે તરફ અબ્બાસી ખલીફની સામે લડતા રહ્યા હતા. ફાતેમી ઇમામ મનસૂરના વખતમાં પણ કરમતીઓ અબ્બાસીઓ વિરુદ્ધ

લડતા હતા. ઇ. સ. ૯૬૯ માં ઇમામ મોઝઝ મિસર તામે કરી શક્યા. તે પછી તરતજ તેમણે ફાતેમી સાક્ષાર જોહુરને સિરીઆમાં કરમતીઓને તામે કરવા મોકલાવ્યો. એ ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે, ફાતેમી ઇમામો અને કરમતીઓ વચ્ચેનો સંબંધ રહ્યો ન હતો. ફાતેમી સાક્ષાર જાફર બિન ફલાહે દિમશક તામે કીધું તેની સામે કરમતી હુજત અલ હસન બિન એહમદ અલ આઅસમ લડતો હતો, અને એ કરમતી હુજતને અબાસી ખલીફનું લશકર મદદ કરતું હતું. જાફરની હાર થતાં, કરમતી હુજતે દીમશક તામે કરી, અબાસી ખલીફના નામનો ખુતબો પઢાવ્યો. કરમતી હુજત હસન અલ આઅસમે તે પછી પેલેસતાઇન અને મિસરનો થોડો ભાગ પણ તામે કીધો, પણ છેવટે તેને કાએદ જોહુરે હરાવ્યો. ઇ. સ. ૩૬૫ ઇ. સ. ૯૭૫ માં મિસરની સલ્તનત ઉપર ફાતેમી ઇમામ અઝીઝ બિદલાહ અ.વ્યા. તેના વઝીર આઝમ બેકમ બિન કીલીસે કાએદ જોહુરને ફરીથી સિરીઆમાં પેદા થએલા ફસાદ દબાવી દેવા મોકલ્યો. તે વખત કરમતીઓ તુરકોની સાથે લઇ ફાતેમી ખલીફની સામે લડતા હતા. કાએદ જોહુર તેઓ સામે ન ફાવતાં, ઇમામ અઝીઝ બિદલાહએ પોતે લશકરની સરદારી લીધી, કરમતીઓને હરાવ્યા, અને તુરક સરદાર અફતકીનને માફી આપી મિસર પોતાની સાથે લાવ્યા. આ બનાવો અને તે પછીના બનાવો ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે, ફાતેમીઓ અને કરમતીઓ એક બીજા સાથે વખતો વખત લડતા રહ્યા હતા. એ દેખીતું છે કે કરમતી, આતેની વિગેરે ફિરકાની ઉત્પત્તિ કરનારા હુજતો પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જાળવી રાખવા કાશિશ કરતાં હતા. તે સમય કરમતીઓ, આતેનીઓ, અને ફાતેમી ઇમામો વચ્ચે અવાર નવારે લડાઇઓ થતી રહેતી હતી. દુનયામાં આવા ફિરકાઓ અને મત મતાંતરો ઉભા કરનારાઓ સ્વાર્થ અને રાજદારી સત્તા હાથ કરવાની લાલચથી વધારે પ્રેરાય છે. ફાતેમી ઇમામો ધર્મની ખાતમા ધણાજ ઉદાર હતા. જેમકે ફાતેમી ઇમામ અઝીઝ બિદલાહના વખતમાં કેટલાક વરસ વઝીર આઝમ નેસટારીઅસનો જેટો જસસ નામનો ખ્રિસ્તી હતો, અને સિરીઆનો વાલી મનાસેહ બિન અમરાહામ નામનો યહુદી હતો. ઇમામ હુકેમ બે અમ-રિદલાહની હકુમતની શરૂઆતમાં વઝીર બરજુવાન સ્લેવ જાતનો હતો. ઇમામ મુસતનસેરના વખતમાં પણ અબૂ સઅદ અને ઝફકીઆ બિન જોસફ અલ ફલાહી નામના યહુદીઓ વઝીર પદ ભોગવી ગયા. આ બનાવો ઉપરથી તમે જોશો કે જે કરમતીઓ ફાતેમી ઇમામોના ખાત અને હુજત

હોવાનો દાવો રાખતા હતા, અને જમહૂરને તેવું સમજવતા હતા, તેઓ વખતો વખત એ ઇમામો સામે લડતા રહ્યા હતા. એથી સાબિત થાય છે કે કરમતી આખ અને હુજતોના દાવાઓ ભુકા હતા. તેઓએ ફતેમી ઇમામોના નામને હથીઆર બનાવી પોતાનો ભુકો ફિરકો ઉભો કીધો હતો. ફતેમી ઇમામો ધણીજ ઉદાર રાજનીતીના હતા, તેમજ ફતેમી ઇમામોએ મુતઝહ્હીત વિદ્વાનોને આસરો આપ્યો હતો, તે ઉપરથી કહી શકાય કે, તેઓ મુતઝહ્હીત ખ્યાલના હતા.

મુખતાર ક્યાખી મારા મિત્ર ઉમર પોતાના વિચારોમાં ગલતી કરે છે. ફતેમી ઇમામોની રાજનીતી ધણી ઉદાર હતી, પણ તે ઉપરથી તેઓના ધર્મ સંબંધી મત બાંધી શકાય નહીં. ફતેમી ઇમામો વિષે ધણાઓએ ધણી ગપો હાંકી છે. દાખલા તરીકે ઇમામ હાકેમ બે અમરિલ્લાહના સંબંધમાં પણ ધણી ગપો તવારીખ લખનારાઓ લખી ગયા છે. સુલતાન એહમદ બિન તુલૂન, તેમજ મહમદ બિન તુગજ ઇકશીદીએ, રખતને સંતાપ થાય તેવા એલછા ભરેલા હુકમો બાહર પાડ્યા હતા, તેની ચોખી સાખીનીઓ હોવા છતાં, વેરલાવથી, એ આક્ષેપો ઇમામ હાકેમ બે અમરિલ્લાહને લાગૂ પાડવામાં આવે છે. બીજી તરફ જેતાં ઇમામ હાકેમ બે અમરિલ્લાહ વિદ્વા અને સોધખોળને બીજા કોઇ પણ ફતેમી ઇમામ કરતાં ઓછું ઉત્તેજન તો નથીજ આપ્યું. બલકે કેરો શહેરમાં શાહી લાયબ્રેરી માટે એક આલાદ-રજનનું કીમતી મકાન તેમણે બંધાવ્યું, અને તેમાં પૃથ્વીના દરેક ભાગમાંથી સાહિત્ય ભેગું કરી પુસ્તકો લાવી રાખ્યા. પૃથ્વીની જુદી જુદી ભાષા, અને જુદા જુદા ધર્મ અને જ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો એ કુતુબખાનામાં ભેગા કરવામાં આવ્યાં હતાં, એટલુંજ નહીં પણ તેના અરબી ભાષામાં ભાષાંતર કરવા વિદ્વાનોને રોકવામાં આવ્યા હતા. એ કુતુબખાનું આમ લોકો માટે ખુલ્લું હતું. ગમે તે દેશ કે ધર્મનો માણસ એ કુતુબખાનામાં બેસી કોઈ પણ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરી શકે, અને નક્ક કરનારને કાગલો વિગેરે મફત આપવામાં આવતા હતા. બગદાદ અને કેરોનું કુતુબખાનું તે જમાનામાં દુનીયામાં મશહૂર થયાં હતાં. કેરોનું એ કુતુબખાનું ફતેમી ઇમામ મુસતનસિર બિલ્લાહના વખતમાં, તેમના હબશ અને તુરક સાલારો વચ્ચે ફિસાદ પેદા થયો તેને પરિણામે, આગ અને લૂટથી ઘણું ભાગે નાશ પામ્યું. મુસતનસેર બિલ્લાહ હબશ સરદારોને આગેવાની આપવાથી તુરક સરદારો ઉથકેરાયા, અને ફિસાદ પેદા થયો. તુરક સાલાર નસર ઉદ દોલાએ શાહી મહેલો લુટ્યા તે વખત એ

કુતુખખાનું લગભગ નાશ પામ્યું. હાકેમ બે અમરિદ્લાહની દરબારમાં ઇબને યુનુસ, વિગેરે પ્રખ્યાત થએલા વિદ્વાનો હતા, જેઓને ઘણી મદદ અને ઉત્તેજન મળતું હતું. એ બતાવે છે કે ફાતેમી ખલીફ હાકેમ બે અમરિદ્લાહ પણ વીઘા કળાને ઉત્તેજન આપનારા હતા. પણ આ બધા ઉપરથી તેઓના ધાર્મિક મત વિશે આપણે અનુમાન બાંધી શકીએ નહીં. આપણે કહી શકીએ નહીં કે તેઓ અહેલુલ્લ ઇત્તેઝાહનો મત ધરાવતા હતા. આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક શીરકાઓએ ફાતેમી ઇમામોના નામોને પોતાના હધીઆર બનાવી શુકયા છે. નુસેરીઓ કહે છે કે અલી ઇબને અબી તાલિબને માનનારા આ દુનયામાં ફક્ત તેઓજ છે. ઇશના અશરીરીઓનો દાવો છે કે, ઇમામ જન્મર અરસાદિક પછી તેઓના જે ઇમામો થઇ ગયા, તે બધા અલી ઇબને અબીતાલિબનાજ વિચારો અને શરીઅત ઉપર હતા, અને તેઓનો ફિરકા હાલ જે મત ધરાવે છે તેજ સહી છે. નિઝારીઓ તેઓની વિચિત્ર માન્યતા માટે પણ એવુંજ કહે છે, અને એવોજ દાવો રાખે છે. દરૂઝ લોકો પણ એવીજ ફલીલો આપવા બાહર પડે છે. કરમતીઓના દાવા પણ તેવા છે. બાતેનીઓ પણ તેમજ કહે છે. નુસેરીઓ અલીને માટે, ઇશના અશરીરીઓ મહમદ અલ માહદી નામના બાળક માટે, નિઝારીઓ તેઓના હાઝર ઇમામ માટે, દરૂઝો હાકેમ બે અમરિદ્લાહ માટે, જે મત ધરાવે છે તે એક બીજાથી કેવા ઉઘટા મુલટા છે તે તપાસો. તે અને દરૂઝો અને કરમતીઓએ મળદ અને મઆદની બાબતમાં જે બેળસેળ સિદ્ધાંતો ઉભા કરી દીધાં છે તેને પણ આપણે ફાતેમી ઇમામોની માન્યતા અથવા શીક્ષણ કહી શકીએ નહીં. એજ રીતે મુતઝલ્લીત વિધવાનો અને મુતકલ્લેમીન વિધવાનો પણ સિદ્ધાંતની દરેક બારીકીઓમાં એક મતના ન હતા.

શરીફ હુમદ—મિત્ર કબાખીનું કહેવું ખરું છે. અમે પણ ફાતેમીઓ છઈએ. ફાતેમાના વહાલા ફરજંદ હસન તેના બેટા હસન, તેના બેટા અબ્દુલ્લાહ અલકામીર હતા. અબ્દુલ્લાહના બેટા મહમદ અમીર ખવાસના, નેક તબીઅત, અને ચોખ્ખા સ્વભાવના હતા તે સખબ તેમને મહમદ અન નફસ અઝ ઝકીબા કહેતા હતા. અબ્બાસો ખલીફ અબુ જન્ફર અલ મનસૂર ગ.દી ઉપર આવતાં તેણે અબ્દુલ્લાહ અને તેના ફરજંદોને દુખ શઃ કીધું અબ્દુલ્લાહને કેદ કીધા, અને તેના બેટા મહમદ અને ઇબરાહીમ માર્યા ગયા, ત્રીજા બેટા ઇફરીસ મગરિઅ તરફ હિજરત કરી ગયા, અને ઇફરીસી સલતનત સ્થાપી તેઓ પણ ફાતેમી ઇમામો છે, અને તેઓની

ઝોલાદમાંથી હોવાથી હું પણ ક્રાંતેમી ઝોલાદ છું એમો અસહાયુલ અદલ વત્તોહીદ છઇએ. મહેરબાની કરી એમોને મુતઝહ્લી ન કહો. એ બદનામ એમોને હસનઅલ યશરીએ આપ્યું છે. વાસિલ બિન અતા, જે ઇમામ બહર અરસાદેકના શાગીરદ હતા, તે હસન અલ યસરી પાસે અખખાર શીખવા જતા હતા, પણ જ્યારે તેણે હસન અલ યસરીના ખ્યાલોમાં નુકસાન જોયું તે વખત તેનાથી અલગ થઇ ગયા, તે સમય નવાસિય લોકોએ એમોને એ નામ આપ્યું છે. હસન અલ યસરીને સુન્નત જમાત આલિમ માનતી હશે, પણ એમો તો તેને નવાસિય માનીએ છીએ. મીસરના ક્રાંતેમીઓના મતથી હું વાકેફ નથી, પણ અસહાયુલ અદલ નામથી ઝોજખાતા બધા વિધવાનો એકજ મતના ન હતા.

મુખતાર કુઆબી—હું પણ તેજ કહું છું, તે સમય ક્રાંતેમી ઇમામો કયા મુતઝહ્લીત મતના હતા તે તમો કહી શકો નહી. જેહરના સંબંધમાં અસહાયુલ અદલ વ તોહીદના એક વિદ્વાન અયુ રશીદ સમદ બિન મહમદ બિન સદીદ નિસાયુરીએ કીતાબુલ મસાએલ નામનો કિતાબ લખ્યો છે, તેના, અયુબકર અલ બકીલાનીના, અને તે પછીના વિધવાનોના મત સમજાવવા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલો એક લેખ તમોને વાંચી સંભળાઉં છું, જે ઉપરથી તમો જોશો કે વિધવાનોના મત વચ્ચે કેટલો તફાવત છે.

The atom, or, as it is commonly called, the substance (al-johar) possesses in itself (johar fard), as the attribute involved in its very essence, the capacity of filling space (Tahayyaz) The substances are of cubical form, and they are all of the same sort. Hence the only real difference among them lies in the fact that each occupies a definite portion of space (Hayyiz) Besides existance and spatiality, each has likewise a certain range (Jiha) or spatial persistence, by means of which others are prevented from usurping its position. Finally the substance have the property of assuming accidents, in virtue of which they are qualitatively determined.

These substances move in empty spaces, and interact by pressure and impact. The proof of this is sought

not merely on deductive lines, but by way of simple experiments. According to the older form of atomism, as set forth by Democritus, NOTHING is no less a fact than SOMETHING and by "nothing" in this case was meant simply empty space. As a result of the infusion of later theories, however, this idea is wholly discarded in Islam, and the states of BEING and NOT-BEING are distinguished as existing in the substance itself. Or in other words, even the non-existent as something known, i. e. distinguished from something else, is possessed of substantiality.

The essence of atom, or substance, is independent of its existence a statement which probably means that such essence might form the content or object of the Divine thought or of human knowledge. The substances are not created by God; He simply brings them into existence, or lets them come forth. When they have attained the status of actual being, they have certain necessary modes of existence (akwan) such as motion and rest, union and separation. Other accidents again are contingent, i. e. each several substance may assume an indefinite number and variety of accidents so long as these are not mutually antagonistics.

The substance and the bodies they go to constitute are endowed with duration in time. Their annihilation—the cessation of their existence is possible, but only in their totality, i. e. only if the whole were to pass away at once.

Such, apart from insignificant differences of view, was the theory of the thinkers of Basra school of

thought. The Scholars of Bagdad differed in many ways. A most comprehensive account of their doctrine is given by Maimonides and it is largely on his description that the following outline is based.

The entire world of which God is the absolutely free Creator, consists of indivisible substances or atoms, and their accidents. These substances, taken separately, are mere points, they have no magnitud or extension, and are thus imperceptible to sense. They have their hayyiz, or natural position, which however, in contradiction to makan, does not involve quantity or spatial magnitud. Only by aggregation do the infinitesimal substances become spatially extended bodies occupying the tri-dimensional makan. By union or by separation of substances which are all of the same kind-bodies are produced or dissolved. What is true of space holds good also of time. The latter is generated by the combination of points of time or moments (anat) Motion also, like space and time, is discontinuous.

Every individual substance possesses at all times a large number of accidents. Some thinkers even hold that it possesses all possible positive accidents or their oppsites. Negative states, or privations, in fact, are just as truly accidents as positive states. Death as well as life, ignorance no less than knowledge, etc. Life, feeling, thought—in a word, the soul—are quite consistently classed amongst the accidents. Some writers regard the soul as belonging to all the atoms of the body, while others are of opinion that it is composed of finer atoms, or again, that the soul and the mind appertain to only one particular atom in the body.

No accident can subsist for more than an instant, and as the substance is inseparable united with its accidents, the measure of its persistence likewise shrinks to a moment of time. Now, since the entire aggregate of spatial points which constitutes the world can maintain itself only for a moment, it must follow that the world is created anew by God every instant. There is no such thing as causal connexion or natural law, nothing save the arbitrary act of an omnipotent Creator, to whom being and not-being are alike. God creates as many worlds one after another, as He chooses, and when He ceases to create any more, what He then really creates is Nothing.

આ લેખ ઉપરથી જોશો કે મુતઝદ્દીન વીધવાનો વચ્ચે પણ ફેટલો મત બેઠે હતો. મિત્ર ઉમર તમો કહી શકશો કે ફાતેમીઓનો મત કયા મતને મક્કતો હતો ?

ઉમર બીન અલી—તમોએ જે લેખ વાંચ્યો તેમાં અસહાયુલ અદલ વત તોહીદના મત સાથે બીજા મુતઝદ્દેભીનના મત પણ શામેલ છે. આપણે એ સંબંધી કેઇ બીજા વખત વાદવિવાદ કરીશું, કારણ કે એ વાદવિવાદ માટે આપણને બારીકીઓમાં ઉતરવું પડશે.

મકરણુ ૨૩

ફાતેમી ઓલાહ. શરીફો. ઇબને તુકેલ. તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર
વાદ વિવાદ

કેશોમાં આજે તે મીત્રો ફરીથી ભેગા થયા હતા, તેઓએ શરીફ હમુદને ઇદરીસીઓની તવારીખ પુછી, જેના જવાબમાં શરીફ હમુદે જણાવ્યું કે:-

શરીફ હમુદ—તમો કદાચ જાણતા હશો કે અમારા દાદા ઇદરીસ, કે જેણે મગરીબ તરફ હીજરત કીધી તે, મક્કાથી ફક્ત એક ગુલામ રાસીદને સાથે બર્ષ ગયા હતા સફર દરમિયાન અસહાયુલ અદલ વત તોહીદ

ઇતેકાદના આજેવાનો તરફથી તેમને છુપી મદદ મલતી રહી. મોરારકકો પહોંચતા તેમણે બરબર સરદાર ઇસહાક બીન મહમદની મદદથી ઇદરીસી સક્ષતનત સ્થાપી. બની ઉમયયા, જેઓ નામનાજ મુસલમાન હતા, તેઓ બહેલીરતના ખ્યાલાતોની અસરના સખખ જખારીઆ મતને ઉતેજન આપતા હતા. જખારીઆ મતમા સીફતી ખ્યાલાતો શામેલ થતાં, બની ઉમયયાના ખલીફાઓ સીફતીઆ મત ધરાવવા લાગ્યા. તેઓ ખુદાતઆલાને સીફતી લાયુ પાડતાં, અને કહેતા હતા કે, હરએક ઇનશાન જે કંઈ કરે છે તે નસીબમાં લખાયલું હોય છે તે પ્રમાણે કરે છે. હુસેન અ. સ. ના કાતેલોએ જે કીધું તે નસીબમાં લખેલી હતું તે પ્રમાણે થયું, તે સખખ કાતીલો જવાબદાર નથી. બની ઉમયયાના આખર વખતમાં અને અખાસી ખલીફાઓની શરૂઆતમા, મુશખ્ખાહા મત વધેનો ગયો. તેઓ અલ્લાહને તશવીહ લગાવતા હતા. ફક્ત શીઆએ અહેલે બેત આવા વીચારથી પાક હતા. અમારા દાદા અલી ઇબને અખીતાલીબ નેદબુલ અન્નાગ અને બીબ ખુતબાઓમા સાફ સમજવડી ગયા છે કે, અલ્લાહતઆલા કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જેને તશવીહ લગાવીને કે સીફત લગાવીને ઝોળખી શકાય અલ્લાહતઆલા ફાએલ (Primal cause તત્કારણ ૩૫) છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી થતો કે અલ્લાહ હાલ ચાલ કરે છે. અમારા ઇમામ મહુમદ ખાફેર અને ઇમામ જાફેર અસ સાફેકે પણ એજ શીક્ષણ આપ્યું છે. મતલબ કે શીઆએ અહેલે બેત સીફતીઆઓ અને મુશખ્ખાહાઓના ખ્યાલાતોથી દુર હતા, તે સખખ નવાસીબ લોકો તેઓને અહેલુલ ઇતેઝાલ કહેવા લાગ્યા. વાસીલ બીન અતા હસન અલ અસરી પાસે અખખાર શીખવાં જતા હતાં, પણ વાસીલ બીન અતાએ હસન અલઅસરીના ખ્યાલાતોમાં નુકસાન જોયું, તે સખખ તેનાથી અલગ થઈ ગયા, તે સખખ નાવસિખ લોકોએ એમને અહેલુલ ઇતેઝાલ અથવા મુતઅલ્લી યાને અલગ થઈ જનારાઓ એવું નામ આપ્યું છે. પણ અમે અસહાયુલ અદલ વત તોહીદ છઈએ.

મિ. એમદન—મોરારકો અને એ તરફના દેશોમાં શોરફાઓ ધણા છે. શું તે બધા ઇદરીસી ઓલાદના છે ?

શરીફ હુમુદ—નહી. ઇદરીસના લાઇ મહુમદ, જે નફસ અઝ ઝકીઆ નામથી મશહુર છે, તેની ઓલાદના શોરફાઓ પણ છે. ઇદરીસી શોરફાઓ અને નફસ અઝ ઝકીઆની ઓલાદ હુસની શોરફાઓ કહેવાય છે. તે ૭૫-

રાંત હુસેની ઓલાદના શોરકાઓ પણ ધણા છે. જેઓ કાદરી શોરકાઓ કહેવાય છે તેઓ અબદુલ કાદર જીવાનીની ઓલાદ છે, કે જેઓ પોતાને અમારા દાદા હસન બિન અલીની ઓલાદ માને છે, પણ અમો તેઓને એ ઓલાદના માનતા નથી. મોરાકકોમાં અમારા દાદા ઇદરીસે (બિન અબદુલ્લાહ અલ કામિલ બિન હસન બિન હસન બિન અલી અમિરૂલ મુઅમેનીન) હિ. સ. ૧૭૨ ઇ. સ. ૭૮૮ માં ઇદરીસી સલ્તનત સ્થાપી, જે ઇ. સ. ૯૨૨ માં મિકનસા બરબર લોકોના ફસાદના સળગ તૂટી પડી. મગરિબ તે પછી ઇ. સ. ૧૦૫૬ માં લમતુના બરબર સરદારો, કે જેઓ અલ મુરાબિતીન કહેવાય છે, તેના હાથમાં ગયું. તમો તેઓને અલ મોરેવિદ કહો છો તે પછી ઇ. સ. ૧૧૩૦ માં મગરિબ ઇબને તુમારતની ફાશિશથી મસમુદા બરબર લોકોના હાથમાં આવ્યું, કે જેઓની સલ્તનત અલ મોહિદ, અથવા મુવાહિદ દીનની સલ્તનત કહેવાય છે. તે પછી ઇ. સ. ૧૨૬૯ થી બની મરીન અને વતાસા બરબરોની હકુમત કાયમ થઇ. તે પછી ઇ. સ. ૧૫૪૪ થી મહમદ નફસ અબ્દુલ્લાની ઓલાદમાંથી હસન અલ દાખિલ અને એદાનની ઓલાદના શરીફની હકુમત કાયમ થઇ, જેઓ હસની શરીફ અને ફિલાલી શરીફ કહેવાય છે. ફિલાલી શરીફની હકુમત હજી ત્યાં ચાલે છે. પણ તે નામનીજ છે. મોલાઇ યુસુફ પોતાના મહેલમાંજ મોજ કરે છે, ખરી હકુમત ફેન્ય લોકોના હાથમાં છે.

ઇબને અહેસાન—ઇબને તુમારત અને ને પછીના મગરિબના સલ્તાનો અલ મોહિદ કહેવાય છે તેનું શું કારણ? સાધારણ રીતે તો ફક્ત બનુ ફાતેમી તોહીદના અહેલ કહેવાય છે.

શરીફ હુમુદ—મગરિબમાં [મોરાકકોમાં] ઇદરીસી સલ્તનત મિકનસા બરબરીઓના ફસાદના સળગ તૂટી પડવા લાગી, તે જમાતમાં ટ્યુનિસમાં અગલબી સલ્તનતને મહેદી બિલ્લાહે ફતેહ કરી ફાતેમી સલ્તનતની શરૂઆત કીધી. બરબરોના હાથમાં મગરિબ જવા પછી તે ફાતેમીઓના હાથમાં આવ્યું. ઇ. સ. ૯૬૯ માં ફાતેમી ઇમામ મોહિઝ બિલ્લાહે કેરો શહેર વસાવી તેને પાયતખ્ત બનાવ્યું, અને મગરિબ સનહજા બરબર સરદાર યુસુફ બુલૂકીનના હાથમાં આવ્યું. ફાતેમી ઇમામ મગરિબથી દૂર થતાં ટ્યુનિસમાં યુસુફ સ્વતંત્ર થયો, અલજબરસમાં બનૂ હમાદ સ્વતંત્ર થયા, અને મોરાકકોમાં અલ મુરાબિતીન બરબરોની સત્તા થઇ. મગરિબમાં મુસ્લિમ

જમાતના ઇમામ માલિક બિન અનસના વિચારો ફેલાવા લાગ્યા, અને ફતેમીઓની ફિલસુફી નાશ પામવા લાગી. કલામેશરીફમાં અલ્લાહ તઆલાના અરશ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ એ લેવામાં આવ્યો કે, અલ્લાહનું જીસમ છે, અને તે તખત ઉપર આવીને બેસશે, અથવા બેઠેલા છે. ગોયા બની ઉમ્યાનો જમાનો ફરીથી આવ્યો હતો, લોકો જબર અને સિક્કતને માનવા લાગ્યા હતા, અને મુશબ્બાહા થઇ ગયા હતા. ઇમામ અબિરના વખતમાં ઇબને તુમારત સિકંદરીઆ અબ્યાસ માટે આવ્યો, ત્યાંથી તે મગરિય તરફ ગયો, અને અલ્લ મુરાબિતીન સુલતાનોના તજસીમના વિચારો વિરૂધ્ધ શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. તેને અબ્બદુલ્લ મુમિનની મદદ હતી. તે પછી મસમૂદા બરબર કબીલાની મદદથી ઇબને તુમારતે મોરાકકો, અલજરીઆ વિગેરે ફતેહ કરી નવી સલ્તનત સ્થાપી, જે મુવાહિદ અથવા અલમોહિદ સલ્તનત કહેવાય છે. ઇબને તુમાર પછી ગાદી અબ્બદુલ મુમિનને મળી, જેણે મુરાબિત સલ્તનતનો અંત લાવી સ્પેનના કેટલાક ભાગ ઉપર પણ હકૂમત કાયમ કીધી. ઇબને તુમારતે તેના હાથમાં સત્તા આગ્યા પછી પોતાને મહેદી જાહેર કીધો હતો. અબ્બદુલ મુમિને પણ સલ્તનત હાથમાં આગ્યા પછી પોતાને ખલીફ અથવા અમીરૂલ મુઅમેનીન જાહેર કીધો. અબ્બદુલ મુમિનના મોત પછી સલ્તનત અબૂ યાફૂય યૂસફને મળી, કે જેની દર-બારમાં ઇબને તુફેલ આવી રહ્યો હતો.

ઇબને અહેસાન—ઇબને તુફેલની વિરૂધ્ધતા વિશે મેં ઘણું સાંભળેલું છે, પણ તે બધું ઉપર ટપકથી. મહેરબાની કરી તમે એ વિષે કંઈ બબર આપશો.

શરીફ હમુદ—ઇબને તુફેલનું નામ અબૂ બકર મહમદ બિન અબ્બદુલ મલિક હતું, અને તેમનો જન્મ સ્પેનમાં ગરનેડાની નજદીક થયો હતો. સુલતાન અબૂ યાફૂય યૂસફ ઉપર તેની લાગવગ ઘણીજ હતી, જે સબખ વિદ્વાનોનો ઘણો આસરો મહત્તો હતો. ઇબને રૂશદ, જે યૂરોપમાં એવરેસસ કહેવાય છે તેને, ઇબને તુફેલની શિક્ષારસથી સુલતાને મદદ આપી, અને હિં સં ૫૭૮ માં સુલતાનના હકીમની જગા આપી. ઇબને તુફેલ તેના કિતાબ હય બિન યકઝાનના સબખ મશહર છે.

ઉમર બિન અત્રી—એ એક અજબ કિતાબ છે. જે અસરાર અલ્લ ફિકમાં અલ ઇશારાકીયા નામથી પણ ઓળખાય છે. મેં તેનો થોડો અભ્યાસ

કીધો છે. ખુબી એ છે કે, એ હિકમતનો કિતાબ વાર્તાના રૂપમાં લખવામાં આવ્યો છે, કે જેથી તેનો અભ્યાસ સહેલ થઈ પડે. હુય ઇબને યકઝાન, એટલે કે એક જીવતો અલ્લાહનો બંદો, એક બેટ ઉપર બાળક અવસ્થામાં આવી પડે છે, હરજીનું દુધ પી તે મહોટો થાતાં તેને તેની નગ્ન હાલતનો ખ્યાલ થાય છે, એટલે ઝાડના પાતરાંઓથી તે પોતાની શરમને ઢાંકે છે, તે પછી ઇનસાનમાં રહેલી શક્તિઓનો તેને કેવી રીતે અનુભવ મળતો રહે છે, અને એક પછી એક વિચારો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઘણી સરસ બાબતો વર્ણવ્યું છે. ખનીજ, વનસપતી અને જાનવરોનું તેને જ્ઞાન થતાં, તે આકાશ તરફ નજર કરે છે; અને ચાર અરકાન, સિતારાઓ, અને અફલાકનું જ્ઞાન મેળવે છે. પછી તે તોહીદ શિખે છે, અને પોતાના નફસની તરફ નજર કરે છે, અને મનન કરવા લાગે છે. તે પછી વહયે થએલા મઝહબને માનનાર એક શખસ, જેનું નામ અસલ છે, તેની મુલાકાત થાય છે. અસલ હુયને પાસેનાં ગામના રાજા સલમાનની મુલાકાત લેવા સમજાવે છે તેને પરિણામે તેઓ સલમાનની મુલાકાત લે છે, કે જેના મઝહબી વિચારો ફક્ત તનઝીલ ઉપર આધાર રાખતા હતા. એ રીતે હુય જે તાઝદ અને અનુભવથી શિખેલો છે, અસલ કે જે તાવીલ ઉપર આધાર રાખનાર છે, અને સલમાન કે જે તનઝીલ ઉપર આધાર રાખે છે તેઓ વચ્ચે વાદવિવાદ થાય છે, અને હુકીકત તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તેઓ ઉતરે છે.

મિ. એમદન—એ પુસ્તકના જરમન, ડચ, ફ્રેંચ, સ્પેનીશ, અંગરેજી, હિબ્રુ વિગેરે ભાષામાં તરજુમાં થયા છે. મેં તેની અંગરેજી ભાષામાં એક નોટ લખી છે તે તમેને વાંચી સંભળાઉ છું.

This philosophy is really that of the neo-platonic scholasticism in its most mystic form. IBN TUFAIL expounds it in a progressive fashion with great skill, by taking the case of a well endowed man with an inclination for speculation, who is placed on an island from childhood, and here discovers philosophy from his sheer force of reason, and step by step constructs the whole Muslim neo-platonic system for himself. This man, as the symbol of reason, bears the name

HAIY "the living", IBN YAKZAN "son of the wakeful one" i. e. God; at the end of the story SALAMAN and ASAL appear who also have symbolic meaning.

The names HAIY, SALAMAN and Asal or Absal were not new in philosophic literature. AVICENNA had already written a mystic allegory entitled HAIY B. YAKZAN, and this work, which was well known in the middle ages, was also imitated by IBN EZRA.

The following is a synopsis of IBN TUFAYL'S romance. The book begins with an introduction which gives an interesting survey of the history of muslim philosophy. In it IBN TUFAYL praises his predecessors, notably IBN SINA (avicenna), IBN BADJIDJA, and AL GEAZAL; and gives as the purpose of philosophy, according to the interpretation of the mystic scholastics, the acquisition of union with God, i. e. reaching a state of happiness and clear vision, where truth is no longer obtained by a process of deduction, but is recognised intuitively. Now follows the story of the novel. A boy is born, without a father, on a lonely island, or put on the sea by a princess in neighbouring island, and carried by the current to it. The possibility of spontaneous generation by the fermentation of the earth with moderate heat as fully discussed. A gazelle feeds the boy and becomes his first teacher. when the latter grows up a little, he notices that he is naked and unarmed unlike the animals he meets. He covers himself with leaves, and arms himself with a stick, and thus recognises the importance of his hands. He now becomes a hunter, and his arts make further progress, for example he replaces

the scanty coverings of leaves by an eagle's skin. In the meanwhile the gazelle which had brought him up becomes old and ill, this troubles him and he seeks the cause of the evil. For this purpose he studies himself and thus becomes conscious of his senses, thinking that the evil is in the breast, he has the idea of making an opening in the side of the animal with a sharp stone, by this experiment he becomes acquainted with the heart and lungs; but also he gets his first notion of an invisible thing that has escaped, thing that constitutes individuality more than body. When the body of the gazelle begins to decay HAIY learns from the ravens how to bury it.

By chance he discovers fire dead trees catching fire through the rubbing of the branches; he brings the fire to his dwelling and keeps it going. This discovery induces him to reflect on this visible fire and the animal warmth which he has noticed in living creatures; as a result he dissects other animals. His skill makes further progress; he clothes himself in skins, learns to spin wool and flax, and make needles; swallows show him how to build a house, and he teaches birds of prey to hunt for him, and learns to use eggs of birds and the horns of cattle etc. This part of the novel forms a very interesting and ingeniously arranged encyclopaedia.

His knowledge develops more and more, and becomes philosophy. After Haiy has studied all plants and minerals, and their properties, and the use of limbs in animals, he classifies them into kinds and

species. He divides the bodies into light and heavy. He comes back again to the spirit of life, the seat of which he has traced in the heart, and conceives the idea of an animal and vegetative soul. Bodies seem to him to be forms, out of which come qualities. He now seeks for the elementary substances, and recognises the four elements. While examining earth, he grasps the idea of matter, and conceives of bodies as matter of different extent. Observing that water becomes steam, he discovers the transition of one form from another, and recognises that every new certain must have a cause which produces it. He thus gets the idea of producer of forms in general. This he seeks first in nature, but as all elements are subject to change and destruction, he directs his attention to the heavenly bodies.

HAIY has now reached the age of 28, that is the end of the fourth septenary. Henceforth he begins to reflect on heaven: he asks if it is infinite, which he thinks absurd; he imagines it as spherical, observes the necessity of special spheres for the moon and the planets, and imagines the celestial world as a kind of vast animal. He understands the necessity for the producer of everything not being a body, the motive power of the world not being included in it, if it is eternal: continuing to develop the conception of God, he deduces his qualities from the consideration of the beings of nature. God seems to him to have free will, to be wise, knowing, merciful, etc. Coming then to his own soul, he decides that it is incorruptible from which he concludes that he ought to find his

happiness in the contemplation of the perfect being. This happiness will be attained by imitating the celestial qualities, that is to say by practicing ascetic morals. HAIY then devotes himself to a life of contemplation, which he leads, till the end of his seventh septenary.

Then ASAL, a devout follower of the revealed religion, arrives from a neighbouring island: after the two men have begun to understand one another, revealed religion proves to be at bottom the same as the philosophical belief attained by HAIY. ASAL recognises in the doctrine which the hermit teaches him a transcendent interpretation of his religion and of revealed religions in general. He persuades HAIY to follow him to a neighbouring island; where a king named SALAMAN reigns, whose friend and vizier asal is, in order to expound to him his philosophy. But it is not understood and, after several vain efforts, ASAL and HAIY return together to the desert island to devote themselves to pure contemplation, while people continue to live by images and symbols.

ઉમર બિન અહી—મિત્રો, થોડા દિવસ થયાં હું નાસિર ખુશરોના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરું છું તમે જાણતા હશો કે અબુ મુહમુદદ્દીન નાસિર ખુશરો (જન્મ ઇ. સ. ૧૦૦૪) ઈ. સ. ૧૦૪૭માં કેરો આવ્યા પછી ફાતેમી ઇમામ મુસતનસિર બિહ્લાની દરખાસ્તમા કેટલાક વરસ રહી, ફાતેમીઓના સિધ્ધાંતને સ્વીકારી, ખુરાસાનના ઇલાકાનો હુજત, નિમાઇ, ત્યાં ફાવત માટે જઇ રહ્યો હતો. તેણે અનેક કિતાબો લખા છે, જેમાં ઝાફુલ મુસદ્દીરિન અને વજહ એ દીન અભ્યાસ કરવા લાયક પુસ્તકો છે. તેની માન્યતા એ છે કે, અદલાહતઆલા ઇનસાનના વહેમથી અને વિચાર શક્તિથી બાહેર હોવાથી તેને ઓળખી શકાતો નથી, તે ફક્ત રહાની આંખોથી સમજી શકાય

છે. અફલાક અને પૃથ્વી અક્ષાહતઆક્ષાએ બનાવી નથી. અક્ષાહતઆક્ષાએ અકલ કુલ્લી (પોતાના દૂરમાંથી ?) પેદા કીધા. અકલ કુલ્લીમાંથી નફસ કુલ્લી પેદા થયા. અકલ કુલ્લી અને નફસ કુલ્લીના સમાગમથી-સંયોગથી ૯ અફલાકની હસ્તી થઈ, અને એ ૯ અફલાકની હરકતથી ચાર અનાસિર પેદા થયા. તે પછી અફલાક અને અનાસિરની હરકતોના સમગ્ર ખનીજ, વનસ્પતી, હેવાનાત અને ઇનસાન પેદા થયા. ચાર અનાસીર એટલે કે આગ, હવા, પાણી અને માટી, એજ આ પૃથ્વીનું અને પૃથ્વી ઉપરની દરેક વસ્તુનું મૂળ છે. હર એક ફલક-સિતારામાં અકલ કુલ્લી અને નફસ કુલ્લીનું જુઝ છે, અને તેના ચક્રર સારી અથવા માંડી અસર ઉપજાવે છે. ઇનસાન નફસ જુઝની અને ચાર અનાસિરના બનેલા જીસમનો બનેલો છે. નફસ જુઝની જાહેર Substance છે, અને જીસમ અરઘ Accident અથવા ઇત્દેફાક છે. જીસમ, જે ચાર અનાસિર અથવા અરકાનનું બનેલું છે તે નાશ પામશે. એટલે કે મોત પછી ચાર તત્વ કે જેનું તે બનેલું છે તે છુટા પડી વીખરાય જશે મિ. એમદન તમે નામિર ખુશરોના વિચારોનો અભ્યાસ કીધો છે કે ?

મિ. એમદન— મિસરના ફાતેમીઓ ફેરોના કુતખખાનામાં જુદા જુદા ધર્મના પુસ્તકોના તરજુમાં કરાવી તેનો અભ્યાસ અલ અઝહારમાં કરાવતા હતા, તે તપાસવા નાસિર ખુશરો ફાતેમી દરબારમાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી તે ફાતેમી ઈમામના હુજત તરીકે ખુરાસાન જઈ ત્યાં ફાતેમી ફિલસુફી ફેલાવી હતી. ખુરાસાન અને બદકશાનમાં હજી પણ એ સિદ્ધસલાના લોકો છે, કે જેઓ નાસીરીઆ ઈસમાઈલી કહેવાય છે. તેઓ હાલમાં જે માન્યતા ધરાવે છે તે મુજબ, અકલ કુલ્લી અને નફસ કુલ્લી, જેને અમે Universal Reason અને Universal Soul કહીએ છીએ, તેના સંયોગથી આ સૃષ્ટી ઉત્પન્ન થઈ છે. એ વિચારો હિંદની ફિલસુફી સાથે કેટલેક દરજે મલતતા આવે છે. હિંદમાં જઈન મત એ છે કે જીવ અને કર્મ એ બેના સંયોગથી સૃષ્ટીની રચના થઈ છે. જીવ અમૂર્ત છે, કર્મ મૂર્ત છે. જીવનો નાશ નથી, કર્મનો નાશ છે. એ બેના સંયોગ થવાના સમય આ માયાનો ચક્ર ફરતો રહેશે. જઈન મત મુજબ જન અથવા આત્મા આનાદી છે, અને અક્ષાહતઆક્ષાએ- પરબ્રહ્મએ સૃષ્ટી રચી નથી. તેઓ પુછે છે કે પરબ્રહ્મને સૃષ્ટી રચવાનું પ્રયોજન શું ? સ્વભાવ વિગેરે બ્રહ્મગત છે, એટલે તેનો સૃષ્ટી રચવાની પ્રેરણા કરનાર કાંઈ નથી. હિંદીઓનો બીજો પક્ષ માને છે કે,

સૃષ્ટીની રચના પુરૂષ અને પ્રકૃતીને કારણે છે એ બેના સંયોગને ક્ષીણે સૃષ્ટીની ઉત્પત્તી થઇ છે. વેદ, વ્યાસ કૃત ઉત્તર મિમાસા અથવા વેદાન્ત શાસ્ત્ર પ્રમાણે એક ધ્વજ સત્ય છે, અને જગત મિથ્યા છે, કપિલકૃત સાંખ્ય પ્રમાણે જેવો આત્મા નિત્ય તેવીજ પ્રકૃતિ નિત્ય— સારાંશ પ્રકૃતી પુરૂષ આનાદિ સિદ્ધ છે. જેવો પુરૂષ તેવી છાયા—પ્રકૃતિ, તેથીજ જગતની ઉત્પત્તી સ્થિતી અને લય ઇત્યાદી થાય છે. કેટલાક મુસલિમ તત્ત્વ જ્ઞાતીઓ એવો મત ધરાવે છે કે જેમ ઇનસાન જન અને જીસમનો બનેલો છે તેમ આ આખી સૃષ્ટીમાં રૂહ અને માદા સિવાય ખીજૂં કંઇજ નથી. માદાના હયુલા અને રૂહનો સંયોગ થતાં હઝકત ઉત્પન્ન થાય છે, જેને પરિણામે આ સૃષ્ટીની ઉત્પત્તી થઇ છે. આપણા મિત્ર મુખતાર તે વિષે શું કહે છે? મુખતાર કબાબીર હાં ધુરૂં છૂં કે અનેક ધર્મ એ વાત ઉપર એક મત છે કે જેને અરબ લોકો અલ્લાહ કહે છે, જેને હિન્દુ લોકોએ ઇસોહીમ અથવા યાહુવે કહ્યો છે, જેને હિંદમાં પરબ્રહ્મા કહેવામાં આવે છે, તેને કોઇ પણ મખલૂકે ઓળખ્યો નથી. ઇનસાન કે જેની જીંદગીની હદ છે, જેની વિચાર શક્તિની હદ છે, જેની તાકત અને જેના કાર્યની હદ છે, તે ઇનસાન પોતાની વિચાર શક્તિથી હજારો માઇલ દૂર એક વખત જોએલા કે અનુભવેલા બનાવનો ચિતાર એક પક્ષકારમાં પોતાના મનમાં ચિતારી લઇ શકે છે, પોતાના તર્કને આસમાન અને પાતાળ તરફ મહેજવારમાં ફેરવી લાવે છે તેવા ઇનસાનને નીસ્તીમાંથી હસ્તીમાં લાવનાર કોઇ છે એવું માની લેવામાં આવે તો, તે હસ્તીમાં લાવનાર કેટલો પ્રભાવ, કેટલી મહત્તીમાં કે મહત્તા ધરાવતો હશે તેનો અંદાજ કરવાને પણ આપણે નિર્બળ છઇએ. તો આપણે તેને કેમ જાણી શકીએ? કુરઆનમાં અલ્લાહને ઓળખાવવા કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘અલ્લાહો લા એલાહા ઇલા હોવા, અલ્લ હયયો અલ્લ કયયુમ’ અલ્લાહને સમજવા માટે વધુ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘અલ્લાહને નિર્બળતાના ઝોક કે ઉધ નથી,’ જે કંઇ આસમાનમાં અને જમીનમાં છે તે બધું તેને વાસતે અથવા તેનું છે. (જુઓ સુરા બકરની આયત ૨૫૫ કે જે આયતુલ કુરસીના નામથી મશહૂર છે) એજ સુરાની આયત ૧૧૭માં કહેવામાં આવ્યું છે કે “બદી ઉસ સમાવતે વલ્લ અરધ, વ એઝા કઝા અમરન, ફ ઇન્નમાં યફ્લો, કુન, ફ યફૂન” આ આસમાન અને જમીનની અજબોબાતને હસ્તીમાં લાવનાર તેજ છે, અને જ્યારે તેની કુદરત જાહેર કરવા ચાહે છે ત્યારે થા શબ્દ ઉચ્ચારાય તેટલામાં થાય છે. ખચીત ‘અલ્લાહો ખાલેક કુલે શય ફન વ હોવા અલ

વાહે અંશ કહહાર' (સુરા રઅથ આયત ૧૬) અલ્લાહતઆલા ફાતેરસ સમા-
વાત વક્ષ અરથ છે, એટલે કે આસમાન અને જમીનને ફિતરતમાં લાવનાર
અલ્લાહ છે, કે જેના જેવો બીજો કોઈ નથી (સુરા અશ્શરા આયત ૧૧)
જે કંઈ આપણને દેખાય છે તે હમેશગીનું કે અનંત નથી, જેમકે અલ્લાહત-
આલા સુરા અશ્શ અહકાફમાં ત્રીજી આયતમાં જણાવે છે કે "મા ખલકનરસ-
માવાત વક્ષ અરથ વ મા ખયનહોમાં ખલ્લા બિલ્લ હકકે વ અજલીન મોસમ્મા"
સુરા અનામની શરમાજ જણાવ્યું છે કે, વખાણુ તે અલ્લાહના કે જેણે
આસમાન અને જમીનને પેદા કીધા, અને નૂર અને ઝોલોમાતને ચાલું કીધા
પણુ જેઓ નથી જાણતા તેઓ રઅનું ફરર કરે છે. આયત ૧૦૩-૪ માં
જણાવ્યું છે કે બધી વસ્તુઓના ખાલીક અલ્લાહ છે, કે જે તમારો
રઅ છે, તેના સિવાય બીજો કોઈ ખલાહ નથી, તમારી સમજશક્તિ તેને
સમજી શકશે નહીં, પણુ તે પોતે "યુદરેકુલ અઅસાર, વ હોવા લતીફલ
ખખીર" છે.

અલ્લાહતાલા માનવીની ઝોળખવાની શક્તિથી બાહેર છે. માનવીને
માટે પેદાના કરનાર ગેણુગુયુખને સમજવાનો રસ્તો ક્યાં? જ્યારે મૂસા નખીએ
સવાલ પુછ્યો ત્યારે તેને કહેવામાં આવ્યું કે, અલ્લાહતઆલાની ઝોળખાણુ
એજ છે કે "તે છે" અલ્લાહતઆલાના હોવાપણુનો સ્વીકાર કરવા
ઉપરાંત તેને બીજી રીતે ઝોળખી શકાતો નથી. જુઓ બાઇબલ એક ઝોદસ
પ્રકરણ ત્રણ વાક્ય ૧૩-૧૪.

મિં એમદન— એ મત ફેટલાક પ્રમાણમાં રીગવેદના શ્લોકમાં
જણાવેલા વિચારોને મલતો આવે છે. રિગવેદનો મિં ગ્રીહીથે તરજુમે
કર્યો છે, તેમાં ૧૦-૧૨૯ શ્લોકમાં આગલા જમાનાનો એક કવી વિચારોના
વમળમાં જણાવે છે કે જ્યારે હસ્તી પણુ ન હતી, અને નિસ્તી પણુ ન
હતી, વાતાવરણ પણુ ન હતું, અને આકાશ પણુ ન હતું તે વખતે હોવાને
ધરનાર કે આવરણ-દાકણ શું હતું? શું ફક્ત અમાધ હિંડા અને વિશાળ
પાણી હતાં? તે વખતે મોત પણુ ન હતું અને અમરપણુ પણુ ન હતું
સૂર્ય પણુ ન હતો કે જે રાત્રી અને દિવસને એક બીજથી જુદા પાડી શકે,
ત્યારે ફક્ત તે હતો કે જે પોતામાજ સ્વસ્થ હતો, તેનાથી જુદા અમવા
તેના સિવાય બીજી કંઈ, કોઈ ન હતું. એ કવી જણાવે છે કે વિચારવંત
અને પ્રેણાવાળા માણસોએ તેઓના મનમાં શોધી ફહાડમ્ કે હસ્તીનું અંકુર

અનાદિસિંધમાં મોજૂદ હતું પણ હસ્તીનું સ્વરૂપ પહેલાં કેમ પ્રગટ થયું તે કોણ કહી શકે ?

There was neither existence, nor non-existence.

The kindom of air, nor the sky beyond.

What was there to contain, to cover in-

What it but vast, unfathomed depths of water ?

There was no death there, none Immortality.

No sun was there, dividing day from night.

Then was there only THAT resting within itself.

Apart from it, there was not anything.

At first within the darkness veiled in darkness.

Chaos unknowable, the all lay hid.

Till straightway from the formless void made manifest.

By the great power of heat was born that germ

Rigveda X 129 Griffiths trans.

The poet goes on to say that wise men had discovered in their hearts that the germ of Being existed in Not Being. But who could tell how Being first originated ?

પણ ગ્રીક અને હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાંના એનેક વિધવાનો પ્રાચીન માન્યતાને આધાર કહે છે કે હસ્તીની રચના આત્મા અને પ્રકૃતિ, રૂહ અને માદા, Spirit and matter, નૂર અને જુલ્મમાં વીગેરે નૃમોથી ઓળખવામાં આવતી બે હસ્તી, કે જે નીચ છે, તેના જોડાણથી થઈ છે.

મુખતાર કબાળી—મુરાઅનામની પહેલી આયતમાં નૂર અને ઓલોખાત વિશે મજુસી લોકોની માન્યતા જણી છે તે સ્પષ્ટ છે. મજુસી લોકો માને છે કે આ ખલકત બે જાતની વાકતને પ્રતિબિંબિત હસ્તીમાં આવી છે, જે બે તાકાત અનંત અને અનાદિ—સદૃશ છે. આખી અને અઝલી છે. અલ્લાહતઆલા મુરા અનામની એ આયતમાં સમજાવે છે કે, ઓલોખાતને અને નૂરને ચાલ કરનાર અલ્લાહ છે, રાત અને દિવસની હસ્તી કરનાર અલ્લાહ છે, તે સમગ્ર જુલ્મમાં અને નૂર અનાદિસિંધ નથી,

અને તેઓને અનાદી સમજવું એ અલ્લાહ તઆલાની બરોબરીઆ ઉભા કરવા જેવું છે. એ આયતનો અર્થ “ વખાણુ તે અલ્લાહ તઆલાને કે જેણે આસમાન અને જમીન પેદા કરી, અને બુલમાત અને નૂરને ચાલુ કરી, પણ જેઓ પોતાનાં રબૂનું કુદર કરે છે તેઓ તેના બરોબરીઆ ઉભા કરે છે. ” કેટલાક કહે છે કે આ ખલકત પેદા થઇ તે અલ્લાહ તઆલાને ધરાદો ન હતો, એતો ફક્ત ઇતેફાક છે, અરથ છે. આવી માન્યતા પણ સ્વીકારી શકાય નહીં. એ માન્યતાનો અર્થ—એ થાય છે કે, અલ્લાહ તઆલાને ધરાદો અથવા અમર ન હતો, અને આ બધું આલમ તેના ધરાદા વગર ઉત્પન્ન થયું. જો તેમ હોય તો અલ્લાહ તઆલાને પણ હદ લાગૂ પડે છે, કે તેણે જે ધાર્યું ન હતું તે થયું એટલે તેની સત્તાની બાહર કામ થયું પણ અલ્લાહ તઆલા બધી હદની બાહર છે. તે મહેદ્દ નથી, ગેર મહેદ્દ છે. જે જે રચના આપણી નજરે પડે છે, અને જે રચનાને આપણી જીસમાની આપો જોઇ શકી નથી, તે બધી રચનાનો રચનાર ફક્ત એકજ અલ્લાહ તઆલા છે; અને જે થયું, થાય છે, અને થશે તે બધું તેની કુદરતથી, તેના ધરાદાથી અને તેના અમરથી થાય છે. અલ્લાહ તઆલા સૂરા અલ રઅદ (૧૩ માં સિપારામાં) બયાન કરે છે તે જુઓ. ૧લીથી ૧૫ આયતોમાં સામાન્ય વર્ણન કરી, અલ્લાહ તઆલાની કુદરતની મહીમાં બતાવ્યા પછી, ૧૬ મી આયતમાં સવાલ પૂછે છે કે, આકાશ અને જમીનના રબ કાણુ છે? પછી જવાબ શીખવે છે કે, આ બધુએ અલ્લાહ તઆલાએ પેદા કર્યું છે. સૂરા બની ઇસરાઈલની આયત ૧૧૧ માં જણાવ્યું છે કે, અલ્લાહને કોઇ બેટો નથી, ન કોઇ ભાગીદાર છે, તેમજ કોઇ મદદગાર પણ નથી. સૂરા ફાતિરની પહેલી આયત જુઓ, અને ‘ફાતેરિસ્સમાવાત વલ અરધ’ની કુદરતની વખાણુ કરો. પછી આવો ૪૦ મી આયત તરફ, તેમાં જણાવ્યું છે કે, અલ્લાહ તઆલાની દૂન જેઓને અલ્લાહના મદદગાર, કે આ રચના પેદા કરવામાં શરીફ, તરીફ જેઓને તમે માનો છો તેઓએ આ ધરતીનો કયો ભાગ બનાવ્યો છે ? અથવા આસમાનની રચનામાં તેઓ કેવી રીતે ભાગ લેનાર થયા તે બતાવી આપો ! સૂરા અઝ ઝુમરની ૬૨ મી આયતમાં જણાવ્યું છે કે અલ્લાહ કુલ શયનો—બધીએ વસ્તૂનો ખાલિક છે સૂરા ઝુમિનની ૬૨ મી આયતમાં જણાવ્યું છે કે, અલ્લાહ રાત અને દીવસને પેદાને કરનાર છે, તે તમારો રબ છે, કે જે બધીએ વસ્તૂઓને હસ્તીમાં લાવનાર છે. સૂરા બકરની ૧૬૪ મી આયતમાં કુદરતની રચનાઓનું અલંકારિક

વર્ણન કરવા પછી આયત ૧૬૫ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે, કેટલાક ધનસાન એવા છે કે જે અસ્લાહના દ્વન બંદગી માટે જુદા જુદા સાધનો લે છે; કેટલાક મુતીઓને, કેટલાક ગુરૂઓને, કેટલાક સત્તાધિકારીઓને, કેટલાક કહેવાતા દેવો, પીરો, વિગેરે સાધનો લઇ તેઓને મહોબત કરે છે. સુરા અલ અરાતની આયત ૩૧ જણાવે છે કે, કેટલાકો પોતાના ધર્મ ગુરૂઓને અને કેટલાકો તપચાઓ કે પરહેઝગારોને અસ્લાહની દ્વન પોતાના રખ માને છે. સુરા અઝ ઝુમરની ત્રીજી આયતમાં જણાવ્યું છે કે, આ બધાઓ એવું કહે છે કે, અમે તેઓને એટલા માટે ઓલિયા માનીએ છીએ કે તેઓ અમને અસ્લાહની નજદીક લઇ જનારા છે. આ બધું જુદું છે, ખાલિસ દીન અને ખાલિસ તાએદારી ફક્ત અસ્લાહ માટે છે. ખીજા કોઇ માટે નથી.

અસ્લાહુતઆલાની તોહીદનો એ રીતનો ઇકરાર કરવા પછી, અસ્લાહની કુદરતની રચનામાં નજર કરી, તે રચનાના નિયમો ધનસાનની તાકતના પ્રમાણમાં તપાસવાની ફરજ અસ્લાહએ આપણા સીર ઉપર મૂકી છે. કુરઆનશરીફમાં જગેજગે એ કુદરત કામેલા તરફ ઇશારા કરી કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેમાં નજર કરો ! નજર કરો ! સુરા અલ રઅદ ની ૨-૪ આયતો જુઓ. સુરા અલ મુલક જે ૨૯ માં સિપારામાં છે તે જુઓ અસ્લાહતઆલાની કુદરત તેની કારીગરી, તેમાં જેવામાં આવતી લિન્નતા, અને એ લિન્નતામાં નજરે પડતી કુદરતના નિયમોની સમાનતાનું વધુ સરસ વર્ણન તમેને કદાચજ ખીજે કોઇ ઠેકાણે મળશે. તેમાં પૂછ્યું છે કે “ મા તરા શી ખલકિર રહમાને મિન તફાવોને ? ” શું તમેને રહેમાનની ખલકતમાં તફાવત, અયોગ્યતા, અચૂકતા નજરે આવે છે ? જુઓ, ફરીથી જુઓ, શું કંઇ ફિતૂર, અવ્યવસ્થા, બે તરતીબ જેવામાં આવે છે ? નહીં ખચીત નહીં. અને તેજ અસ્લાહનું અદલ છે કે કુદરતના તમામ કાનૂનોમાં સમાનતા છે. માત્ર આપણે તેને પૂરી રીતે જાણતા નથી. “ ફ અકિમ વજહકા લિદદીને હનીફા, ફિતરતિસ્લાહિલ લતી ફતરન નાસ અલેહા લા તબદીલા લે ખલકિસ્લાહે, ઝાલેકા દીનુલ કયયુંમ વ લાહીન અકમરન નાસે લા યાઅક્મૂન ” સુરા ઇમ આયત ૩૦. ઇસલામ કુદરતી નીયમોની શોધ કરી તે મુજબ ચાલવાના હુકમ કરનાર કુદરતી મઝહબ છે.

કુદરતની નિયમોની શોધ કરતાં, તપાસ કરતાં, વિદ્વાનો જણાવે છે કે, કેટલીક એવી તાકતો નજરે પડે છે કે, જેને હસ્તીની શરૂઆતની

તાકતો કહી શકાય. એ તાકતોને સમજવા માટે, અને તેની હરતીની શરૂઆત સમજવા માટે, ધણાં હિંડા અબ્યાસમાં ઉતરવાની જરૂર છે. આગલા જમાનામાં અષ્ટ ગએલા વિદ્વાનો, અને ઈલાહી તાદ્દવાલા તત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો અને લખાણો તપાસવાની પથ્થુ જરૂર છે.

કેરોમાં ધબને અહેસાનના દિવસો એવા વાદવિવાદમાં જવા લાગ્યા. તેને અવાર નવાર ગાલિબ ખાનમ યાદ આવતી હતી, અને તેણીને મેળવવા કેવા ઉપાયો લેવા તે, તે વિચારતો હતો. એવી હાલતમાં તે હતો તે દરમિયાન તેને બેસ્તની અખબારો અને તેના મિત્ર લતીફ બેનો પત્ર મળ્યો, જે વાંચી ધબને અહેસાનના હેઠશ કેશ હિડી ગયા. તેના મન ઉપર અંધકાર છવાઈ રહ્યો, અને જાણે તેના જન તેને છોડી ગયો હોય તેવું તેને લાગ્યું. તે લતીફ બેનો કાગલ અને અખબારમાની ખબરો અવારનવાર વાંચતો, ધડીકમાં વિચારોના અંધકારમાં પડી જતો, અને ધડીકમાં તે અખબારને બૂલબરેદી સમજી લેતો. શું તેની સાથે દગલખાજ થઈ હતી? અલ હુસામ કે જેને તે તેના રૂહાની પિતા માનતો હતો તેણે તેની સાથે દગલખાજ કરી હતી? શું રયાણી ગાલિબ ધબને અહેસાન જેવા નેડીઆને, મુકી જેની ત્રણ ઓછી છે તેના, તેણીના આપની ઉમરનાને પરણવા તકયાર થઈ ગઈ હતી? પરણી હતી? તેમ થયું હોય તો શું કરવું?

— x —

પ્રકરણ ૨૪ મુ.

ગાલિબની શાદી ધબને અહેસાન સાથે દગલખાજી હતી ?

ધબને અહેસાન સીરીઆથી મીસર જવા રવાના થયો તે વખત તેના મિત્ર લતીફબેને તે મલી શક્યો ન હતો. પથ્થુ સ્ટીમર ઉપર તેણે કાગલ લખી બેસ્ત બંદર સ્ટીમર પહોંચતાં ટપાલમાં નાંખ્યો, અને લતીફબેને ખબર આપી. ધબને અહેસાન અને લતીફબે વચ્ચે ઘાડી મિત્રાચારી હતી, અને તેઓ વચ્ચે પત્ર વહેવાર ચાલુ હતો.

લતીફબેને બેસ્તમાં ગાલિબ ખાનમની શાદીની ખબર મલતાં તે અજબ થયો. ગાલિબ અલ હુસામ સાથે શાદી કરે એ તેને મનથી નજ બની શકે તેવી વાત હતી. ગાલિબ અલ હુસામ સાથે શાદી કરી, તે

ખચર ખેડતની અખખારોમાં પ્રગટ થઇ સારે સતીક્રમેની અબખખીનો ખચર રહ્યો નહીં. એ અખખાર ફેલાતાં તેને દરેક તરફથી ભુદું ભુદું રૂપ આમ-વામાં આવ્યું. ખાનગી ચરચા ચલાવનારાઓએ એ ખનાવને વધારે રસદાર ખનાવવા અત્ર હુસામ અને ગાલિખ વચ્ચે લેણા મજનૂત જેવી મહોખત હોવાની વાતો ફેલાવી. કેટલાકોએ જણાવ્યું કે ફિદાઇ સ્વભાવની સાહુર ખાનમે હુજતની સાસુ ખતી રહેવા માટે એ કામ કર્યું હતું, કેટલાકો બધો હપકો અમીર મુખલિસના બોળપણ ઉપર મૂકતા હતા. કેટલાકો કહેતા હતા કે અમીર જલીલને નીચો પાકવા માટેજ અત્ર હુસામે ચલાવી કરી હતી, જ્યારે એવાઓ પણ હતા કે જેઓ ધારતા હતા કે ગાલિખે અત્ર હુસામને કેકાણે લાવવા અને કરમતી કામની તરફથીમાં અત્ર હુસામ જે અટકાવ નાંખી રહ્યો હતો તે દૂર કરવા ગાલિખ ખાનમે આ સાહસ કર્યું હતું.

અમીર મુખલિસના મનની દશા પણ વિચિત્ર હતી. તેણે પોતાના પિતાને પૂછવા કે સલાહ કરવા વગર પગલું ભર્યું તે મ'ટે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો હતો. દાર્ઝ અયુ મોહુરરિક તેની ઉપર જે ધાર્મિક કાખૂ ધરાવતો હતો તેને તામે થઇ હુજત સાથે ભત્રીજીને પરણાવી આપવામાં તેણે જન્નતની ચાવી મેલવવા જેવું માન્યું હતું; પણ ગાલિખ અને અત્ર હુસામ વચ્ચે ઉમરનો તફાવત, અત્ર હુસામની ત્રણ સ્ત્રી ઉપર ચોથી આપવામાં રહેલો જોખમ, વિગેરેનો વિચાર આવતાં તે ધારવા લાગ્યો હતો કે તેના પિતાને પૂછ્યા વગર તેણે જે પગલું ભર્યું હતું તેમાં તેણે ભૂત કરી હતી.

ગાલિખ ખાનમના અત્ર હુસામ સાથે નિકાહ થવાની વાત હાલુલ મહાલમાં જહેરમાં આવી કે તરત જન્નરેલ તરફ તાર ગયા, અને અમીર જલીલને થએલી દગલખાજીની ખચર મક્કી, પણ એ શ્યાલુ અમીરે બની થએલા ખનાવ ઉપર શાંતી અને ચુપકીદી પકડવામાં ડહાપણ ધાપ્યું.

સતીક્રમેને આ વાતો ભુદા ભુદા રંગમાં રંગાયેલી પહોચતાં તેણે ખરી હકીકત મેળવવા કોશિસ કરી. તેણે બે દિવસ અહીં તહીંથી સાર મેળવવા પછી ઇબને અહેસાનને કાગળ લખ્યો, જેમાં બીજી ખાબતો સાથે તેણે લખ્યું કે :-

“વહાલા મિત્ર, તમે ગાલિખખાનમમાં જે ઉમેદ રાખતા હતા તે છેવટે ખોટી ફરી છે, કેમકે ગાલિખ તો આજે ત્રણ દિવસ થયા અત્ર હુસામ સાથે નિકાહ કરી તેની સ્ત્રી થઇ છે. નિકાહ પછી તેણી બે રાત હાલુલ મહાલ

અકાફના યુગ્મરી મીના અવી છે, અને તધયારી કરી એ ચાર દીવસમાં તેણી હાલુલ મહાલ જઈ રહેશે. ગાલિબની શાદી બાખત અહીં ધણી ગપ ચાલી રહી છે, પણ તેણીના કાકા મુખસિસે હાલુલ મહાલમાં નિકાહ પદી આપા, એ વાત ચોકસ છે. કહે છે કે અમીર અલ હુસામે તેણીને થોડો વખત પહેલાં હાલુલ મહાલમાં જોઈ ત્યારથીજ તેણીને મનાવી લીધી હતી. તે પછી તેઓ વચ્ચે ખાનગી મુલાકાતો થતી રહી હતી, અને બેટ સોગાદો પણ આપ લે થતી હતી. પણ તે એવી છુપી રીતે કે તેણીની મા સાહરા ખાનમ સિવાય બીજા કોઈ પણ કુટુંબીને ખબર થઈ ન હતી.

હું એક હકીકત પછી સિકંદરિઆ આવવાનો છૂ, તે પ્રસંગે તમને કેરો આવી મક્લીશ, અથવા બની શકે તો તમે મને સિકંદરિઆ આવી મક્લશે તો વધુ ખબર આપીશ.”

ધબને અહેસાનને કાગલ મળતાં તેના હોશકાશ ઉડી ગયા. તેણે મહીનાઓ સુધી બિદલા હવાઈ કિસ્સાઓ એક પળમાં તૂટી પડેલા જણાયા. તેને લાગ્યું કે તેના જેવો કમનસીબ આ દુન્યામાં બીજો કોઈ નહી હોય. તેનું ખાનદાન કમ નસીબીમાં આરો પડ્યું હતું, અને ધમાનદારી અને મોઅતબરી છતાં ફક્ત દોલત ન હોવાથી હલકા ગણવા લાગ્યા હતા. દોલતની કમનસીબીને લીધે તેને નોકરી કરવી પડતી હતી, અને એજ કમનસીબીને લીધે ગાલિબ પણ તેના હાથમાંથી ગઈ. જો તેની પાસે દોલત હોત તો ગાલિબ ખાનમ તેના જેવાને મૂકી અલ હુસામને પસંદ કરતે નહીં. હાલુલ મહાલની તે અણચીંતી મુલાકાત વખતે અલ હુસામે ગાલિબને જોઈ હતી, તે દિવસે, તે મુલાકાતે તેના મનમાં જે વિચારો ઉત્પન્ન કીધા હતા, તે તે વખત તેનું મન જે ચેતવણી આપી રહ્યું હતું, તે ઉપર શા માટે તેણે અમર કીધો નહીં! તેને તે વખત લાગ્યું કે, અલ હુસામને ગાલિબનો મોહ લાગ્યો હોય તો, અલ હુસામ તેણીને હાથ કરવા ગમે તે ઇલાજ લેશે. પણ અલ હુસામને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી, એટલે તે ચોથી સ્ત્રી કરે નહીં. શું તેની ત્રણ સ્ત્રીઓમાંથી એકાદ અચાનક મરણ પામી હતી? આગળ એવું થયું હતું કે અલ હુસામને નવી પરણવાની ખ્વાહેશ થઈ આવતાં એકાદીને તલાક મક્લી, અથવા એકાદ મરણ પામતી. અલ હુસામના વિરોધીઓ તે માટે અલ હુસામ વિપર આલોપ મૂકતા હતા. શું તે તોહમત ખઈ હતું? તેને તે વખત લાગ્યું હતું કે, અલ હુસામ ધમાનુઝ્ઝમાનનો ખરો હુજત અને સાચો સેવક હોવાથી, અને તાસીમના મરતખાના સાહેબ તરીકે

રહાની તાકત ધરાવેના હોવાથી, તેમની ઇચ્છા પૂરી થવા માટે તે બધું એજઝથી થતું હતું. તે જઝીરાની દાવતને સાહેબ અને માલિક અને મોક્કા હતો, તેના ફએલ હિકમતથી ભરેલા અને સંધારણ માણસોની સમજની ખાહેર હતાં. ઇબને અહેસાનને તે વખત લાગ્યું હતું કે, હુજ્જત નેહાર તરીકે આ દુનયામાં અદનાહતઆક્કાનો એજઝથી, અને ઇમામિઝઝમાનનો નાએબ અલ હુસામ હતો. એટલે હકીકતમાં અલ હુસામ આ દુનયામાં અદનાહતઆક્કાનો નાએબ અને એજઝથી હતો, બન્નેકે ખરેખર આ દુનયાનો અલ હુસામ અલ્લાહ હતો. કરમતી લોકોનો જમહૂર આવી માન્યતા તરફ વળેલો હતો, અને ખીજાએ તેવી માન્યતા ધરાવતા જોઇ ઇબને અહેસાન પણ તે વખત કંઈક આનાકાની સાથે તેવું માની લેતો હતો, અને અલ હુસામને તે પોતાનો રહાની પિતા માનતો હતો. પણ ગાલિબ, તેની બેટી, તેના સાચા સેવક અને મુરીદની ભરીબની થનારી સ્ત્રીને તેણે પોતાની સ્ત્રી શા માટે કરી લીધી, સ્થાણી ગાલિબને તેણે કેવી રીતે મનાવી ? અલ હુસામ પાસે તેણે પોતે ગાલિબ સંબંધી વાત કરી હતી, અને મદદ માગી હતી, એટલે અલ હુસામને ખબર તો હતીજ કે ઇબને અહેસાન તેણીને ચાહતો હતો, અને તેણીને પોતાની સ્ત્રી કરવા તક્ષી રહ્યો હતો. એવું જાણવા છતાં તે, કે જે રહાની પિતા ગણાતો, તેણે તેના રહાની ફરજંદની જાંદગી બરબાદ કરી હતી. ઇબને અહેસાનને હવે લાગ્યું કે તેને હલબ મોકલાવી આપવામાં, અને તે પછી મિસર તરફ ધકેલી દેવામાં બેદ સમાએલો હતો, અને એવી રીતે તેને અહીં તહીં ધકેલી દેવામાં અલુ રિઝામ શામેલ થયો હતો. પણ અબૂ રિઝામ શું કરે ? તેને અલ હુસામની હુઆઇની ખબર ન હોય, અને તે સળબ અલ હુસામના હુકમ મુજબ તેણે ઇબને અહેસાનને કહ્યું તેમાં અબૂ રિઝામનો શું કસર ? શું અબૂ રિઝામ ઇબને અહેસાનને ગાલિબ મેળવી આપવામાં મદદ કરતો ન હતો ? એ બધા દાઇ અને રશીકોનો તેમાં કસર ન હતો, પણ અલ હુસામે પોતેજ ગાલિબ ઉપર મોહી પડી સાહરા ખાનમને સમજાવી લીધી હતી. તે જાણતો હતો કે સાહરા ખાનમ અલ હુસામનો પડતો બોલ ઉચકવા વગર રહે નહીં. સાહરા ખાનમ ધરડી ન હતી, તેણી અલ હુસામની સ્ત્રી થવા વધુ લાયક હતી, તેણીના મરણ પામેલા ધણી અને અલ હુસામ એજઝ ઉમરના અને મિત્રો હતા. અલ હુસામ તેના મરણ પામેલા મિત્રની છોકરી સાથે પરણે તે કરતાં તેની વિધવા સાથે પરણે એ અલ હુસામ માટે બહેતર

હતું. ગાદિય તો હજી છેકરી, અને અલ દુસામની દિકરી જેવડી હતી. એ સંસાર કેમ અને કેટલો વખત નિકશે ? ગાદિય આ શાદીથી સુખી થશે કે દુઃખી ? ગાદિય સુખી થાય એવું ધબને અહેસાન દમ્ભતો હતો, પણ અલ દુસામ સાથે તે કેમ સુખી થશે. અલ દુસામે ડગાઇ કરી હતી એ દેખીતું હતું. બધકે અલ દુસામના બધા દાવાઓ પણ ડગાઇ ભરેલા હતા. ઇમામુઝઝમાનના નામને હથીઆર બનાવી પોતાને હુજત નેહાર અને તાસીસીના મરતબાના સાહેબ મનાવી, લોકોને ખોટું રસતે દોરવી, તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો કરતો હતો. શેખ તકી જેવા નેક અને પરહેઝગાર શખસ ઉપર હુમલો કરાવી, તેના અહેદની ઇજત લઇ, તે યુરુગ આલિમને દુઃખી કરનાર અલ દુસામ પોતેજ હોવો જોઇએ. તેનો માતેલો દાઇ અબુલ એદાદ જે શરારત કરતો હતો તે અલ દુસામની મરજી વિરૂધ્ધ તો કરી શકેજ નહી. બનું મોહસિન ઉપર જે કહેર વરસાવતો હતો તે પણ શું ગેર ઇનસાફ ન હતો ? આ જુલમો અને આવા ગેરઇનસાફ ઉપરાંત, પોતાના મુરીદની મરજી જાણવા પછી, તેની થનારી સ્ત્રીને ભોળવી લેનાર શું ફક્ત તાકત ધરાવતો હશે ? શું મુશરરાના વિચારો ખરા નથી ? શું આવા ફિરકાઓ ઉત્પન્ન કરનાર, અને મુસલિમોને ખોટું રસ્તે લગાડનાર સ્વાર્થી ધર્મ ગુસ્સોજ જવાબદાર નથી ? કોઇએ ગપ ફેલાવી છે કે, ઇમામ પડદામાં છે. તેનો હું પોતે હુજત છું, બંજાએ બાબ હોવાનો દાવો કાઢ્યો છે. આ દાવાદારો પાસે તેઓના દાવાના ટેકામાં ઇમામ તરફના દસતાવેજ કે પુરાવા છે ? તેને હવે લાગ્યું કે દરૂઝ ફિરકો અને કરમતી ફિરકો જેઓને બાબ અને હુજત માની બેઠા છે તે જુદા દાવાદારોજ હોવા જોઇએ. તેને તેના મિત્ર ઉમરે જણાવ્યું હતું કે, કરમતીઓ અવાર નવાર મિસરના ફતેમી ઇમામો સાથે લડતા રહ્યા હતા તે શું બતાવે છે ? જેઓ કરમતીઓ બાબ હોવાનો અને હુજત હોવાનો દાવો કરી ગયા છે તેઓ જો ખરેખર ફતેમી ઇમામના સેવકો હોત તો, ફતેમી ઇમામો વિરૂધ્ધ લડાઇઓ શા માટે કરતે ? કરમતીઓ ઇમામોને જુદા રૂપમાં માને છે, દરૂઝ લોકો જુદા રૂપમાં માને છે, એ બતાવે છે કે તેઓએ ફતેમી ઇમામોના શિક્ષણને અને સિખ્યાંતને અબ્યાસજ કીધો નથી. ફતેમી ઇમામની તવારીખ અને તેઓની ફિલસુફીનો ખરોખર અબ્યાસ કરવો જોઇએ. અને આ મધ બેઠેલા હુજતનો ભેમની સાથે કેટલો સંબંધ છે તે પણ તપાસવું જોઇએ, ગાદિય તો હવે હાથથી મધ. તેણીનો વિચાર કરવો નકામો છે. તેણી હવે

સુખી થાય એવી તેણે દુવા માગતી જોઈએ. બીજું શું થઈ શકે ? પણ હવે તે અલ્લ હુસામની નોકરીમાં રહી શકે કે ? જો નોકરીમાં રહે તો કદાચ ગાલિબને મલવાનો તેને પ્રસંગ આવે અને તેવી મુલાકાત વખતે ? તેણી હાલુલ મહાલમાં જઈ રહેશે એવું લતીફ એએ લખ્યું છે, પણ ત્યારે ફાતેમાં ખાનમ ક્યાં રહેશે ? ફાતેમાં ખાનમ ! તેણીએ શું ગાલિબને તેને માટે સમજાવી ન હતી ? ફાતેમાં ખાનમે પણ શું ઇબને અહેસાન જેવા એક ગરીબ સાથે દગલગાળી રમવામાં ખોટું માન્યું નહીં ? પણ ફાતેમાં ખાનમ દગલગાળી કેમ રમે ! ખરેખર તેણી તો એવું ઇચ્છતી હતી કે, અલ્લ હુસામ ગાલિબને જોય નહીં તેણી ધણી આતુર હતી કે ગાલિબ હાલુલ મહાલ આવે તે વખતે અલ્લ હુસામ ત્યાં ન હોય શું તેણીના ચરૂરા ઉપર એ અદેશો નજરે પડતો ન હતો. ખચિત તેણીને એ વાતની ઘણી ગિલક હતી કે, અલ્લ હુસામ ગાલિબને જોય અહીં, નહીંતો અલ્લ હુસામનું મન વહી જતાં વાર લાગશે નહીં, અને તેણીની એ બીહક સાચીજ પડેલી સાચીત થઈ છે. હવે ફાતેમાં ખાનમ ક્યાં રહેશે, શું તેણી પણ હાલુલ મહાલજ રહેશે ? તેણીને આ વાતથી ધણું દુઃખ થતું હશે કાંઈ પણ રીતે તેણીને મક્કીને આ બધું કેમ થયું તે જાણવું તો જોઈએ.

આવા આવા વિચારોમાં ઇબને અહેસાન બેઠાકળે લતીફને મલવાની રાહ જોઈ કેરોમાંજ રહ્યો. એક હફતા પછી લતીફને સિકંદરીઆ આવ્યો ત્યાં એક બે દીવસ તેના ધંધાને અર્થે રહી તે કેરો આવી પહોંચ્યો, અને ઇબને અહેસાનને મળ્યો. તેઓ વચ્ચે જે વાત થઈ તેત્રો દુકં સાર નીચે પ્રમાણે:-

લતીફએ—એ નકકી છે કે આ શાદીની ગોઠવણ થઈ છે તેની ખબર પણ અમીર જહીલને ન હતી. તેઓ આ શાદીથી નારાજ છે. પણ હવે થાય શું ? તમે જાણતાજ હશે કે અમીર જહીલ અને અમીર અરસલ ધણા આગળ વધેલા ખ્યાલના છે. તેઓની કોશિશ હમેશાં એજ રહી છે કે કરમતી ઓને ફેજલણી આપી બીજી આગળ વધેલી કોમોની હરાગમાં લાવવા કે જેથી તેઓ સક્કતનતના કારોગારમાં, તેમજ સંસાર વ્યવહાર અને વેપાર દુનરમાં, આગળ વધેલી કોમ તરીકે જીંદગી ગુજરતા થાય. તેઓ કરમતી-ઓમાં દીની અને દુનયવી ફેજલણી વધેલી જોવા આતુર હોવાથી હમેશા તેવા ખાતાઓ સ્થાપવામાં કે એવા ખાતાઓને મદદ કરવામાં આગેવાન હિસ્સો લેતા રહ્યા છે. આ બધું અલ્લ હુસામને પસંદ નથી, જેથી તે

કરમતીઓમાં અમીર જલીલના કુટુંબની વિરૂધ લાગણી પેદા કરવાની કોશિશ કરતો રહ્યો હતો. એ કારણને લીધે અમીર અલ હુસામ અને અમીર જલીલ વચ્ચે અંદરખાને ધણું ધસાનું ચાલતું હતું. એ કારણને લીધેજ ગાલિબ ખાનમ અને તેની માને હાથમાં લઇ શાદીને બદોબસ્ત ખાનગી રીતે કરવામાં આવ્યો હતો. પણ વહાલા મિત્ર જે થયું તે સારૂ થયું છે. ગાલિબ તમારી સાથે શાદી કરતે નહી તે અમીરજી અને ખરચાણું સ્વભાવની હોવાથી તમારી સાથે સંબંધ જોડાતે તો પણ સુખી નિવડતે નહી. અમીર અલ હુસામે તેણીને હાલુલ મહાલમાં રાખી છે, અને તેણીની મરજી મુજબ શાદી ખરચ તેણી કરી શકે છે. તેણી જવાન છે, ઉમંગી છે, અને મહોટા કુટુંબમાં રહેલી હોવાથી છુટા હાથની પણ છે. તમારી તેણી તરફ ફેટલી લાગણી છે તે હું જાણું છું, પણ હું નથી ધારતો કે તેણીને તમારે માટે જરા પણ લાગણી હોય.

ધબને અહેસાન—હું ધારું છું કે મારી ધણી જૂલ થઇ છે. મારી સાથે દગલબાજી રમવામાં આવી છે. જે હું હલક ન જતાં ગાલિબને મલી તેણીને મનાવતે તો તેણી, મને ખાતરી છે કે, મારી સાથે શાદી કરવા રાજી થતેજ. મીનામાં અમારી મુલાકાત થઇ હતી, તે વખત તેણી મારે માટે ધણી લાગણી ધરાવતી હતી. તે વખત મેં તેણીને શાદી માટે માગણી કરી નહી, અને એવા ખ્યાલમાં રહ્યો કે રૂબરૂ પુછવા કરતાં બીજા કોઇની મારફત તેણીને અને તેણીના કુટુંબને સમજાવવું મુનાસિબ થઇ પડશે. ગાલિબ અને તેની માતાને સમજાવવાનું મેં ફતેમા ખાનમ ઉપર છેડ્યું હતું, અને હું ધારતો હતો કે અલ હુસામ તેણીના કુટુંબને મારા માટે સમજાવશે.

લતીફખે—ત્યારે તમે અમીર અલ હુસામ પાસે પણ વાત કરી હતી ?

ધબને અહેસાન—હા. ફતેમા ખાનમ મારી ઉપર ધણી માયા રાખે છે, તે સમય મેં તેણી પાસે માગણી કરી હતી કે, ગાલિબ અને તેની માતા સાહરા ખાનમને હાલુલ મહાલ ખુલાવી મારે માટે સમજાવવી. અને અમીર પાસે પણ મેં માગણી કરી હતી કે ગાલિબના કુટુંબને સમજાવવું. અમીર અલ હુસામે જવાબ આપ્યો કે, તે મારે માટે કોશિસ કરશે, પણ અમીર જલીલને તે નારજ કરી શકે નહી.

લતીફખે—મિત્ર મને તો આ આપણા રૂઢાની પીતા ઉપરથી વિશ્વાસ હતો જાય છે. તે અમીર જલીલને નારાજ કરવા ચાહતો ન હતો તો તેને

જરાબર પણ ખબર કરવા વગર તેની પોત્રી સાથે એવી છુપી રીતે નિકાલ શા માટે કીધા ?

ઇબને અહેસાન—મને પણ એ અજબ લાગે છે. અલ હુસામે મને સાફ કહ્યું કે અમીર જલીલ તેના બેટા અમીર અરસલને પૂછવા વગર કંઈ પણ કરતો નથી, અને અમીર અરસલ તુરકી સલતનતના અમલદારોમાં સારી વગ ધરાવે છે, તે સખખ તેઓને નારાજ કરી શકાય નહીં. મેં તે વખત અરજ કીધી કે અમીર મુખલિસને સમજવશો તો તે આપના ફરમાનને અનાદર કરશે નહીં, તેના જવાબમાં મને કહેવામાં આવ્યું કે, અમીર મુખલિસ બોળો અને બેવકૂફ આદમી છે, તે અમીર જલીલને સમજાવી શકે નહીં.

હતીફે—હીક. અમીર મુખલિસ બેવકૂફ કર્યો છે પણ બેવકૂફ એ બેવકૂફને અમીર અલ હુસામે હાથમાં પણ ઠીકજ લીધો છે. મને ખાતરી છે કે તેને માન અકરામ આપી પુલાવ્યો હશે, એટલે આ કામ કરી આપ્યું, પણ મિત્ર તમે શું કહેતા હતા ! ફતેમાં ખાનમે ગાલિબ અને સાહુરાને હાલ મહાલ યુલાવી સમજાવવાનું તમને વચન આપ્યું હતું કે ?

ઇબને અહેસાન—હા, અને તેણીએ એ વચન પાળ્યું પણ હતું. તેણીએ ગાલિબ અને તેની માને હાલુલ મહાલ યુલાવી હતી. હું અને અમીર અલ હુસામ તરાશુલસથી હાલુલ મહાલ અયાનક આવ્યા, તે વખત તેણીએ અને અમેએ બાગમાં જોઇ હતી (ઇબને અહેસાને એ બનાવ કહી સંભળાવ્યો, અને તે વખત અલ હુસામે પણ ગાલિબને કેવી રીતે જોઇ, અને તે ઉપરથી તેના મનમાં કેવા વિચાર ઉપજ્યા હતા તે બધું કહી સંભળાવ્યું, અને જણાવ્યું કે એ બનાવ પછી તરત તેને હલખ જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.)

હતીફે—હવે મને વધુ સમજ પડે છે. મિત્ર મને લાગે છે કે એ યુલાકાતેજ તમને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. ગાલિબને તે વખત જોવા પછી અલતાફુસામની નિપ્પત ફરી ગઇ, અને તમારી ગેરહાજરીમાં તેણીને મનાઇ લેવાત મને ધકેલી મૂક્યા, જરૂર તે વખત ગાલિબને બે ચાર દિવસ ત્યાં રાખાને મનાવી લીધી હશે, પણ ફતેમાં ખાનમ તેમાં શામિલ થઇ હોય તેવું યું, લાગતું નથી, અને ફતેમાં ખાનમની હાજરીમાં એ કામ કેવી રીતે મને એ જરા સમજ પડતી નથી.

ઇબને અહેસાન—મને પણ એ સમજમાં આવતું નથી. ફતેમાં ખાનમ સાથે થએલી વાત ઉપરથી કહેતાં તેણી કહી પણ ગાલિબને મનાવવામાં શામિલ

બર્ધ નહી હોય, એટલુંજ નહિ પણ અમીર અલ હુસામે હાલુલ મહાલમાંજ ગાલિબને સમજવવાની કાશિસ પણ નથી કીધી એવું હું માનું છું. પણ તમે જણો છો કે ફાતેમાં ખાનમ હાલ ક્યાં છે ? ગાલિબને જે હાલુલ મહાલમાં રાખવામાં આવી હોય તો ફાતેમાં ખાનમને જરૂર ત્યાંથી ખસેડી હશે.

લતીફે—હું પણ એમજ ધારું છું. ફાતેમાં ખાનમને ક્યાં ખસેડી છે તે જણાયું નથી. કદાચ તેણીને હમશ મોકલાવી દેવામાં આવી હોય. પણ મિત્ર એક નાત બાહેર આવી છે, અને તે એક લતીફ ખાનમને અમીરે તલાક આપી દીધી છે. ગાલિબ સાથે નિકાહ કરવા અગાઉ તલાક અપાઈ હતી. કહે છે કે તેણી ખીમાર હતી, એ ખબર સાંભળતાં તેણીના પિતા ત્યાં આવ્યા, અને લતીફ ખાનમને પોતાને ગામ લઇ ગયા. અમીરને તે ઉપરથી ગુસ્સો ગયો, અને તલાક લખી મોકલાવી દીધી.

ધબને અહેસાન—એ બધું શું થાય છે તે સમજ પડતી નથી.

લતીફે—આ ધર્મ ગુરૂઓએ હવે તો હદ કીધી છે. કુરઆન પાકમાં અલ બરાઅતની સુરતમાં આયત ૩૦ અને ૩૧ આપણને એ બાબતની ચેતવણી આપે છે, અને જણાવે છે કે, જેમ યહુદીઓએ અને નસારાઓએ ખોટી માન્યતા રાખી લીધી હતી તેવી રાખવી નહી, અને અહુબાર અને શાહબાનોને રખ સમજી લેવો નહી. એજ સૂરાની આયત ૩૪ અને ૩૫ માં ચેતવણી છે કે આ ધર્મ ગુરૂઓ લોકોને એવું એવું સમજાવી લોકો પાસેથી ખૂબ દોલત મેળવે છે, અને એ દોલત અને લોકોની મીલકત ખાઇ જાય છે. કુરઆન શરીફના ૨૩ માં સિપારામાં સુરા અઝ ઝુમર છે, તેની ખીજ આયતમાં સાફ જણાવ્યું છે કે, કેટલાક લોકો કેટલાકોને ઓલીઆ સમજી એવું માને છે કે, એ ઓલીઆઓના વસીલાથી અલ્લાહતઆલાને પહોંચી શકાશે, અથવા અગ્ન કરી શકાશે, પણ એ બધું ભૂલું છે, અને એવો વિચાર રાખનાર કાફર અને કાઝિબ છે. આ બધી ચેતવણીઓને આપણે ખ્યાનમાં રાખતા નથી, અને આ ધર્મ ગુરૂઓને પૃથ્વી ઉપરના રખ માની બર્ધ તેના હુકમને આંખમાથા ઉપર ચઢાવતા રહ્યા, તેનું પરિણામ એ થયું છે કે અલ હુસામે હવે હદ કીધી છે.

ધબને અહેસાનની વાર્તાનો પહેલો ભાગ અહી પુરો થાય છે. બીજા ભાગ માટે આપણને થોભવું પડશે. અલ્લાહતઆલા હરએક ચીજને તેના વખતમાં બનાવ આપે છે, તેજ રીતે હરએક ધરાદાને પણ વખત આવતાં પુરો કરવાની તાકત અને મદદ આપે છે.

બાગે મોમીન ઓફીસમાંથી મળતી કોમ ઉપયોગી કિતાબો

(પૈસા અગાઉથી મોકલવા. વી. પી. કરવામાં આવશે નહીં)

મહાલુમોની ફેરીયાદ પુના મુકામે કેલવણી ખાતાના પ્રધાન મોલવી રશીદુદ્દીન એહમદ સાહેબ પાસે યુરહાનપુરના પ્રખ્યાત વકીલ જનાબ હમીયુદ્દા કાદરખાઈના વડપણ નીચે જે ડેપુટેશન ગયું હતું તે વખતે વકીલ એક્ટ હવે વોહરા કોમ ઉગર દાખલ નહિ કરવામાં આવે તો ધર્મના કહેવાતા વડાઓના હાથે તેનો કેવો દુર ઉપયોગ થશે તેનો અંગ્રેજીમાં આમેહુબ ચીતાર વાંચી સંભળાવ્યો હતો. આ ચીતારનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરવામાં આવ્યો છે. કીમત પોસ્ટ સાથે ફક્ત પાંચ આના.

આંદાલાઈ શેઠ ગદ્દા કેસ—મુંબઈની વોહરા કોમના નહીં પણ આખી કોમના મુગટ ચળકતા ચીરીંગ, બદરી મહેલમાં મદ્દુન થએલાં આ મહાન જીવતા જાગતા સાહેબના ગદ્દાના હિસાબનો જે કેસ ચાલ્યો હતો તે કેસ વોહરા તવારીખમાં એક સોનેરી સફે રોકશે. તે કેસમાં હાલના સરદાર તાહેર સૈફુદ્દીન અને તેના જીજ્ઞ કેટલાક હમ વિચારનાઓએ કેવી કંપાવનારી જખાનીઓ આપી છે તે વાંચવાથી સાચા મુમેનુનના દીવો લરઝી જાય છે. આ કિતાબોની થોડી નકલો બાકી રહી છે. જે સાહેબોએ આજ સુધી ન મેળવી હોય તેઓએ ફક્ત એકજ રૂપીઓ અને પોસ્ટના ચાર આના મોકલીને મંગાવી લેવી.

ગુલાઝારે દાઉદી (ગુજરાતી) આપણી વોહરા કોમના ૨૧ ઇમામો અને એકાવન દાઇયોની તવારીખ આપણી કોમના રીત રીવાજો લેવાતા લાગા આમીલો બાઇ સાહેબોએ કરવાના કામો આપણી કોમની તવારીખ વિં નેવી એક કિતાબ મરહુમ જનાબ આસિશટન કલેક્ટર મિયા બાઇસાહેબે અંગ્રેજીમાં લખી છે. તેનો ગુજરાતી તરજુમો છે. કીમત રૂપીઓ દોઢ પોસ્ટેજ ભુદું.

“બાગ ”ના અધિપતિની આપવીતી—કી. છ આના. પો. ભુદું.

સરના સાહેબજાદાની કુરખાની—આ કિતાબમાં સર આદમજી પીર-બાઇના એક પ્યારા પુત્ર બાઇ ઇબ્રાહીમજીબાઇ ઉપર મુંબઈમાં ઘોળે દાડે જાહેર રસ્તા ઉપર ખુની હુમલો કેટલાક વહોરાઓએ કર્યો હતો તેનો લંબાણુ કેસ ચાલ્યા પછી હુમલો કરનારાઓને સખત ઇજ્જ થઈ છે. આ કેસ પછી વોહરા મહાલુમોને બધી રાહત મળી છે. કીમત આઠના પો. એક આનો.

ત્રણ છોકરીઓનો કબજા કેસ—આ કેસ ખુદ ના. સઈયદના અને મહમદઅલી અલાબક્ષ ઉપર માંડવામાં આવ્યો હતો પણ વચમાં ના. સઈયદનાને મુક્ત કરી એકલા મહમદઅલી ઉપર છોકરીયોને ભગાડી જવા માટે કેસ ચાલ્યો હતો. આ કેસમાં પણ લાખો રૂપીઆનો ધુમાડો થઇ ગયો છે. આખર ત્રણ છોકરીયો કે જે કાઠિયાવાડમાં આવેલા ગાધકડામાં હતી તેને હાજર કરવા

મુ. મહમદઅલી ઉપર ફરજ પાડવામાં આવી હતી અને છેવટે હાજર કરી તેના વાલીયોને સોંપવામાં આવી હતી. કી. બાર આનાજ રાખી છે. પોસ્ટેજ ભુલું.

ટળવળતો તુરાબ—કાઠીયાવાડી ભાઈઓ આજકાલ કન્યા વિક્રય કરવા લાગ્યા છે. પોતાની પ્યારી પુત્રીઓના પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા લેવા લાગ્યા છે ત્યારે બીજી તરફ વખતો વખત સેંકડો રૂપિયા જમણો પછવાડે ધુમાડો કરી નાખે છે. આ રીત આપણી કોમમાં વધારે પ્રમાણમાં ચાલુ હોવાથી કોમના દુશ્મનોએ કોમને વધારે હુંટી છે આ હુંટથી છુટવા માટે તુરાબ નામના એક તાઅલીમ આપતા બુવાન ભાઈએ પોતાની મા કાકા બેન વિગેરેના કેવા દુઃખો ખમ્યા છે તે જાણવા લાયક છે. કિંમત રૂ. સવા પો. બે આના.

આજકાલના આગેવાન—સોળ નકલના ચાર આના.

ગુલઝારના ગુલામો—આ કિતાબ લગભગ ૧૦૦ પાનાની છે. આપણી વોહરા કોમના એક આલિમ અને ફાઝિલ સાહેબે લખી છે. આ દુનિયામાં સાફ નરસું શું ? ઇમાનદારી પરહેઝગારી શું ? ધરમના વડાઓની ફરજ શું બધર અને મરદના માટે ઉંચી શિખામણો વિગેરે આખી કિતાબ વાંચવા લાયક છે. કિંમત આઠ આના. પો. એક આનો.

માતમે-મોહુરમ ચોથી આવૃત્તી આ કિતાબની આજ સુધીમાં ચોથી આવૃત્તી છપાઇને બહાર પડી ગઇ છે. મરસીયા નવહાના શાખીનોને બહુજ ઉપયોગી છે. ઉપરાંત આ જમાનાના લાલચુઓને પણ કીક તમાચા લગાવવામાં આવ્યા છે. કિંમત બાર આના છે. પો. એક આનો.

અશઆરની બંદુર. ભ. ૧-૨ આ અશઆરો બાગે મોમીન અને ગુલજરે હકીમી (કોમી માસિકો)માં ચુનંદા લખનારાઓ તરફથી કોમી હાલતો ઉપર જેવા કે મરહુમ હાજી મરહુમ મુ. તાજભાઈ મોહમદઅલી 'દાઉદી' મરહુમ કુંડલાવાળા વીગેરે સાહેબોના ઉચા ખ્યાલોની નીશાનીઓ છે અને આ નીશાનીયો કાયમ રહે તે માટે અગત્યના અશઆરો ભેગા કરી બે લાગમાં તેની બે કિતાબો બહાર પાડી છે. કીમત બે લાગનો રૂ. ૧ એક. પોસ્ટેજ બે આના. લખો:

ત્રેવીસ વર્ષ થયા કોમી શેવા બખ્શવતું

માસીક

“ બાગે મોમીન ”

નમુનાનો અંક તો મફત મોકલાઇ છે અને ગરીબો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે અરધું એટલે રૂ. ૧ એકજ લવાજમ લેવાય છે. કીતાબો મંગાવો અને બાગે મોમીનના જરૂર માહક થાઓ.

લખો બાગે મોમીન ઓફીસ
અમરેલી કાઠીયાવાડ

ગુલઝારે હકીમી ઓફીસમાં મળતી.

કેમ ઉપયોગી કિતાબો.

ઈસલામના દઆએમ—કીમત ૮ આના.

અમીરૂલ મુમિનના અમૂલ્ય ગ્રાંથીઓ—કીમત ૮ આના.

જનાબે અમીરની અદાલત—કીમત ૧ રૂપીયો.

મૈયતના ગૂસલ કંઈનલું બચાવ—કીમત ૪ આના.

ગુજરાતી સહીફા—કીમત ૨ આના.

ગુજરાતી હફ્તી—કીમત ૩ આના.

નખીસાહેબના ચાલીસ લેક્ચરો—કીમત ૨૫ આના.

ગુલઝારે દાઉદી અંગ્રેજીમાં—કીમત ૧૧ રૂપીયો.

કેમી જહાઝ—કીમત ૪ આના.

આઈનએ હકનોમાં ઉંદુમાં—કીમત ૮ આના.

મફત કિતાબો

કિતાબુલ ઉબરત—પોસ્ટ ખર્ચ અરધો આનો.

ગરીબતન ઉમુરો હાગ ૧ લો—પોસ્ટ ખર્ચ અરધો આનો.

પાલ્લા કેસ અને વોહરા કેળવણી—પોસ્ટ ખર્ચ ૧ આનો.

હિદાયતનો સિતારો—પોસ્ટ ખર્ચ ૧ આનો.

મોસલના અલી ઝેં આં અ. સ. ની દુઆ તરજુમો—

પોસ્ટ ખર્ચ અરધો આનો.

બાર મુન્નતો—પોસ્ટ ખર્ચ નેક આનો.

મુચના—અમારે ત્યાંથી કોઈ પણ કિતાબ મંગાવનારા ભાઈઓએ પછસા પેહચા આપવા વી. પી થી મોકલવામાં આવશે નહિ. અને નામ કે કોષ્ટક બરાબર લખવું જોઈ પહોંચવામાં બઝતી થાય નહીં.

કેમી અખબાર ગુલઝારે હકીમી.

એક પત્ર લખી નમુનાનો અંક મંગાવો અને પછી ગ્રાહક થાઓ.

લખો:— અધિપતિ ગુલઝારે હકીમી

ભુરહાનપુર સી. પી.

